مێژوو

گۆڤارێکی مێژوویی وەرزییە. کۆمەڵەی ڕۆشنبیریی مێژوویی کوردستان دەریدەکات

خاوەنی ئیمتیاز

پرۆفیسۆر د. ئەرسن موسا رەشید

سەرنوسەر

پ.ی.د. محەمەد عەبدوڵلا کاکەسوور

٤٧٨٠٥٢٨

makakasur@yahoo.com

سکرتێری نووسین

م. فارس قادر فەقێ عەبدوڵلا

دەستەی نوسەران

پ.ی.د. دلێر ئەحمەد (زانکۆی سلێمانی)

پ.ی.د. ئەبەز مەجید

پ.ی.د. سەلام حەسەن خۆشناو (زانکۆی سەلاحەددین)

پ.ی.د. ئەحمەد عەبدولعەزیز مەحمود (زانکۆی سەلاحەددین)

پ.ی.د. ئاکۆ برهان محەمەد (زانکۆی سەلاحەددین)

پ.ی.د. فەرسەت مەرعی (زانکۆی دهۆک)

پ.ی.د. حەکیم ئەحمەد مام بەکر(زانکۆی سەلاحەددین)

د. دلێر فرحان ئیسماعیل (زانکۆی سەلاحەددین)

م.ی. شوان محمدامین خۆشناو (زانکۆی سەلاحەددین)

بەرگ و نەخشەساز

هیمداد محەمەد ئەرگوشی

ژمارە (٢٨) سالی حەوتەم پایزی ٢٠١٢

KURDISTAN HISTORICAL CULTURAL ASSOCIATION

جمعية الثقافة التاريخية لكردستان

راوێژکاران

پ.د.جەبار قادر

پ.د.حەسەن جاف

پ.ی.د. حوسامەدین عەلی نەقشبەندی (زانکۆی سلێمانی)

پ.ی.د.شەوکەت عارف(زانکۆی دهۆك)

پ.ی.د.ئیسماعیل حەساف(زانکۆی سەلاحەددین)

هەموو ئەو بابەتانەی لە گۆڤاری مێژوو بلاْودەبنەوە نوسەرەکانیان لێیان بەرپرسیارن تەنیا سەروتار نەبێت کە گۆڤاری مێژوو لێی بەرپرسیارە

- گۆڤار : مێژوو
- ژمارە : (٢٨)
- تیراژ : (٥٠٠) دانە
- چاپخانە : ڕۆژهەلاْت

کوردستان / هەولێر - کۆلاْنی پشت سەرۆکایەتی زانکۆی سەلاحەددین

g.mezhu@yahoo.com

g.mezhu@hotmail.com

پێرست

سەروتار

شێخ عبدالسلام بارزانی یەکەم چاکسازی خوازی کورد لە سەدەی بیستەم

توێژینەوە

جولانەوەکانی سەردەمی ئەبوجعفەری منصور	ئامادەکردنی: بزار عثمان احمد	٩
رۆڵی کوردە عێراقییەکان لە کۆماری کوردستان ١٩٤٦ز	قارەمان حەیدەر رەحمان	١٩
گرینگی سازدانی کۆنگرەی نەتەوەیی کورد	ئامادەکردنی: سۆزان خالد	٥٥
دامەزراندنی کۆمکاری ولاتانی عەرەبی	نجم الدین عبدالله اسماعیل	٦٧
پەیوەندی و هەڵوێستی عەبدولکەریم قاسم بەرامبەر کورد	ئامادەکردنی: م. ئارام مەجید عەلی	٩٣

القسم العربي

تقييم أحد المستشرقين الألمان بحق تاريخ الكرد وتراثه جونفريد يوهانس مولر	الدكتور أحمد عبدالعزيز	١٣٣
مأساة الآثوريين في خضم أحداث الحرب العالمية الأولى ومابعدها	د.حسن الجاف	١٤١
سليمان الصائغ مؤرخا تاريخ الموصل أنموذجا	الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف	١٦٥
كيف نشأت فكرة الخلافة في بني العباس	تأليف: دلزار صالح	١٨٧
فكرة ظهور المعتقدات الدينية وتأثيرها على نشأة الزواج المقدس منذ ظهور الانسان ...	م.ئارام جلال حسن	٢٠١
ذكرى البارتي	هوشيارمظفر علي امين	٢١١

کەشکۆڵی گۆڤار

نوری ئەحمەد تەها ئەفسەرێکی لەبیرکراو	م. شوان محەممەدئەمین خۆشناو	٢١٥
بامەرنێ و زیندانا نخافتی	کارزان محمد بامەرنی	٢٢١
دۆزی ئەرمەن لەپەرلەمانی کوردستان	پارێزەر/ طارق جامباز	٢٢٣
گەردەلوول و فەیرانی درامای کوردی	حەیدەر عەبدولڕەحمان	٢٤٣
ئایا مێژوو زانستە؟	نوسینی : ئارام مەجید عەلی	٢٥٩
پەیوەندی کورد و ئەرمەن و بێتاوانی کورد لەجینۆسایدی ئەرمەن	نوسینی: م.ئارام مەجید شەمێرانی	٢٦٧
ئارنۆڵد تۆینبی...مێژوونووسی فەیلەسووف (١٨٨٩-١٩٦٧)	و. لە عەرەبییەوە: ئارام حەمید	٢١٧
بامەرنێ و کەفرێ میرحاجی	کارزان محمد حسێن بامەرنی	٢٤٧

شێخ عبدالسلام بارزانی یەکەم چاکسازی خوازی کورد لە سەدەی بیستەم

سەروتار

یەکێك لەو سەرکردە کوردانەی لە سەرەتای سەدەی بیستەم، مێژووی کوردی هاوچەرخ بەدیارکەوت شێخ عبدالسلام بارزانی دووەم بوو. دەتوانین بڵێین یەکەم چاکسازی کورد بوو لە سەدەی بیستەم، لە سەرەتادا دەستی بە چاکسازی کرد لە ناوچەی بارزان لە عەدالەتی کۆمەڵایەتی و رێزگرتن لە مافی ئافرەت کە لە سەرچاوەکان باسی لێوەکراوە ئێمە لەم وتارە کورتەدا بە پێویستی نازانین هەموو خاڵەکان بنووسینەوە چونکە لە زۆربەی سەرچاوەکانی مێژووی کورد هەن. لەم ڕووەوەش سەرکەوتوو بوو کەسێکی بەهێزو خۆشەویست بوو لە ناوچەکەیدا.

بەڵام لەبەر ئەوەی کوردستان بەشی گەورەی لەو کات لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی عوسمانی دابوو ناوچەی بارزانیش لەو ناوچانە بوو بۆیە شێخ عبدالسلام داوای چاکسازی لە دەوڵەتی عوسمانیش کرد بەتایبەتی لە ڕووی ڕێگادان بە بەکارهێنانی زمانی کوردی و بابەتی کۆکردنەوەی باج و چەند خاڵێکی تر بەڵام دەوڵەتی عوسمانی ئەم داواکاریانەی زۆر بە مەترسیدار زانی و بە توندی ڕووبەڕووی بوونەوەو چەندین هەڵمەتی سەربازیان کردە سەر شێخ عبدالسلام. شایانی باسە دەوڵەتی عوسمانی ماوەیەکی پێشتر هەستی بە لاوازی و گەندەڵ بوونی خۆی کردبوو بۆیە سیاسەتی ڕێکخستنی چاکسازی ڕاگەیاندبوو، بەڵام بە

شێوەیەکی گشتی ئەم سیاسەتەی دەوڵەتی عوسمانی سەرکەوتوو نەبوو تەنانەت بە گوێرەی هەندێك بیرورا بووە هۆی کورت کردنەوەی تەمەنی دەوڵەتی عوسمانی، بۆیە جێگای سەرنجە کە دەوڵەتێك بە قەبارەو قورسایی دەوڵەتی عوسمانی لە سیاسەتی چاکسازی سەرکەوتوو نەبێت، بەڵام لە کوردستان کەسایەتیەکی وەکو شێخ عبدالسلام هەوڵەکانی لەم ڕووەوە لە ناوچەیەکی کوردستان سەرکەوتووبن، بەڵام ئەوەی پەیوەندی بە دەوڵەتی عوسمانی هەبوو لە ئەنجامدا شێخ عبدالسلام بارزانیان دەستگیرکردو لە سێدارەیانداو بەمەش دەتوانین شێخ عبدالسلام بارزانی بە یەکەم چاکسازو چاکسازی خوازو شەهیدی چاکسازی لە مێژووی کوردی هاوچەرخ بناسێنین، بەڕاستی جێگای سەرنجە کەسێك لە سەرەتای سەدەی بیست پرسی نەتەوەیی و پرسی چاکسازی بە یەکترەوە بەستبووەوە.

بۆیە پێویستە ئەم لایەنە ئەرێنییە لە مێژووی کورد زەق بکرێتەوە کە لاپەڕەیەکی پرشنگداری مێژووی نەتەوەکەمانە وردبوونەوەو نووسین و توێژینەوەی چڕوپڕ دەربارەی ئەم بابەتە بنووسرێت.

توێژینەوە

جوڵانەوەکانی سەردەمی أبوجعفری منصور

ئامادەکردنی: بژار عثمان أحمد

دەروازە

جوڵانەوەکانی سەردەمی أبوجعفری منصور کۆمەڵێك جوڵانەوەی جیاجیا لە کات و شوێنی جیاوازبون، بەڵام بەشێکی زۆریان یەك ئامانج و مەبەستیان هەبوو، ئەویش لاوازکردن و لادانی خەلیفە و خەلافەتی عەباسی لەسەر حوکم و گەڕاندنەوەی دەسەڵات و شکۆی فارسی و ئاینی زەردەشتی.

ئەگەرچی فارسەکان هەر لە سەرەتاوە ئەو نیازەیان هەبوو، بەڵام کەم تا زۆر ئەو دەرفەتەیان وەکو پێویست بۆ ڕێك نەکەوتوە لە سەردەمانی پێشوودا (سەردەمی ڕاشدی و ئومەوی) بەڵام لە سەردەمی عەباسیەکان و لە سەرەتای هاتنە سەر حوکمیان وە بەتایبەتی لە دوای کوژرانی ئەبو موسلیمی خوراسانی بە فەرمانی أبوجعفری منصور، ئەوا کاردانەوەی لێکەوتەوەو سەرئەنجام بو بە دەرفەتێکی باش بۆ نەیارانی خەلافەتی عەباسی تاکو لە ژێر دروشم و ناوی تۆڵەکردنەوەی خوێنی أبومسلیم دەربچن، بەڵام لە ڕاستیدا ئەوە ئامانجی یەکەمیان نەبوو، بەڵکو دژایەتیکردنی خەلافەت و گەڕانەوەی دەسەڵاتێکی فارسی ئامانجی یەکەمیان بوو.

سەرەڕای ئەمانەش لە ناو عەرەبەکانیش دا بەتایبەتی عەلەوییەکان، هەر لە دوای ئەوەی کە زانیان خەلافەت بۆ ئەوان نابێت و تا کۆتایی بۆ عەباسیەکان دەبێت، ئەوا هەر لە سەرەتاوە کەوتنە دژایەتیکردنی خەلافەت و چەندین جوڵانەوە لە دژی خەلافەتی عەباسی ڕوویدا و تەنانەت لە هەندێك کات دا خەلافەتیشیان ڕاگەیاندووە.

ئەم بابەتەی ئێمەش راپۆرتێك بوو لە قۆناغی سێیەمی خوێندنم بوو لە کۆلیژی ئەدەبیات کە ئەم بابەتەم وەکو راپۆرتێك بۆ وانەی مێژووی عەباسی ئامادەکردو هیوادارم سوودی هەبێت بۆ خوێنەران.

تەوەرەی یەکەم

باسی یەکەم/ سەرهەڵدانی بزووتنەوەی فارسیەکان لە سەردەمی یەکەمی عەباسی:

سەرهەڵدانی ئەم بزووتنەوانە دەگەرێتەوە بۆ زیندوومانەوەی فکرەی فارسی کۆن هەروەکو مەقریزی دەڵێت: (بێگومان هۆکاری دەرچوونی زۆربەی گەلەکان لە دیانەتی ئیسلامدا فارسەکان بوون کە خاوەنی دەسەڵاتێکی بەرزو سەرکردایەتی زۆربەی گەلەکان بوون لە کاتێك دا تاقیکرانەوە بە نەمانی بە دەستی عەرەبەکان، کە فارسەکان عەرەبیان بە گەلێکی کەم و سوك دەهاتە بەرچاو کە کێشەکە گەورە بوو کێشەکەیان چەند بارەبووەوە لەوەوە دژایەتی ئیسلامیان کرد، بەدیاردەکەوێ لەم نووسینەوەی سەرەوە هەوەس و ئارەزووی دوژمنایەتی فارسەکان بەرامبەر عەرەبەکان سەرەتاکەی دەگەرایەوە بۆ پێش ئیسلام. لەبەر ئەوەبوو بەشێك لە فارسەکان سەیری بزوتنەوەی ئازادیخوازی عەرەبی ئیسلامی نەدەکرد بەوەی کەوا بزوتنەوەیەکی خاوەن بنەمای نوێ و هەلگری پەیامی خودایەو خاوەن بەرنامەی ئیسلامە[1].

زۆربەی ئەم بزوتنەوانە کە سەریان هەڵدا لەبەر ئەوەبوو کە دوای ئەوەی ابو مسلم کوژرا داوای خوێنی ئەویان دەکرد ئەمەش لە ئەنجامی ئەم گوێرایەڵیە بوو کە بۆ ابومسلم هەیان بوو ئەمەش هۆکارێك بوو بۆ دروست بوونی ئەم بزوتنەوانە کە زۆربەیان بە هیوای زیندوکردنەوەی شارستانیەتی فارسی کۆن و زیندوکردنەوەی ئاینی زەردەشتی بوو کە ئەمەش هۆکارێك بوو بۆ دژایەتی کردنی موسڵمانان[2].

باسی دووەم/ جوڵانەوەی محمد نفس زکیە:

کاتێك منصور خەلافەتی گرتەدەست، محمدو ئیبراهیم ئامادەنەبون بەیعەتی پێ بدەن وە چونکە ئەوان لە شوێنێکی نهێنی نیشتەجێ بوبون، ئەمەش خەلیفەی بێزارو تورەکرد بۆیە بە وردی کەوتە گەڕان بەدوایاندا تاکو شوێنەکەی ئاشکرا کردن، لە سەرەتادا خەلیفە مەنصور پەنای بردەبەر ڕێگاچارەی سیاسی تاکو کێشەکانیان چارەسەربکەن ئەویش بە گفتوگۆکردن کە بۆ ئەم مەبەستەش کۆمەڵێك نامەی هاوردەو هەناردە لە نێوان خەلیفەو محمد نفس زکیە ئاڵوگۆڕکرا[٣].

محمد نفس زکیە باوەڕی وابوو کە لە منصور بەهێزترە، بەڵام شکستی هێنا بەرامبەر خەلیفە، ئەمەش لە دەست نیشانکردنی ڕۆژی دەرچوونی هەڵەکردبو، کە لەگەڵ برایەکەیدا وا ڕێك کەوتبون لە یەك ڕۆژدا دەربچن، بەڵام ئیبراهیمی برای نەیتوانی لەم ڕۆژەدا دەربچێت لەبەر ئەوەی نەخۆشکەوت هەروەها کاتێك عیسی بن موسی گەمارۆی شاری مەدینەی دا بۆ گرتنی محمد ئەوا زۆربەی خەڵکی مەدینە ئامادەنەبون یارمەتی محمد بدەن تاوەکو لە کۆتایی دا لە بەرەبەیانی دوازدەی ڕەمەزان دا جەنگەکە ڕوویدا لە نێوانیان و بە سەرکەوتنی سوپای عەباسیەکان کۆتایی هات[٤]، هەروەها محمد نفس زکیە لە چواردەی ڕەمەزان کوژرا و عیسی بن موسی پەنای خەڵکی مەدینەداو دەستی گرت بەسەر شمەکی حەسەنی کوڕی عەلی[٥].

باسی سێیەم/ لەناوبردنی حەرەکەی ئیبراهیمی کوڕی عبدالله:

ئیبراهیمی کوڕی عبدالله کاتێ هاتە بەسرە توانی بە ئاسانی دەست بەسەر بەسرەدا بگرێت و دەست بەسەر هەرێمی ئەهوازو فارس و مەدائینیش ملیان بۆ

کەچ کرد[٦]، بزوتنەوەکەی ئیبراهیم گەشەی کردو وەفدەکان دەهاتنە لای و بەیعەتیان پێدەداو ئیبراهیم وای هەست دەکرد کە دەرفەتی شەڕکردن لەگەڵ خەلیفەدا لە بارەو کاتێ هەواڵی کوژرانی محمدی برای بیست ئەوا خەمی زۆر خواردو بانگەوازی خیلافەتی بۆ خۆی کردو نازناوی ئەمیری باوەڕدارانی لە خۆینا و شوێن کەوتوانیشی بەیعەتیان پێدا[٧]، خەلیفە هەوڵیدا ڕێکەوتنی لەگەڵی ببەستێ بەڵام لە کۆتایی دا لە گوندی باغمرا، لە مانگی ژالقعدەی ساڵی ١٤٥ك لە نزیك کوفە جەنگی چەکدارانی لە نێوان هەردوولادا ڕوویداو خەریك بوو سوپای عەباسی کە عیسی کوڕی موسی سەرکردایەتی دەکرد شکست بخوات بەڵام لە ناکاو ئاراستەی جەنگ گۆڕاو تیرێك بە قوڕگی ئیبراهیم کەوت و کوژرا بەمەش نیزامی سوپاکەی شلەژاو پێکیداداو سوپای عەباسی هێرشێکی هەڵگەڕاوەی بەرپاکردو توانی سەربکەوێت بەسەر حەرەکەی ئیبراهیمی کوڕی عبدالله[٨].

تەوەرەی دووەم

باسی یەکەم/ بزووتنەوەی سنباذ:

بزوتنەوەی سنباذ لەسەر دەستی کەسایەتیەکی فارسی بە ناوی سنباذ لە هەرێمی خوراسان سەریهەڵدا کە بانگەشەی سەندنەوەی خوێنی ابومسلیمی خوراسانی دەکرد، زۆربەی پەیڕەوانی ئەم بزوتنەوەیە خەڵکی هەرێمی خوراسان بووە بەتایبەتی کە بزوتنەوەی سنباذ بە یەکێك لە بزوتنەوە هەر دیارەکانی ئەو سەردەم دادەنرێت[٩]، بیروباوەڕی ئەم بزوتنەوەیە لە ڕووی سەرچاوەکانەوە بە شێوەیەکی جیاواز ئاماژەی بۆ کراوە هەروەك تەبەری دەڵێت: ((بیروباوەڕی ئەم بزوتنەوەیە دەگەڕێتەوە بۆ ئاگرپەرستی))، بەڵام هەندێکیتر پێیان وایە بیروباوەڕی ئەم بزووتنەوەیە زیاتر نزیکە لە بیروباوەڕی مەزدەکیەت، هەندێکی

تر پێیان وایە ئەم بزوتنەوەیە زیندوکردنەوەی ئاینی زەردەشتییە[10]، سنباذ توانی سنوری جوڵانەوەکەی زیاد بکات و فراوانی بکات و چەندین ناوچەی ڕۆژهەڵاتی دەوڵەتی ئیسلامی بگرێتەوە لەوانەش (قومس، مەرو، خوراسان)، ئەوەی شایەنی باسە سنباذ هەمیشە هەوڵی گرتنی شاری (ڕەی)داوە سەرئەنجام توانیویەتی سەرکەوتن بەدەست بهێنێت و شارەکەش بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی[11]، سنباذ توانی مەترسی بخاتە سەر دڵی خەلیفە بەتایبەتی دوای ئەوەی هەڕەشەی لە خەلافەت کردو دەیگوت: ((کەعبە دەڕوخێنم و شوێنی بازنەی خۆر دەکەمە شوێنی پەرستن))، ئەمەش وای لە خەلیفە کرد هەر زوو دژایەتی بکات و هەوڵی لەناوبردنی بدات و سوپایەکی بۆ ڕەوانەکردو لە شەڕێکدا لە نێوان شاری رەی و هەمەدان و توانی بەسەر سنباذ سەرکەوێت و بە هەزاران کوژراو دیلیشی لێ دەست بەسەرکردن[12].

باسی دووەم/ بزوتنەوەی اسحاق الترك:

ئەم بزوتنەوەیەش بە یەکێك لە پەیڕەوان و شوێنکەوتوانی (أبومسلم) دادەنرێت، کە هەر لە سەردەمی فەرمانڕەوایی (ابومسلم)دا نامە بۆ ئەم کەسایەتیە دەنێرێت کە ببێتە دەسەڵاتداری ناوچەکانی تورك، وە تەنانەت بانگهێشتیشی دەکات بۆ لای خۆی بەڵام دوای مردنی (ابومسلم) لە ساڵی (١٣٧ك) بزوتنەوەکەی ڕادەگەیەنێت کە تا ساڵی (١٤٠ك) بەردەوام دەبێت، کە ئەم بزوتنەوەیە بیروباوەڕی گەڕانەوەی بۆ سەر ئاینی زەردەشتی کۆن هەبوە، وە هەروەها فێرکاری بزوتنەوەکە وای بە لایەنگرەکانی کردووە کە زیاتر نەتەوەکانی فارس و تورك لەخۆ بگرێت[13].

سەبارەت بە کۆتایی هێنان بەم بزوتنەوەیەش چەندین بیروڕای جیاواز هەیە لە دیارترینیان ئەو پەیوەندییەیە کە لە نێوان اسحاق تورك و خالید بن ابراهیم الشیبانی کە دوای ئەوەی پەیوەندیەکانیان تێك دەچێت وە اسحاق تورك چەندین بیروڕای دژ بە ئیسلام ڕادەگەیەنێت، ئەمە وا دەکات ئەم والیە سوپایەك ئامادەبکات و هێرش بکاتە سەر بزوتنەوەکە کە دەتوانێ لە ساڵی (١٤٠ك) کۆتایی بە بزوتنەوەکە بهێنێت و تەنانەت اسحاق ترکیش دەکوژێت بەمەش کۆتایی بە بزوتنەوەکە دێت[١٤].

تەوەرەی سێیەم

باسی یەکەم/ بزووتنەوەی الراوندیە:

ئەم بزوتنەوەیە بە یەکێك لەو بزوتنەوانەی کە لە سەردەمی یەکەمی عباسیدا سەریان هەڵدا دادەنرێت، کە لە ساڵی ١٤١ك بە تەواوەتی لە لایەن خەڵکی خۆراسان بە گشتی ڕادەگەیەنرێت کە ناوەکەشی لە دێی(راوند)ەوە دێت کە دەکەوێتە نزیك ئەسفەهان، کە ئەمانیش بە هەمان شێوە پەیڕەوانی (ابومسلم الخراسانی) بوون کە دەسەڵاتیان بە شێوەیەکی بەرچاو زیادیکرد تەنانەت توانیان چەندین ناوچە بخەنە ژێر دەسەڵاتی خۆیان[١٥].

ئەم بزوتنەوەیەش لەسەر دەستی (عبدالله الراوندی) سەریهەڵدا کە پێی وابوو (ابومسلم) پێغەمبەریەتی بۆیە هێرشی کردە سەر خەلافەتی عەباسی لە هاشمیەی کوفەوە هەوڵی کوشتنی خەلیفە (أبوجعفری مەنصور)ی دا بەڵام سەرکەوتو نەبو، ئەمەش کاریگەری گەورەی کردە سەر خەلافەتی عەباسی، بە شێوەیەك ئەم بزوتنەوەیە تاڕادەیەك توانی ئامانجەکەی خۆی بپێکێت، بەڵام هەر چۆنێك بێت لە کۆتایدا بزوتنەوەکە لەناودەچێت[١٦]، بەڵام چەندین بەشیان لێ

دەبێتەوە وەکو (أبومسلمیە) کە داوای خوێنی أبومسلمیان دەکرد بەشێکیتریان (الرازیمیە) بوون کە ناویان لە سەرکردەکەیانەوە دەهات بە ناوی(رازیم) بەم شێوەیە ئەم بزوتنەوە لەسەر دەستی عەباسیەکان لەناوچوو[17].

باسی دووەم/ سەرهەڵدانی بزوتنەوەی أستاذیس:

بزوتنەوەی أستاذیس لە سەردەمی یەکەمی عباسیدا لەسەر دەستی (عبدالجبار الأزدني) دادەمەزرێت لە ناوچەی سجستان لە لایەن خەڵکی خوراسان و حەران پشتگیری لێدەکرێت بەتایبەتی کاتێك کە بزوتنەوەکە توانی چەند شارێك بخاتە ژێر دەسەڵاتی خۆی لەوانە شاری (مەرو) بەمەش مەترسی زۆری خستە ناو دڵی خەلافەتی عەباسی بە گشتی و والی خراسان بەتایبەتی ئەمەش لە رێگای بەرزکردنەوەی شیعاری عەلەویەکانەوە ئەم کارەیان دەکرد وە توانیان هەستی عەلەویەکان بۆ لای خۆیان راکێشن لە ساڵی (١٥٠ك) توانیان بزوتنەوەکەیان رابگەیەنن[18]. أستانیس شەڕو ئاژاوەی زۆریان کرد کە ئەوە منصوری زۆر نارەحەت کردو ژمارەیان گەیشتە نزیکەی (٣٠٠)هەزار جەنگاوەر و سوارو پیادە بوون، خەلیفە (ئەحبشم مروزی) ناردە سەریان بۆ لەناوبردنیان بەڵام (ئەحبەشەم) کوژراو سوپاکەیان بڵاوەپێکرد ئەنجا(محازم کوڕی حزیمە) لە سوپای (عرمرەم) کە بەری ئاسمانی گرتبو هەردوو سوپاکە بەیەك گەیشتن ئەو شەڕەی کە ڕوویدا وتراوە (٧٠)هەزار کەس کوژراو پاشان أستاذیس شکاو رایکرد بۆ شاخ[19].

باسی سێیەم/ کۆتایی هێنان بە بزوتنەوەی استاذیس:

دوای ئەوەی دەسەلاتی بزوتنەوەی استاذیس بە شێوەیەکی بەرچاو و بەرفراوانی ڕۆیی بۆیە خەلیفەی عباسی(محمد مهدی) بڕیاری یەکلایی کەرەوەی خۆی دا ئەویش بە بڕیاردان بەهێرشکردنە سەر بزوتنەوەکەو کۆتایی پێهێنانی بۆ ئەم مەبەستە خەلیفەی عەباسی سوپایەکی گەورەی ئامادەکرد، بۆ هێرشکردنە سەر بزوتنەوەی استاذیس بە سەرکردایەتی (حازم بن خزیمە التمیمی) کە ژمارەیان نزیکەی هەشتا هەزار سەرباز دەبون، لە شوێنێك بەیەك گەیشتن لە نزیك شاری (مرا) لە هەرێمی فارس کە سوپاکەی خەلافەتی عەباسی توانی سەرکەوتنێکی گەورە بەسەر بزوتنەوەی استاذیس بەدەست بهێنێت[٢٠]، سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە نزیکەی حەفتا هەزار کەس لەم شەڕەدا کوژراوە وە نزیکەی چواردە هەزار کەسیش لە لایەن سوپای خەلافەتی عەباسییەوە بەدیل گیران بەلام استاذیس خۆی ڕایکرد لەم کاتەدا سەرکردەی سوپای خەلافەت نامە دەنێرێ بۆ خەلیفە مهدی و هەر دوای ئەمە استاذیس دەکوژرێ لە سالی (١٥١ك) کۆتایی بە بزوتنەوەکە دێت[٢١].

ئەنجام

دوابەدوای نوسینی ئەم بابەتەمان گەیشتین بەم دەرئەنجامانەی خوارەوە:

١- زۆربەی جولانەوەکانی سەردەمی ابوجعفری منصور جولانەوەی فارسی بوون لە دژی خەلافەت، بەتایبەتی لە دوای کوژرانی ئەبوموسلیمی خوراسانی بەدەرکەوتن و داوای تۆلەکردنەوەی خوێنی ئەبو موسلیمی خوراسانیان دەکرد، بەلام لە ڕاستیدا ئامانجیان زیندوکردنەوەی ئاینی زەردەشتییە.

٢- زۆربەی ئەو بزوتنەوانە هەر لە سەردەمی ئەبوجعفری منصور سەریان هەڵداو هەر لەو سەردەمیش کۆتاییان پێهێنرا.

٣- زۆربەی جوڵانەوەکان لە ناوچەکانی فارسی بوون و ئامانجیان زیندوکردنەوەی شارستانیەتی پێشووی فارسی و گەڕاندنەوەی دەسەڵاتی پێشووی فارسیە.

٤- ئەم جوڵانەوانە بە ڕاگەیاندنی ئەوەی کە داوای تۆڵەکردنەوەی خوێنی ئەبوموسلیم دەکەن توانیان پاڵپشتێکی زۆر و لایەنگرێکی زۆر بۆ خۆیان پەیدابکەن بەتایبەتی لە هەرێمی خوراسان.

٥- هەڵگەڕانەوەکان لە دژی أبوجعفری منصورە بە تەنها لە ناو فارسەکان و لە ناوچە فارسیەکان و لە لایەن فارسەکانەوە نەبوو، بەڵکو هەڵگەڕانەوە لە لایەن عەرەبەکانیشەوە ئەنجام دراوەو تەنانەت لە دژی خەلیفەی عەباسی و لە کاتی هەبوونی خەلیفەدا لە یەکێك لە سەرکردەی جوڵانەوەکانی دژی خەلافەتی عەباسی بانگەشەی خەلافەتی بۆ خۆی کردوەو بەیعەتی پێدراوە.

پەراوێزەکان

١- خليل ابراهيم السامرائي والأخرون: تأريخ الدولة العربية الاسلامية في العصر العباسي، موصل، ١٩٨٨، ص٣٢-٣٣.

٢- فاروق عمر: الخلافة العباسية، د.س، بغداد، ص١١٠.

٣- مسعودي: مروج الذهب، دار الأندلس، بيروت، ج٣، ص٢٥٣.

٤- يعقوبي: تأريخ يعقوبي، بيروت، ج٢، ص٣١٥.

٥- طبري: تأريخ الرسل والملوك، ج٧، دار المعارف، مصر، ٢٠٠٥، ص٥٩٦.

٦- إبن كثير: البداية والنهاية، دار المنار، ط١، ج١٠، ص٨٩.

٧- إبن كثير: م.نفسة، ج١٠، ص٩٠.

٨- الطبري: م.س، ج٧، ص٦٤٦-٦٤٧.

٩- إبن الأثير: الكامل في التأريخ، بيروت، ٢٠٠٧، ج٢، ص٦٣٠.

١٠- محمد قباني: الدولة العباسية من الميلاد إلى سقوط، ط١، بيروت، ٢٠٠٦، ص٢٥.

١١- حسن كريم جاف: الوجيز في التأريخ ايران (دراسة في التأريخ السياسي)، ط٢، ج١، آراس، ٢٠٠٨، ص١٧٢.

١٢- م.ن، ص١٧٢.

١٣- فاروق عمر: م.س، ص١١٨-١١٩.

١٤- خليل ابراهيم السامرائي والأخرون: م.س، ص٣٥.

١٥- محمد قباني: م.س، ص٢٥.

١٦- خليل ابراهيم السامرائي والآخرون: م.س، ص٣٥-٣٦.

١٧- فاروق عمر: م.س، ص١١٤.

١٨- إبن الأثير: كامل في التأريخ: م.س، ص٦٣٠.

١٩- ئیمام جلال الدين سيوطي: مێژووی خەلیفەکانی ئیسلام، و: نصرالدين عبدالرحمن قادر، چاپی یەکەم، ٢٠٠٧، ل١٢٥.

٢٠- إبن الأثير: م.س، ص٥٧.

٢١- فاروق عمر: م.س، ص١٢١.

سەرچاوەکان

* المصادر:

١- إبن الأثير: الكامل في التأريخ، ج٢، بيروت، ٢٠٠٧.

٢- إبن كثير: البداية والنهاية، دار المنار، ط١، ج١.

٣- يعقوبي: تاريخ يعقوبي، بيروت، ج٢، مؤسسة العلمي للمطبوعات.

٤- الطبري: تاريخ الرسل والملوك، دار المعارف، مصر، ج٧، ٢٠٠٥.

* المراجع:

٥- محمد القباني: الدولة العباسية من الميلاد إلى سقوط، بيروت، ط١، ٢٠٠٧.

٦- فارق عمر، الخلافة العباسية، د.ت، بغداد.

٧- خليل ابراهيم السامرائي والأخرون، تأريخ الدولة العربية الاسلامية في عصر العباسي، موصل، ١٩٨٨.

٨- حسن كريم جاف: الوجيز في التأريخ ايران (دراسة في التأريخ السياسي)، ط٢، ج١، آراس، ٢٠٠٨.

* سەرچاوە بە کوردی:

٩- ئیمام جلال الدين سيوطي: مێژووی خەلیفەکانی ئیسلام، و: نصرالدين عبدالرحمن قادر، چ١، ٢٠٠٧.

رۆڵی کوردە عێراقییەکان لە کۆماری کوردستان ١٩٤٦ز

قارەمان حەیدەر رەحمان

دەروازە

ئەو بارودۆخەی کەوا لە ئەنجامی جەنگی دووەمی جیهانی (١٩٣٩- ١٩٤٥ز) لە ئێران و کوردستانی رۆژهەڵات هاتە پێشەوە ، بواری رەخساند بۆ جووڵانەوەی نەتەوایەتی گەلی کورد لە رۆژهەڵاتی کوردستان کە وەرچەرخانێکی گەورە بەخۆیەوە ببینێت، بەو جۆرەش ئەم بزاوتە پێینایە قۆناغێکی گرنگی مێژوویی [1].

شیاوی باسە دوای گەرانەوەی قازی مەحەمەد لە سەفەری باکۆ لە یەکەمین هەنگاوی دا ، کۆبوونەوەیەکی لە ئەندامە بەناوبانگەکانی کۆمەڵەی (ژ.ك)پێکهێنا، لەو کۆبوونەوەیەدا مەسەلەی دوایی هێنان بە تێکۆشانی کۆمەڵەی ژ.ك هێنایە گۆرێو پێشنیاریکرد لە جێگای ئەو رێکخراوە، لەسەر ئەساسی رێزلینان لە ئازادییە دیموکراتیە کان و دابینکردنی مافی چارەنووس بۆ گەلی کورد بناغەی حیزبێك بەناوی "حیزبی دیموکراتی کوردستان"دابرێژن،لە رۆژی یەکەمی مانگی خەزەلوەری ١٣٢٤ هـ "حیزبی دیموکراتی کوردستان" بە دەرکردنی بەیاننامەیەکی ٨ مادەیی دامەزراندنی خۆی راگەیاند[2].لە رۆژی ٢ خەزەلوەری ١٣٢٤هـ یەکەم کۆنگرەی حیزبی دیموکراتی کەردستان بە بەشداری سەرۆك عەشایری ماکۆ و ئارارات ، سۆما، برادۆست،دەشت، مەرگەوەر، شنۆ، سندوس، لاجان، پیرانشار،

مەنگور،نوێنەرانی مەهاباد، بۆکان، میاندواو بەسترا، لەو کۆنگرەیەدا "قازی محەمەد"بە سەرۆک و پێشەوای حیزب و چەند کەسێك بە ئەندامی کۆمیتەی ناوەندی هەڵبژێردران، بەم جۆرەش حیزبی دیموکراتی کوردستان لەمەودوا بوو بە میراتگری کۆمەڵەی (ژ.ك)و درێژەدەری ناسیۆنالیزمی کورد[٣].

پاش ماوەیەکی کەم لە دامەزراندنی پارتی دیموکراتی کوردستانی ئێران ناو و ناوبانگێکی بەرفراوانی دەرکرد لە نێوریزەکانی دانیشتوانی کورد لە ئێران دا، کۆمەڵانێکی زۆر لە جوتیاران و کرێکاران و سەرمایەدارە بچوکەکان و خاوەن موڵك و ئەندامەکانی خێڵەکانیش هاتنە ناو ریزەکانی ئەم پارتە،هەروەها نوێنەرانی بازرگانەکانی مەهاباد و سەرمایەدارە بچوکەکان و دەرەبەگەکانیش هاتنە ناو لیژنەی ناوەندی ئەم پارتەوە،رۆژنامەی"کوردستان"یش بوو بە زمانحاڵی حزب، قازی محەمەدیش بوو بە پێشەواو سەرۆکی پارتی دیموکراتی کوردستانی ئێران[٤].

دەکرێ بلێین نیشتمان پەروەرانی کورد دوا بە دوای دامەزراندنی کۆماری ئازەربێجان لە ١٢ی کانوونی دووەمی هەمان ساڵدا بە شێوەیەك لەسەر ئاستی نێودەوڵەتی لەدەرەوە و لەسەر ئاستی ناوخۆیی ئێراندا، دەرفەتێکی باشیان بۆ رەخسا و هاتە پێش کە بتوانن دەسەلأتی سیاسی لە ناوەخۆی کوردستان بگرنە دەست و کۆمارێکی دیموکراتی میللی کوردستانی رابگەیەنن.

ئەوەبوو لە ٢٢ کانوونی دووەمی ١٩٤٦[٥] لە رۆژێکی گەرم دا لە ناوەراستی زستان لە بەرزایی ٤٥٠٠م پێ لەسەر ئاستی رووی دەریا، لەسەر هێلی پانی ٣٧ ی باکوور[٦]،لەگۆرەپانی چوارچرا لە شاری مەهاباد لە کۆبوونەوەیەکی گەورەدا کەنوێنەرانی زۆر لە ناوچەکانی کوردستان تیایدا بەشداربوون لەمانەش سەرۆك هۆزەکانی ناوچەی مەهاباد و مامەش و مەنگور و کەوورك و ووزەرزە لە

ناوچەکانی دراوسێ سنووری عێراق ،هەروەها بەشێك لە هۆزەکانی هەرکی و بەگزادە و بارزانیەکان ، کە بە جلوبەرگی خۆیان هاتبوون ، لەگەڵ یرماکۆڤ کە بە نوێنەرایەتی یەکێتی سۆڤێت کە لە تەبریزەوە هاتبوو لەناو ئۆتۆمبێلێکی جێب دانیشتبوو لە دوورەوە چاودێری رووداوەکەی دەکرد، دامەزراندنی کۆماری کوردستان راگەیەنرا و قازی محەمەد کە رابەری حیزبی دیموکراتی کوردستان* بوو ،وەك سەرۆك کۆماری کوردستان لەو کۆبوونەوەیەدا ئامادەبوو، ووتارێکی پێشکەشکرد و تیایدا کارو تێکۆشانی کۆماری کوردستانی لە داهاتوو خستەروو[٧].

مەلا مستەفای بارزانی* سەرۆکی "لیژنەی ئازادیی کوردستان"* بەشێوەیەکی فەرمی بانگهێشتی ئەم ئاهەنگە کرابوون[٨].شیاوی باسە دوای راگەیاندنی کۆمارەکە ، بە بریارێکی فەرمی شاری مەهاباد وەکو پایتەختی کۆماری کوردستان ناسێندرا[٩].دواتر بریاردرا بە داگرتنی ئالای ئێران لەسەر هەموو دام و دەزگاکان و بەرزکردنەوەو هەڵکردنی ئاڵای کوردستان لە شوێنی دا[١٠].

لە ئاهەنگی هەڵکردنی ئالای کوردستان وتارێك بە ناوی مەلا مستەفای بارزانی لەلایەن محەمەد قودسی خوێنرایەوە ، لەبەشێکی وتارەکەدا هاتووە " پیشەوای معظم گەورە بەریزەکانم ، بەناوی کوردی وریا بووەوە لە ژیر ماوەی پەیرەوی کونی زەبربەدەستی،بەناوی سەرکردەی شۆرشی گەل لە بارزان،شۆرشی بەرهەلستی سەرگەردانی ، شۆرشی نەهیشتنی ظلم واستبداد، رۆژباش پێشکەشی دانیشتوانی ئەم کۆبوونەوەیە دەکەم ،کە الای پیروزیان لە سیەیەکی نیشتمانی گەورەدا بلێند کردەوە بەناوی خوینی پاکی گەلی کوشکەرانەوە کە لە مەیدانی ازادیدا پیشکەشیان کردوە، هاوارتان دەکەینێ کە ئەم بەرە پیرۆزە بە ئازادیو و سەربەخۆیی پی بگەیینن بەناوی فرمیسکی چاوی بیوەژنان و اه و

نالینی هەتیوانەوە هاوارتان دەکەینی کە پەیمانی حقوقی گەل بدەن،اقتصادیان بپاریزریت،پشتی فەرهەنگ بگرن بە پەروەردە کردنیکی گیانی دیموکراتیەوە ،پاریزگاری لە دیموکراتی بفرمون کە کەرییکەی پیش خستنی گەل و سەربەخویی نیشتمان و رویشتنە بەری وەیە لە گەل کاروانی گەلانی ازادی بەرەو تەواوەتی ومروانی. بێگومان لە بیرناکرێت کە حکومەتی کوردستانی ئازاد هێشتا لەیەکەم فۆناغیایەتی وە کۆششی ئێوەی پێ دەوێت بۆ سەرکەوتنی مەزن و رزگاربوونی ... بژی نیشتمانی مەزنمان بە سەربەخۆی و ئازادی"[11].

دوای تەنها بیست رۆژلە دامەزراندنی کۆماری کوردستان، یەکەم حکومەتی کوردستان بە سەرۆکایەتی حاجی بابە شێخ و ئەندامیەتی ١٣ وەزیر لە رۆژنامەی کوردستانی ئۆرگانی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران راگەیەنرا[12]. وەزارەتەکانیش بریتی بوون لە جەنگ و تەندروستی و کشتوکاڵ و رێگاویان و بازرگانی و راگەیاندن و دەرەوە و ناوەخۆ و ئابووری و پۆستەو تەلەگراف و رۆشنبیری و کار و داد ، جگە لەمانەش پێنج کەس لە سەرۆکە کوردەکان لەلایەن قازی محەمەد پلەی ژەنەرالیان پێدرا کە بریتی بوون لە محەمەد حوسێن خانی سەیفی قازی،مەلا مستەفای بارزانی ، عومەر خان شەریفی ، زێرۆبەگی هەرکی، مەحەمەد رەشید خانی قادر خانی بانی[13].

شیاوی باسە پەرلەمان و ئەنجومەنی یاسادانان نەبوو بۆیە یاساکان بە فەرمانی کۆماری دەردەچوون، هەرچی کاروباری دادوەریش بوو لەلایەن دادگای باڵا و وەزارەتی داد بەرێوەدەبردران، وەدامەزراندنی ئیدارەی نێوخۆیی بریاری لێ نەدرابوو، کە ئایا ئەم حکومەتە حکومەتێکی هەرێمی خاوەن دەسەڵاتێکی نێوخۆیی سەربەخۆیە ؟یان کۆمارێکی سەربەخۆیە ؟[14].

ئارچی روزفلت کە توێژەرێکی ئەمەریکیە، سەرەرای ئەو هۆکارانەی کەبوون بە هۆی هاندانی گەلی کورد لە ئێران بۆ راگەیاندنی کۆمارەکە ، رۆلی مەلا مستەفای بارزانی و جەنگاوەرانی بەرزدەنرخێنێت و بە هۆکارێکی سەرەکی هاندانی کوردەکانی ئێران دادەنێت و دەلێت : ئامادەبوونی بارزانی و جەنگاوەرەکانی لەشاری مەهاباد،رۆلێکی بنەرەتی هەبوو لە هاندانی کوردەکانی ئێران بۆ راگەیاندنی کۆماری مەهاباد[١٥].

باسی یەکەم :

رۆڵ و هەڵوێستی سیاسی کوردەکانی عێراق

لە ماوەی جەنگی دووەمی جیهانیی چەندین رێکخراووپارتی سیاسی لە باشووری کوردستاندا دروست بوون[١٦]. کەسانێکی زۆری لیبرالّ و پێشکەوتن خواز لە دەوروبەریاندا کۆبوونەوە ، کە دواتر رۆلیان بینی لە ووشیارکردنەوەی تاکی کوردو بزواندنی بیری ناسۆنالیزمی[١٧]،کاریگەری ئەو بزاوتە گەیشتە رۆژهەلاتی کوردستان بەر لە دامەزراندنی (کۆمەلەی ژیانەوەی کوردستان)* کاتێك چەند کەسایەتیەکی نیشتمان پەروەر بۆ یارمەتیدانی جولانەوەی نیشتمانی لە رۆژهەلات و بلاوکردنەوەی بیری نەتەوەیی چوونە ئێران لە وانەش (هەمزە عەبدوللا،میر حاج ئەحمەد، خەیروللا عەبدول کەریم،عوسمان دانش) هەر لەگەلّ گەیشتنی ئەم کەسایەتیانە دەستیان کرد بە جموجۆلی سیاسی لە رۆژهەلاتی کوردستان، ئەم شاندە بە رێنوینی هاشم بەزاز بەرەو تاران رۆیشتن دوای ئەوەی هۆتێلێکیان بەکرێ گرت،دوای چەند رۆژێك میر حاج خۆی ئامادەکرد و چووە سۆڤێت بۆ ئەنجامدانی چەند کارێکی سیاسی لەگەلّ سۆڤێت لە دوای گەرانەوەی (ژ.ك)دامەزرا[١٨].

دوای سەرنەکەوتنی گفتوگۆی سەرکردایەتی شۆرشی بارزان و حکومەتی عێراق، حکومەتی عێراق بریاری لەشکرکێشی دا بۆ سەر بارزان ، یەکەمین تێکهەڵچون لە ٢٥ی ئابی ١٩٤٥ دا دەستی پێکرد، لەشکری عێراق زۆرایەتی هێزەکانی خۆی بۆ ئەم هێرشە سازدابو،هێزی ئاسمانی بەریتانیاش پشتیوانی هێزی زەمینی عێراقی دەکرد[١٩]. مەلا مستەفای بارزانیش دوای کۆتایی هاتنی شۆرشی بارزان(١٩٤٣-١٩٤٥) ، فەرمانی دەرکرد بۆ خەباتگێرە کوردەکان لەسنووری عێراق بپەرنەوە بۆ سنووری ئێران ،دوای دروستکردنی فشارێکی زۆر لەلایەن هێزەکانی سوپای عێراقی و فرۆکەکانی بەریتانیا لەسەریان، ئەوەبوو لە ١١تشرینی یەکەمی ١٩٤٥ لە رێگای کێلە شین - مەرگەوەر و چیای داڵانپەردا پەرینەوە دیوی ئێران و لەلایەن حوسێن فروهەر سەرۆکی کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان و خەڵکی ناوچەکانەوە بەگەرمی پێشوازیکران، چونکە بەر لە کۆچەکە مەلا مستەفای بارزانی پەیوەندی کردبوو بە سەرکردەکانی بزوتنەوەی کوردی لە کوردستانی ئێران* لە پێناو یەکخستنی هەوڵەکان و بەدیهێنانی ئامانجە نەتەوەییەکان،لەدوای هاتنە پێشەوەی دەرفەتێکی گونجاو لەبەرامبەر گەلەکەی لە کوردستانی ئێران[٢٠].لە ٧مایسی ساڵی ١٩٤٥ز مامەند مەسیحی و میرحاج و مستەفا خۆشناوی بە نوێنەرایەتی خۆی رەوانەی رۆژهەلاتی کوردستانی کرد بۆ ئەوەی لەگەڵ نوێنەری حکومەتی سۆڤێت گفتوگۆ بکەن بۆ زانینی هەڵوێستیان سەبارەت بە پەرینەوەی بارزانیەکان بۆ ئێران ، پشتگیری کردنیان لەئەگەری دروست بوونی هەر دوژمنکاریەك لە دژیاندا[٢١]. ئەو بارزانیانەی کە لە سنوور پەرینەوە بۆ ئێران ژمارەیان ١٠٠٠٠هەزار کەس بوو لە پیاو و منداڵ و ئافرەت ، لە ناوچەی باکوری رۆژئاوا لە خانە تاکو شنۆ نیشتە جێ بوون ، لە سەرەتای مانگی ئازاردا مەلا مستەفای بارزانی باشترین جەنگاوەرەکانی خۆی هەڵبژارد

لەگەڵ خانەوادەکانیان چوونە مەهاباد ، کە بە جۆرێك ژمارەیان گەیشتە ۲۰۰۰ هەزار کەس ، مەلا مستەفا میوانخانەی جیهان نمای کردە بارەگای سەرەکی خۆی[۲۲].لەگەڵ گەیشتنی خۆی و جەنگاوەرەکانی بۆ رۆژهەڵاتی کوردستان لەو کاتەدا چاوی بە جەنەرال لیوبوف کەوت ، فەرماندەی هێزەکانی سۆڤێت لە ئێران، بەئامادەبوونی هەریەك لە میر حاج ئەحمەد و هەمزە عەبدوللا پێشنیاری کرد حکومەتی سۆڤێت رێگا بە بارزانیەکان بدات لە ئێران بمێننەوە،لە دوای دە رۆژ حکومەتی سۆڤێت رەزامەندی دەربڕی لەسەر مانەوەی بارزانیەکان لە ئێران[۲۳]. مەلا مستەفای بارزانی و چەند جەنگاوەرێکیش لەگەڵیدا چوونە گوندی میراوێ لە نێوان جادەی پیرانشار و سەردەشتدا جێگیربوو، بارزانیەکان لە شنۆ ، نەغەدە ، تەرگەوەڕ، مەرگەوەڕ و گوندەکانی ناوچەکە نیشتە جێکران[۲٤].لە هەمان کاتدا مەلا مستەفای بارزانی هەموو هەوڵەکانی چڕ کردبۆوە بۆئەوەی متمانەی بەرپرسەکانی یەکێتی سۆڤێت بەدەست بهێنێت[۲٥].

دوای بەشداریکردنی مستەفا بارزانی لە ڕاگەیاندنی کۆماری کوردستاندا، قازی محەمەد داوای لە شێخ ئەحمەد و مستەفا بارزانیی، لەبەرامبەر ئەو یارمەتیانەدا کە ڕوسەکان بە کۆماری ئازەربایجانی دەدەن و بەرنگاربوونەوە لەگەڵ ئەو ڕووداوانەدا کە لە بەدوای دەرچوونی هێزەکانی سۆڤێت ڕەنگە لە کوردستاندا سەرهەڵدەن، ئەوانیش بێن و پاڵپشتیی کۆماری کوردستان بکەن، هەربۆیە مەلا مستەفای بارزانی رۆژی ۱۹٤٦/۲/۲۸ز بەشێوەیەکی رەسمیی گەڕایەوە بۆ مەهاباد و لەلایەن ڕێبەرانی حیزبیی و حکومەتی کۆماری کوردستانەوە پێشوازیی کرا،رۆژنامەی کوردستان دەربارەی هاتنی بارزانی بۆ مەهاباد نوسی:"اخبار نیو خۆمان مەلا مصطفی بارزانی "" "جنابی أغای مەلا مصطفی قائدی کوردی بارزان رۆژی ۹-۱۲-۱۳۲٤ ساتی ٥ پاش نیوەرو واردی مهاباد

بوو، وەختێ گەیشتە نێو باغان ئەندامەکانی کمیتەی مرکزی پیشوازیان لێ کرد وەختی جنابی مەلا مصطفی لە چومی پەریوە بە احترامی ئەندامەکانی کمیتەی مرکزی دابەزی ، لەم کاتەدا کمیتەی مرکزی هەنگاویان توندتر کرد و لە قەراغ چومی پێک گەیشتن............. "[٢٦].

هەرلەدوای دامەزراندنی کۆماری کوردستان ، کوردەکانی باشووری کوردستان بە شێکی زۆریان بە هەموو توانایەکیانەوە هەوڵیانداوە بەشداری لە کۆمارەکە بکەن، ئەمەش بە ڕونی دەرئەکەوێت لە دەقی ووتارەکەی مەحەمەد مەحمود قودسی دا کە باسی لە ڕۆڵی کوردەکانی باشوور کردوە،بەجۆرێك دانیشتوانی باشووری کوردستان بە چاوی پڕ لە ئومێدەوە دەیانڕوانیە ئەم کۆمارە[٢٧].

رۆژنامەی کوردستان لە ژمارە ١١، ١٢ی رەشەمەی ١٣٢٤هـ لەسەر کەسایەتی مەلا مستەفا نوسیبوی" مستەفا بارزانی پیاوێکی سیاسی و زەعیمی کوردی بارزانە لە ڕێی سەربەستی کوردستاندا زۆری مەینەت کێشاوە ، دوژمنانی کوردستان ئەوو تەواوی ئێل و عەشیرەتی ئەویان بە تاوانی ئازادیخوازی دەربەدەرو لە نیشتمانی خۆشەویستیان وەدەرناوە، زاتی ناوبراو بێجگە لەوەی قائیدێکی بەرزە ، پیاوێکی زاناو تێگەیشتوو و مەزن و نیشتمان پەرستە و تەمەنی لە حدودی ٤٥ ساڵدایە"[٢٨].

شیاوی باسە جگە لە بارزانیەکان ، ژمارەیەك کەسایەتی سیاسی و کۆمەڵایەتی لە ناوچەکانی باشووری کوردستان پەیوەندییان بە کۆمارەکەوە کرد، لەو چوارچێوەیەدا خەڵکی ناوچەی پشدەر سوود لە شوێنی جوگرافیان وەردەگرن بە هۆی ئەوەی کەوتوونەتە سەر سنووری ئێران گرجوگۆڵتر لە ناوچەکانی تر بەرەو رووی کۆمارەکە دەچن، هەربۆیە عەباسی مەحمود ئاغا پەیوەندی بە قازی محەمەدەوە دەکات بە مەبەستی پێشکەشکردنی هاوکاری و

کۆمەکی، هاوکات چەندین کەسایەتی تر هەر لە ناوچەی پشدەر دەستی هاوکاری و یارمەتیان بۆ کۆمارەکە درێژکرد لەوانەش مەحمود ئاغای هێرۆ و بابەکری حەمە و ڕەشید ئاغا و عەبدوڵلا ئاغای پشدەری، بە پێچەوانەشەوە هەندێکی تر هەبوون هەر لە ناوچەی پشدەر بە ئامۆژگاری و ڕێنومایی ئینگلیزەکان ڕێگریان دەکرد لە کوردەکانی عێراق تاکوو نەگەنە هاریکاری کوردەکانی مەهاباد ، بابەکر ئاغای پشدەری یەکێك بووە لەوانەی کەوا ڕۆڵێکی زۆر خراپیان گێراوە، بەجۆرێك ڕێگری کردووە لە هێزەکانی پشدەر کاتێك هەوڵیان داوە هێرش بکەنە سەر هێزە ئێرانیەکانی نزیك سنووری خۆیان[٢٩].

هەروەك لە پێشەوە ئاماژەمان پێکردبوو کە پارت و ڕێکخراوە سیاسیەکانی باشووری کوردستان ڕۆڵی بەرچاویا گێراوە لە کۆماری مەهاباد ، لەوانەش (حزبی ڕزگاری کورد)* کە هەڵگری خەباتی نەتەوایەتی لە خۆگرتبوو لەسەردەمی کۆماری کوردستاندا لە هەوڵی پشتگیری کردنی کۆمارەکە بووە،ڕۆڵێکی دیاری نواندووە لە پەیوەندی کردنی هەندێ لە سەرۆك هۆزە کوردیەکان و سەرکردەکانی کۆمار لە مەهاباد،دیارترینیان(عەلی ئاغای ناوچەی ڕایات، مەحەمەد عەلی ئاغا لە ناوچەی جوندیان،شێخ عوبیدوللای زینوی،شێخ عەلائەدین خەلانی)، چالاکی و پەیوەندییەکانی بۆتە جێگای گومان لێکردن لەلایەن دەزگا ئەمنیەکانی حکومەتی پادشایەتی، کە بەگوێرەی بەڵگەنامەیەکی وەزارەتی ناوخۆی عێراقی ئەوە دەردەخات کە ژمارەیەك لە نیشتمان پەروەرانی کورد کە هەندێکیان سەر بە ڕێکخستنەکانی حزبی ڕزگاری کوردن لە پلەی سەرکردایەتی دان هەوڵی کۆکردنەوەی کۆمەك و یارمەتیان داوە بۆ پشتگیری کردنی کۆماری کوردستان کە ژمارەیەك قوتابیانی شارۆچکەی مەخمورو کۆیەو ڕەواندوزوهەندێ لە سەرۆك هۆزەکان یارمەتیان پێشکەش کردووە[٣٠].

دەکرێ بڵێن بەشێك لەو سەردان و گەڕانانەی کەوا مەلا مستەفای بارزانی ئەنجامی داون بۆ دام و دەزگا رۆشنبیری و پەروەردەییەکان لە مەهاباد ئەمانیش دەچنە چوارچێوەی چالاکیە سیاسیەکان، رۆژنامەی کوردستان بە دواداچوونی کردووە لەسەر سەردانەکانی مەلا مستەفای بارزانی لەو کاتانەی کەوا لە مەهاباد بووە، لە ١ ئاداری ١٩٤٦ز مستەفا بارزانی چاوی کەوتووە بە بەشێك لە پیاوماقولانی شارەکە بە ئامانجی یەکترناسین، هەروەها بارزانی لە ٢ ئاداری ١٩٤٦زبەیاوەری ئەحمەد ئالهی ئەندامی لێژنەی مەرکەزی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران و وەزیری ئابووری سەردانی فەرماندەیی هێزەکانی سوپای کوردستانی کردووە، لە سەردانەکەدا رێنمایی و ئامۆژگاری ئەفسەرو پلەدارانی سوپای کردووە بۆ بەرزکردنەوەی وورەیان، داوای مەشق و راهێنانی زیاتری لێکردوون، لەگەڵ پابەندبوون بە پرەنسیپەکانی عەسکەری پێویستیشە هەمیشە گیانی بەرگریکردن و قوربانیان تێدابێت بۆ کوردستان،هاوکات بارزانی دام و دەزگا رۆشنبیریی و پەروەردەییەکانی بەسەرکردۆتەوە، سەردانی هەندێك قوتابخانەی کردووە لە مەهاباد لەوانەش ناوەندی مەهاباد و قوتابخانەی گەلاوێژ و قوتابخانەی کوردستان،ئاشنایەتی دروستکردووە لەگەڵ دەستەی پەروەردەیی و چەندان رێنمایی و ئامۆژگاری پێشکەشکردوون لەلایەنی پەروەردەیی و نیشتمانی،دەزگاکانی رۆشنبیریش بەشێك بوینە لەو کەناڵانەی بارزانی سەردانی کردوون،لە ٣ ئاداری ١٩٤٦ز بارزانی سەردانی چاپخانەی کوردستانی کردووە، هەر لە نێو بەرنامەی سەردانەکانیدا بارزانی دووجاران سەردانی حاجی بابە شێخی سەرۆك وەزیرانی کۆماری مەهابادی کردووەلە ٣ئاداری ١٩٤٦ز ،هەروەها لە ٤ ئاداری ١٩٤٦ز سەردانی قازی مەحەمەدی سەرۆك کۆماری کردووە لە بارەگای خۆی و پرسی بارودۆخی کۆمارەکەی لەگەڵدا باسکردووە[٢١].

دەستکەوتەکانی حکومەتی کۆماری کوردستان کاریگەری هەبووە لەسەر گەشەکردنی هەستی نەتەوەیی و سەربەخۆیی لەلایەن هەموو رۆلەکانی گەلی کورد و لە تەواوی ناوچەکانی کوردستان، لەبەرئەوەی وایان دەبینی کەوا کۆمارەکە نمونەیەکی سەرکەوتووە بۆ قەوارەیەکی کوردی سەربەخۆ و ئەگەری گەشەکردن و پێشکەوتن و فراوانبوونی زیاتری هەیە کە پارچەکانی تری کوردستان بگرێتەوە، بۆیە لەو کاتەدا کۆماری کوردستان ببوە قیبلەی کوردە نەتەوەییەکان، زۆرێك لە نوێنەری رێکخراوە کوردیەکان و کەسایەتیە دیارەکانی کورد لە ناوچە جیا جیاکانی کوردستانی تورکیا و عێراق و سوریا سەردانی شاری مەهابادیان کردووە[٢٢].

هاوکات لەگەڵ هەڵوێستی ئەو کوردە عێراقیانەی کە لە کوردستانی ئێران بوون ، گەلی کورد لە کوردستانی عێراقدا کە لەژێر زەبرو زەنگی حوکمڕانی پاشایەتی دەژیا، بەچاوی پڕ لە ئومێدەوە دەیڕوانییە ئەم کۆمارە، کە هەڵکردنی ئاڵای کوردستان لەسەر تەواوی خاکی کوردستان هەڵبکرێت، بەم بۆنەیەشەوە پیرۆزباییان ئاراستەی حزبی دیموکراتی کوردستان کرد کە لە بەشێکیدا هاتووە: "بە هەڵکردنی (الا) ی پیرۆزی کوردستان هیوای هەموو کوردی دونیاتان گەشاندەوە،هەموو چاوەڕێی ئەو رۆژەین کە ئەو الا سەوزو سورو سپی یە بەسەر هەموو خاکی کوردستانی گەورەدا بشەکێتەوە، بە هەمو ژیانمان ئەگۆریەوە بینینی ئەو دیمەنە، دیمەنی ئەو ساتەی الای ازادی کوردستانی تیا هەڵکرا پیرۆزتان بێت...ئێمەش کوردی عراق نە أ کوردی هەمو کوردستانی گەورە یا راستتر هەژارو دیل و رەنجەرانی هەمو دنیا یەکگرن و سەرکەون و سەرفراز بن دنیا بکەن بەو بەهەشتەی خوا بەلێنی داوە بە باوەر پی کەرانی یتر بژی پارتی دیموکراتی کوردستان..."[٢٣].

باسی دووەم:

رۆڵی رۆشنبیرانی کوردی عێراق لە دامەزراوە پەروەردەیی و رۆشنبیریەکانی کۆماری کوردستان دا

هەرچەندە کۆماری کوردستان ماوەی تەنها یانزدە مانگ بەردەوام بوو ، ئەو ماوەیەش بە پێوەری کات و مێژوو کورتە ،چونکە بەس نەبوو بۆ جێ بەجێ کردنی بەرنامەی هەردەسەڵاتێکی سیاسی ،تەنها بەشێکیش لەو بەرنامەیە ناتوانێ جێبەجێ بکات،بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کۆماری کوردستان زۆرکاری کرد و هەندێك لە ئامانجەکانی کە بریتی بوون لە ئاوات و ئامانجی گەلی کورد بەدیهێنا[٣٤].لایەنی پەروەردە و فێرکردن و رۆشنبیری وەك هەر لایەنێکی گرنگی دەوڵەت، لە بەرنامە گرنگ و پێشینەکانی کۆمار بوون، بەهۆی ئەوەی تا ئەو کات بایەخ بە خوێندن و رۆشنبیری کوردی نەدرابوو، وەمنداڵانی کوردستان لە خوێندن بە زمانی دایك بێ بەش کرابوون،لە لایەن سەرکردەکانی کۆمارەوە بەرنامە رێژی بۆ بایەخدان و بەرەوپێش بردنی ئەم لایەنە دانرا،رەنگە دانانی وەزارەتێك بەناوی پەروەردە لە کۆی وەزارەتەکان بەڵگەیەکی دیاربیت لەم بارەیەوە[٣٥].

شیاوی باسە رۆشنبیرانی کوردی عێراق رۆڵێکی بەرچاویان بینیوە لە دامەزراوە رۆشنبیریەکانی کۆماردا،بەشێك لەو رۆشنبیرانە هەروەك مامۆستا چوونە مەهاباد و لە قوتابخانەکانی وانە یان بە منداڵانی کورد دەوتەوە[٣٦].وەزارەتی پەروەردە لە کۆماری کوردستان گرنگی زۆری داوە بەو مامۆستایانەی کەوا لە کوردستانی عێراق هاتبوون لە رێگای پاداشت کردنیان و پێشکەشکردنی سوپاس و پێزانین لە بەرامبەر رۆڵیان لە خزمەتکردنی پەروەردە لە کۆمار کوردستان،ئیدارەی فەرهەنگی کوردستان بۆ پیزانینی ئەم خزمەتە لە

زمانی:((صدقی – لە لایەن رەئیسی فەرهەنگی مەهاباد)) لە رۆژنامەی کوردستاندا سوپاسی بۆ نوسیون[٢٧]، کەریم زەند ئاماژە بەرۆلی پیرۆزی مامۆستایانی کورد دەکات کەوا لە کوردستانی عێراق دا هاتبون وەك خۆی وەسفی دەکات کەوا ئەو مامۆستایانە رۆلی پیرۆزیان لەوانە گوتنەوەی زمانی کوردی لە قوتابخانەکانی کۆماری مەهاباد دەردەکەوێ، وەك پەرۆشیەك لەلای ئەوان بۆ دۆزی گەلەکەیان، وەکو کەریم زەند دەلێ ئەمانە وەکو مەحەمەد تۆفیق وردی و عوسمان دانیش و جمیل بەهائەدین ئامیدی و جەعفەر شێخ حسن بەرزنجی و ئەحمەد هەولێری و چەندانی تر وانەی زمانی کوردیان دەگوتنەوە و چەندان خولی بەهێزکردنیان بۆ کادیرانی پەروەردەیی لە کۆمار کردۆتەوە، هەتا مەناف کەریمی وەزیری پەروەردەش بەشداری ئەو خولانەی دەکرد[٢٨]. فێرگەی گەلاوێژ یەکەم فێرگەبوو کە دامەزرا و مامۆستایانی کورد وانەی کوردیان تێدا دەگوتەوە[٢٩]. ئەم قوتابخانەیە لەلایەن کەسایەتیەکی شاری مەهاباد دامەزرا، مامۆستایانی باشوور وانەیان تێدا دەگوتەوە وەك وەهابی حەمەد، عەلی ئاغا سلمان بەگی دەرگەڵە ،مەغدید نانەکەلی کە لە هەندێك سەرچاوە ناوەکەی بە مەغدید سۆران و لە هەندێکی تریش بە مەغدید مامە هاتووە، لەگەلْ میرحاج ئەحمەد و خەیروللاّ عەبدول کەریم ، هەمزە عەبدوللاّ، لە دیارترین ئەو مامۆستایانەبوون کە منداڵانی کوردیان فێری خوێندن و نوسینی کوردی دەکرد لە مەهاباد[٤٠].

شیاوی باسە هەر لەو میانەیەدا ژمارەیەك مامۆستای تری کورد پەروەر هاتنە شاری مەهاباد، جگە لەوانەی کە لە پێشتر ئاماژەمان پێکرد مەحەمەد تۆفیق وردی کە خەڵکی شاری کۆیە بوو، عوسمان دانیش کە لە سلێمانیەوە هاتبوو هەستان بە کردنەوەی قوتابخانەیەکی شەوانە کە بۆ یەکەم جار خوێنەری

کوردیان بە زمانی کوردی ناشناکرد ، ئەمەش سەرەتایەکی باش بوو بۆ چەسپاندنی زمان و کەلتوری کوردی و گەشەکردنی(٤١).

حکومەتی کوردستان لێژنەیەکی پەروەردەیی و رۆشنبیری دروستکردبوو بەناوی "هەیئەتی فەرهەنگی کوردستان"بە ئامانجی دانانی بەرنامەی چاکسازی لە بواری پەروەردەیی لە قوتابخانەکان، بە جۆرێك بگونجێت لەگەڵ بارودۆخی نوێی هەرێمی کوردستانی ، لێژنەکە چەندان بریاری گرنگی سەبارەت بەو بابەتە دەرکرد ، لە نێوانیشیاندا دامەزراندنی ژمارەیەك کەسایەتی خاوەن توانا و پسپۆر بۆ سەرپەرشتی کردنی قوتابخانە و پرۆگرامی خوێندن، هەروەها لێژنەیەکی هاوبەشی دروستکرد لە فەرمانبەرانی فەرمانگەکانی شارەوانی و پەروەردە بۆ سەرپەرشتی کردنی هەتیوان و هەژاران و بواری بۆ رەخساندن بۆ ئەوەی بچنە بەر خوێندن،خوێندنی ئێوارانی رەخساندبوو بۆ ئەوانەی دەرفەتی خوێندنیان لە کیس چوو بوو لە رابردوو، هەروەها چەندان قوتابخانەی تازەیان کردەوە بۆ کوران وکچان، ئەو قوتابخانانەش تەنها لە مەهاباد نەبوو بەڵکو شارەکانی تریشی گرتبوەوە(٤٢).کەریم زەند کە یەکێك بووە لە کادیرانی پەروەردەیی لە ژمارەیەك لە قوتابخانەکانی کۆماری کوردستان لەو کاتەدا دەڵێت:بەهۆی نەبوونی کتێب و پرۆگرامی خوێندنی پێویست لە قوتابخانەکانی کوردستانی ئێران، هەوڵماندا سوود لەو کتێب و پرۆگرامەی خوێندن وەربگرین کە لە قوتابخانەکانی کوردستانی عێراق دا هەبوون(٤٣).شایانی باسە مامۆستاکان لە سەرەتادا کتێبی فارسیان وەردەگێرا بۆ سەر زمانی کوردی بۆ ئەوەی لە قوتابخانەکاندا وانەی لەسەر بخوێنرێت ، تاوەکو کۆمەڵێك کتێب لە باشووری کوردستانەوە هێنرا بۆ ئەوەی لە قوتابخانەکاندا وانەی لەسەر بخوێنرێت(٤٤).

کۆمەڵـەی ژیانـەوەی کوردسـتان و دواتـریش حیزبـی دیمـوکراتی کوردسـتان دەمێك بوو بەدوای کرینی چاپخانەیەك بوون لە یـەکێتی سـۆڤێت ، ئـەو هـەوڵیان دواتر سەرکەوتوو بوو پاش ئەوەی یەکێتی سۆڤێت دوو دەزگای چاپی بە حیزبی دیموکراتی کوردستان فرۆشت ، یەکەم دەزگا بـەناوی چاپخانەی کوردسـتان لـە مەهاباد دانرا کە چەند کارمەندێکی لە کوردەکانی باشووری کوردسـتان بـوون ، دواتریش دەزگایەکی چاپیان لە بۆکان خستە کار ، هاتنی ئەو دەزگای چاپانە بۆ کوردستان بەرادەیەکی زۆر گەشەیان بە بواری فەرهـەنگی و رۆشـنبیری ناوچـەی موکریـان دا، دوای دانـانی چـاپخانە لـە مـەهاباد، حیزبـی دیمـوکرات گۆڤـاری کوردسـتان* و رۆژنامـەی کوردسـتان لـە مـەهاباد و گۆڤـاری هەلالـە و گرِوگـاڵی منداڵان و هاواری کوردی لە چاپخانەی بۆکان چاپ دەکرد [٤٥].

هەروەك لە پێشتر ئاماژەمان پێکرد لـە مـانگی تـەمووز ئـەو چـاپخانەی کـەوا سـۆڤێتیەکان بــە کۆمـاری کوردسـتانیان بەخـشی بـوو خـەریکی دەرکـردن و بڵاوکردنەوەی رۆژنامەی کوردستان و چەندان گۆڤاری هەفتانە و مانگانەی وەکو نیشتمان* و هاوار* و ئاگر و ئاوات* و هەڵاڵە بـوو وە بەشێوەیەکی بـەرفراوان لـە کوردستانی عێراق و ئێران بڵاوبوونـەوە[٤٦].هەنـدێك لـە نوسـەرو رۆژنامـەنوس و شـاعیری باشـووری کوردسـتان کـە لـە پێـشتریش ناویـان هـاتووە دوای هـەواڵی بیستنی دامەزرانـدنی کۆمارەکـە بـەرەو رۆژهـەلاتی کوردسـتان بەرێکـەوتن ، بـۆ ئەوەی رۆڵـی نیشتمانی خۆیـان بگێـرن ئەمانـەش بەسـەر دوو دەسـتەدا دابـەش دەبن:

دەستەی یەکەم ، ئەوانەی چوونە رۆژهەڵاتی کوردستان و رۆڵیان بینی وەکو سەعید ناکام و قانیع و عوسمان دانیش و عەبدوڵلا سۆفی کەریم سەراج و کەریم زەند و یەحیا جورستانی و ئەنوەر دڵسۆز و مەغدید سۆران[٤٧]،مەحەمـەد تۆفیـق

وردی* کە ئەمیش وەکو هەڤاڵەکانی یەکێك بووە لە نووسەرە دیارەکانی کۆماری کوردستان و چەندین ووتارو هۆنراوە و چیرۆکی لە رۆژنامە و گۆڤارەکاندا بلاوکردۆتەوە، لەهەمان کات سروودێکی شۆرشگێری بەناوی (ئەی رەقیب) لەلایەن یونس رەئوف"دڵدار " لە شاری مەهاباد دانرا و بووە مارشی نەتەوەیی کۆمارەکە(٤٨).

دەستەی دووەم، ئەو هۆزانڤان و نوسەرانە بوون کە بەرهەمی خۆیان بۆ کۆمار رەوانە کردووە ، هاوسۆزی و پشتگیری خۆیان دەربریوە ، لە وانەش فانی مەمەند ئاغای کوری رەسول ئاغا(١٩١٠-١٩٧٣) هۆنراوەیەکی درێژی بۆ کۆمار رەوانە کردووە هۆنراوەکەش بە ناونیشانی (دەڵێم بڵێم و نارێرم)بوو، کە باس لە یەکگرتنی کورد و دوورکەوتنەوە لە زوڵم و زۆرداری و تەفرەقەیی دەکات بۆ بەگژداچونەوەی داگیرکەران(٤٩).

شیاوی باسە نوسەرانی کوردی باشووری کوردستان ، ئەو بەرهەمانەی کەوا بلاویان دەکردەوە لە رۆژنامەی کوردستان و هەفتەنامەوگۆڤارەکاندا زیاتر هەوڵیان ئەدا کەوا هەستی نیشتمان پەروەری لەناو هەست و نەستی تاکی کوردی دروست بکەن و کارەسات و نەهامەتیەکانی کورد بخەنەروو کە بەدرێژایی مێژووی کورد رووبەرووی خاکی کوردستان بۆتەوە ، لەوانەش مەحەمەد مەحمود(شەهید مەحەمەد قودسی)،مەحەمەد توفیق وردی،عەبدولقادر ئەحمەد،یحیا چروستانی،ئەنوەر دلسۆز،شوان، میرزا مەحەمەد ئەمین مەنگوری، قانع(٥٠).لە نێوان ئەو نوسەرانەش مەغدید سۆران* کە خەڵکی شاری هەولێرە و یەکێك بووە لە کارمەندانی چاپخانەی کوردستان، لە ژمارە (٦،٧)رۆژنامەی کوردستان کە لەساڵی ١٩٤٦زدەرچووە لە لاپەرەی ٩تاکو١١لە ووتارێکدا بە ناونیشانی(جوتیاری کورد چۆن ئەژێ و چی ئەوێ؟)نوسیویەتی((حکومەت دا

ئەمەزرێ بۆ رەهەبەری و رزگارکردنی میللەت نەك بۆ تێرکردنی چەند کەسانێك و لەناوبردنی ئەو تەبەقەی کە گیانی میللەتی لێ پەیا ئەبێ، راستە حکومەتێکی کە ئالەت بێ بەدەست چەند کەسانێکەوە یا بجولێنەوە بە پەنجەی بەکرێ گیراوەکان ئەوە حکومەتی میللەت نیە بەڵکو رۆژ بە رۆژ میللەت بەرەو نەمان ئەبا بەلآم حکومەتی میللی کوردستان حکومەتێکە لەبۆ گەل بەکاردێ))(٥١).

دەرکردنی کتێبی سیاسی و کۆمەلآیەتی بە زمانی کوردی یەکێکی تربوو لە نەخشە و پلانە کەللتوری و سیاسیە گرنگەکانی حکومەتی کوردستان ، دواتر کرا بە چاپکردنی کتێبی قوتابخانە بۆ مندالان، هەروەها ناوەندی ئەدەبی بە زمانی کرمانجی گواسترایەوە بۆ مەهاباد(٥٢).

جگە لەمانەش ژمارەیەکی زۆر لە رۆشنبیرانی کورد لە کوردستانی عێراق دا کە دەرچووی کۆلێژو پەیمانگاکان بوون و پسپۆریان لە بوارە جیاجیاکادا بەدەست هێنابوو لە ئامادەباشی ئەوەدابوون کە پەیوەندی بە مەهابادەوە بکەن، بەلآم دەرفەتیان بۆ نەرەخسا ، بەهۆی کەمی ماوەی فەرمانرەوایی کۆمارە(٥٣).

باسی سێیەم:

رۆڵی کوردە عێراقیەکان لە وەزارەتی هێزی دیموکراتی کوردستان

دوای دامەزراندنی حکومەتی کوردستان ، قازی محەمەد خێرا دەستی کرد بە پێکهێنانی هێزێکی سەربازی بۆ بەرگریکردن لە حکومەت،بەم بۆنەیەشەوە (وەزارەتی کاروباری پێشمەرگایەتی)کە هەندێك جار بە (وەزارەتی جەنگ)و هەنجێ جار بە (وەزارەتی هێزی دیموکراتی کوردستان)ناونراوە.محەمەد حسین خانی سەیفی قازی بە پلەی جەنەراڵ بو بە وەزیری جەنگ،پلەی ئەفسەرەکان و

جلوبەرگیشیان هی لەشکری روسی بو،بێجگە لەوە لەشکری کوردستان لە چەند هێزێکی سەرەکی پێك هاتبوو جگە لە هێزەکانی مەهاباد کە ژمارەیان دەگەیشتە هەزاران چەکدار،هێزی شکاك بە سەرۆکایەتی عمرخان شکاك و هێزی بانە بە سەرکردایەتی حەمە رەشید خان و هێزی بارزان بە سەرکردایەتی مەلا مستەفای بارزانی،بێجگە لەوانەی ناوی خۆیان بۆ مەشق ناونوس کردبوو(٥٤).دوای پێکهێنانی ئەو هێزە لە مەهاباد و ڕاگەیاندنی کۆماری کوردستان، سەرکردایەتی ئەرکانی هێزی ناوەندی حیزبی دیموکرات لە نامەیەکدا بە ژمارە ٣٧لە ١٣٢٤/١١/١٥ﻫ ناوە سەربازیەکانی سوپای ئێرانی لە کۆماردا گۆری و ناوی کوردی بۆ هەریەك لە بەشەکان و پلەدارەکان دانا، رۆژنامەی کوردستان بریاری گۆرینی ئەو ناوانەی بلآوکردەوە لە ژمارە ٣٠یلە بەرواری ١٣٢٤/١١/١٥ﻫ، بە شێوەیەك ناوی سەربازی گۆری بۆ پێشمەرگە، سپاهی ئێرانی گۆریی بۆ هێز ، لەگەڵ چەندان ناوی تری سەربازی کە وەرگێردانە سەر زمانی کوردی(٥٥).

سوپای مەهاباد لە سەرەتای دامەزراندنیدا لە نزیکەی حەفتا ئەفسەر پێکهاتبوو، چەند یاریدەرێکیان هەبوو بە پلەی یاریدەدەری ئەفسەر ،نزیکەی هەزارو دووسەد سەربازیان لەژێردەست دابوو، لەگەڵ هێزەکانی مەهاباد بارزانیەکانیش ١٢ ئەفسەری لاوی سوپای عێراقی هەبوو کە یاوەری مەلا مستەفای بارزانی بوون یاخود لەدوای دامەزراندنی کۆماری کوردستان پەیوەندیان پێوەکرد ، هەریەك لە عەقید مستەفا خۆشناو و نەقیب مەحەمەد مەحمود قودسی (٥٦)، سید عزیزی شەمزینی،عزەت عەبدولعەزیز،بەکر عەبدولکەریم حەوێزی،خەیروللا عەبدولکەریم،نوری ئەحمەد تەها، جەلال ئەمین بەگ،مەحەمەد سالح.ئەمانە لە دەرچوانی زانستگای جەنگی عێراق بون،قازی مەحەمەد داوای لە مەلا مستەفا کرد بارزانیەکان وەکو هێزێکی رێکو پێك لە

ریزی هێزی دیموکرات رێك بخات و کاروبارییان پێ بسپێرێ، لە سەرەتای نیساندا لەسەر داوای بارزانی زیاتر لە هەزار بارزانی بۆ پێشمەرگایەتی بانگ کران، لە چوار لقدا رێکخران،چەکی نوێیان پێدرا، پاش مەشق پێکردنێکی کورت نێردرانە بەرەی سەقز بۆ پاراستنی سنوری حکومەتی کوردستان لە هێرشی چاوەروانکراوی ئەرتەشی ئێران[٥٧].

شیاوی باسە هەچەندە پارتی دیموکراتی کوردستانی ئێران لە پەیرەو بەتایبەتی لە بەندی شەشەمی پرۆگرامیدا هیچ مەرامێکی دوژمنکارانەی نەبوو،وەهەڵوێستی ئۆپۆزسیۆنی لەبەرامبەر حکومەتی ئێران وەرنەگرێ، بەڵام بوونی مەلا مستەفای بارزانی و یەکگرتنی لەسەر خاکی کوردستانی ئێران بووە بیانووەك بۆ دەسەڵاتدارانی ئێرانی بۆ گومانکردن بە بوونی مەرامی جیابوونەوە لەلای کوردەکانی ئێران[٥٨].

لە سەرەتای مانگی نیساندا کوردە عێراقیەکان وەکو هێزێکی نیزامی لە ریزی هێزەکانی کۆماردا رێکخران،زیاتر لە هەزار جەنگاوەر بانگەشەکران کە تەمەنیان لە سنووری نێوان(١٥ تاکو١٦)ساڵیدا بوون،ئەم هێزەش بۆ چوار بەش دابەشکران و ئەفسەرە کوردە عێراقیەکان کە دەرچووی زانستگای جەنگی عێراقی بوون دانران بە سەرکردەی هەریەکێك لەم چوار بەشە[٥٩].دواتر چەکدار کران و ١٥٠٠ پارچە چەکیان پێدرا لە هەموو جۆرەکانی چەك و دابەشکران بۆ سەر سێ فەوج و بەرنامەی هاوچەرخی مەشق و راهێنانیان بۆ دانرا، ١٥٠ پێشمەرگەیان کرانە"حەرەس شەرەف" بۆ سەرۆکی کۆمار[٦٠].

وەزارەتی هێز(جەنگ) دەستی کرد بەرێکخستنی نوێ و هاوچەرخی هێزەکانی تر و دانانی رێوشوێنی راهێنان و مەشق پێکردن،هێشتا بریاری سەربازگیری نەدا بو ،بەڵکو پێشمەرگایەتی کارێکی ئارەزوومەندانە بوو[٦١]. هەریەك لە عەقید

مستەفا خۆشناو و نەقیب مەحەمەد مەحمود قودسی توانایەکی باشیان نیشاندا لە راهێنانی سەربازەکان لەسەر شێوازی هاوچەرخی عەسکەری[٦٢]. کوردە عیراقیە بەشداربووەکان لە ریزی لەشکری کوردستان لە بەرەی سەقز بەم جۆرە بوو، هێزەکانی بارزانی بە سەرکردایەتی مەلا مستەفای بارزانی هەزارو دوو سەد پێشمەرگەی پیادە بوون، هێزەکانی بارزانی بەسەرکردایەتی شێخ ئەحمەدی بارزانی لە بەرەی نەبوون نۆ سەد پێشمەرگەی پیادە بوون[٦٣].

ئەفسەرە کوردە عێراقیەکان ئەگەر چی کەسیان بارزانی نەبوون، بەلأم بە سەرکردەی لقەکانی هێزی بارزانیان دانران ، میرحاج ئەحمەد، بەکر عەبدولکەریم حەویزی ، مستەفا خۆشناو، نوری ئەحمەد تەها کە چوار ئەفسەری دەرچوی زانستگا جەنگیەکانی عێراقی بون ; هەریەکەیان بوو بە سەرکردەی یەکێ لەم لقانە، ئەفسەرەکانی تر هەندێکیان لەگەڵ مەلا مستەفا خۆی وەکو (هەیئەتی ئەرکانی هێزی بارزانیان)مانەوە، هەندێکیشیان بۆ کاروباری مەشق کەڵکیان لێ وەرگرتن، لەگەڵ ئەمانیش چەند کەسێ لە تێکۆشەرە ئازاکانی بارزانیەکان پلەی پێشمەرگایەتیان درایەوکران بە فەرماندەی چلەکانی ئەم چوار لقە وەکو مەحەمەد ئەمین میرخان ، مامەند مەسیح، فارس کانی بوگی ، سعید وەلی بەگ ، خۆشەوی خەلیل،مستەفا جانگیر، صالح کانیالنجی، حیدربەگ عارف، وەهاب مەحەمەد عەلی ئاغای رواندوزی، تاکو ئەوکاتەی حکومەتی کوردستان بریاری چۆلکردنی رێگای پێشکەوتنی ئەرتەشی شاهنشاهی ئێرانی دا ، ئەم هێزە بربرەی پشتی هێزی پارێزگاری سنووری کوردستان بوو لە هێرشی هێزە چەکدارەکانی ئێران[٦٤].

فەرماندەو پێشمەرگەکانی ئەو هێزە توانیبویان بە ئەزموون و لە خۆبوردویی خۆیان سنوری کوردستانی رزگارکراو لە بەرامبەر هێرشی نیزامی ئێراندا نەك هەر

بپارێزن،بەڵکوتواناى ئەوەشیان هەبوو شارى سەقزو ناوچەکانی تریش لە ئەرتەشی شاهنشاهی ئێران پاك بکەنەوە و رێگا بۆ رزگارکردنی مەڵبەندی سنە خۆش بکەن، بارزانیش دواى رێکخستنی هێزى پێشمەرگەو لە ئەستۆ گرتنی سەرکردایەتی "ئەرکانی هێزى بارزانیەکان" بەو بۆنەیەوە لە ووتارەکەیدا بە توندی هێرشی بردە سەر سیاسەتی تورکیاو عێراق کە لەو کاتیدا نوێنەرانی وەزارەتی دەرەوەیان لە ئەنقەرە پیلانی تێکدانی کۆمارى کوردستانیان پێکەوە دادەرشت و دەڵێت"ئەوە شەرەفێکی زۆر گەورەیە کە وەك پێشمەرگەیەك لە شۆرشی ئازادیدا بەشداربم و شەرەفێکی زۆرگەورەترم وەرگرت کە هێزى ئازادی سەرکردەیی خۆى دامێ بۆ پارێزگارى کوردستان،ئەی جەوانانی کورد پەیمانتان دەدەمێ کە هەتا دوا تنۆکی خوێنم بۆ ئازادیتان ببەخشم، بۆ ئازادی گەلی کوردمان،وەکو پێشمەرگەیەك ئامادەم بۆ هەموو داوایەکی پێشەواى کوردستان و هێنانەدى ئامانجی مەزنی دیموکراتی با هەموو پێکەوە بە یەك دەنگ بلێن بژى حکومەتی کوردستان و پێشەواى موعەزەم،بژى شۆرشی بەربەرەکانی ئیستعماروکۆنەپەرستی[٦٥].

لە مانگی ئادار نەقیب سەلاحەدین کازمۆف لە سوپاى سۆڤێتی گەیشتە مەهاباد بۆ یارمەتیدان و هاوکاریکردنی حکومەتی کوردستان بۆ رێکخستنی سوپاى نیشتمانی کوردی، دواى پەیوەست بوونی هێزى پێشمەرگەى بارزانیەکان، حکومەتی کوردستان گۆرانکارى زۆرى بەسەر رێکخراوى پێشمەرگە لە مەهاباد و راکێشانی پێشمەرگەى خێڵەکانی لایەنگرى کۆمارى کوردستان و حیزبی دیموکرات هێناو چوار ژەنەراڵی بۆ کۆمارى کوردستان دانا[٦٦].لە دوا رۆژى ئادار رۆژنامەى کوردستان دامەزراندنی چوار ژەنەراڵی کوردی بڵاوکردەوە کە بریتی بوون لە مەحەمەد حسین سەیفی قازى،عومەر خانی شکاك،حەمە

ڕەشید خانی بانە،مەلا مستەفای بارزانی، هەندێکیش لە ئەفسەرە عێراقیەکان لەو سوپایە پلەی عەقید یان وەرگرت [٦٧].

سوپای بارزانیەکان لە ناو کۆماری کوردستان لە کاتی مەشق کردندا شێوازێکی مەشقی عێراقیانەیان دەنواند، بەڵام هەوڵ دەدرا لە کاتی مەشق کردندا جیاکاریەك بکرێت و شێوازێکی مەشقی کوردانەیان پێ ببەخشرێت، بە جۆرێك چەکەکانیان لەسەر شانی ڕاست دابنێن، بەکر عەبدولکەریم حەوێزی و جەلال ئەمین و خەیروللا عەبدولکەریم مەشق پێکەری ئەو سوپایەبوون، لە میانەی ئەو چەند ڕۆژەی مەشقدا زیاتر لە سەدو پەنجا پێشمەرگەی بارزانی بەباشی لەسەر شێوازی نیزامی ڕاهێنران، لەکاتی هاتنی قازی محەمەد بە یاوەری مەلا مستەفای بارزانی بۆ گۆرەپانی چوارچرا لە یەکەم ڕۆژی دامەزراندنی کۆماردا ئەو سوپا مەشق پێکراوەی بارزانیەکان سڵاوی کۆماریان پێشکەش بە قازی کرد [٦٨].قازی محەمەدیش بە شانازی و سەربەرزی کوردی زانیون کاتێك دەڵێت((سەرمان بڵندە پێتان، جێی شانازیمانن،......،سەد سوپاس بۆ ئێوەو سەرۆکتان مەلا مستەفای بەرێز)) [٦٩]. قازی محەمەد پێشنیاری کرد کە حەوت سەد تفەنگ بۆ بارزانیەکان ئامادەبکرێت و پێیان بدرێت، قازی مەبەستی بوو یەکەمین هێزی نیزامی لە کوردەکانی بارزانی پێکبهێنرێت، ئامانجەکەشی خۆرزگارکردن بوو لە هێزی چەکداری خێڵەکان،بەم جۆرەش هێزی بارزانیەکان بوونە هەوێنی سوپای کوردستان لە مەهاباد [٧٠].

شیاوی باسە دوای ڕاگەیاندنی کۆماری مەهاباد، حکومەتی کوردستان ڕوبەڕوی مەترسی هێزەکانی ئێران دەبێتەوە ، کە ئامانجیان گەراندنەوەی دەسەلاتیمەرکەزیە بۆ مەهابادو تەواوی ناوچەکانی تری ئێران،بۆیە هێزێکی زۆر کۆکرایەوە بۆ پەلاماردانی کۆماری کوردستان [٧١].لەدەرەنجامی ئەو هەولانەی

سوپای ئێرانی، لەشکری کوردستانیش لە پێشەنگیشیاندا پێشمەرگە بارزانیەکانی کەوا لە چەند یەکەیەکی نیزامی رێکخرابوون بۆ رووبەڕووبونەوەو پاراستنی کۆمار لەبەرەی سەقزدا سەنگەریان گرت ، لەیەکەمین ڕووبەڕووبونەوەی نێوان دەوڵەتی ئێران و هێزەکانی کۆمار جەنگێکی خوێناوی لە ۲۹ نیسانی ۱۹٤٦ز روویدا ، ئەو جەنگە ناسراوە بە جەنگی قاراوا، لەم شەڕەدا سوپای کوردستان سەرکەوتنێکی گەورەی بەدەست هێنا(۷۲).دوای کۆتایی هاتنی شەڕەکە لە بەرژەوەندی کۆماری کوردستان قازی مەحەمەد و مستەفا بارزانی و مەحەمەد سەیف قازی سەردانی بەرەی شەڕیانکرد، قازی مەحەمەد سوپاسگوزاری و دەستخۆشی لە پێشمەرگەکان کرد، دواتریش ئاماژەی بەو سەرکەوتنە گەورەی هێزە بارزانیەکان کردووە کاتێك سەردانی تەبریز دەکات لە ٥ مایسی ۱۹٤٦ز کە چاوی دەکەوێت بە سەرۆك عەشیرەتەکانی مەنگورومامش و زرزاو گەورکو دیبوکری و قەرەپاپاخ و دەڵێت"مستەفای بارزانی کە خەبات دەکات لە پێناو سەربەخۆیی کوردستانی گەورە، ئێستا مایەی سەربڵندی و شانازی هەموو رۆڵەکانی گەلی کوردە،وەبارزانیەکانیش شارەزاییەکی زۆر باشیان لە شەرکردن هەیە لە پرۆسە جەنگیەکاندا، بۆیە کاتێك هێزەکانی ئێرانی کە ژمارەیان ۷۰۰سەرباز بوو هەوڵیاندا بەرەو گوندی(سەر) بێن لە بەرەی سەقز بەمەبەستی داگیرکردنی ، هێزە جەنگاوەرە بارزانیەکان رێگایان لێ گرتن کە ژمارەیان تەنها ۱۷۰ پێشمەرگەبوون، لەو شەرەدا توانیان ۱۱۰سەربازی ئێرانی بکوژن و ٤۰ ی تریان بەدیل بگرن، بەبێ ئەوەی هێزە بارزانیەکان هیچ زەرەروزیانێکیان هەبێت(۷۳).

شیاوی باسە لە بەردەوامی هێرش و پەلامارەکانی هێزە ئێرانیەکان بۆ سەرناوچە ئازادکراوەکانی کوردستان ، لە ۱٥ حوزەیرانی ۱۹٤٦ هێرشێکی

گەورەیان کردە سەر کەرتی فەوجی دووەمی بارزانییەکان لە "مامە شا" ، ئەم شەڕە بە دووەم شەڕی بارزانییەکان دادەنرێت بۆ پارێزگاریکردن لە کۆماری کوردستان،بەلأم ئێرانیەکان لەو شەڕەشدا سەرکەوتوو نەبوون،لە نوێژی هەینی ڕۆژی ٢٠/٦/١٩٤٦ پێشەوا وتارێکی پێشکەش دەکات و دەقی ووتارەکە لە ژمارەی ٦٢ ڕۆژنامەی کوردستاندا بلأوکراوەتەوە کاتێك ئاماژە بۆ شەڕی ١٥/٦/١٩٤٦ دەکات و دەلێت"ئێران نزیکەی سێ هەزار سەربازی پیادەی ناردبووە سەر مامەشە و بە هەشت تۆپ و دوو فڕۆکە و دوو تانکەوە پشتیوانی دەکردن، فەرماندەی ئێمە لە مامەشە مستەفا خۆشناو لە هێرشی سوپای ئێران ....لە سەربازەکان پێنج سەد کوژراو و دوسەد کەسیان بریندار و دووتانك و دوو فڕۆکەیان سوتا و شکاوە"[٧٤]، دواتر بەهۆی ئەو شکستە گەورانەوە ئێرانیەکان بە ناچاری پەنایان برد بۆ دانوستاندن لەگەڵ سەرکردەکانی کورد بۆ گەیشتن بەرێکەوتنێك لە پێناو ڕاوەستاندنی شەڕ[٧٥].بۆیە ژەنەراڵێکی ئێرانی بەناوی "عەلی رزم ئارا" گەیشتە گوندی سەرا لە ١٦ حوزەیران ، لەدوای کۆتای هاتنی شەڕ بە ماوەی تەنها یەك ڕۆژ و لەگەڵ قازی مەحەمەد و مستەفا بارزانی و حەمە ڕەشید خانی بانە و عومەر خانی شکاك هەردوولایەن ڕێکەوتن لەسەر ڕاگرتنی هەموو پرۆسە سەربازیەکانی نێوانیان، هەروەها وەك ڕێزلێنانێك بۆ ڕۆڵی قارەمانانەی پێشمەرگەکانی بارزانی کە عەقید مستەفا خۆشناو سەرکردایەتی دەکردن لە شەڕی مامە شا ، قازی مەحەمەد مەدالیایی ئازایەتی بەخشی بە یازدە پێشمەرگە لە هێزی بارزانیەکان، ژەنەراڵ عەلی رزم ئاراش لە چەندان گوتنی بۆ ڕۆژنامەکانی ئێرانی ئاماژەی کرد بە ڕۆڵ وتوانای سەربازی مەلا مستەفای بارزانی و جەنگاوەرەکانی کردووە کاتێك دەلێت"ئەوانەی کەوا چا دەخۆنەوە لە پشت مێزەکانیان ، هەست بەتوانا و لێهاتویی بارزانی ناکەن لە

شەردا،سوپای ئێرانی لە رۆژی دامەزراندنیەوە تاکو ئەمڕۆ رووبەرووی هیچ جەنگاوەرێکی قارەمانی لەو شێوە نەبۆتەوە"[٧٦].

شیاوی باسە بە تێپەربوونی کات فشارەکان لەسەر کۆماری کوردستان زیاتر دەبوون ، ئەمجارە جگە لە فشاری حکومەتی ئێرانی،دامەزراوە کوردیەکەی مەهاباد فشاری ئەورووپیشی کەوتە سەری، بەجۆرێك کاربەدەستە ئینگلیزەکان بە ئاشکرا بلأویان کردەوە کە جولأنەوەی دیموکراتی کوردستانی ئێران هەڕەشە لە ئاسایشی عێراق و هەموو وولأتانی رۆژهەلأتی ناوەراست دەکات، رۆژنامەی "دێلی تەلەگراف"لەم بارەیەوە نوسیویەتی"کوردەکانی عێراق زۆر بە وردی گرنگی بە رووداوەکانی ئێران دەدەن، گومانی تێدا نی یە کە هەلأیسانی جولانەوەیەکی کوردی لە عێراق دا زادەی سەرکەوتنی جولانەوەی شۆرشگێرانەی کوردستانی ئێران دەبێ،ئەگەر شۆرش لە کوردستانی عێراقدا هەلٚبگیرسێ، ئەو شۆرشە هەرەشە لە کارگە و چاڵە نەوتیەکانی کەرکوك و بۆریی نەوتی حەیفا و تەرابلس دەکات " [٧٧].

شیاوی باسە لە سەرەنجامی هەموو ئەو دوژمنانەی کەوا لە دژی جولانەوەی دیموکراتی لە ئێران یەکیان گرت بۆ لەناوبردنی هەوڵی ئازادیخوازی کورد لە ئێران، ئەوەبوو لە ئەنجام رۆژە دژوارە چاوەروانکراوەکان هاتن، قەوام سەلتەنەت رۆژی ٢١/١١/ ١٩٤٦ رایگەیاند کە بۆ دابینکردنی ئارامیی و ئاسایش لە کاتی پرۆسەی هەڵبژاردنەکانی ئێرانی کە لە ١٩٤٦/١٢/٧ دا ئەنجام ئەدرێت، جووله بە هێزەکانی دەکات بۆ پاراستنی ئاسایش ، بەبێ جیاوازی لە هەموو ئێراندا[٧٨].

لە دیسێمبەری ١٩٤٦ سوپای ئێران بە سەرکردایەتی پسپۆرو ئەفسەرانی ئەمەریکی هێرشی کردە سەر کوردستان،حکومەتی کوردستانیش ئاگاداری

سەرجەم هێزی پێشمەرگەی کوردستانی کردەوە کە نابێ رووبەرووی هێزەکانی ئێران ببنەوە و شەڕیان لەگەڵدا بکەن، هێرشی سوپای ئێرانی بۆ سەر کوردستان دەستی پێکردو پێشەوا قازی مەحەمەدو سەیفی قازی مەحەمەد حسێن خانی وەزیری بەرگری کوردستان خۆیان تەسلیم بە هێزەکانی ئێرانی کرد بەبێ شەڕ[٧٩]. پێشمەرگەکانی کوردستانی عێراق بە فەرمانی مەلا مستەفای بارزانی خۆیان بەدەستەوە نەدا و دژی چەتە دەرەبەگەکانی کوردو ئازەرو سوپای ئێران شەڕیان کرد، ئەوان بە قسەی قازی مەحەمەدیان نەکرد و چەکیان دانەنا، دواتر ناچاربوون رووبەرووی سوپاکانی عێراق و تورکیاش ببنەوە کە بۆ هاریکاری سوپای ئێرانی هاتبوونە سەر سنوور، پێشمەرگەکانی کوردستانی عێراق شەڕی مان و نەمانیان کرد ، بەشێك لە هێزی پێشمەرگەی کوردستانی عێراق کەوا لەلایەن مەلا مستەفای بارزانییەوە سەرکردایەتی دەکران روویانکردە یەکێتی سۆڤێت و دوای تەنگ و چەڵەمەیەکی زۆر بۆ ئەو دیوی سنوور پەڕینەوە لە بەهاری ١٩٤٧ز، یەکێتی سۆڤێتیش پێشمەرگەکانی بە پەنابەری سیاسی وەرگرت، هاوزەمان لەگەڵ هێرشی ئێرانییەکان بۆسەر دیموکراتیخوازانی کوردستان لە مەهاباد،هێزە کۆنەپەرستە عێراقییەکانیش هێرشێکی درندانەیان کردە سەر گەلی کورد و بەشداربوانی جولانەوەی رزگاری نیشتمانی کوردستان، تێکۆشەرە کوردەکان تووشی ئازاردان و راونان بوون، بەشێکی زۆریان زیندانی کران یاخود بۆ ناوچەکانی خوارووی عێراق دوورخرانەوە، عیزەت عەبدولعەزیز، مستەفا خۆشناو، خێروللا عەبدولکەریم، مەحەمەد مەحمود قودسی، لە لایەن کاربەدەستانی عێراق گیران، لە ١٩ حوزەیرانی ١٩٤٧ز هەرچواریان لە سێدارە دران[٨٠].

لە ١٥ کانونی یەکەمی ساڵی ١٩٤٦ز هێزەکانی ئێرانی بێ هیچ بەرگرییەك گەیشتنە شاری مەهاباد، بەم جۆرەش کۆماری کوردستانی دیموکراتی رووخا، دواتر حکومەتی ئێرانی پایەکانی کۆمارەکەی بەند کردن،دوای دادگایکردنێکی ناعادیلانە قازی مەحەمەد حوکمی لەسێدارەدانی بەسەردا سەپێنرا، هەروەها سزای لە سێدارەدان بەسەر سەیف قازی وەزیری بەرگریی سەپێنرا، سزای لە سێدارەدانەکە لە بەرەبەیانی رۆژی ٣١ مارتی ١٩٤٧ز لە گۆرەپانی چوارچرا لە ناوجەرگەی مەهاباد بەسەر قازی مەحەمەدو هاوەڵەکانی جێبەجێ کرا[٨١].

دەرەنجام

دوای وردبوونەوە لە بەشێکی زۆری رووداوەکان و تێرامان لە رۆڵی کوردە عێراقیەکان لە ماوەی حوکومرانی حکومەتی دیموکراتی کوردستان لە مەهاباد،لە کۆتایی گەیشتمە چەند ئەنجامێك کە بەچەند خاڵێك کورتیان دەکەمەوە :

١- حکومەتی کوردستان لە مەهاباد وێرای ئەوەی کە هیچ پشتیوانیەکی دەرەکی لەگەڵدا نەبووە ، هاوکات هەموو هێزە کوردەکانیش پشتگیریان لەو کۆمارە نەکردووە بە تایبەتیش لەناو خودی کوردەکانی ئێران،بۆیە رۆڵی کوردە عێراقیەکان لە دامەزراندن و پێکهێنانی دامەزراوە کارگێری و سیاسی و عەسکەری و رۆشنبیری و پەروەردەییەکان زۆر گرنگ بوون بۆ بەردەوامی دان بە پرۆسەی حوکمرانی کردنی کوردستان .

٢- یەکریزی و تەبایی و نیشتمان پەروەری و دڵسۆزی کوردەکانی عێراق بۆ دۆزەکەیان گەیشتبووە ئاستێك کەوا رووبەرووی دوو دەوڵەتی بەهێزی ناوچەکە ببنەوە لە یەك کاتدا،کە عێراق و ئێران بوون ، ئەو کوردانەی لە مەهاباد بوون خەباتی ئاشکرایان دەکرد بۆ سەرکەوتنی حکومەتی کوردستان، ئەوانەشی کەوا

لە عێراق بوون بە نهێنی پشتگیری و پشتیوانیان لە حکومەتی کوردستان دەکرد بە چەندان شێوازی جیاواز جیاوازلە یەکتری.

٣-بەشێك لەو میراتەی کە لە حکومەتی دیموکراتی کوردستان لە مەهابادەوە بۆ گەلی کورد لە هەرچوار پارچەی کوردستان بە جێ ماوە ، لە داهێنانی کوردانی عێراق بووە لەوانەش سرودی "ئەی رەقیب"ی شاعێری گەورەی کورد"دڵدار" بوو ، کە لە کاتی دامەزراندنی کۆماری کوردستان لەدایك بوو ، ئێستاکەش هەموو کورد بە دروشمی نەتەوەیی خۆی دەزانێت.

٤-ئاڵای کوردستان کە پیرۆزترین و بایەخدارترین ئەمانەتی مەهاباد بوو درایە مەلا مستەفای بارزانی و ئەرکی پاراستن و پارێزگاریکرنی خرایە ئەستۆی خۆی و کوردانی عێراق ،ئەمەش لە ئەنجامی متمانەی بەهێزی قازی مەحەمەد بوو لەسەر قارەمانیەتی و ئازایەتی و ئاستی دڵسۆزی و نیشتمانپەروەری و نەتەوەپەرستی کوردانی عێراق چەکەرەی کردبوو.

٥-وولاتێکی زلهێزی وەکو بەریتانیا و ژەنەراڵە سەربازیەکانی ئێرانی شاهێد عەیانی ئازایەتی و قارەمانیەتی پێشمەرگەکانی کوردی عێراق بوون لە شەڕەکانیاندا لە پێناو پارێزگاریکردن لە کۆماری کوردستان.

٦-دامەزراوە رۆشنبیری و پەروەردەییەکان لەسەر دەستی کوردەکانی عێراق دروست بوون لە حکومەتی کوردستان و دواتریش گەشەیان کرد هەرچەندە تەمەنی حکومەتەکەش زۆر کورت بوو.

لیستی سەرچاوەکان

سەرچاوە کوردیەکان :

١)– بەکر عەبدولکەریم حەوێزی، گەشتێك بە کۆماری مەهاباد، چاپخانەی سەردەم،ب.ج،٢٠٠٠.

٢)– جەمال فەتحوللا تەیب ، کۆیە (١٩١٨ – ١٩٥٨)، چاپی دووەم ،چاپخانەی شەهاب، هەولێر ،٢٠٠٨.

٣)– جەلال تاڵەبانی، کوردستان و بزوتنەوەی کورد ،کتێبخانەی جەمالی عەلی باپیر،ب.ش ،٢٠١١.

٤)– حامید گەوهەری، کۆماری کوردستان ٢٢/١/١٩٤٦–١٧/١٢/١٩٤٦،چاپخانەی شەهاب،هەولێر،٢٠١١.

٥)– حەسەن دانیشفەر(هێوور)،بارزانی لە ویژدانی ڕۆژهەلاتی کوردستاندا،چ وەزارەتی پەروەردە،هەولێر،٢٠١٠.

٦)– حسین مەدەنی ،کوردستان و ستراتیژیەتی دەوڵەتان،ب دووەم،چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر ،ب.س.

٧)– ڕەحیم سابیر،حکومەتی میللی کوردستان،چ١، خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی چوارچرا، سلێمانی،٢٠١١.

٨)– عوسمان عەلی،چەند لێکۆلینەوەیەك دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، و: کامەران جەمال بابان زادە، ٢٠١٠.

٩)– عولە(ع . م . ا) ، سالێك بۆ کورد بە ئازادی ئەژیا ، چ دووەم ،چاپخانەی کاڵی،هەولێر،٢٠٠٠.

١٠)– عومەر بالەکی ، مەهاباد کورتە مێژوییەك ، چ وەزارەتی ڕۆشنبیری ، سلێمانی ، ٢٠٠٤.

١١) – عەبدوڵلا ئەحمەد ڕەسول پشدەری،یاداشتەکانم، بەشی یەکەم،ب.چ،بەغدا،١٩٩٢.

١٢) – عەزیز شەمزینی ،جولانەوەی ڕزگاریی نیشتمانی کوردستان،و: فەرید ئەسەسەرد،سلێمانی، ٢٠٠٦ز.

١٣)– کەمال میراودەلی،دیوانی فانی، بەرگی یەکەم،چاپخانەی ڕاپەرین، سلێمانی،١٩٧٥.

١٤)– کریس کۆچێرا، کورد لە سەدەی ١٩–٢٠،و: حەمە کەریم عارف، چاپخانەی شڤان، سلێمانی ، ٢٠٠٣.

١٥)– لازاریف ، مێژووی کوردستان، و:وشیار عەبدوڵلا سەنگاوی،چاپخانەی ڕۆژهەلات،چ٢،هەولێر ،٢٠١٠ز .

١٦)– مەهدی مەحەمەد قادر ، پێشهاتە سیاسیەکانی کوردستانی عێراق(١٩٤٥– ١٩٥٨)،چاپخانەی سەنتەری لێکۆلینەوەی ستراتیژی کوردستان، سلێمانی ،٢٠٠٥.

١٧)- نەوشیروان مستەفا ئەمین، حکومەتی کوردستان(کورد لە گەمەی سۆڤیێتی دا)چ٢،چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان،هەولێر،١٩٩٣.

١٨)- هیمداد حسێن ، رۆژنامەوانی کوردی سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان(١٩٤٣-١٩٤٧)چاپخانەی ئاراس،هەولێر،٢٠٠٨.

١٩)- یاسین سەردەشتی ، کوردستانی ئێران لێکۆلینەوەیەکی مێژوویی لە جولانەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورد(١٩٣٩-١٩٧٩)،چاپی دووەم،چ سیما، سلێمانی،٢٠١١ز.

سەرچاوە عەرەبییەکان :

١)- جيرارد جاليأند،شعب بدون وطن(الكردوكردستان)،ت:عبدالسلام النقشبندي،ط الاولى،مطبعة أراس، اربيل،٢٠١٢.

٢)- زنار سلوبي ، في سبيل كردستان(مذكرات)، ترجمة:د.علي، مطبعة كاوا للثقافة الكردية، بيروت،لبنان،١٩٨٧.

٣)- لازاريف و أخرون،تأريخ كوردستان،ت:عبدي حاجي،طالاولى،مطبعة حاجي هاشم،أربيل،٢٠٠٦ز.

٤)- مسعود بارزاني ، البارزاني و الحركة التحررية الكردية" بارزان ١٩٤٥-١٩٥٨"،كردستان،١٩٨٧.

٥)- هوزان سليمان الدوسكي، جمهورية كوردستان،(٢٢كانون الثاني١٩٤٦-١٧كانون الاول ١٩٤٦)،دار سپيريز للطباعة والنشر،ط الاولى، مطبعة وزارة التربية،اربيل،٢٠٠٥.

٦)- وليم ايغلتن الابن، جمهورية مهاباد(جمهورية ١٩٤٦)الكردية ، ت :جرجيس فتح الله، دار أراس للطباعة و النشر، منشورات الجمل،ط الاولى ، أربيل،٢٠١٢.

---

١ – مەهدی مەحەمەد قادر ، پێشهاتە سیاسیەکانی کوردستانی عێراق(١٩٤٥–١٩٥٨)،چاپخانەی سەنتەری لێکۆڵینەوەی ستراتیژی کوردستان ، سلێمانی ،٢٠٠٥، ل٣٤٢"یاسین سەردەشتی ، کوردستانی ئێران لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی لە جولانەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی گەلی کورد(١٩٣٩–١٩٧٩)،چ دووەم،چاپخانەی سیما، سلێمانی،٢٠١١ز،ل٢٢١.

٢ – حسین مەدەنی ،کوردستان و ستراتیژیەتی دەوڵەتان،ب دووەم،چاپخانەی رۆژهەلات، هەولێر ،ب.س،ل ٢٤٥.

٣ – هـ.س ، ل ٢٤٦.

٤ – لازاریف ، مێژووی کوردستان، و:وشیار عەبدوللا سەنگاوی،چاپخانەی رۆژهەلات،چ٢،هەولێر ،٢٠١٠ز ، ل ٤٢٣.

٥ – مسعود البارزاني ، البارزاني والحركة التحررية الكردية،جزء الاول،ط ٢،مطبعة كاوا للثقافة الكردية،لبنان،بيروت،١٩٩٧،ص٢٠٤.

٦ – وليم ايغلتن الابن، جمهورية مهاباد(جمهورية ١٩٤٦)الكردية، ت :جرجيس فتح الله، دار أراس للطباعة و النشر، منشورات الجمل،ط الاولى ، أربيل،٢٠١٢،ص١١٣.

* – حیزبی دیموکراتی کوردستان (ح.د.ك) : حیزبێکی نەتەوەیی،دیموکراتی ، پێشکەوتن خوازە ، لەم قۆناغەدا بە سەرەکیترین رێکخراوی سیاسی کوردستانی ئێران دەژمێردرا ، خاوەنی کۆماری میللی کوردستانە و لەلایەن پێشەوا قازی مەحەمەدەوە دامەزراوە ،بروانە یاسین سەردەشتی ، س ، پ ، ل٥٩٤.

٧ – عومەر باڵەکی ، مەهاباد کورتە مێژوویەك چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری ، سلێمانی ، ٢٠٠٤، ل٩٢.

* – مەلا مستەفای بارزانی : لە ساڵی ١٩٠١ لە بنەماڵەیەکی شۆرشگێرهاتۆتە دونیاوە ، خوێندنی ئاینی لەلایەن مەلا و زاناکانی دەوروبەری ناوچەی بارزان خوێندووە ، لەسەرەتای تەمەنیدا بوو کە دەوڵەتی عوسمانی برا گەورەکەی شێخ عەبدولسەلامی لە شاری موسل ئیعدام کرد..... بۆ زیاتر زانیاری بروانە : فاتح رەسول، بنچینەی مێژووی بیرۆکەی چەپ نە کوردستان دا ، چ١،ستۆکهۆلم،٢٠٠١،ل١٨٢.

* – لیژنەی ئازادی :پارتێکی سیاسی بوو لە باشووری کوردستان لە ١٩٤٥/١/١٥ز لەسەر دەستی مەلا مستەفای بارزانی و حەوت لە ئەفسەرەکان دامەزراوە، کە ئەندامەکانی بریتی بوون لە عیزەت عەبدولعەزیز ، مستەفا خۆشناو ، عەبدولحەمید باقر ، مەحەمەد مەحمود قودسی ، ئەحمەد ئیسماعیل، شەوکەت نوعمان ، حەفیزولا ئیسماعیل،ئامانجی ئەم رێکخراوە داکۆکی کردن بوو لە نەتەوەی کورد بۆ سەربەخۆبونی کوردستان.... بۆ زانیاری زیاتر بروانە: حامید گەوهەری،کۆماری کوردستان ١٩٤٦/١/٢٢–١٩٤٦/١٢/١٧،چاپخانەی شەهاب،هەولێر،٢٠١١،ل ٢٦٩" لازاریف ، س.پ،ل٣٩١.

٨ – هوزان سليمان الدوسكي، جمهورية كوردستان،(٢٢كانون الثاني١٩٤٦–١٧كانون الاول ١٩٤٦)،دار سثيريَز للطباعة والنشر،ط الاولى، مطبعة وزارة التربية،اربيل،٢٠٠٥،ص١٠٤.

٩ – عولە(ع . م . ١) ، ساڵێك بوو کورد بە ئازادی ئەژیا ، چ دووەم ،چاپخانەی کاڵی،هەولێر،٢٠٠٠، ل١١.

١٠ – ئاڵای کوردستان لە سێ رەنگ پێك هاتبوو سوورو سپی و سەوز ......بۆ زانیاری زیاتر بگەرێوە بۆ :حسێن مەدەنی، کوردستان و ستراتیژی دەوڵەتان، ب دووەم، ب چ، ٢٠٠١،ل٢٥٢.

١١ – حامید گەوهەری، کۆماری کوردستان ٢٢/١/١٩٤٦–١٧/١٢/١٩٤٦،چاپخانەی شەهاب،هەولێر،٢٠١١،ل ٢٧٢ "مەهدی مەحەمەد قادر ، س.پ، ل٣٤٥.

١٢ – زنار سلوبی ، في سبيل كردستان(مذكرات)، ترجمة:د.علي، مطبعة كاوا للثقافة الكردية، بيروت،لبنان،١٩٨٧،ص٤١٤.

١٣ – عوسمان عەلی ، چەند لێکۆلینەوەیەك دەربارەی بزاڤی هاوچەرخی کورد، و: کامەران جەمال بابان زادە، چ رێوی، ب چ ، ٢٠١٠،ل ٤١٤" وليم ايغلتن الابن،م . س ، ص١٢٦.

١٤ – جيرارد جاليان،شعب بدون وطن(الكردوكردستان)،ت:عبدالسلام النقشبندي،ط الاولى،مطبعة آراس، اربيل،٢٠١٢،ل١٦٤.

١٥ – مەهدی مەحەمەد قادر ، س.پ ، ل٣٤٤.

١٦ – لازاریف ، مێژووی کوردستان، و:وشیار عەبدوڵلا سەنگاوی،چاپخانەی رۆژهەلات،چ٢،هەولێر ٢٠١٠،ز،ل٣٨٩.

١٧ – حسێن مەدەنی، س.پ،ل٢٠٦.

* – کۆمەڵەی ژیانەوەی کوردستان(ژ.ك): لە ١٦ ئۆگوستی ١٩٤٢ز لە شاری مەهاباد بە نهێنی دامەزراوە ، دامەزرێنەرانی بریتی بوون لە حسێن فروهەر، عەبدولرەحمان زەبیحی، مەحەمەد نانەوازادە ، عەبدولرەحمان ئیمامی، قاسم قادری قازی، مەلا عەبدوڵلا داودی.......... بۆ زانیاری زیاتر لەسەر(ژ.ك): بروانە: حامید گەوهەری ،س . پ،ل ٤٨.–٥١.

١٨ – فؤاد ئەحمەد، کەسایەتیەکی خەبات گێرو و تێکۆشەری بەشداربوو لە کۆماری مەهاباد (مامۆستا هاشم بەزان)،رۆژنامەی کوردستانی نوێ ، ژ (٤٧٥٥)،٢٨/١٢/٢٠٠٨.

١٩ – رەحیم سابیر،حکومەتی میللی کوردستان،چ١، خانەی چاپ و بڵاوکردنەوەی چوارچرا، سلێمانی،٢٠١١،ل٤٧.

* – کوردستانی ئێران پێك دێت لە چوار پارێزگا لە رۆژئاوای ئێران کەبریتین لە :ئازەربێجانی رۆژئاوا،کوردستان،کرماشان،عیلام. بەڵام حکومەتی ئێرانی ناوی کوردستان بەشێوەیەکی فەرمی تەنها بە پارێزگای کوردستان وەسف دەکات ، کە مەلبەندەکەی شاری سنە یە بەتەنها، روویەرەکەی

۱۲٥,۰۰۰کم۲، کە ۸٪ رووبەری ئێران بوو، وەرێژەی دانیشتوانی سێ ملیۆن کەس بوو لە ساڵی ۱۹۳۹، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە :فوزیة صابر محمد، أیران بین الحربین العالمیتین:تطور السیاسة الداخلیة ۱۹۱۸ – ۱۹۳۹، رسالة ماجستیر غیر منشورة قدمت الی مجلس کلیة الاداب ، جامعة البصرة،۱۹۸٦،ص٤۲۲.

۲۰ – هوزان سلیمان الدوسکي، م.س،،ص۹۹" حامید گەوهەری ، س.پ،ل۲۷۰.

۲۱ – حەسەن دانیشفەر(هێوی)،بارزانی لە ویژدانی رۆژهەلاتی کوردستاندا،چ وەزارەتی پەروەردە،هەولێر،۲۰۱۰،ل۱۱۱.

۲۲ – ولیم ایغلتن الابن، م . س ، ص ۱۳۲.

۲۳ – هۆزان سلیمان میرخان الدوسکي،م.س،ص ۱۰۰.

۲٤ – حامید گەوهەری ، س . پ ، ل ۲۷۰.

۲٥ – ولیم ایغلتن الابن، م . س ، ص ۱۳۳.

۲٦ – حامید گەوهەری ، س . پ ، ل ۲۷۱ " ئەوشیروان مستەفا ئەمین، حکومەتی کوردستان(کورد لە گەمەی سۆڤیەتی دا)چ۲،چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان،هەولێر،۱۹۹۳،ل۱۷٦.

۲۷ – حسین مەدەنی، س.پ،ل۲٤٦.

۲۸ – هـ . س ، ل ۲۸٦.

۲۹ – دارا توفیق کاکە ئەمین، ناوچەی پشدەر لەسەردەمی پاشایەتیدا(۱۹۲۱–۱۹٥۸) توێژینەوەیەك لە بارودۆخی رامیاری – کۆمەلایەتی ، نامەیەکی ماستەری بڵاونەکراوەیە پێشکەش بە ئەنجومەنی کۆلێژی ئەدەبیاتی زانکۆی سەلاحەدین کراوە، هەولێر ، ۲۰۰۹ز،ل ۱۱٦.

* – حزبی رزگاری کورد :لە شوباتی ۱۹٤٥ دروست بوو لە چەند کۆمەلەیەکی بچووکی کوردی و پاشماوەی حیزبی هیوا و جگە لە شۆرش، ئەو حیزبە بارەگای خۆی لە بەغدا کردەوە، سەرکردایەتیەکەی لە حەوت کەس پێکهاتبوو کە بریتی بوون لە : صالح حیدری، نافع یونس ، دکتۆر جەعفەر محەمەد کەریم، نوری شاویس، نوری محەمەد ئەمین، رەشید باجەلان، ئەما ممی ئەدین مەعروف، ئامانجی بریتی بوو لە یەکێتی و سەربەخۆیی کوردستانی گەورە، وە هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی سەربەخۆیی کارگێری لە کوردستانی عێراق،بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە : د. عبدالستار طاهر شریف، الجمعیات و المنظمات و الاحزاب الکردیة في نصف قرن ۱۹۰۸–۱۹٥۸، ط الاولی، بغداد،۱۹۸۹م،ص ص ۱۱٤–۱٤۰.

۳۰ – مەهدی محەمەد قادر ، س.پ، ل۳٥٤.

٣١ – هوزان سليمان الدوسكي، م.س،،ص١٠٦* بۆ زانیاری زیاتر لەسەر پوختەی سەردانەکانی بارزانی بڕوانە : نەوشیروان مستەفا،س.پ،ل١٧٨.

٣٢ – یاسین سەردەشتی ، س ، پ ، ل ١٦٧.

٣٣ – مەهدی مەحەمەد قادر ، س.پ، ل٣٤٦.

٣٤ – هوزان سليمان الدوسكي، م.س،،ص١١٦.

٣٥ – زنار سلوبي ، م .س، ص٢٢٣.

٣٦ – یاسین سەردەشتی، س . پ ، ل ١٩٥.

٣٧ – نەوشیروان مستەفا ئەمین، حکومەتی کوردستان(کورد لە گەمەی سۆڤیێتی دا)چ٢،چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری حکومەتی هەرێمی کوردستان،هەولێر،١٩٩٣،ل١٤٨.

٣٨ – هوزان سليمان الدوسكي، م.س،،ص١١٩.

٣٩ – عولە ، س . پ ، ل ١٧.

٤٠ – فؤاد ئەحمەد، کوردستانی نوێ.

٤١ – جەمال فەتحوللا، کۆیە (١٩١٨ – ١٩٥٨)،چ٢،چاپخانەی شەهاب،هەولێر،٢٠٠٨،ل ١٢٥.

٤٢ – هوزان سليمان الدوسكي، م.س،،ص١١٧.

٤٣ – هوزان سليمان الدوسكي، م.س،،ص١١٨.

٤٤ – کریس کوچێرا، کورد لە سەدەی ١٩–٢٠،و: حەمە کەریم عارف، چاپخانەی شڤان، سلێمانی ، ٢٠٠٢، ل٢٢٤.

* – گۆڤاری کوردستان : یەکەم ژمارەی لە ٦ دیسامبری ١٩٤٥ لە چاپخانەی کوردستان لە مەهاباد چاپکراوبلاوبۆتەوە،گۆڤاری کوردستان لەژێر ناوەکەی دا نوسراوە)):بلاوکراوەی بیری حیزبی دیموکراتی کوردستان))و((گۆڤارێکی ئەدەبی ،کۆمەلایەتی،سیاسییە،هەر پازدەرۆژ جارێك بلاودەکرێتەوە)) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:نەوشیروان مستەفا ئەمین، س.پ ، ل ل١٥٤–١٥٦.

٤٥ – حامید گەوهەری ، س . پ ، ل ١٦٤.

* – گۆڤاری نیشتمان : زمانحالی کۆمەلەی ژیانەوەی کوردە ، لەساڵی ١٩٤٣ز یەکەم ژمارەی لێ بلاوکرایەوە، لەلایەن نوسەرانی کورد (ژ.ك)دەرچووە، وە نۆ ژمارەی لێ بلاوکراوەتەوە، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە :هیمداد حسێن ، رۆژنامەوانی کوردی سەردەمی کۆماری دیموکراتی کوردستان(١٩٤٣–١٩٤٧)چاپخانەی ئاراس،هەولێر،٢٠٠٨،ل٦٩.

* – گۆڤاری هاواری کورد : گۆڤارێکی سیاسی مانگانە بوو، ژمارە (١) لەلایەن کۆماری کوردستان لە مەهاباد دەرچووە مانگی ئەیلولی ١٩٤٥ز، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە : سدیق ساڵح، بیرەوەریەکانی شا پەسەندی ، چاپخانەی شڤان،سلێمانی، ٢٠٠٧ز،ل٢٨.

* – گۆڤاری ئاوات : ئەم گۆڤارە یەك ژمارەی لێ چاپكراوە لە ساڵی ١٩٤٥،بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:
یاسین سەردەشتی ،س .پ،ل٢٢٨.

٤٦ – ولیم ایفلتن الابن، م . س ، ص ١٧١.

٤٧ – هیمداد حسێن ، ڕۆژنامەوانی كوردی سەردەمی كۆماری دیموكراتی كوردستان(١٩٤٢–١٩٤٧)چاپخانەی ئاراس،هەولێر،٢٠٠٨،ل١٦٠.

* – بۆ زانیاری زیاتر لەسەر ناوی ڕۆشنبیرانی باشوری كوردستان لەوانەی چوونە مەهاباد بڕوانە : مەهدی مەحەمەد قادر، س . پ ،ل٢٥٠.

٤٨ – جەمال نەبەز، ... (كۆیە ، (١٩١٨ – ١٩٥٨)، چاپی دووەم ،چاپخانەی شەهاب، هەولێر ،٢٠٠٨،ل ١٢٠.

٤٩ – كەمال میراودەلی،دیوانی فانی، بەرگی یەكەم،چاپخانەی ڕاپەڕین، سلێمانی،١٩٧٥،ل١٦١.

٥٠ – نەوشیروان مستەفا، س .پ ، ل ١٥٩.

* – مەغدید كوری مامە كوری فەیزی كوری مامە نانەكەلی یە ،بە مەغدید سۆرانیش ناسراوە،١٩٢٢ز لە شارۆچكەی بنەسڵاوەی سەر بە شاری هەولێرلەدایك بووە .لە مزگەوت خراوەتە بەرخوێندن و قورئانی خەتم كردووە، ١٩٢٥.بەیانیان لای مەلا عەزیزی شۆربەشی تەسریفی مەلا عەلی خوێندووە،زۆربەی ئێوارانیش لە مەلا مەحەمەدی سەرسپانەوە فێری كوردایەتی بووە . ئەندامی حزبی هیوا و ە لە دوای نەمانی حیزبی هیوا ١٩٤٦ز بۆتە ئەندامی حیزبی ڕزگاری كوردستان ، لە كۆماری كوردستان لەسەر داواكاری مەلا مستەفای بارزانی كراوە بە كارمەند لە ڕۆژنامەی "كوردستان"دا ، لە ساڵانی ١٩٧٠–١٩٧٤ز بۆتە سكرتێری نوسینی گۆڤاری "هەولێر"، دواترسكرتێری نوسینی گۆڤاری"نووسەری نوێ"ی لقی هەولێری یەكێتی نوسەرانی كوردیش بووە،لە ٢٠١٠/٩/٢٦ لە شاری هەولێر كۆچی دوایی كردووە،بۆ زانیـاری زیـاتر بڕوانـە : ڕۆژنامـەی كوردسـتان"مـەهاباد ١٣٢٤–١٣٢٥ ی هـەتاوی(١٩٤٦)"، ئامادەكردنی:ڕەفیق ساڵح، سەدیق ساڵح،پرۆژەی هاوبەش دەزگای ئاراس وبنكەی ژین،چاپخانەی دەزگای ئاراس، هەولێر،٢٠٠٧،ل٢٧.

٥١ – هیمداد حسێن ،س.پ،ل١٦٨.

٥٢ – لازاریف ، س . پ ، ل ٤٢٧.

٥٣ – مەهدی مەحەمەد قادر ، س.پ، ل٣٥٢.

٥٤ – ڕەحیم سابیر،س،پ،ل٢٣.

٥٥ – حامید گەوهەری، س . پ ، ل١٧٤.

٥٦ – ولیم ایفلتن الابن،م . س ،ص١٣٤.

٥٧ – نەوشیروان مستەفا ، س . پ ،ل ١٨٠.

٥٨ – لازاريف و أخرون،تأريخ كوردستان،ت:عبدي حاجي،طالاولى،مطبعة حاجى هاشم،أربيل،٢٠٠٦ز،ص٢٦١.

٥٩ – مەهدی مەحەمەد قادر، س.پ،ل ٣٤٨.

٦٠ – هۆزان سليمان ميرخان الدوسكي، م.س، ل ١٠٩.

٦١ – نەوشیروان مستەفا،حکومەتی کوردستان،ل١٧٣.

٦٢ – وليم ايغلتن الابن،م . س ،ص١٣٥.

٦٣ – نەوشیروان مستەفا،حکومەتی کوردستان،ل١٧٤.

٦٤ – نەوشیروان مستەفا ، حکومەتی کوردستان ، ل١٨٠.

٦٥ – حسین مەدەنی ، س. پ ، ل ٢٨٧.

٦٦ – حامید گەوهەری، س . پ ، ل ١٧٥.

٦٧ – وليم ايغلتن الابن ، م . س ، ص١٣٦.

٦٨ – بەکر عەبدولکەریم حەویزی، گەشتێك بە کۆماری مەهاباد، چاپخانەی سەردەم،ب.ج،٢٠٠٠،ل١٧.

٦٩ – فەرەیدون نوری، بزاڤی بارزانی، چاپخانەی ئاراس،هەولێر ، ٢٠٠٧،ل١٩٢.

٧٠ – بەکر عەبدولکەریم حەویزی، س . پ ، ل ٤١.

٧١ – مسعود البارزاني ، م.س،ص٢٠٩.

٧٢ – عەبدوڵلا ئەحمەد رەسول پشدەری،یاداشتەکانم، بەشی یەکەم،ب.ج،بەغدا،١٩٩٢، ل٦٠.

٧٣ – هۆزان سليمان ميرخان الدوسكي،م.س،ص ١٠٩.

٧٤ – حامید گەوهەری، س . پ ، ل٣٤٩.

٧٥ – مسعود بارزاني ، البارزاني و الحركة التحررية الكردية" ثورة بارزان ١٩٤٥-١٩٥٨"،كردستان،١٩٨٧،ص٢٤.

٧٦ – هۆزان سليمان ميرخان الدوسكي،م.س،ص ١١١.

٧٧ – عەزیز شەمزینی ،جولانەوەی رزگاریی نیشتمانی کوردستان،و: فەرید ئەسەسەرد، سلێمانی: ٢٠٠٦ز،ل٣٠٦.

٧٨ – حامید گەوهەری، س . پ ، ل٣٧٨ .

٧٩ – عەزیز شەمزینی ، س . پ ، ل ٣١٠.

٨٠ – ه . س ، ل ٣١٦.

٨١ – جەلال تالەبانی، کوردستان و بزوتنەوەی کورد ،کتێبخانەی جەمال عەلی باپیر،ب.ش ،٢٠١١ ،ل٢٥٢.

گرینگی سازدانی کۆنگرەی نەتەوەیی کورد

ئامادەکردنی: سۆزان خالد

پێشەکی:

کۆنگرەی نەتەوەیی کورد خەونێکی لە مێژینەی گەلی کوردە، بەڵام بەهۆی پارچە پارچەبوونی خاکی کوردستان، پەرت و بڵاوی بزاڤی رزگاریخوازی نەتەوەی کورد، نەبوونی زمینەیەکی گونجاو، ئەم خەونە تا ئێستا نەتوانراوە بێتەدی.

بارودۆخی ئەمڕۆی کوردستان، هۆشیاربوونەوەی گەلی کورد لە گشت پارچەکانی کوردستان و گەیشتن بەو قەناعەتەی کە تەنیا بە یەکبوون و یەکگرتوویی ئاواتەکانمان دێتەدی، بڕیاروایە کۆنگرەی نەتەوەیی کورد ببەسترێت.

لە پەراوێزی ئەم کۆنگرەیە ئەم دیراسەتە بچووکەم ئامادەکرد بەو هیوایەی کە ئەم کۆنگرەیە ببەسترێت خەونی دەیەها ساڵەی نەتەوەی کورد بێتەدی و ئەم کۆنگرەیە سەرەتایەک بێت بۆ سەربەخۆیی یەکجارەکی کوردستان دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی.

پێناسەی کۆنگرە:

کۆنگرە بریتییە لە کۆبوونە رۆشنبیرییەکان کە پسپۆرەکان لە گشت بوارەکان بانگەشەی بۆ دەکەن بۆ دیراسەتکردنی بابەتێکی دیاریکراو و پێشکەش کردنی چارەسەری مەسەلەیەک و لە میانی کۆنگرە ژمارەیەک توێژەر و ئەکادیمی ئامادە دەبن بەپێی جۆری بابەتی کۆنگرە، رێوشوینی کۆنگرەش لە بارەگا زانستییەکان دیاری دەکرێت وەکو سەنتەری زانکۆکان..[1]

پێناسەی کۆنگرەی نەتەوەیی کورد:

[1]- بەرێز مەسعود بارزانی لە وتاری لە بەردەم ئەندامانی کۆنگرەی نەتەوەیی کورد بەم شێوەیە کۆنگرە پێناسە دەکات "ئامانجی سەرەکیی ئێمە لەو کۆنگرەیە بریتییە لەوەی هەموو لایەنە سیاسییە کوردییەکانی هەر چوار پارچەی کوردستان بینە خاوەنی وتار و ستراتیژییەکی هاوبەش کە لەسەر بنەمای گەیاندنی پەیامی ئاشتی و پێکەوەژیان بۆ گەلانی ناوچەکە بنیات نرا بێت. ئێمە لەو کۆنگرەیەدا دەمانەوێ بە گەلانی عەرەب و تورک و فارس بڵێین، کە کورد چاوی لە پێکەوەژیانێکی ئاشتیانە و یەکسانە لەگەڵ ئێوەدا[2].

[2]- هەروەها بەرێز د. کەمال کەرکوکی سەرۆکی پێشووی پەرلەمانی کوردستان لە میانی وتارێکی لە رۆژنامەی خەبات پێناسەی کۆنگرە دەکات "لێرەدا گرنگیی سازدانی کۆنگرەی نەتەوەیی و کۆبوونەوەی هێز و لایەنە کوردییەکان بەدیار دەکەوێ، بۆ داکۆکیکردن لە مافە رەواکانی گەلەکەمان و جەختکردنەوە لەسەر گرتنەبەری شێوازی ئاشتییانە و دیموکراسیانە بۆ

وەدیهێنـانی هیـوا و ئامانجەکانمـان لە چوارچێـوەی پرانسیپی پێکەوەژیـانی ئاشـتییانە و رێزگرتنـــی تەواو لە مــاف و ئازادییەکــانی ســـەرجەم ئەو پێکهاتانەی لەسەر خاکی کوردستان دەژین بە جیاوازیی ئـایین و ئەتنیـک و زمان و بیروبۆچوون و ئایدیاوە"[٣].

کۆنگرە لە مێژووی هاوچەرخی کورد:

١ـ کۆنگرە نێوخۆیی و نێودەوڵەتییەکان.

٢ـ کۆنگرەی پارتە سیاسییەکانی کوردستان و پارتە جیهانییەکان.

٣ـ هۆکاری چی بوو کە کورد نەیدەتوانی لەم کۆنگرانەدا مافەکانی بەدەست بێنێت؟:

لە لاپەرەکانی مێژووی کوردی هـاوچەرخ چەنـدین کـۆنگرە بەدی دەکـرێن کە تیایانـدا دۆزی کـورد تـاوتوێ کـراوە، هەر لە ســەرەتاکانی ســەدەی نـۆزدەمەوە هەسـتی نەتەوایەتـی زۆر پەرەی سـەند سـەرکردەکانی بزافـی رزگاریخوازی کورد هەوڵیان دا کە کوردەکان لە گشت پارچەکانی کوردستان کۆبکەنەوە بەمەستی خەبات کردن بۆ وەدیهێنـانی سـەربەخۆیی کوردسـتان، بـۆ ئەم مەبەسـتەش چەنـدین کـۆنگرە و کۆبـوونەوەو پەیمـانیی نـاوخۆیی ئەنجام دراوە.

هەروەها لە ئاستی کـۆنگرە نێودەوڵەتییەکـان زۆر جـار مەسـەلەی کـورد یەکێک بووە لە تەوەرەکانی ئەم کۆنگرانە، کە هەنـدێ جـار بڕیارەکـانی ئەم کـونگرانە کـاریگەری ئەرێنــی هەبـووە بـۆ گەلـی کـورد و هەنـدێک جـاریش کاریگەری نەرێنی هەبووە، لە خوارەوە وەکو نمـوونە هەنـدێک لەم کـۆنگرانە دەخەینەڕوو:

١- کۆنگرەی شێخ عوبێدوڵڵای نەهری ساڵی ١٨٨٠: شێخ عوبێدوڵڵای نەهری بیری لە دامەزراندنی دەوڵەتی کوردی کردەوە، بۆ ئەم مەبەستەش کۆنگرەیەکی بەست بە ئامادەبوونی ٢٢٠ سەرۆک هۆزی کورد کە گشتیان پاڵپشتی خۆیان بۆ ئەم بابەتە راگەیاند و، دواتر شێخ عوبێدوڵڵا نامەی نارد بۆ هەردوو دوڵەتی تورکی و ئێرانی کە ئەگەر وەڵامی داخوازییەکانی گەلی کورد نەدەنەوە ئەوا دەست دەکەن بە شۆڕش. لەبەرئەوەی هەردوو دەوڵەتی ناوبراو وەڵامی داخوازییەکانی گەلی کوردیان نەدایەوە شۆڕشی چەکداری کوردەکان دژ بە دەوڵەتی تورکیای عوسمانی و ئێرانی قاجاری دەستی پێکرد، هەرچەندە کوردەکان توانیان لە سەرەتا سەرکەوتن بەدەست بێنن، بەڵام دواتر هەردوو دەوڵەتی تورکیاو ئێران بە هاوکاری روسیا و بریتانیا توانیان شۆڕشەکە دابمرکێننەوە[٤].

٢- پەیمانی پیرۆز ١٨٤٣: بەمەبەستی کۆکردنەوەی هۆزە کوردییە پەرت و بڵاوەکان و نەهێشتنی دووبەرەکی لەناو کوردان، بەدرخان پاشا سەرۆک هۆزەکانی کوردی لە سایەی خۆیدا کۆکردەوە پەیمانێکیان بەست بەناوی "پەیمانی پیرۆز"، مەبەست لەم پەیمانە خەبات کردن بۆ وەدەستهێنانی سەربەخۆیی کوردستان[٥].

٣- کۆنگرەی پاریس بۆ ئاشتی لە ساڵی ١٩١٩ کە لەلایەن وڵاتانی سەرکەوتوو لە شەڕی جیهانی یەکەم بەسترا:شەریف پاشای خەندان لەلایەن کوردان راسپێردرا کە نوێنەرایەتی کورد بکات لە کۆنگرەکە، ئەو لایەنانەی کە شەریف پاشایان راسپارد (لە باکوری کوردستان کۆمەڵەی ئیستقلالی کورد، کۆمەڵەی تەعالی کورد، لە باشوری کوردستان دوای ئەوەی شەریف

پاشا نامەی بۆ شێخ مەحمود رەوانە کرد و شێخ مەحمود لەگەڵ هۆزە کوردییەکان کۆبۆوە رەزامەندیان دا بە دەستنیشان کردنی شەریف پاشا لە کۆنگرەی پاریس بۆ ئەم مەبەستەش رەفیق حلمی یادداشتێکی ئامادە کرد و شاندێک بە نوێنەرایەتی عیزەت مەدفەعی و عەبدوڵلا ئاغا و حاجی حەمە سعید رەوانەی ئێران کران بۆ کۆکردنەوەی واژۆی پشتگیری، پاشان رەشید کابان و ئەحمەد بەرزنجی راسپێردران بۆ ئەوەی ئەو واژۆیانە بگەیننە شەریف پاشا بەڵام ئەم دوو بەرێزە لە رێگەیان لە سوریا "وڵاتی شام" دەستگیر کران و نەفی کران نەتوانرا واژۆکان بگەیننە کۆنگرە.

هەروەها نیاز وابوو لە گشت پارچەکانی کوردستان شاندی کوردی بچن بۆ پاریس بۆ پاڵپشتی کردنی شەریف پاشا بەڵام بە هۆکاری جیاجیا ئەم شاندانە نەیانتوانی بگەنە ئەم شوێنە هەروەها بەدرخان پاشا نامەیەکی بۆ شەریف پاشا رەوان کرد تیایدا جەختی لەسەر ئیستقلالی کوردستان کردەوە.

بەم شێوەیە شەریف پاشا تاکە کورد بوو لە کۆنگرەی پاریس نوێنەرایەتی کوردی کرد.

گرنگترین ئەنجامەکانی ئەم کۆنگرەیە بۆ کورد:

أ- ئاشتبوونەوەی کورد و ئەرمەن بەستنی رێککەوتنامە لە نێوانیان.

ب- مۆرکردنی رێککەوتنامەی سیڤەر"[٦]

٤- پەیماننامەی سیڤەر: لە ساڵی ١٩٢٠ رێککەوتنامەی سیڤەر لە نێوان وڵاتانی هاوپەیمان بەسترا لە پێناو لەناوبردنی دەوڵەتی عوسمانی لە بەندەکانی (٦٢،٦٣،٦٤) ئەم رێککەوتنامەدا باس لە مافی گەلی کورد

کراوە کە گرینگترینیان (ڕاگەیاندنی سەربەخۆیی دەوڵەتی کوردی، ئەگەر ئەمە لە ریفراندۆمێک بڕیاری لەسەر درا)، ئەمە یەکەم جاربوو لە مێژوو کە بەفەرمی باس لە سەربەخۆیی کوردستان بکرێت، بەڵام ئەم ئاواتە زۆری نەبرد لە کۆنگرەی لۆزان ئەم ئاواتەی کورد لەناوبرا.

٥- کۆنگرەی لۆزان ساڵی ١٩٢٣: دوای ئەوەی دەوڵەتی تورکیا توانی سەرکەوتن بەسەر یۆنان تۆمار بکات پاشگەزبوونەوەی بریتانیا لەبەر هەندی بەرژەوەندی، لە کۆنگرەی لۆزان بەندەکانی ڕێککەوتنامەی سیڤەر هەڵوەشایەوەو بەم شێوەیە دووبارە کورد مافی چارەی خۆنووسینی لەدەستدا.

٦- کۆنگرەی باکۆ ١٩٤٨: لە ساڵی ١٩٤٨ کۆنگرەی باکۆ لە ئازەربێجان بەسترا، کە نوێنەری کوردانی گشت پارچەکانی کوردستان بەشدارییان تیادا کردووە، لە میانی ئەم کۆنگرەیە مستەفا بارزانی وتارێکی پێشکەش کرد تیادا باسی لە بزاڤی ڕزگاریخوزی کوردی لە گشت پارچەکانی کوردستانی کرد و جەختی لەسەر سەربەخۆیی کوردستان کردەوە[7].

٧- کۆماری کوردستان: دوای خەباتی چەندین ساڵ میللەتی کورد لە گشت پارچەکانی کوردستان گەلی کورد توانی هەندی دەسکەوتی مێژوویی تۆمار بکات وەک دامەزراندنی کۆماری کوردستان لە ڕۆژهەلاتی کوردستان ساڵی ١٩٤٦ لەلایەن پێشەوا قازی موحەمەد بە هاوکاری بارزانی نەمر و سوپای بارزان[8] بەڵام دوای ساڵێک کۆماری کوردستان هەرەسی هێنا بەهۆی کشانەوەی هێزەکانی یەکێتی سۆڤیەت لە سالی ١٩٤٥ –١٩٤٦[9] و پەیوەندی ئێران لەگەل وڵاتە زلهێزەکان.

٨- کۆنگرەی ولاتانی ئۆپێک لە جەزائیر ساڵی ١٩٧٥:ڕێککەوتنامەی ١١ ئادار سالی ١٩٧٠ وەرگرتنی مافی ئۆتۆنۆمی لە باشووری کوردستان دەستکەوتێکی مێژوویی بوو بەڵام بەهۆی ڕێککەوتنی نێوان سەدام حسین و شای ئێران لە کۆنگرەی ولاتانی ئۆپیک لە جەزائیرلەسەر حسابی مافەکانی کورد ڕێککەوتن و ڕێککەتنامەی ساڵی ١٩٧٠ کە لە نێوان کورد و ڕژێمی عێراق بەسترا بوو هەلوەشایەوە.[١٠]

٩- کۆنگرەی پارتە سیاسییەکان و جیهانییەکان:

لە سەرەتای سەدەی بیستەم دوای شۆرشی مەشروتە لە تورکیا ساڵی ١٩٠٨ کوردەکان بوونە ئەندام لە کۆمەڵەی ئیتحاد و تەرەقی کە دروشمی ئیسلامی هەڵکردبوو کە گوایە گشت گەلانی تورکیا لە ژێر ئالای ئیسلام کۆدەکاتەوە، بەلام لە کۆنگرەی سێیەمی ئیتحاد و تەرەقی کە لە دوای شۆرشی مەشروتە لە سالۆنیک بەسترا رەگەزپەرستەکانی تورک رایانگەیاند کە ئایدلۆجیای تۆرانی تاکە ئایدلۆجیای حکومەتە، بۆیە کوردەکان لەم کۆمەڵەیە دەرهاتن دەستیان کرد بە دامەزراندنی حزب و کۆمەڵەی سەربەخۆ[١١] لە ڕێکەوتی ١٩٠٨/٩/١٩ کوردەکان کۆمەلەی تەعاون و تەرەقی کوردیان دامەزراند[١٢]

لە دوای ئەمەش گەلی کورد بە درێژایی سەدەی بیستەم لە گشت پارچەکانی کوردستان دەستییان کرد بە پێکهێنانی کۆمەلەو پارتی کوردی وەک (کۆمەلەی هێڤی، کۆمەلەی رزگارکردنی کوردستان، کۆمەلەی خۆیبوون، پارتی دیموکراتی کوردستان- عێراق، پارتی دیموکراتی کوردستان – ئێران، یەکێتی نیشتمانیی کوردستان، پارتی کرێکارانی

کوردستان..هتد)، ئەگەرچی شێوازی خەباتکردنیان جیاواز بووە بەلام ئامانجی ئەم پارتانە هێنانەدی ئامانجەکانی نەتەوەی کورد بووە.

بزاڤی رزگاریخوازی کورد لەلایەن پارتە سیاسییەکانی کورد رابەری دەکرا و ئەم پارتانە لە میانی کۆنگرەکانیان باس لە مافی کورد و سەربەخۆیی کوردستان دەکەن، گرنگترین کۆنگرەش کە بە ئاشکرا باس لە دەوڵەتی سەربەخۆی کوردستان کرا (کۆنگرەی ١٣ی پارتی دیموکراتی کوردستان) لە ساڵی ٢٠١٠ کە بەرێز مەسعود بارزانی بە ئاشکرا و زۆر بەروونی باسی سەربەخۆیی کوردستان و پێکهاتنی دەوڵەتی کوردی کورد.

هەروەها لەسەر ئاستی کونگرەی پارتە جیهانییەکان بەرێز مەسعود بارزانی لە رێکەوتی ٢٠١٢/٩/٢٩ بەشداری کرد لە چوارەم کۆنگرەی پارتی دادو گەشەپێدان لە وڵاتی تورکیا کە لەم کۆنگرەیە بە زمانی کوردی وتاری پێشکەش کرد و لە میانی وتارەکەیدا چەندین جار ناوی کوردستانی هێنا ئەمەش بووە مایەی خۆشحاڵی ئامادەبووان کە بۆ یەکەم جارە سەرکردەیەکی کورد لە وڵاتی تورکیا بە زمانی کوردی وتار پێشکەشبکات[١٣].

هەروەها لە کۆنگرەی نێودەوڵەتی پارتە دیموکراتییەکان لە وڵاتی ئیتالیا لە رێکەوتی ٢٠١٢/١٢/٢١ بەرێز مەسعود بارزانی باسی لە دۆزی کورد و نەهامەتییەکانی گەلی کوردی لە گشت پارچەکانی کوردستان کرد[١٤].

وێرای ئەوەی کۆنگرەی پارتەکان مینبەرێک بووە بۆ داکۆکی کردن لە مافەکانی گەلی کورد و باس لە مافی چارەنووسی کوردی تیادا کراوە، بەڵام مەسەلەی کورد پێویستی بە کارکردنی بە کۆمەڵ هەیە و پێویستە گشت

لایەن و هێزە کوردییەکان بەیەک دەست و بەیەک گوتارو یەک بەرنامە کار بکەن بۆ وەدیهێنانی ئامانجەکانی گەلی کورد لە هەر چوار پارچەی کوردستان، بۆیە ئەنجامدانی کۆنگرەی نەتەوەیی کورد زۆر گرینگە.

دەرئەنجام:

یەکەم: هۆکاری چی بوو کە کورد نەیدەتوانی لەم کۆنگرە نێودەوڵەتییەکان مافەکانی بەدەست بێنێت؟:

١ـ لەم کۆنگرانە نوێنەری کورد بەشداری نەدەکرد.

٢ـ کۆنگرەکان لەسەر خاکی کوردستان نەدەبەستران.

٣ـ لەرووی ئابووری و کۆمەڵایەتی و زانستی زەمینەی کورد لەبار نەبوو.

٤ـ میللەتی کورد بەهۆی چەوساندنەوەی لە هەرچوار پارچەی کوردستان ئاستی خوێندەواری و هۆشیاری نزم بوو نەیدەتوانی بە باشی داکۆکی لە خۆی بکات.

وڵاتانی زلهێز زیاتر بەرژەوەندییان لەگەڵ وڵاتانی (تورکیا و عێراق و ئێران و سوریا) دەگونجا.

دووەم: گرینگی بەستنی کۆنگرەی نەتەوەیی کورد ٢٠١٣.

بەستنی ئەم کۆنگرەیە لەم کات و ساتەدا پێویستییەکی مێژوویی لەبەر ئەم هۆکارانەی خوارەوە:

١ـ لە باشووری کوردستان ئازادییەک بەدەست هاتووە، ئارامی و ئاسایش دەستەبەر کراوە، بەڵام لە پارچەکانی تری کوردستان (باکور، رۆژئاوا،

ڕۆژهەڵات) تا ئێستا گەلی کورد دەچەوسێندرێتەوە و جینۆساید دەکرێت تا ئێستا بێ بەشن لە مافە یاسایی و مرۆییەکان.

٢- دوای ٢٠ ساڵ ڕاپەڕینی گەلی کورد لە باشووری کوردستان و دامەزراندنی پەرلەمان و حکومەتی هەرێمی کوردستان تاکو ئێستا نەتوانراوە پرۆژەی دەستووری هەرێم بدرێتە ریفراندۆم، بێگومان ئەمەش ئەجندای دەرەکی لە پشتە، پێویستە لە کۆنگرەی نەتەوەیی کورد ئەم بابەتە چارەسەر بکرێت.

٣ـ تاکو ئێستا یەک گوتاری کوردی نییە لە بوارەکانی (نووسینەوەی مێژووی کورد، ڕاگەیاندن، یەکخستنی زمانی کوردی،.. هتد) پێویستە ئەم بابەتە لە میانی کۆنگرە چارەسەر بکرێت.

٤- براکوژی و ململانێی تەسکی حزبی لە نێوان لایەنە کوردییەکان هەمیشە کۆسپ بووە لەبەردەم سەرکەوتنی میللەتی کورد، لە کۆنگرەی نەتەوەیی کورد پێوستە ئەم مەسەلەیە یەکلا بکرێتەوە، یەکریزی و تەبایی گەلی کورد لە گشت پارچەکانی کوردستان بریاری لەسەر بدرێت.

سەرچاوەکان:

کتێبەکان:

١- صالح محمد حسين "عزت بادى"شەریف پاشا حیاته و دوره السیاسی ١٨٦٥-١٩٥١،، کوردستان عراق — دهوک، دار سبیرز للنشر، ٢٠٠٥.

٢- (هۆزان سلیمان الدوسکي،جمهوریه کوردستان دراسه تاریخیه — سیاسیه، کوردستان عراق — دهوک، دار سبیرز للنشر، ٢٠٠٥).

٣- مەسعود بارزانی و بارزانی و بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد١٩٦١-١٩٧٥، بەرگی سێیەم بەشی دووەم،، بەڕێوەبەرایەتی رۆشنبیری و هونەر لە هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە هەولێر، ژمارەی سپاردن ٥٣٩ ساڵی ٢٠٠٤ لاپەرە ١٦٩.

٤- علي تتر توفيق نيروەيي، الحياه السياسيه في كوردستان ١٩٠٨-١٩٢٧،، مگبعه خانی دهوک، ٢٠٠٧، ص ٨٠.

٥- د. جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێران د. کاوس قەفتان، خانەی هروری بۆ چاپ، ١٩٨٧، بەغداد، عێراق.

وێب سایتەکان:

* ttp://www.dz-modern.com
http://www.kurdistantv.net
١http://www.xebat.net/index.php
http://www.krg.org/a/d.aspx?l=١٤&s=٠١٠١٠١٠٠&r=٨١&a=٤٠٤٣١&s=٠١٠٠
*http://www.kurdsat.tv/axbar.php?id=٣٧٧٨&cor=mheli.
٦http://www.newroz٣١.net/ar/civat/archive/index.php/t-٣٦٢٨.html

١- سەرچاوە سەلاح بەدرەدین چاوپێکەتن لەگەڵ رۆژنامەی خەبات.
٢- http://www.hekar.net/modules.php?name=News&file=article&sid=٦٢٣٦

١/ttp://www.dz-modern.com
٢.http://www.kurdistantv.net/default١.aspx?page=amticles&c=articles&id=١٠٩٩٤١
http://www.xebat.net/index.php٣
http://www.newroz٣١.net/ar/civat/archive/index.php/t-٣٦٢٨.html٤
٥د. جەلیلی جەلیل، کوردەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، وەرگێران د. کاوس قەفتان، خانەی هروری بۆ چاپ، ١٩٨٧، بەغداد، عێراق
٦شەریف پاشا حیاته و دوره السیاسی ١٨٦٥-١٩٥١، صالح محمد حسین "عزت بادي"، کوردستان عراق – دهوک، دار سبیرز للنشر، ٢٠٠٥.

[7] سەرچاوە سەلاح بەدرەدین چاوپێکەتن لەگەڵ رۆژنامەی خەبات.
http://www.hekar.net/modules.php?name=News&file=article&sid=٦٢٢٦

[8] هوزان سليمان الدوسكي ،جمهوريه كوردستان دراسه تاريخيه – سياسيه ، كوردستان عراق – دهوک ، دار سبيرز للنشر ، ٢٠٠٥)،

[9] هەمان سەرچاوە لا ١٧٦

[10] (مەسعود بارزانی ، بارزانی و بزووتنەوەی رزگاریخوازی کورد١٩٦١-١٩٧٥ ، بەرگی سێیەم باشی دووەم ، ، بەرێوەبەرایەتی رۆشنبیری و هونەر لە هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە هەولێر، ژمارەی سپاردن ٥٣٩ ساڵی ٢٠٠٤ لاپەرە ١٦٩.

[11] (علي تتر توفيق نيروةيي ،الحياة السياسية في كوردستان ١٩٠٨-١٩٢٧ ، ، مطبعة خاني دهوک ، ٢٠٠٧ ، ص ٨٠.

[12] (هەمان سەرچاوە لاپەرە ٨٦.

[13] http://www.krg.org/a/d.aspx?l=١٤&s=٠١٠١٠١٠٠&r=٨١&a=٤٥٤٢١&s=٠١٠٠.

[14] http://www.kurdsat.tv/axbar.php?id=٢٧٧٨&cor=mheli

دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی

نجم الدین عبدالله اسماعیل - قوتابی ماستەر

پێشەکی:

دامەزراندنی کۆمکاری ولاتانی عەرەبی بەیەکێك لەگرنگترین دەسکەوتە مێژوویەکانی جیهانی عەرەبی دادەنرێت، بەهۆی ئەو کاریگەریە قووڵ وگرینگەی کەدروستی کردلەسەر رەوت ورووداوەکان، وە نەهێشتن ولاوازکردنی بەرژەوەندی داگیرکەران لەجیهانی عەرەبی بەتایبەتی بەرژەوەندی داگیرکەری بەریتانی، لەلایەکی تر دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی بووە سەرەتایەکی زۆر گرنگ بوو بۆ پەیدابوونی هەستی نەتەوایەتی عەرەبی وهەنگاو نان بەرەو یەکێتی نەتەوەی عەرەبی و بەدی هێنانی سەروەری وبوژاندنەوە وهەم ئاهەنگی نێوان وڵاتانی ئەندام لە کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی.

هەڵبەتە بایەخدان وتوێژینەوە لەسەربابەتێکی هەستیارو گرنگی وەکو بابەتی دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی کەوەکو رێکخراوێکی هەرێمی عەرەبی، وەبەهۆی دروست بوونی هەستی نەتەوایەتی عەرەبی لەناو وڵاتانی عەرەبی خۆی لە خۆیدا کارێکی گرنگ وئەکتیڤە لەخۆرهەلاتی ناوەراست و وڵاتانی عەرەبی وە ئامانج لەدامەزراندنی ئەم رێکخراوەیە بۆ بەدەست هێنانی بەرژەوەندی یەکسان لەنێوان وڵاتانی ئەندام وهاوکاری وهەم ئاهەنگی کردن لەرووی ئابووری وکۆمەلایەتی ورۆشنبیری وهتد.

سەبارەت هەڵبژاردنی بابەتەکە دەگەڕێتەوە بۆ گرنگی و بایەخی ئەم بابەتە هەستیارە بەنیسبەت وڵاتانی عەرەبی و وڵاتانی داگیرکەر چونکە خاڵێکی وەرچەرخان بوو بۆ دروست بوونی یەکێتی نەتەوەی عەرەبی.وە لەلایەکی تر ئارەزووی توێژەر لەسەر نووسینی ئەم بابەتە هاندەرێکی تر بووبۆ هەڵبژاردنی ئەم بابەتە.

جێگای ئاماژەپێکردنە بۆ لێکۆڵینەوەیەکی لەم جۆرەش توێژەر دووچاری تەگەرەوکۆسپی زانستی دەبێتەوە لەوانەش بەدەست هێنانی سەرچاوەی رەسەن کەزۆربەیان عەرەبیە،دەستە بەرکردنی ئەم سەرچاوانەش لەرێگەی هەوڵ و ماندووبونێکی زۆر بەدەستەوە هاتووە.

توێژینەوەکە لەپێشەکی یەك و پێنج باس پێك هاتووە، هەر باسێك دابەش دەبێت بە سەر چەند لقێك.

باسی یەکەم: بیرۆکەی دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی وئامانجەکانی، کەلێرەدا ئاماژە کراوە بەسەرەتای سەرهەڵدانی پرۆژەی دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی کە لەلایەن سەرۆك وەزیرانی میسر پێشنیار کراوە.

باسی دووەم: رۆڵ وهەڵوێستی وولاتی عێراق بۆ دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی، لێرەدا باس لەورۆڵە گرنگەی عێراق کراوە کەوا چۆن رۆڵێکی کاریگەری هەبووە لەسەر دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی وەباس لەهەڵوێستی خەڵکی عێراق کراوە کەوا چۆن پالپشتیان کردووە لەو هەنگاوەی سەرۆك وەزیرانی میسر وپالپشتیان لەهەڵوێستی حکومەتی عێراق کردووە.

باسی سێیەم: رۆڵ وهەڵوێستی وولاتی میسر بۆ دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی، لێرەدا باس لەورۆڵە گرنگەی میسر کراوە کەوا چۆن رۆڵێکی

کاریگـەری هـەبووە لەسـەر دامەزرانـدنی کۆمکـاری وڵاتـانی عـەرەبی وەبـاس لەهەڵوێـستی رۆشـنبیرانی میـسر کـراوە کـەوا چـۆن پالپـشتیان کـردووە لـەو هەنگاوەی سەرۆك وەزیرانی میسر.

باسی چوارەم: هەڵوێستی وڵاتانی تری عەرەبی لەسەر دامەزراندنی کۆمکـاری وڵاتانی عەرەبی، کەتیایدا بـاس لەرایـە جیاوازەکـان کراوە وەهـەروەها بـاس لـە یـەکرێزی هەلوێـستی وڵاتـانی عـەرەبی کـراوە کـەوا چـۆن پێـشوازیان کـردووە لەداوەتنامەکەی سەرۆك وەزیرانی میسر.

باسی پێنجـەم: هەڵوێستی بـەریتانیا لەسـەر دامەزرانـدنی کۆمکـاری وڵاتـانی عەرەبی، کەتیایـدا باسـی لـەرارای بـەریتانیا دەکـات کـەوا خـاوەن هەڵویـستێکی نـاجێگیرەو بـەگوێرەی بەرژەوەندیـەکانی هەڵوێـستی دەگۆرێـت، وەپـاش گـەز دەبێتەوە لەبریارەکانی لەسەر یەکێتی عەرەبی ودژی دەوەستێ.

توێـژەر لـەکۆی گـشتی لێکۆلینەوەکەپـشتی بەسـتووە بـە ژمارەیـەکی زۆر لەسەرچاوەی گرنگ ونزیکی رووداوەکە وتایبەت بەدامەزراندنی کۆمکاری عەرەبی ویەکێتی عەرەبی وهەستی نەتەوایەتی عەرەبی.

هەنـدێك لـەم سەرچـاوانە تایبـەت بـوون بـە دامەزرانـدنی کۆمکـاری عـەرەبی ویـەکێتی عـەرەبی وهەسـتی نەتەوایـەتی عـەرەبی وەهەنـدێکیش پەیوەنـدی راسـتەوخۆیان نـەبووە بەدامەزرانـدنی کۆمکـاری عـەرەبی تـەنها هەنـدێك لایـەنی لاوەکـی تێـدا باسـکرا بـوو. ئـەو سەرچـاوانەی کـەزۆر سـوودم لێ وەرگرتـووە وە چەندین کتابی تر.

(ابـو خلـدون سـاطع الحـصري)کتابەکـەی بـەناوی (أراء واحاديـث في القوميـة العربية) وە (محمد طلعـت الغنيمـي) کتابەکـەی بـەناوی (جامعـة العربيـة دراسـات

قانونية سياسية) وە (سامي الحكيم) کتابەکەی بەناوی (ميثاق الجامعة العربية والوحدة العربية)وە(عبدالرزاق الحسني) کتابەکەی بەناوی (تاريخ الوزارات العراقية) وە چەندین سەرچاوەی تر ناکرێ ناوی هەموویان بخەینە روو.

لەکۆتایدا لێکۆلینەوەیەکی لەم شێوەیە هەولێکی زانستی زۆری بۆدراوە سەرەرای ئەوەی کەنەمانتوانیووە بچینە ناخی بابەتەکە، بەلام هیوادارین توانیبمان زانیارێکی رێك وپێك ببەخشین سەرەرای ئەوەی کە بێ کەم کوری نیە بەلام هیوادارم بەچاوێکی زانستیانە وەربگیرێت.

باسی یەکەم:

بیرۆکەی دامەزراندنی کۆمکاری ولاٌتانی عەرەبی وئامانجەکانی

ا- بیرۆکەی دامەزراندنی کۆمکاری ولاٌتانی عەرەبی:

لەدەستپێکی جەنگی دووەمی جیهانی لەگۆرەپانی خۆرهەلاتی عەرەبی نەوەیەکی نوێ پەیدا بوو کەبریتی بوون لەلاوی رۆشنبیرو دەرچوانی زانکۆکانی دەرەوەو ناوەوە، ئەمانە کەسانی سیاسی تەقلیدی نەبوون بەلٌکو کەسانێك بوون خاوەن بیرۆکەی نەتەوەی وە هەولٌی پێك هێنانی وولاتی یەکگرتووی عەرەبیان دەدا، ئەم نەوەیە سەربەخۆی نیشتمانی ویەکێتی عەرەبیان بەچارەسەردەزانی بۆ یەکگرتن لەدوا رۆژدا، خاوەن ئایدۆلۆژیایەکی روون بوون سەبارەت بەبیری نەتەوەی وەداوای رزگاربوونی ولاٌتانی عەرەبیان دەکرد لەژێر دەستی داگیرکەران، هەروەها هەموو ئەو کەسانە کەسایەتی سیاسی بوون لەسەر یەکێتی عەرەبی هاوکۆك بوون تەنها لە هەندێك بۆ چوون جیاواز بوون(1).

بێ گومان بیرۆکەی دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی لەلایەن عەرەبە نەتەوە پەرستەکان دروست بوو، بەلام یەکەمین کەس کە بەم بیرۆکەیە هەڵسا مصطفى نحاسی سەرۆك وەزیرانی میسر بوو کەداوای لەوڵاتانی سەربەخۆی عەرەبی کرد بەشداری بکەن لەئامادەکاری بۆ ووتوویژ لەسەر دامەزراندنی کۆمکاری عەرەبی وڵاتانی عەرەبیش پێشوازیان لەداوایەکەی نحاس کرد، هەرچەندە هەوڵی دامەزراندنی کۆمکاری عەرەبی لەلایەن نحاس دوای ئەوە هات کە وەزیری دەرەوەی بەریتانیا ئەنتۆنی ئایدن رایگەیاند کە زۆر بەی رۆشنبیرانی عەرەبی داوای یەکێتی وڵاتانی عەرەبی دەکەن وە دروست کردنی پەیوەندی هاوبەش لەرووی ئابووری وسیاسی وکۆمەلایەتی ئەمەش لەلای بەریتانیا ئاسایە پشتیوانی لێ دەکەین، بەلام بەریتانیا مەبەستی پاراستنی بەرژەوەندیەکانی خۆی بوو لەووتانی عەرەبی، دوای ئەوەی وڵاتانی عەرەبی نوێنەریان نارد بۆ ووتو وێژ کردن لەسەردامەزراندنی کۆمکاری عەرەبی بۆیە لیژنەیەك پێکهێنرا کە لە ٢٥ی ئەیلولی ١٩٤٤ لەشاری ئەسکەندەریە کۆبونەوە وە وڵاتانی بەشداربوو بریتی بوون لە (میسر - عێراق - لوبنان - سعودیا - خۆرهەلاتی ئوردن - سوریا - یەمەن)، دوای گفتو گۆیەکی زۆر رێکەوتن لەسەر پرۆتۆکۆلی ئەسکەندەریە[٢].

دوای گفتو گۆیەکی زۆر بریاری دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی درا، پێویستە ئەوەش بزانین کەوا راگەیاندن رۆلێکی بەرچاوی بینی لەماوەی نێوان هەردوو جەنگەکە بۆ هۆشیارکردنەوەی نەتەوەی عەرەبی بۆ پەیوەست بوون بە یەکێتی عەرەبی، هونەروسینەمای میسریش رۆلێکی ئەکتیڤی بینی بۆ ئاراستە کردنی هەستی نەتەوایەتی وپەرەپێدانی لەسەر ئاستی گەلی عەرەبی دا راگەیاندنی عێراقیش رۆلێکی گەورەی بینی بۆ یەکێتی عەرەبی وە جەختیان

لەسەر پێویستی بەستنی کۆنگرەی عەرەبی لەوانە رۆژنامەی دەنگی ئەهالی ورۆژنامەی البلاد و الاخبار وە رۆژنامەی العالم العربي باس لە گونجاوی بارودۆخەکە دەکەن بۆ یەکگرتنی وڵاتانی عەرەبی، ئەوەی تێبینی دەکرێ ئەوەیە کە قۆناغی یەکەمی ژیانی کۆمکاری عەرەبی بریتی بوو لە پەیوەست بوون بەنفوزی بەریتانیا، وە لەقۆناغەکانی دواتر هەوڵدان بۆ رزگار بوون لەم نفوزە، بەڵینامەکەی کۆمکاری عەرەبی هیچ توانایەکی نەبوو بەرامبەر بە بەریتانیا تەنها بریارێکیش دەرکات، سەرەتای کۆمکاری عەرەبی سەرەتایەکی هەڵە بوو چونکە دەرکەوت وەکو رێکخراوێك کە بەریتانیا بۆ بەرژەوەندی خۆی دروستی کردبێ وە نەی دەتوانی کارێك بکا بۆ پاراستنی کیانی نەتەوەی عەرەبی بەڵکو بەپێچەوانەی کۆمکاری عەرەبی تەنها هەم ئاهەنگی بوو لەنێوان حکومەتەکان و وڵاتانی عەرەبی، سەرەرای ئەوەی کە کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی چەندین کەموو کوری هەبووە بەلام هەنگاوێك بووە بۆ بەرەو یەکێتی نەتەوەی عەرەبی چونکە هەنگاوەکە زۆر بەحەماس بوو لەهەموو وڵاتانی عەرەبی وەیارمەتی دەربوو بۆ بلاو بوونەوەی بیری نەتەوەی عەرەبی لەووتانی عەرەبی(٣).

دوای ئەوەی بریاری دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی درا ئەندامیەتی لەکۆمکاری عەرەبی دیاری کرا کە چەند مەرجێکی لەخۆی گرتبوو کەبریتی بوون لە:

١-دەبێ دەولەتەکە عەرەبی بێت، واتە لەبەڵێنامەکەهاتووە کە دەولەتی عەرەبی ئەو وولاتەیە کە گەلەکەی انتمایان بۆ کۆمەلگەی عەرەبی بێت وە بەستراوەتەوە بەیەکێتی زمان ومێژوو وئەمانەتی هاویەش(٤).

٢-دەبێ دەولەتێکی سەربەخۆ بێت، واتە هەر وولاتێکی عەرەبی کەدەبێتە ئەندام لەکۆمکاری عەرەبی پێویستە سەربەخۆ بێت بەو شێوەیەی کە

ناسراوە لەلایەن ڕێکخراوە نێو دەولەتیەکان وە ئەبێ مەرجی سەربەخۆی بوونی تێدا بێت.

٣-دەبێ ڕەزامەندی ئەنجومەنی کۆمکاری ولاَتانی عەرەبی لەسەر بدرێت، واتە هەر وولاتێك دەبێتە ئەندام پێویستە داواکاری پێشکەش بەئەنجومەنی کۆمکاری عەرەبی بکات، دواتر لەلایەن ئەنجومەن گفتوگۆی لەسەر دەکرێ وئەنجومەنی کۆمکار بریاری لەسەر دەدات [٥].

لەراستی دا کۆمکاری ولاَتانی عەرەبی لەسەر ئەم بنەمایانەی خوارەوە دەروات:

ا-پارێزگاری کردن لەسیادەی ولاَتانی ئەندام

ب-یەکسانی نێوان ئەندامەکان لەرووی یاسایەوە

ج-بنەمای تەدخول نەکردن

د-بەکار نەهێنانی هێز

ه-بنەمای هاوکاری کردنی یەکتری (٦).

ب- ئامانجەکانی کۆمکاری ولاَتانی عەرەبی:

بەڵێنامەی کۆمکاری ولاَتانی عەرەبی پێك هاتبوو لە چەند ئامانجێکی دیاری کراو کە پەیوەندیان هەبووە بە نزیك بوونەوە وتێك گەیشتنی هەریمەکانی عەرەبی وە بەهێزکردنی پەیوەندی نێوان ولاَتانی بەشداربوو، ڕێکخستنی نەخشەی سیاسی وهاوکاری کردن لەپێناوی سەربەخۆی وولاتە ئەندامەکان وە هاوکاری کردنی ولاَتانی ئەندام لەرووی ئابووری ورۆشنبیری و کۆمەلایەتی وتەندروستی وە گرینگترین ئامانجەکانی بریتی بوون لە:

١-پارێزگاری کردن لە ئاشتی وئاسایشی عەرەبی، ئەم ئامانجە جێ بەجێ ناکرێ تەنها بەوەنەبێ کەکۆمکاری عەرەبی خاوەن یەك سوپا نەبێ وەگرینگترین ئەرکی کۆمکاریش بریتی بوو لەنەهێشتنی ناکۆکی نێوان ئەندامەکان وەهەروەها ئەرکێکی تری کۆمکار ئەوەیە کەنابێ قبولی بکات کەداگیرکەر پەلاماربداتە سەر هیچ ولاتێکی ئەندامی کۆمکار بەلام لەم لایەنەوە کەم تەرخەم بوو هۆکارەکەشی بریتی بوو لە:

أ- بەڵێنامەی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی دیاری نەکرابوو کەبریار بدات بەتەنها بۆ روو بەروو بوونەوەی داگیرکەران بەڵکو بریاری ئەنجومەن بەکۆی دەنگ دەردەچوو وە لەکاتی بوونی هەر ناکۆکیەکی نێوان ئەندامەکان ئەوا ئەم بریارە بەکی دەکەوت.

ب-بەڵێدنی نامەکە نوێ نەدەکرایەوە بۆ هەڵسان بەجێ بەجێ کردنی بریاردان دژی دوژمن.

٢-جێ بەجێ کردنی هاوکاری عەرەبی لەکاروباری کۆمەلایەتی وئابووری ورۆشنبیری وتەندروستی، وەرۆڵی گرنگی بینی لەم بوارەوە

٣-هەڵسان بەهاوکاری کردنی وڵاتانی عەرەبی لەکاروباری سیاسی لەسەر ئەساسی هەم ئاهەنگی سیاسەتی دەرەوە بۆ گرفتە سەرەکیەکان[٧].

ناوەرۆکی بەڵیننامەی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی بریتی بوو لەکارکردن لەپێناوی دەرکردنی هەموو سوپای بیانی لەنیشتمانی عەرەبی وە هەنگاونان بەرەو یەکێتی عەرەبی لەهەموو نیشتمانی عەرەبی، راوەستان و رووبەروو بونەوەی پیلانی دامەزراندنی دەولەتی جولەکە لەفەلەستین، وەلەبەڵێننامەکە هاتووە کە پەیوەست نابێ بەناکۆکیەکانی تایبەت بەبارودۆخی ناوەخۆی وڵاتانی

ئەندام، لەمادەی پێنجەمی بەڵێننامەکە باس لەپرەنسیپی ناوبـژیوانی وهاوکـاری کردن لەئەنجومەنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی بەویست وئارەزووە وە پـەیرەوی بیروراکانی نەتەوە یـەکگرتووەکان دەکـەن، هـەوڵ دەدەن وتێدەکۆشـن لـەپێناو برینـەوەی نـاکۆکی وکێـشەکان بەرێگـەی ئاشـتیانە وە کاردەکـەن لـەپێناوی یەکسانی لـەرووی یاسـایەوە وە پرەنـسیپی دەسـت تێـوەر نـەدان جـێ بـەجێ دەکرێت[(٨)].

باسی دووەم:

رۆڵ وهەڵوێستی عێراق بەرامبەر بە دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی

١- رۆڵی عێراق لەدامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی

سـەبارەت بـە رۆڵی عێـراق لەدامەزرانـدنی کۆمکـاری وڵاتـانی عـەرەبی دەگەرێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەنجومەنی وەزیرانی عێراق کە لـە ١٨تـشرینی دووەم ١٩٤٤ رەزامەنـدی دەربـری لەسـەر پێـك هێنـانی وەفـدێك بەسـەرۆکایەتی نـوری سەعید سەرۆك وەزیرانی عێراق بۆ بەشداری کردن لەکۆبونەوەی لیژنەی سیاسـی بۆ ئامـادەکردنی بەڵێننامـەی کۆمکـاری وڵاتـانی عـەرەبی وەئـەم وەفـدە رێگـای پێدرابوو کە هەموو توانایەکی هەیە لـەبریاردان بـەناوی وولاتـی عێـراق، نوێنـەری عێراق ولوبنـان دووپرۆژەیـان پێـشکەش کـرد بـەلام لەکۆتایـدا پرۆژەکـەی نـوری سەعید و پرۆژەی لوبنان پەسەند کرا لە٢٢ئازاری ١٩٤٥بەگشتی بریـاردرا لەسـەر هاوپێچی تایبەت بەکێشەی فەلەستین وەپرۆژەکـەی عێـراق دانـرا لەبەڵێننامـەی کۆمکـاری عـەرەبی کەتەواوکـەری برۆتوکـولی ئەسـکەندەریە بـوو، پێـشنیارو پرۆژەکەی عێراق بریتی بوو لە مانەی خوارەوە:

١-پارێزگاری کردن لەلایەن کۆمکاری وڵاتانی عەرەب بۆ بەهێزکردنی پەیوەندی نێوان وڵاتانی عەرەبی وەهەم ئاهەنگی کردنی پلانە سیاسیەکان بۆ هاوکاری کردنیان وپارێزگارکردن لەسەر سەربەخۆی وسیادەی وڵاتانی عەرەبی وەپارێزگاری کردن لە وڵاتانی ئەندام لەدەست درێژی وپیلانەکانی داگیر کەران بەگشتی لەکاروباری وڵاتانی عەرەبی.

٢-ئەندامیەتی بۆ ئەو وولاتانەی کەواژوویان کردووە لەسەر بەڵێننامەی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی کردووە و وڵاتانی عەرەبی تریش کە دەیانەوێ ببنە ئەندام پێویستە عەرەبی بێت وە سەر بەخۆ بێت وە وڵاتانی ئەندام رەزامەندی لەسەر بدەن.

٣-رێکەوتنامەکانی کە لەنێوان وڵاتانی عەرەبی یان بیانی دەبەستری پێویستە ئەنجومەنی کۆمکاری عەرەبی ئاگاداربێت لەرێکەتنامەکە.

٤- سیاسەتی دەرەوەی وڵاتانی عەرەبی ئەندام نابێ ببێتە مایەی زەرەر لێدان لە سیاسەتی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی یان سیاسەتی هەر یەکێك لەوڵاتانی ئەندام وە کارکردن لەپێناوی یەکخستنی ئاراستە سیاسیەکان لەرووی دەرەوە لەنێوان وولاتە ئەندامەکان لەرێگەی گفتوگۆو راوێژکردنی رێکخراودا.

٥-نەهێشتنی ناکۆکی نێوان وڵاتانی ئەندام لەکۆمکاری وڵاتانی عەرەبی وەنابێ توندوتیژی بەکاربێ بەبەکارهێنانی هێز وە نابێ هیچ کەسێك، وولاتێك بکرێتە ناوبژیوان تەنها لەلایەن ئەنجومەنی کۆمکار دەبێ.

٦-هاوکاری کردنی یەکتری بکەن لەکاروباری ئابووری و کۆمەلایەتیو رۆشنبیری وهتد[١].

سـەرەرای ئـەوەی کەئەوپەرەنـسیپەی کـە لەپرۆژەکـەی عێـراق کەباسـی لەپارێزگاری کردنی ولاتانی عـەرەبی کردبوو لـەکاتی دەسـت درێـژی کردنەسـەر وولاتێکـی عـەرەبی بـەلام لـەبرۆتۆکۆلی ئەسـکەندەریە ئاماژەنـەکرابوو ئامـاژەی پێنـەکرابوو، وەلەبرۆتۆکۆلەکـە ولاتـانی بەشـدار بـوو بـەلێنیان دا کـە سـەلامەتی زەوی وسەربەخۆیان بپارێزن لەدەست درێـژی دەرەکـی وە یەکخـستنی سـوپای سـەربازی و چـەك وتەقەمـەنی وە هەنـدێك لـەبریارەکان دەسـتکاری کـران لەبەلێننامەکەدا دواتر بەکۆی گشتی پەسەند کرا[١٠].

ئەوەی شایانی باسە پرۆژەکەی عێراق تووشی چەندین رەخنە بۆوە لەلایەن ئۆپۆزسیۆنەکانی کە رەخنەکان بریتی بوون لە:

أ–جگە لەپرۆژەی سەربەخۆی ولاتانی عەرەبی وعروبە کەمـەرجی سـەرەکی بـوو لەوەرگرتنی وولاتان بۆ بوون بەئەندام لەکۆمکاری ولاتانی عەرەبی بێ ئەوەی کـە دەسـەلات ومـاف بـدات بەئەنجومەنـەی کۆمکـار لـەبریاردان لەسـەر شـێوازی سەربەخۆی بوون چونکە زۆر وولات ی عەرەبی سەر بەئیستعمار بوون.

ب–پرۆژەکـەی عێـراق رێگـای بەئەنجومـەنی کۆمکـاری ولاتـانی عـەرەبی نـەدا کەسەرپەرشتی رێکەوتنامە وپەیمانامەکانی نێوان ولاتـانی عـەرەبی بکـات بـەلکو لەلایەن ئەندامی کۆمکار دەنگی لەسەر دەدرێ.

ج–لەپرۆژەکەی عێراق هاتووە کە پێویستە ولاتـانی ئەنـدامی کۆمکـاری ولاتـانی عەرەبی رووبەرووی ئەو داگیرکەرانەببنەوە کەهێرش دەکاتە سەروولاتێکی ئەندام ئەمەش کارێکی قورسە چونکە لەوانە وولاتێکی ئەنـدام پەیوەنـدی هـەبێ لەگـەڵ ئەو وولاتە داگیرکەرە.

د–سیاسەتی دەرەوەی سەپاند بەسەر وڵاتانی ئەندام بەو ئاراستەیەی کەبەریتانیا دەیەوێت، ئەمەش لایەنێکی باش نیە چونکە بەریتانیا دژی بەرژەوەندی وڵاتانی عەرەبی بوو.

هـ– پرۆژەکە باس لەوە دەکات کەلەکاتی بوونی ناکۆکی نێوان وڵاتانی عەرەبی دەبێ بدرێتە دادگای نێو دەولەتی یان ئەو شوێنەی کەپسپۆرە لەچارەسەر کردنی کێشە نێو دەولەتیەکان، سەرەرای ئەوەی کەوا رەفزی پرەنسیپی ناوبژیوانی لەلایەن وڵاتانی بیانی نەکرد لەکاتی بوونی ناکۆکی نێوان وڵاتانی عەرەبی وبیانی، ئەمەش وادەکات کەمجالێکی باش بدات بە وڵاتانی داگیرکەر بخزنە ناو کۆمکاری عەرەبی [11].

ب– هەڵوێستی عێراق بەرامبەر بەدامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی

وولاتی عێراق پێشوازی کرد لەدامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی بەو پێ یەی کە هەنگاوێکە بۆ بەدەست هێنانی کاری هاوبەشی عەرەبی وە لەم چوار چیوەیەدا ئەنجومەنی وەزیرانی عێراق دووپاتی کردەوە کە گرنگی دەدات بەمەسەلەی نەتەوەی، وە وەزارەتەکانی عێراق پاڵپشتی خۆیان بۆ ئەو هەنگاوە ناو رایان گەیاند کەوا عێراق بەستراوەتەوە بەوڵاتانی عەرەبی وەکاردەکات بۆ بەرەوپێش چوونی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی و دیاری کردنی ئەرکەکانی [12]،

هەڵبەتە وولاتی عێراق لەپێشەوەی ئەو وولاتانە بووە کەپاڵپشتی تەواوی کردووە لە دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی ورۆلێکی بەرچاوی بینیووە بۆ دامەزراندنی کۆمکاری عەرەبی وە بەدامەزرێنەری راستەقینە دادەنرێت هەرچەندە سەرەتای بیرۆکەکە لەلایەن سەرۆک وەزیرانی میسر هاتبووە پێشنیار

کردن بەلام عێراق رۆلێکی ئەکتیڤی بیینی لەدامەزراندنی کۆمکارەکە، وولاتی عێراق توانیویەتی رەزامەندی ولاتانی تری عەرەبیش بەدەست بهێنی وە ئامانجی یەکگرتنی ولاتانی عەرەبی لەسەر دۆسیەی عەرەبی هاوبەش، خەلکی عێراق هەلوێستێکی دیارو ئاشکرای هەبووە سەبارەت بە دامەزراندنی کۆمکاری ولاتانی عەرەبی وەدوای راگەیاندنی لەعێراق ئاهەنگیان گێرا وەپشت گیری تەواویان لە دامەزراندنی کۆمکاری ولاتانی عەرەبی کرد کە بەیەکگرتنی عەرەبی دادەنرا (١٣).

لەراستی دا عێراق لەسەرەتای دروست بوونی بیرۆکەی دامەزراندنی کۆمکاری ولاتانی عەرەبی هەلوێستی روون وئاشکرابوو کەپشتگیری کردووە لەو بیرۆکەی کە مصطفی نحاسی سەرۆك وەزیرانی میسر وسەرکردەی حزبی وەفدی میسرە بانگی بۆ راهێشت بۆ دامەزراندنی کۆمکاری ولاتانی عەرەبی، کاتێك نحاس داوەتی نامەیەکی بۆ نوری سەعید نارد وەخاوەنی پرۆژەکەهلال خصیب بۆ سەردانی کردنی بۆ قاهیرە ورەزامەندی دەربری لەسەر داواکەی وەسەرکەوت لەجیێ بەجیێ کردنی بۆ پرۆژەکە کە پێشتر ئامارەمان پیێ کرد (١٤).

دەکریێ بلێین کەوا وولاتی عێراق وگەلەکەی هەلوێستیان باش بوو وەپشت گیریان کرد لە دامەزراندنی کۆمکاری ولاتانی عەرەبی وەخەلکی عێراق پێشوازیان لەم هەنگاوە کرد وەکارێکی باشیان زانی بۆ یەکێتی ولاتانی عەرەبی بەلام دواتر بۆیان روون بۆوە کە ئەمە بۆ مەبەستی پاراستنی بەرژەوەندیەکانی بەریتانیا بووە چونکە نوری سەعید سەرۆك وەزیرانی عێراق بۆ خزمەتی بەرژەوندیەکانی بەریتانیا کاری دەکرد بەلام هەلویستی خەلکی عێراق نەگۆر بوو هەولی سەرکەوتنی یەکێتی عەرەبیان دەدا و تێدەکۆشان لەپێناو بەدەست هێنانی مافەکانی گەلی عەرەب وورووبەروو بونەوەی داگیرکەران لەنیشتمانی عەرەبی.

باسی سێیەم:

رۆڵ وهەڵوێستی وولاتی میسر بەرامبەر بە دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی

أ- رۆڵی وولاتی میسر لەدامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی

لەراستی دا دروشمی یەکێتی عەرەبی هیوایەکی بەرز وگرنگی گەڵی عەرەبی بوو لەهەموو وڵاتانی عەرەبی، ئەم هیوایە لەدەزگاکانی ئەلمانی بلاوکرایەوە بەمەبەستی راکێشانی هەست وسۆزی گەڵی عەرەب لەجەنگی دووەمی جیهانی وە داوای سەربەخۆی وڵاتانی عەرەبی دەکات وەبەگوێرەی ئارەزووی دانیشتوان ئەمەش بووە هۆی ووروژاندنی هەستی رای گشتی عەرەبی [15]. ئەمە لەرووی بارودۆخی نێو دەولەتی ئەمە بارودۆخی بۆبەریتانیا ئالۆز کرد چونکە زۆربەی وڵاتانی عەرەبی لەژێر دەسەلاتی بەریتانیابوو، ئەمەش ئاسان نەبوو بۆ بەریتانیا بۆیە دوای سەرکەوتنی ئەلمانیا لەبەرەکانی ئەورووپا وە هەروەها لەناوچوون وتێکشکانی هێزەکانی فەرەنسا بەرامبەر بەهێزەکانی ئەلمانیا وە تەسمیل بوونی هێزەکانی فەرەنسا بەبێ مەرج ئەمەش کاری کردە سەر جەبهەی ئەفریقیاش، بەریتانیا هەوڵی دا کە ئەمە فراوان نەبێ وتەشەنەنەکات وناوچەکانی تر نەگرێتەوە بۆیە هەر زوو وەزیری دەرەوەی بەریتانی ئەنتۆنی ئایدن لێدوانێکی دا لە٢٩ئایاری ١٩٤١رای گەیاند کەوا لەلای بەریتانیا کارێکی ئاسایە کەوا وڵاتانی عەرەبی یەکێتی پێك بهێنی بۆ بەهێزکردنی پەیوەندیەکانی وڵاتانی عەرەبی لەرووی سیاسی وئابووری وکۆمەلایەتی [16].

گومانی تێدا نیە کەوا بەریتانیا رەزامەندی دەربریوە لەسەر یەکێتی عەرەبی لەپێناو پاراستنی بەرژەوەندیە ستراتیژیەکانی خۆی لە وڵاتانی عەرەبی وەهەروەها راکێشانی رای گشتی وڵاتانی عەرەبی بۆ لای خۆی کەئەمەش جۆرێك

بوو لە فرۆفێڵەکانی دژ بەئامانجەکانی گەلی عەرەب، بەلام وولاتی میسر رۆلێکی بەرچاوی بینی لەدامەزراندنی کۆمکاری ولاَتانی عـەرەبی دوای ئـەوەی کـەنحاس سەرۆك وەزیرانی میسر وەسـەرۆکی حزبـی وەفـدی میـسری پێشنیاری کـرد بـۆ ولاَتانی عەرەبی بۆ ئـەوەی نوێنـەری خۆیـان بنێـرن بـۆ لیژنـەی ئامادەکـاری بـۆ دامەزراندنی کۆمکاری ولاَتانی عەرەبی لەشاری ئەسکەندەریە لیژنەی ئامادەکاری دەستی بەکارەکانی خۆی کـرد دوای ئـەوەی کەنوێنـەری ولاَتـانی عـەرەبی هـاتن وەبرۆتۆکـولی ئەسـکەندەریە بەسـترا دوای ئـەوەی گفتگۆیـەکی زۆر کـرا لەسـەر چۆنیەتی دامەزراندنی کۆمکاری ولاَتانی عەرەبی ودیاری کردنـی پـرە نـسیپەکان وبنـەماکانی کۆمکـاری عـەرەبی وەهـەروەها ئامانجـەکانی ودواتـر پێـشنیاری هەریەکێك لەنوێنەرانی ولاَتانی عەرەبی خرانـە روو دواتـر گفتوگۆیـان لەسـەر کـرا لەکۆتایدا تاوتوێی پرۆژەکانی وولاتی عێراق کرا لەگـەڵ پرۆژەکـەی لوبنـان دواتـر پەسەند کران ئێنجـا بریـاری دامەزرانـدنی کۆمکـاری ولاَتـانی عـەرەبی درا، ئـەبێ ئـەوەش بـزانین کـە وولاتـی میـسر رۆلێکـی باشـی بینـی بـۆ سـەرکەوتنی ئـەم یەکێتیەی کە لەنێوان ولاَتـانی عـەرەبی هاتـە ئـاراوە وەهـەروەها لەسـەر ئاسـتی جەماوەریش پێشوازیەکی زۆری لـێ کـرا وە رۆژنامـەکان رۆلی بەرچـاویان بینـی، جگە لەوەی کەوا هونەرو سینەمای میسری رۆلێکی ئەکتیڤیان بینی بۆ راکێشانی هەستی نەتەوایەتی وسەرکەوتنی دامەزراندنی کۆمکاری ولاَتانی عەرەبی (١٧).

ب ـ هەلوێستی وولاتی میسر بەرامبەر بە دامەزراندنی کۆمکاری ولاَتانی عەرەبی

شایانی باسە سەرۆکایەتی میسر بەتایبەتی مصطفی نحاس رۆلێکی بەرچـاوی بینـی لەسـەرەتای پێشنیار کردنی داوەتانامەی کە نارد بـۆ ولاَتـانی عـەرەبی زۆر

بەبایەخەوە لەلایەن وڵاتانی عەرەبی پشتیوانی لێ کرا وەهەروەها بۆیە میسر بەم کارەش هەڵسا بەهۆی بوونی پێگەی وولاتی میسر وشوێنی جوگرافی یەکەی کە هەرسێ قارەی ئاسیا وئەورووپاو ئەفریقیا بەیەکەوە دەبەستێتەوە، جگە لەوەی کەووتوێژەکان تێرو تەسەل بوو وەپێشنیاری وولاتان خرانە روو وەلیژنە پێکهات کە سێ بۆچوونی لەخۆ گرتبوو ئەوانیش یەکێکیان داوای دامەزراندنی وولاتێکی عەرەبی یەکگرتووی دەکرد لەژێر دەسەلاتی ناوەندی، بۆچوونی دووەم داوای دامەزراندنی دەولەتێکی اتحادی و برلمانی اتحادولیژنەی اتحادی یەکگرتووی دەکرد، سوا بۆچوون داوای رێکەوتن وهاوکاری کردنی دەکرد لەنێوان وڵاتانی عەرەبی بۆیە بۆچوونی سێیەم سەر کەوت ئەمەش بەهۆی رۆڵی میسر وعێراق بوو، وەهەروەها دوای ئەوەی گفتو گۆ تەواو بپرۆتوکۆلی ئەسکەندەریەبوو بەڵگەنامەی یەکەم بۆ کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی کەبریارەکانی بریتی بوو لە:

١-کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی پێک دێت لەوڵاتانی سەربەخۆی عەرەبی وە ئەنجومەنێك دانرا کەنوێنەری وولاتەئەندامەکانی تیدایە.

٢-بریارەکانی ئەنجومەن پابەندە بەهەموو ئەو بریارانەی کەوا قبول کراوە لەلایەن وڵاتانی ئەندام.

٣-نابێ هێز بەکاربێ لەکاتی بوونی ناکۆکی نێوان دوو وولاتی ئەندامی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی.

٤-نابێ سیاسەتی دەرەوە وڵاتانی ئەندام زیان بەسیاسەتی دەرەوەی کۆمکار بگەینێ.

٥-دان نان بەسیادەوسەربەخۆی لوبنان بەگوێرەی سنورەکەی.

٦-جەخت کرایەوە لەسەر دابین کردنی مافی عەرەبەکانی فەلەستین [١٨].

دەکرێ بلێین کەوا خەڵکی میسر هەلوێستێکی بەرچاو کارایان بینی لەپێشنیارکردنی پرۆژەی دامەزراندنی کۆمکاری ولاَتانی عەرەبی وسەرخستنی ئەم پرۆژەیە بەهاوکاری وهەم ئاهەنگی لەگەڵ ولاَتانی تری ئەندام لەکۆمکاری ولاَتانی عەرەبی بەتایبەتی رۆڵی بەرچاوی سەرۆك وەزیرانی عێراق نوری سەعید وهەولدانی بۆرازی کردنی ولاَتانی تری عەرەبی بۆ بەشداربوونیان بۆ ئەم کۆنگرە بۆ دامەزراندنی کۆمکاری ولاَتانی عەرەبی وەهەروەخا سەرخستنی ئەم پرۆژەی کە لەلایەن سەرۆك وەزیرانی میسری پێشنیار کرابوو، وەخەڵکی میسریش هەلوێستێکی دیارو باشیان هەبوو لەسەرکەوتنی ئەم پرۆژەیەی نحاس، رۆشنبیرانی میسریش بێ بەش نەبوون لەهەلوێست بەرامبەر بەیەکێتی ولاَتانی عەرەبی،وەرۆڵێکی ئەکتیڤیان هەبوو لەوانە هونەرو سینماو رۆژنامەکان کارێکی زۆر گەورەیان کردە سەر هەستی نەتەوەی عەرەبی وپالپشتی کردنیان لەسەر کەوتنی پرۆژەی دامەزراندنی کۆمکاری ولاَتانی عەرەبی.

باسی چوارەم :

هەلوێستی ولاَتانی تری عەرەبی بەرامبەر بە دامەزراندنی کۆمکاری عەرەبی

لەنیوەی ئابی ١٩٤٣ حکومەتی میسری داوەتنامەیەکی ئاراستەی هەریەك لە ولاَتانی عێراق وسوریا ولوبنان وپاشانشینی عەرەبی سعودی ویەمەن کرا بۆ بەشداری کردن کۆبونەوە بەئامانجی دامەزراندنی یەکێتی عەرەبی وە نوێنەری وولاتان بەشێوەیەکی رەسمی بەشدار بوون نوێنەری عیراق نوری سعید سەرۆك وەزیران وتوفیق ابوهدی سەرۆك وەزیرانی خۆرهەلاتی ئوردن وسعدالله جابری سەرۆك وەزیرانی سوریا وە شێخ یوسف یاسین نوێنەری سعودیا وە حسین قبیسی نوێنەری یەمەن [١٩].

هەلوێستی خۆرهەلاتی ئوردن بەتەواوی پالپشتی لەپێشنیارەکانی میسر کرد وەبەشداری کرد وەهەولی یەکگرتنی یەکێتی سوریای دەدا وەهەروەها داوای یەکگرتنی سوریای گەورە دەدا.وەنوێنەری سوریاش پشتگیری تەواوی ولاتەکەی دەربری بۆ پێشنیارەکەو هەولی دا کەوا پەیوەندیەکی بەهێز هەبێ لەنێوان ولاتانی عەرەبی، وەهەلوێستی نوێنەری لوبنان هاوسۆزی ولاتەکەی دەربری بۆ ئەم پرۆژەیەی کەلەلایەن میسر پیشکەش کراوە وە داوای هاوکاری دەکرد لە ولاتانی عەرەبی بۆ ئەوەی دان بنێن بە سیادەو سەربەخۆی لوبنان، ولاتی سعودیا خوازیار بوو کەوا هاوکاری ولاتانی عەرەبی لەچوارچیوەی ئەنجومەنی نا جێ بەجێ کاری بێ وە نوێنەری سعودیا ئامادەی ولاتەکەی دەربری بۆ هاوکاری کردنی ولاتانی عەرەبی لەرووی رۆشنبیری وئابووری وە بارودۆخی سیاسیش لەبەرچاو بگرن وە پشتگیری لەپرۆژەکەی نحاس دەکات چونکە دەترسا لەپرۆژەکانی یەکێتی کە هاشمی پیشنیاری کردبوو بۆ وە پەیوەست بوو بە یەکێتی ولاتانی عەرەبی، بەلام هەلوێستی سەرۆك وەفدی یەمەن باسی لە بیرۆکەی هاوکاری کرد لەلایەنی ئابووری ورۆشنبیری لەنێوان ولاتانی عەرەبی بەمەرجێ پارێزگاری بکرێ لەسیادە ومافەکانی ولاتانی عەرەبی وە هاوکاری یەکتری بکەن لەسەر ئەساسی یەکسانی نیوان ولاتانی عەرەبی[٢٠].

لێرەدا دەتوانین بلێین هەموو ولاتانی عەرەبی کەبەشداربوون لەو کۆنگرەیەی کە بۆ پرۆژەکەی سەرۆك وەزیرانی میسر بەسترا بۆ دامەزراندنی کۆمکاری ولاتانی عەرەبی دەردەکەوێت کەهەموو ولاتانی بەشدار بووی کۆنگرە داکۆکی دەکەنەوە لەسەر یەکێتی ولاتانی عەرەبی وە ئامانجیان پاراستنی بەرژەوەندی هاوبەشە وە هەروەها پاراستنی گیانی هاوکاری ویارمەتی دان

وهەنگاو نان بەرەو یەکێتی نەتەوەی عەرەبی، هەرچەندە هەندێك بیروڕایان جیاواز بوو لەسەر شێوازی یەکگرتنی وڵاتانی عەرەبی وە کارکردن لەپێناو وەدیهێنانی گیانی هاوکاری وبەهێز کردنی پەیوەندیە ئابووری وسیاسی وکۆمەلایەتی ورۆشنبیریەکان.

باسی پێنجەم:

هەڵوێستی بەریتانیا بەرامبەر بەدامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی

دوابەدوای دەست پێکردنی جەنگی دووەمی جیهانی لەنێوان وڵاتانی هاوپەیمان ووڵاتانی میحوەر، لەوڵاتانی عەرەبی بەتایبەتی لەلایەن چینی رۆشنبیران بیرۆکەی یەکێتی عەرەبی سەری هەڵدا، وە دروشمی ئەم یەکێتیە بوو بەئامانج ودروشمی گەلی عەرەبی لەزۆربەی وڵاتانی عەرەبی، لەلایەکی تریش ئەلمانیا کەلەبەرەی دژ بەبەریتانیا دەجەنگا لەدەزگاکانی راگەیاندن دروشمی یەکێتی بۆ وڵاتانی عەرەبی بەرز کردەوە، وەزۆر بەبایەخەوە گرنگی دەدا بەو مەسەلەیە بۆئەوەی بتوانێ هەست وسۆزی گەلی عەرەبی بۆ خۆی رابکێشێ بۆ ئەوەی لایەنگری بکەن لە دژی بەرەی هاوپەیمانان بەتایبەتی بەریتانیا، ئەلمانیا داوای ئەوەی دەکرد کەپێویستە وڵاتانی عەرەبی سەربەخۆ بن بەگویرەی ویستی دانیشتوان عەرەبی، ئەم هەنگاوەی ئەلمانیا زۆر کاریگەر بوو ووروژاندنی هەستی نەتەوەی عەرەبی ورای گشتی [٢١].

لەراستی دا ئەم بارودۆخە کاری کردە سەر بەرژەوەندیەکانی بەریتانیا چونکە لەلایەك رای گشتی عەرەبی بەرەو لای ئەلمانیا دەچوو،لەلایەکی تر ئەلمانیا سەرکەوتنێکی گەورەی بەدەست هێنا لەبەرەکانی جەنگ دژبەفەرەنسای

هاوپەیمانی بەریتانیا وەتوانی سوپای فەرەنسا بەدیل بگرێ، وەهەروەها لە خۆرهەلاتی عەرەبی شۆرشی مایس لەعێراق سەری هەڵدا کەئەمەش کاریگەری هەبوو لەسەر بەرژەوەندیەکانی بەریتانیا، وەسوپای میحوەر لە سوریاو لوبنان بوو، وەگەل عەرەبی لەفەلەستین وخۆرهەلاتی ئوردن زۆر بەپەرۆش بوو ن بۆ رزگار بوون لەژێر دەسەلاتی هاوپەیمانان وترسناکی سەهیۆنی، بەریتانیا هەوڵی دا کە ئەو یەکێتیەی عەرەب داوای دەکەن وهەوڵی بۆ دەدەن لەناوی ببات، بۆیە وەزیری دەرەوەی بەریتانیا ئەنتونی ئایدن لە ٢٩ئایا ١٩٤١رایگەیاند کەزۆربەی بیرمەندەکانی عەرەب داوای جێ بەجێ کردنی یەکێتی عەرەبی دەکەن لەنێوان وڵاتانی عەرەبی بۆ هاوکاری وبەهێزکردنی پەیوەندی ئابووری ورۆشنبیری وکۆمەلایەتی یە ئەمەش لای بەریتانیا ئاسایە [٢٢].

لێرەدا دەکرێ بلێین کەوا ئەو راگەیانراوەی بەریتانیا هەژماربکرێ بە پێچ وپەناوفێلی سیاسی کەئامانجی پاراستنی بەرژەوەندیەکانیەتی لە وڵاتانی عەرەبی، وەرازی کردنی رای گشتی عەرەبی وە دامرکاندنەوەی ئەوبیرۆکەی کەئاراستەکە بەرەو یەکێتی نەتەوەی عەرەبی دەبات بەبێ ئەوەی ئەم یەکێتیە ناکۆك بێت لەگەڵ بەرژەوەندیەکانی بەریتانیا، بەلام دواترئەم بیرۆکەیە لەناو وڵاتانی عەرەبی فراوانتر بوو زیاتر چووە ناو ناخی تاکەکانی عەرەبی وهەنگاوی نا بەرەو یەکێتیەکی راستە قینە، وەئەم راگەیاندراوەی بەریتانیا پێشوازی لێ کرا لەلایەن وڵاتانی عەرەبی.

دوابەدوای ئەوەی کەوا بەریتانیا یەکێتی وڵاتانی عەرەبی لای ئاسایی بوو بۆیە سەرۆك وەزیرانی میسر مصطفی نحاس بیرۆکەی دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی سەری هەڵدا وە داوای لەوڵاتانی عەرەبی کرد کەوا نوێنەری

خۆیـان بنێـرن بـۆ بەشـداری کـردن لـە کـۆنگرەی ئامادەکـاری بـۆ دامەزرانـدنی کۆمکـاری عـەرەبی بـۆ یـە لەلایـەن ولآتـانی عـەرەبی پێشوازی گـەرمی لێکـرا وەرۆشنبیرانی عەرەبیش توانیان رۆڵـی خۆیـان ببیـنن، سـەرۆك وەزیرانـی عێـراق نوری سەعید رۆڵێکی کارای هەبوو، هەندێك لەتوێـژەران پێیـان وایـە کـەوا میـسر ســەرکردایەتی ئــەم بیرۆکەیەوئــەم یەکێتیــە دەکــات لەبــەر چــەند هۆکارێــك لەوانەبوونی کەسانی هاوکاری بەریتانیا لەمیسر لەوانە نحـاس کـە بـەزەبری هێـز ببووە سەرۆك وەزیرانی میسر وە بەریتانیای دڵنیا کردبـۆوە لـەوەی کـە دروسـت کردنـی کۆمکـاری عـەرەبی بەرژەوەندیـەکانی بـەریتانیا دەپارێزێـت، وەشـوێنی جوگرافی میسر کەهەرسێ قارەی ئاسیا وئەوروپا وئەفەریقیا بەیەکەوە دەبەستێت ئەمەش هۆکارە،وەهەروەها پێشەنگی ولآتـانی عـەرەبی بـوو لـەرووی رۆشـنبیری وئـابووری وسیاسـی، وەژمـارەی دانیـشتوانی زۆربـوو لەناوچـەکەدا، وەبـەریتانیا داوای لەسەرکردایەتی میسر کرد کەمیسر سەرکردایەتی یەکێتی عەرەبی بکات بۆ کەمکردنەوەی داواکاری گەلی عەرەبی، دوابەدوای دامەزراندنی کۆمکـاری ولآتـانی عەرەبی وە بەرەو پێش چـوونی رووداوەکـان لـەولآتانی عـەرەبی ونێـو دەولـەتی لەوسـاڵەی کـەکۆمکار دامـەزرا لـە ١٩٤٥سیاسـەتی بـەریتانیا گـۆرا لـەتێروانین وهەڵوێستی بەرامبەر بەکۆمکاری ولآتـانی عـەرەبی کەهەڵوێـستەکەی بریتـی بـوو دژایەتی کردنی کۆمکاری عـەرەبی لـەجیاتی پالپـشتی ولایـەنگری وە هەڵوێـستی بووە پاڵپشتی کـردن لەپرۆژەکـەی هـاشمی کـەداوای یـەکێتی سوریای گـەورەی دەکرد [٢٢].

دەرەنجـــام

ئـەم توێژینەوەیـە لـە بـاس لـە بیرۆکـەی دامەزرانـدنی کۆمکـاری وڵاتـانی عـــەرەبی دەکـــات، منـــیش لەئـــەنجامی توێژینەوەکـــەم گەیـــشتمە ئـــەم دەرئەنجامانەی خوارەوە:

١- لـەم توێژینەوەیـە دەرکـەوت کـەوا بیرۆکـەی دامەزرانـدنی کۆمکـاری وڵاتـانی عەرەبی بۆیەکەم جـار لەلایـەن سـەرۆک وەزیرانـی میـسری پێـشنیارکرا، ئەمـەش دوای ئەوە هات کەوا وەزیری دەرەوەی بەریتانیا بۆپاراستنی بەرژەوەندیـەکانی رەزامەندی دەربری لەسەر یەکێتی عەرەبی وەبەستنی پەیوەندی هاوکاری نێوان وڵاتانی عەرەبی لەرووی ئابووری وکۆمەلایەتی ورۆشـنبیری، وەراکێـشانی سـۆزی گەلانی عەرەب بۆ لای خۆیان واتەبەریتانیا لـەناو جـەنگی دووەمـی جیهـانی بـوو بۆیە نەیویست بارودۆخی وڵاتانی عـەرەب کەلـەژێر بەرژەوەنـدی خـۆی بـوو تێـک بچێ ودژی بوەستنەوە.

٢- دەکرێ بڵـێین کـەوا هـەردوو وولاتـی میسر وعێـراق رۆڵـی بەرچـاویان هـەبوو لەدامەزرانـدنی کۆمکـاری وڵاتـانی عـەرەبی بەتایبـەتی نـوری سـەعید سـەرۆک وەزیرانی عێراق ومصطفی نحاس سەرۆک وەزیرانی میسر وەهەولەکانیان بۆ رازی کردنی بەریتانیا وراکێشانی سۆزی گـەلی عـەرەب بـوو بـۆ لای خۆیـان وبەدەسـت هێنانی دەسکەوتی تایبەتی.

٣-گومانی تێدانیە کەبەریتانیا لەترسی ئەوەی کەوا سۆزی گـەلی عـەرەب بـەرەو لای ئەلمانەکان بچێ ، بۆیـە ئـەم بریـارەی دا وەهـەروەها ئـەوکات لەشـەر دابـوو لەبـــەرەی دژ بەئـــەلمانیا وەهـــەوەها ئـــەلمانیا ســـەرکەوتبوو بەســـەر ســـوپای

هاوپەیمانی بەریتانیا کەفەرەنسا بوو رەمەترسی کەوتەسەر بەرژەوەندیەکانی بەریتانیا لە میسر وئەفریقیا.

٤-لەلایەکی تر بەریتانیا ترسا لەوبریارەی کە ئەلمانیا رایگەیاند کەپێویستە وڵاتانی عەرەبی یەکێتی پێك بهێنن وسۆزی عەرەب بۆخۆی رابکێشێت ، وەهەروەها پشتگیری گەلی عەرەبی بەدەست بهێنی دژی بەریتانیا بۆیە هەر زوو بەریتانیا لەسەر زاری وەزیری دەرەوە رایگەیاند کە رۆشنبیرانی عەرەب دەیانەوی یەکێتی پێك بهێنن بۆ هاوکاری ئابووری وڕۆشنبیری وکۆمەلایەتی ئەمەش بەلای بەریتانیا ئاسایی یە بۆیە ئەم لێدوانەی دا تا بەرژەوەندیەکانی نەکەوێتە مەترسی لەناوچەکە.

٥-لەم توێژینەویە دەردەکەوێ کەبەریتانیا خاوەن هەلوێستێکی ناجێگیرە چونکە سەرەتا رازی بوو لەسەر دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی بەلام دوای ئەوەی دیتی هەنگاو بەرەو یەکگرتن دەنێن وکاردەکاتە سەر بەرژەوەندیەکانی یەکسەر لەلایەنگری بوو بە بەرهەڵستیکاری یەکێتی عەرەبی وهەلی داپشتگیری لەبیرۆکەکەی هاشمی بکات.

٦-لەم توێژینەویەدا تێبینی ئەوەم کرد هەڵوێستی وڵاتانی عەرەبی بۆ یەکێتی عەرەبی سێ جۆر بوو بەلام هەرهەموویان کۆك بوون لەسەر یەکێتی عەرەبی بەلام بەشێوازی جیاواز بەلام دواتر رەزامەندی درا لەسەر دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی وکارکردن لەپێناوی هاوکاری کردن لەنێوان وڵاتانی ئابووری وکۆمەلایەتی وگیانی یەکسانی وپاراستنی بەرژەندی هاوبەشی نەتەوەی عەرەبی.

٧- لەلایەکی تر نوری سەعید ئەو رۆلە گرنگ وگەورەی بینی لە دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی بەلام دواتر لە تورکیا رایگەیاند کەپێویستە عێراق

لەکۆمکاری عەرەبی پاشەکشەی بکات هەرچەندە حکومەت گوێی بەداویەکەی نەدا چونکە نوری سەعید لەپێناوی بەرژەندی بەریتانیا کاری دەکرد.

٨-دامەزراندنی کۆمکاری ولآتانی عەرەبی هەنگاوێکی گەورە بوو لەمێژووی نەتەوەی عەرەب بۆ یەکێتی ولآتانی عەرەبی ولێك نزیك بوونەوەی ولآتانی عەرەبی وهەم ئامەنگی کردنی ولآتانی عەرەبی لەزۆربەی بوارە جیاجیاکان دا،کارکردن لەپێناو پارستنی سیادەی عەرەبی و راوەستان دژی ئیستیعمار وە بەدەست هێنانی مافی فەلەستین وسنوور دانان بۆ جولەکە، وەهەروەها گورزێکی ترسناك بوو کەبەر بەریتانیا کەوت لەرووی ئابووری وسیاسی، وەهەروەها کاری کردە سەر بەرژەوندیەکانی بەریتانیا لە وولاتی عەرەبی.

٩- ئەوەی شایانی تیبینی کردن بوو ئەوە بوو کەرۆشنبیرانی عەرەبی بەتایبەتی لە وولاتی عێراق ومیسر رۆلی بەرچاویان هەبوو لەووشیار کردنەوەی نەتەوەی عەرەبی وهۆکارێکی کاریگەر بوون بۆ سەرخستنی برۆتۆکۆلی ئەسکەندەریە، وە دواتر دامەزراندنی کۆمکاری ولآتانی عەرەبی ئەو رۆلەش لەرێگەی هونەر وسینەماو رۆژنامە وراگەیاندن بوو چ راگەیاندنی سەر بەحکومەت یاخود راگەیاندنی ئەهلی، ئەم کاریگەریش بووە هۆکاری وورووژندنی هەستی نەتەوایەتی عەرەبی وسەرکەوتنی پرۆژەکە.

پەراوێزەکان

١- محمد علی القوزی، دراسات فی تاریخ العرب المعاصر، ط١،بیروت، ١٩٩٩،ص٤٩٩.

٢- پرۆتۆکۆلی ئەسکەندەریە: ئەو پرۆتۆکۆلە بوو لەئەمووزی ١٩٤٤دانرا دوای ئەوەی مصطفی نحاس سەرۆك وەزیرانی میسر داوای لەوڵاتانیسەربەخۆی عەرەبی کرد کەبەشداری بکەن لە دامەزراندنی کۆمکاری وڵاتانی عەرەبی دوای گفتوگۆ پێشنیارەکان خرانە روو وە ئەرکەکانی ئەنجومەن دیاری کرا ئەمە پێی دەوترێت پرۆتۆکۆلی ئەسکەندەریە کە لە٣١ی تشرینی یەکەمی ١٩٤٤ بەسترا. بۆ زانیاری زیاتر بروانە :رحیم عوید نغمیش، التنظیم الاداری لجامعة الدول العربیة، قاهرة، ١٩٩٠،ص٢٨٧.

٣- ابو خلدون ساطع الحصری، أراء واحادیث فی القومیة العربیة، ط٢،بیروت، ١٩٨٥،ص١٥.

٤- محمد طلعت الغنیمی، جامعة العربیة دراسات قانونیة سیاسیة، القاهرة، ١٩٧٤،ص١٩.

٥- محمد حافظ غانم، العلاقات الدولیة العربیة، مطبعة النهضة الجدیدة، القاهرة، ١٩٦٧،ص٣٤١.

٦- محمد حافظ غانم، نفس المصدر، ص٣٤٥.

٧- عادل احمد امین، الفکر القومی، دار المعارف، القاهرة، ١٩٧٠،ص١٢١.

٨- مجدی حماد، الوحدة العربیة، تجاربها وتوقعاتها، مرکز دراسات الوحدة العربیة، بیروت،١٩٨٥،ص٣٥٢.

٩- احمد محمود جمعة، تاریخ المصریین،انشاء جامعة الدول العربیة مقدمتها وتطورها، ج٢٠٠٦،٣،ص٤٢٤.

١٠- سامی الحکیم، میثاق الجامعة العربیة والوحدة العربیة، المطبعة الفنیة الحدیثة، القاهرة، ١٩٦٦،ص٢١٤.

١١- سامی الحکیم،المصدر نفسه، ص ص ٥٦-٥٧.

١٢- عبدالرزاق الحسنی، الاصول الرسمیه فی تاریخ الوزارات العراقیة فی العهد الملکی الزائل، بیروت، ١٩٦٤،ص٢٠٧.

١٣- محمد فاضل الجمالی، من واقع السیاسة العراقیة، بیروت، ١٩٥٦،ص١٩.

١٤- عبدالرزاق الحسنی، تاریخ الوزارات العراقیة، ط٥،ج٦،صیدا، ١٩٧٨،ص١٥٠.

١٥- ابو خلدون ساطع الحصری، أراء واحادیث فی القومیة العربیة، المصدر السابق، ص ص ١٥-١٦.

١٦- ابو خلدون ساطع الحصری، أراء واحادیث فی القومیة العربیة، المصدر السابق، ص ١٥.

١٧- يحيى حلمي رجب، الرابطة بين جامعة الدول العربية ومنظمة الوحدة الافريقية، مطبعة دار الشعب، القاهرة، ١٩٧٦،ص ص ١٨-١٩.

١٨- احمد الشقيري، علم واحد وعشرون نجمة، المطبعة والسنة لاتوجد، ص٢٣٧.

١٩- الحكيم،ميثاق الجامعة العربية والوحدة العربية، المصدر السابق، ص٣٠.

٢٠- احمد الشقيري، الجامعة كيف تكون جامعة، تونس، ١٩٧٧،ص٢١.

٢١- عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، ط٥،ج٦،المصدر السابق، ص١٥٠.

٢٢- انيس الصايغ، الهاشميون وقضية فلسطين، بيروت، ١٩٦٦،ص٣١٤.

ليستى سەرچاوەكان

١-ابو خلدون ساطع الحصري، أراء واحاديث في القومية العربية، ط٢،بيروت، ١٩٨٥.

٢- احمد محمود جمعة، تاريخ المصريين،انشاء جامعة الدول العربية مقدمتها وتطورها، ج٦،٢٠٠٦،٢.

٣- احمد الشقيري ، الجامعة كيف تكون جامعة، تونس، ١٩٧٧.

٤-احمد الشقيري، علم واحد وعشرون نجمة، المطبعة والسنة لاتوجد.

٥-انيس الصايغ، الهاشميون وقضية فلسطين،بيروت، ١٩٦٦.

٦- سامي الحكيم، ميثاق الجامعة العربية والوحدة العربية، المطبعة الفنية الحديثة، القاهرة، ١٩٦٦.

٧-عادل احمد امين، الفكر القومي، دار المعارف، القاهرة، ١٩٧٠.

٨- عبدالرزاق الحسني، الاصول الرسمية في تاريخ الوزارات العراقية في العهد الملكي الزائل، بيروت، ١٩٦٤.

٩- عبدالرزاق الحسني، تاريخ الوزارات العراقية، ج٥،صيدا، ١٩٦٧.

١٠- رحيم عويد نغميش، التنظيم الاداري لجامعة الدول العربية، قاهرة، ١٩٩٠.

١١- مجدي حماد، الوحدة العربية، تجاربها وتوقعاتها، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت،١٩٨٥.

١٢- محمد فاضل الجمالي، من واقع السياسة العراقية، بيروت، ١٩٥٦.

١٣-محمد علي القوزي، دراسات في تاريخ العرب المعاصر،ط١،بيروت، ١٩٩٩.

١٤- محمد طلعت الغنيمي، جامعة العربية دراسات قانونية سياسية، القاهرة، ١٩٧٤.

١٥-محمد حافظ غانم، العلاقات الدولية العربية، مطبعة النهضة الجديدة، القاهرة، ١٩٦٧.

١٦-يحيى حلمي رجب، الرابطة بين جامعة الدول العربية ومنظمة الوحدة الافريقية، مطبعة دار الشعب، القاهرة، ١٩٧٦.

پەیوەندی و هەڵوێستی عەبدولکەریم قاسم بەرامبەر کورد

ئامادەکردنی: م. ئارام مەجید عەلی

پێشەکی

سەرکەوتنی شۆڕشی تەموز لەعێراق بووە هۆی گەشەسەندنی چالاکی سیاسی جەماوەری،ئەم پرۆسەیە بایەخێکی زۆر گرنگی هەبوو بەتایبەتیش بۆ جەماوەری کارای کوردستان کەلەتوانایدا بوو بەشداری بکات بەشێوەیەکی کاریگەر لەخەبات و تێکۆشانی گشتی دیموکراتی خوازانە،لەئەنجامیشدا شۆڕشی ١٤ی تەموزی ساڵی ١٩٥٨ی عێراق ئومێدێکی گەورەی بەتەواوی گەلی عێراق بەگشتی و گەلی کورد بەتایبەتی بەخشی،ئەویش بەپێدان و دابینکردنی بەشێك لەمافەکانی هەر گەلێکی ئازاد بۆیان،ئەم مافانەش لەسەرەتای هاتنە سەردەسەڵاتی ئەوان بوو تاپێگەو هێزی خۆیان بەهێزکرد و دواتر ئەوەی وتیان و ئەوەی ویستیان بیکەن تەنها بوو بەخەون و وەك مەرەکەبی سەرکاخەز پێش وشکبوونەوەی سڕایەوە،سەرئەنجام ئەم مانگە هەنگوینییەی نێوان و کورد و حکومەتی تازەی عێراق زۆری نەخایاند و حکومەت لەبەڵێنەکانی بەرامبەر گەلی کورد پەشیمان بویەوە،ئەمەش دیسانەوە خولێکی دیکەی نائومێدی و ڕەشبینی بەکورد بەخشییەوە و ئەو خەونەی ئاواتی بۆ دەخواست نەهاتەدی و کێشەکەی بردەوە خاڵی سەرەتا،بەمەش کێشەی کورد لەو قۆناغەدا بەماوەیەکی مێژووی

یەکجار گرنگدا تێدەپەڕێت لەعێراق چ لەسەر ئاستی گۆڕانکاریە سیاسیە هەرێمییەکان بەگشتی و نێوخۆی عێراق بەتایبەتی،چونکە گۆڕانی ڕژێمی پاشایەتی لەعێراقدا و دامەزراندنی سیستەمێکی کۆماری بۆ یەکەمین جار بەفاکتەرێکی گرنگ دادەنرێت کە کورد بتوانێت بەشێك لە مافە نەتەوایەتیەکانی دەستەبەر بکات،بەڵام ڕووداوە سیاسیەکان بەقازانجی کێشەی کوردا هەنگاوی نەنا بەهۆی پاشگەز بوونەوەی قاسم و سەرانی شۆرشی تەموز لەبەڵێنەکانیان بەرامبەر بەکورد،سەرئەنجام هەڵوێسی قاسم لەسەرەتادا لەپێناو چەسپاندنی دەسەلاتی خۆی بریتی بوو لەوەی چەند بەڵێنێك بە کورد بدات بەڵام دواتر لەو هەڵوێستانە پەشیمان بوویەوە و بۆ کورد دەرکەوت هەڵوێستی قاسمیش وەك هەمان هەڵوێسی سەرکردەکانی دیکەی عێراقە، ئیدی لێرەوە کورد هەنگاو لەدوای هەنگاو بەرەو نەهامەتیەکان و قۆناغەکانی شەڕ هەنگاوی دەنا،هەرچەندە کەسایەتیەکی وەك مستەفا بارزانی و هەوادارانی چەندین جار هەوڵی ئاشتیخوازانەیان داوە بۆ ڕازیکردنی قاسم و دەست و پەیوەندەکانی بەئاراستەی چارەسەری کێشەی کورد بەڵام بەهۆی ملنەدانی قاسم و دەسەلاتە تاك ڕەوییەکەی سەرئەنجام کوردی ڕووبەڕووی شۆڕێکی دیکەی خوێناوی کردەوە ئەویش شۆڕشی ئەیلول بوو لەساڵی ١٩٦١دا ئەمەش تا لەناوچون و نەمانی قاسمدا بەردەوام بوو، هۆکاری هەڵبژاردنی ئەم بابەتە بۆ گرنگی ئەو قۆناغە مێژووییە دەگەڕێتەوە کە ڕووی لەعێراق و کوردستان کرد و ئەو گۆڕانکارییە گرنگەی لەدەسەلاتی عێراقدا لەگۆڕانی سیستەمی پاشایتی بۆ سیستەمی کۆماری ڕوویدا و کوردیش دەیویست لەو گۆڕانکارییەدا بەمافەکانی خۆی بگات و ئاشنابوونی توێژەرە لەپەیوەندی و هەوڵویستی (عەبدولکەریم قاسم)بەرامبەر بەکورد، لەنوسینەوەی ئەم توێژینەوەیەدا پشتمان بەڕێبازی توێژینەوە بەستوە

و هەوڵمانداوە ڕێبازی لێکۆڵینەوەی مێژوویی بەکار بهێنین لەنوسینەوەی ناوەڕوك و پەراوێزەکان و ڕێکخستنی بابەتەکە بەپێی ڕووداوی مێژوویی، گرفتی ئێمەش لەم توێژینەوەیەدا کێشەی زمانە،ئەمەش لەبەرامبەر ئەوەدا کەبەشێکی زۆری سەرچاوەکانی تایبەت بەو قۆناغە مێژووییە بەعەرەبی بوو ئەمەش وایکرد ئێمە نەتوانین سوود لەو سەرچاوانە وەربگرین و توێژینەوەکەی پێ دەوڵەمەند بکەین،بەلاَم ئەوەی بەنیسبەت ئێمەوە گرنگ بوو ئەنجام درا، پێکهاتەی ئەم توێژینەوەیە دابەشکراوە بەسەر چوار تەوەری سەرەکیداو لەم چوارچێوەیەشدا خۆیان دەبیننەوە وەك،تەوەری یەکەم پەیوەندی کورد و شۆڕشی چواردەی تەموز و تەوەری دووەم پەیوەندی کورد و عەبدولکەریم قاسم و تەوەری سێیەم تێکچونی پەیوەندی کورد و عەبدولکەریم قاسم و تەوەری چوارەم هەڵگیرسانی شۆڕی ئەیلول و لەناوچوونی قاسم.

تەوەری یەکەم:

پەیوەندی کورد و شۆڕشی چواردەی تەموزی ١٩٥٨

بۆ ئەوەی بمانەوێت ئاستی ژیانەوەی کێشەی کورد دوای بەرپابوونی شۆڕشی ١٤ی تەموزی ساڵی ١٩٥٨ لەعێراق بزانین، سەرەتا پێویستمان بەئاشنابوون بەهەڵوێسی کورد لەم شۆڕشە هەیە،بەلاَم بەر لەوە پێویستە ئەوە بزانین کە لە سەرچاوە مێژووییەکاندا ئەوەیان ساغ کردوەتەوە کەبارودۆخی گەلانی عێراق بەگشتی و گەلی کورد بەتایبەتی لەسەردەمی ڕژێمی پاشایەتیداڵەژیان و گوزەرانێکی خراپدابوون[1]، لەناوەڕاستی ساڵانی پەنجاکاندا هەرێنی نەتەوایەتی لەعێراقدا هێندە پەرەی سەندبوو کەمەترسی لەسەر بەزیندووهێشتنەوەی ڕژێمی پاشایەتی هاشمی سەر بەبەریتانیا دروست

بکات،لەمانگی تەموزی ساڵی ١٩٥٨دا دەستەیەك لەئەفسەرانی سوپا کەپێیان دەوترا (ئەفسەرانی ئازاد) لەژێر سەرکردایەتی قاسمدا کودەتایەکی سەرکەوتوو لەهەمان کاتدا خوێناوییان دژی مەلیك فەیسەڵ و حکومەتەکەی بەرپا کرد و بانگەوازی دامەزراندنی ڕژێمێکی سیاسی نوێی کۆماریان لەعێراقدا بلآوکردەوە،زۆربەی گروپە تەیارەکانی وڵات پێشوازیان لەلابردنی ڕژێمی پاشایەتی کردو پشگیری و لایەنگیری خۆیان بۆ حکومەتی کۆماری نیشاندا لەگەڵ هیواخواستن بۆ ئەوەی کەسەردەمێکی نوێ لەپەیوەندی نێوان کورد و عەرەب دەست پێ بکات[٢]،

لەبەهاری ساڵی ١٩٥٤دا دەستەیەك ئەفسەری عێراقی ڕێکخراوێکی نهێنیان بەنێوی ئەفسەرانی ئازادەوە سازکردبوو بۆ ڕووخاندنی ڕژێمی پاشایەتی هاشمی کاریان دەکرد،ئەو دەستەیە هەوڵیان دەدا کەچەند لە تواناناندا بێت چەك و تەقەمەنی کۆبکەنەوە وبیشارنەوە بۆ بەکارهێنانی لەداهاتوو و کاتی پێویستدا،ئەمانە لەهەل و دەرفەتێك دەگەڕان کەشاو جێ نشینی شا و سەرۆکی حکومەت هەرسێکیان پێکەوە لەیەك شوێن و کاتدا بگیرێن و لەهەمان کاتدا لەنێوببرێن،وەها دەرفەتێکیش لە١٤ی تەموزی١٩٥٨دا هەڵکەوت کاتێك ئەو سێکەسە کۆبونەوە و دەیان ویست بۆ ئامادەبوون لەکۆنگرەیەکدا بچن بۆ ئەستەمبوڵ[٣]، ئەوە بوو لەبەربەیانی ١٤ی تەموزی ساڵی ١٩٥٨کودەتایەکی سوپایی بەرپاکراو ڕژێمی پاشایەتی ڕووخا،لەسەردەستی کۆمەڵێك لەئەفسەرانی ئازادیخوازی عێراقی بەسەرکردایەتی عەبدول کەریم قاسم (مەلیك فەیسەڵی دووەم و نوری سەعیدی)سەرۆك وەزیران وەلی عەهد(عبدالاه) کوژران و زۆر بەی وەرزیرو دەسەڵآتدارنی سوپا گیران و دوای ماوەیەك دادگای شۆڕشیان بۆ پێك هێنان و دوای چەندین دانیشتنی دادگای کردن ژمارەیەکی بەرچاویان تیرباران

کران و لەسێدارە دران[٤]،بەکوشتنی ئەمانە شۆڕش سەرکەوتنی بەدەست هێنا کە جەماوەر و پارتە سیاسیەکان ڕۆڵێکی بەرچاویان تێدا گێراو بۆ بەرەبەیانی ١٤ی تەموز لەبەغدا و شار و شارۆچکەکانی دیکەی عێراقی خەڵکی بەسەرجەم چین و توێژەکانەوە هاتبوونە سەر شەقامەکان و پشتگیری خۆیان بۆ شۆڕش دووپات دەکردەوە،ئەوەبوو هەر لەیەکەم ڕۆژی شۆڕش جەماوەری شارەکانی (سلێمانی ،کەرکوك،هەولێر،کۆیە،زاخۆ)هاتنە سەرشەقامەکان و ئەفسەر و سەربازانی کورد و جەماوەری کوردستان بوونە شۆڕشگێڕی ڕاستەقینەو دڵسۆزی خۆیان بۆ کۆماری تازەی عێراق دەربڕی،لەڕاستیدا سەرکەوتنی شۆڕشی تازەی عێراقی بەندە بەپشتیوانی کورد ،چونکە لەسێ بەشی سوپا بەشێکی کوردبوون و ڕۆڵێکی بەرچاویان گێڕا لەگەڵ ئەفسەرە عەرەبەکان و شان بەشانی یەکتری توانیان ڕژێمی پاشایەتی کۆتایی پێبهێنن[٥]،تەنانەت کاتێك قاسم لەساڵی ١٩٥٨ لەشا هەڵگەڕایەوەو بانگی سیستەمی کۆماریدا،کارەکەی تەنها کودەتای ڕامیاری نەبوو بەڵکو شۆڕش بوو بەرەی دیموکراتیخواز لەگەڵی بوون تەنانەت پارتی دیموکراتی کوردستانیش[٦]، ئەگەر چی ئەو ئەفسەرە لاوانەی کەلەساڵی ١٩٥٨ هاتبوونە سەر تەخت و ڕوانینێکی ئاشکرایان بۆ داهاتووی عێراق نەبوو،هەروەها هیچ ئیلتیزامکردنێکی دیاریان لەبەرامبەر کێشەی کورد پیشان نەدابوو،بەلام هەڵوێستیان بەرامبەر کورد هەڵوێستێکی دۆستانەبوو،بەهەر حاڵ ئەگەر وەهاش نەبوبێت ئەوا بەشێوەیەکی لەبەرچاو هاوسۆزی کورد بوون[٧]،لەهەمان کاتدا کوردەکانیش هەرچەندە بەرنامەی کاری کودەتا چیەکان و هەڵوێستی ئەوانیان بەرامبەر بەکێشەکانیان نەدەزانی بەلام ئەو سیاسەتەی کە ڕژێمی پاشایەتی لەماوەی ٢٧ ساڵی دەسەلاتیدا لەعێراق بەرامبەر بەکورد پیادەی دەکرد لەدامرکاندنەوەی شۆڕشەکان و دەربەدەرکردنی دانیشتوانی کوردستان و زیندانی

کردنی سەرکردەکانیان و دژایەتی کردنی خواستەکانیان وای کرد کوردی باشور بەگشتی پشتیوانی خۆیان بۆ کودەتاکە دەربڕن[8] و دامرکاندنەوەی شۆڕشە یەك لەدوای یەکەکانی کورد و بێبەشکردنی لەمافە سەرەتاییەکانی هەموو ئەمانە هۆکارێك بوون بۆ ئەوەی کورد هەمیشە بۆ دەرفەتێك دەگەڕا کە ئامانجە نەتەوەییەکانی بەدەست بهێنێت،بۆیە،شۆڕش دەستی پێکرد لەلایەن دەستەی ئەفسەرانی ئازادەوە کە لەو دەستەیە ئەفسەرێکیان بەڕەگەز کورد بوو وەك(عەقید ڕوکن محێدین عەبدولحەمید)پارتی دیموکراتی کوردستانیش کەلە کۆنگرەی ١٦/٨/١٩٤٦دا پاش هەڵوەشاندنەوەی هەردوو حیزبی شۆڕش و ڕزگاری دامەزرا و بارزانیان بەسەرۆك هەڵبژارد و ئامانجەکانی ڕوون بوون کەبریتی بوو لە تێکۆشان بۆ ڕووخانی ڕژێمی پاشایەتی و ڕزگاری دیموکراسی[9]، شۆڕشی ١٤ی تەموز ئەفسەرانی ئازاد مژدەی خولێکی ئومێد بەخشیان بەکوردان دا،قاسم کاتێك جڵەوەی دەسەلاتی بەدەستەوە گرت گفتی دا کۆمارێکی دیموکراتی لەوڵات دامەزرێنی و کابینەیەکی پێك هێنا کەئەندامەکانی ئەفسەران و ئەندامانی (بەرەی نیشتیمانی یەککگرتوو)بوو ئەگەرچی پارتی دیموکراتی کوردستان و حیزبی شیوعی لەم کابینەیەدا ئەندام نەبوون،بەلام (باباعەلی کوڕی شێخ مەحمود)بانگ کرا بۆناوکابینەکە[10]، بەلام وەکو ئاماژەیەك بۆ نیشاندانی نیەت پاکی ئەوان بەرامبەر بەکورد لیژنەی سەرکردایەتی نوێ کە لەسێ کەس پێك هاتبوو واخۆی نیشان دەدا لەجارەکانیدا کەسەرکردایەتیەکی بەکۆمەڵی ولاتە و لەو سێ کەسەش یەکێکیان کورد بوو کەئەویش (خالید نەقشبەندی)بوو کەپێشتر پارێزگاری هەولێر بوو لەخێزانێکی خاوەن مولکی ئاینی بوو[11]،وە ئەفسەری پێشوو بوو، (محەمەد مەهدی کوببە،کەسەرۆکی پێشووی حیزبی ئیستقلال بوو، ،نەجیب ئەلروبەیعی سوننە کەئەفسەر و لایەنگرێکی بێدەنگی

بزووتنەوەی ئەفسەرە ئازادەکان بوو، ئەمەش بۆ ڕازیکردنی هەرسێ پێکهاتە سەرەکیەکەی عێراق دانرا ئەوانیش(شیعە،کورد،عەرەبی سونە)بوون[12]،ئەم کارەش بەئاشکرا کارێکی نمایشی بوو[13]،هەروەها گۆڕانی ڕژێمی پاشایەتی لەعێراقدا و دامەزراندنی سیستەمێکی کۆماری بۆ یەکەمین جار بەفاکتەرێکی گرنگ دادەنرێت کە کورد بتوانێت بەشێك لەمافە نەتەوایەتیەکانی دەستەبەر بکات[14]،سەرئەنجام دەتوانێت بوترێت ئەو دەسکەوتانەی کە کورد بەدەستی هێنا لەم شۆڕشەدا وپشتگیری (عەبدولکەریم قاسم)ی بۆ کێشەکەی زیاتر بەهێزی کرد و لێرەوە ژیانەوەی کێشەی کورد زیاتر برەوی سەند[15]، ئەگەر کەمێك بۆ ڕووداوەکانی سەرەتای هەڵگیرسانی شۆڕشی تەموز بگەڕێینەوە بەئاشکرا بۆمان دەردەکەوێت کەنەتەوەکەمان ڕۆڵێکی باشی گێڕاوە لەسەرخستنی شۆڕش شان بەشانی عەرەب،بەتایبەتی ڕێکخستنەکانی پارتی و ئەفسەرانی کورد لەوانە(مقدم عبدالفتاح شالی،رئیس مستەفا عەبدوڵا) و چەند ئەفسەرێکی تربەشداریەکی کاریگەریان هەبوو لەسەر خستنی شۆڕشدا،بەم شێوەیە بۆمان دەردەکەوێت کە سەرکوتنی شۆڕشی ١٤ی تەموزی ساڵی ١٩٥٨ خاڵێکی وەرچەرخان بوو لەپەرەسەندن و بەرەوپێشچوونی دۆزی ڕەوای کورد لەناوچەکەو جیهان[16]،لەڕاستیدا ڕووخانی (ڕژێمە ڕەشەکە)سەرکەوتنێکی مێژوویی بوو کەبەهەوڵ و تێکۆشانی هاوبەشی هێزی عەرەبی و کوردی و کەمە نەتەوەییەکانی دیکەی عێراق بەدەست هات[17]،بەمەش کودەتای ١٤ی تەموزی ١٩٥٨توانی دسەڵاتی ٣٧ساڵەی پاشایەتی لەعێراقدا کۆتایی پێ بێنێت و لەگەڵ خۆیدا کۆمەڵێك ئەنجام بەدەست بهێنێت کەکورد لەمێژووی ڕابردووی لەسنوری عێراقدا ئەم جۆرە دەسکەوتانەی بەدەست نەکەوتبوو[18]،لەمەوە بۆمان دەردەکەوێت کورد ڕۆڵێکی دیار و بەرچاوی هەبووە لەسەر کەوتن و سەرخستنی

شۆڕش و لەناوبردنی ڕژێمی پاشایەتی لەعێراقدا و ئەم کارەشی بەر ئەنجامی ئەو هەمووە زوڵم و زۆرە بوو کەلەسەردەمی پاشایەتیدا لەکورد کراوە لەباشوری کوردستان،بۆیە کورد هەمیشە چاوی لەهێزێکی دیکەی عێراقی بووە کە وەك فریاد ڕاسێك کەبێتە سەرحوکم و گۆڕانکارییەکی نوێ لەعێراقدا ئەنجام بدات و دان بەمافەنەتەوەییەکانی گەلی کوردا بنێت لەناوعێراقداو هەر بۆیە کاتێك شۆڕشی ١٤ی تەموز لەعێراقدا ڕوودەدات کورد بەشدارییەکی بەرچاوی دەبێت لەسەر خستنی ئەم شۆڕشەدا.

تەوەری دووەم:

پەیوەندی کوردو عەبدول کەریم قاسم و هەڵوێستی بەرامبەر کورد

سەر ئەنجام شۆڕی ١٤ی تەموز ڕوویدا و سەرکەوتنێکی دیارو بەرچاوی بەدەست هێنا لەماوەیەکی کەمداو سەردەمێکی نوێ بۆ گۆڕانکاری لە عێراقدا هاتەدی و کوردیش چاوی لەو گۆڕانکاییە بوو بۆ چارەی کێشەکانی.ئێستا بەڕووکەش هەموو شتێك بۆ چارەسەرکردنی گرژی نێوان بەغداد و کۆمەڵی کورد لەساڵی ١٩٢١وە بەردەوام لەباربوو[١٩]،لەوبارودۆخەدا سیستەمی حوکمڕانی عێراق چەندین گۆڕانکاری لەسەر ئاستی ناوخۆی و نێوچەیی و نێودەوڵەتی هێنایەکایەوە،لەشێوەی گۆڕانی سیستەمی فەرمانڕەوایی عێراق و پەیوەندیە نێوچەیی و نێودەوڵەتیەکان،لەبارەی پرسی کوردیشەوە لەباشوری کوردستان سەرەتای قۆناغێکی نوێ لەبزووتنەوەی نەتەوەی کورد دەستی پێکرد[٢٠]،ئەوەبوو دوو ڕۆژ دوای کودەتاکە لە١٦ی تەموزدا پارتی دیموکراتی یەکگرتووی کوردستان بەیانێکی دەرکردوو هەموو توانایەکی خۆی خستە ژێر دەسەڵاتی سەرکردایەتی شۆڕی ١٤ی تەموز و لایەنگری شۆڕشەکەی کرد[٢١]،بەم شێوەیە،ئیبراهیم ئەحمەد

وەك سكرتێری گشتی پارتی دیموكراتی كوردستان دەست بەجێ پشتگیری پارتی بۆ ڕژێمی تازە ڕاگەیاند و بەیاننامەیەكی بڵاوكردەوە كەتێیدا بەگەرمی پێشوازی لەڕژێمی تازە و ئازادی و برایەتی هەردوو میللەتی كورد و عەرەب دەكرد، لە١٦ی تەموزی ١٩٥٨ پارتی بەیانێكی بۆ گەلی كورد بڵاوكردەوە و لیژنەی ناوەندی بەكۆی دەنگ پەسەندی كرد،كەتێیدا جەختی لەسەر ئەوە دەكردەوە كەپارتی پێی وایە هەلومەرجی نوێی عێراق زەمینە بۆ ژیانێكی پڕ لەئازادی و یەكسانی لە نێوان هەردوو گەلی كورد و عەرەب دەڕەخسێنێت،لەبەر ئەوە بەهەموو توانایەوە بەرگری لەكۆماری عێراق و چەسپاندن و گەشەسەندنی دەكات و هەموو توانایەكی دەخاتە ژێر دەسەڵاتی سەركردایەكەوە و ئامادەیە هەموو ئەندام و لایەنگرانی خۆی وەك گیان بەخش سازبكات بۆ ئەو ئامانجە حكومەتی تازەی عێراق بەرامبەر بەو هەڵوێستە گەشە كردووەی كورد هەڵوێستێكی ئەرێیانەی هەبوو،ئەمەش لەگەڵ مەنگاودا ڕەنگی دایەوە كە حكومەت بەپەلە ئەنجامی دا[22]، لەڕاستیدا پشتگیری كردنی سەركردایەتی كورد لەشۆڕشی چواردەی تەموز كارێكی دروست و پڕبایەخ بووە،چونكە چاوخشانێك بەماك و بیروباوەڕەكانی شۆڕشدا دەردەكەوێت كەزۆربەیان لەبەرژەوەندی پرسی كورد بوون[23]، سیستەمی نوێ بەڵێنیدا كە گۆڕانكاری جدی لەبارودۆخی مەسەلەی كورددا بكات[24]،گۆڕانی دید و بۆچونی دەسەڵاتدارانی عێراق بەرامبەر بەكێشەی كوردستان و گەلی كورد یەك لەدوای یەك ڕوویاندا،ئەوەبوو لەڕۆژی ١٩٥٨/٧/٢١بەبڕیارێكی تایبەت لەلایەن ئەنجومەنی وەزیرانی كۆماری عێراقەوە گوناهبار و سیاسیەكان عەفوو كران و لێبوردنی گشتی ڕاگەیەنراشێخ ئەحمەد و بارزانیەكان و شێخ لەتیفی كوڕی شێخ مەحمود وگۆرانی شاعیر یەكەم كەسانێك بوون كە ئەم لێبوردنە گشتیە گرتنیەوە[25]،ئیدی لەئەنجامی ئەو گرنگیەی شۆڕش

بوو وەفدێکی پارتی بەسەرۆکایەتی (ئیبراهیم ئەحمەد)لە ٢٧ی تەمووزی ١٩٥٨ سەردانی بەغدادی کرد و لەوەزارەتی بەرگری چاویان بە(عەبدولکەریم قاسم)کەوت،تێیدا ئیبراهیم ئەحمەد بەناوی ئامادەبوانەوە وتارێکی پێشکەش کرد و باسی گەلی کورد و خاکی کوردستانی کرد،هەروەها یاداشتێکی پێشکەش بەحکومەتی تازەکرد کەناوەڕۆکی یاداشنەکە بریتی بوو لە:

١. دەرکردنی لێبوردنی گشتی بۆ بارزانییەکان
٢. خوێندن بەزمانی کوردی بێت لەکوردستان
٣. ڕێگە بدرێت بەڕێکخراوە سیاسی و پیشەیی و کۆمەلأیەتیەکانی کورد کە بەئاشکرا کاری خۆیان ئەنجام بدەن
٤. بوژانەوەی کشتوکاڵی و دامەزراندنی کارگەی پیشەسازی لەشارە کوردیەکان و دامەزراندنی فەرمانبەرانی کورد لەوشوێنانە[٢٦]،جێگەی باسە کەڕۆڵی دیبلۆماسیەتی سەرکردایەتی پارتی و خودی(برایم ئەحمەد)کاریگەری ڕاستەوخۆی هەبووە لەسەر(قاسم) بۆ دەربڕینی ڕەزامەندی بەگەڕانەوەی بارزانی و یاوەرانی بۆعێراق چونکە سەرکەوتنی هەوڵی گەڕانەوەی بارزانی ڕێگەی بۆ سەرکەوتنی دیکە خۆشکرد لەشێوەی خستنە ڕووی دۆزی نەتەوەیی کورد و داخوازییەکانی[٢٧]، بەلأم لەمەگرنگتر لە٢٧/٧/١٩٥٨دەستوری نوێی عێراق دانرا،لەبڕگەی(٣)ی دەستورەکە دانی نا بەهاوبەشی کورد و عەرەب لەخاکی عێراق[٢٨] و بەپێی ئەم دەستورە مافە نەتەوایەتیەکانی کورد لەناو عێراق دەچەسپێ،ئەمەش بۆ یەکەمین جارە دەربارەی یەکێك لەو دەوڵەتانەی کەبەشێك لەکوردستانیان داگیر کردوە داننا بەمافە نەتەوایەتییەکانی کوردا[٢٩]،لەلایەکی ترەوە لەناوەڕۆکی دەستورە کاتییەکەوە بۆ یەکەم جارڕدانرا بەبوونی کوردا وەکو پێکهاتەیەکی ئێتنیکی جیاواز لەیاڵ ئەوەشدا دان بەوەدا

نرا کەدەبێت کورد مافی نەتەوایەتی خۆی هەبێت[٣٠]،ئەم یەکسانییەی هەردوو شەریکی عەرەب و کوردە لەچوارچێوەی وڵاتی عێراقدا کەبۆ یەکەم جار لەڕۆژی دامەزراندنی وڵاتی عێراق بەم لاوە باسکراوە[٣١]،ئەمە بۆ یەکەمین جاریشە لەمێژووی عێراق و بگرە لەمێژووی کوردستاندا دانی نا بەهاوبەشی عەرەب و کورد لەیەك نیشتیماندا[٣٢]،بەم شێوەیە لەو دەستورە کاتییەداحکومەتی نوێی عێراق بەڵێنی دا کە سەرجەم مافە نەتەوەییەکانی گەلی کورد لەچوارچێوەی دەوڵەتی عێراقدا جێ بەجێ بکات[٣٣]،جێگەی باسە لەم بەندەی دەستوری کاتی عێراق، سەرکردایەتی پارتی و خودی(برایم ئەحمەد)ڕۆڵیان لەچەسپاندنیدا هەبووە و بێ ئەو مەبەستەش بەردەوام لەپەیوەندی و گفتوگۆدابوون لەگەڵ سەرکردایەتی پارت و ڕێکخراوە عێراقیەکان[٣٤]، هاوکات لەگەڵ ئەوانەشدا، عەبدولکەریم قاسم کەدایکی بەکوردێکی شیعە دادەنرا بەئاشکرا سوور بوو لەسەر چاککردنی بارودۆخی مەسەلەی کورد و ژمارەیەك کوردی لەئاستە بەرزەکانی حکومەتدا دانا[٣٥]،تەنانەت لەپێکهاتەی یەکەمین حکومەتیش کە سیازدە وەزیری لەخۆ گرتبوو دوانیان کورد بوون،ئەوانیش(بابا عەلی شێخ مەحمود) وەزیری گواستنەوە و ئەشغال و (د.محەمەد سالح) وەزیری تەندروستی بوون[٣٦]،بەلام هەردوو کیان کەسایەتی سەربەخۆ بوون[٣٧]، سەبارەت بەهەڵویستی مەلامستەفا و بارزانیەکانی سۆڤیەت بەرامبەر کودەتاکە و عێراقی نوێ،ئەوانیش وەك زۆربەی کوردەکانی باشور دڵسۆزی خۆیان بۆ دەسەڵاتی نوێ پیشاندا[٣٨]،لەم سەروو بەندەدا دوای ئەوەی مستەفابارزانی هەواڵی سەرکەوتنی شۆرشی بیست لەمۆسکۆبوو ئەم هەواڵەی بەهاورێکانی خۆی ڕاگەیاند و لە ١٩٥٨/٨/٢١ مۆسکۆی بەجێ هێشت و ڕووی کردە ڕۆمانیا و لەشاری بوخارستانەوە بروسکەیەکی بۆ قاسم نارد و پیرۆزبایی سەرکەوتنی شۆرشی لێکرد و داوای

لێکرد رێی بدات خۆی و هاورێکانی بگەرێنەوە عێراق بۆ خزمەت و پشتگیری کۆماری تازە دامەزراو[٣٩]، عەبدولکەریم قاسم سەرکردەی شۆرش و سەرۆك وەزیرانی ئەوکات بەبروسکە وەلامی نامەکەی بارزانی دایەوە داوای لێکرد بگەرێتەوە نیشتیمان،نامەکەی بارزانی و وەلامەکەی قاسم بۆماوەی رۆژێك لەبرگەی یەکەمی دەنگ و باس لەئێزگەی بەغداد خوێنرایەوە،ئالەم روانگەیەوە بارزانی ئەمر بۆ دەستەی حکومەتی تازەی عێراق دەیسەلمێنێ کەئاشتی خوازە و دژی شەرە[٤٠]،لەوەلامی نامەکەی بارزانیدا قاسم بەناوی حکومەتی نوێی عێراقەوە داوای لێبوردنی لێکرد،دەربارەی ئەو ناعەدالەتیانەی کە حکومەتی پاشایەتی لەوەو پێش دەرهەق بەگەلی کورد پیادەی کردبوو،لەدرێژەی نامەکەدا قاسم داوای لەبارزانی کردبوو بگەرێتەوە ولات،ئەم نامەیەی قاسم ئومێدێکی زۆری لای بەرزانی دروست کرد،کەلە سایەی حکومەتی نوێدا کۆتایی بەژیانی ئاوارەیی خۆیی و هاورێکانی بێت و بگەرێتەوە بۆ عێراق و درێژە بەخەباتی نەتەوەیی خۆیان بدەن تادەگەن بەئامانج[٤١]، لەرێکەوتی ١٩٥٨/٨/٢١دا هەر یەکە لەبارزانی و میرحاج ئەحمەد و ئەسعەد خۆشەوی مۆسکۆیان بەجێ هێشت و گەیشتنە بوخارست و دواتر پراگی پایتەختی چیکۆسلۆفاکیا، پاشان برایم ئەحمەد رێوشوێنی گەرانەوەی (بارزانی) رێکخست و توانی لەرێگەی وەزیری ناوخۆ(عەبدولسەلام عارف) هوە چوار پاسپۆرت ئامادە بکات و بۆ پێشوازیکردن لەبارزانی و هاوەلەکانی و بەرەو پراگ بەرێکەوت،دواتر لەپراگ چاویان بە برایم ئەحمەد کەوت و دوای وتوێژێکی کەم لەبارەی رێکخستنەکانی پارتی و بارودۆخی کوردستان،بەباش زانرا کەبە(قاهیرە)یپایتەختی میسردا بگەرێنەوە و هەلومەرجی گفتوگۆیەکی سیاسی لەنێوان مستەفابارزانی و جەمال عەبدولناسردا رێکخرا،بەو هێوایەی کەبناغەی هاوکاری نێوان نەتەوەی(کورد وعەرەب)داربژن[٤٢]،

سەرئەنجام بارزانی دەگەڕێتەوە و پاش هەڵوەستە و لادانێك لەمیسر (جەمال عەبدولناسر)سەرۆکی میسر دەبینێ و لە ١٩٥٨/١٠/٦دا بەفڕۆکەیەك دێتەوە بەغدا،وەکو سەرۆکی دەوڵەتێك لەلایەن جەماوەرێکی گەورەی بەجۆش و خرۆشەوە پێشوازی لێدەکرێت،بارزانی چەند ڕۆژێك لەئوتێل (سەمیر ئەمیس) بەسەر دەبات پاشان قاسم کۆشکی کوڕی نوری سەعیدی پێ دەدا و لەوێدا نیشتەجێ دەبێت[٤٣]،و ئۆتۆمبێلێکی خستە خزمەتی و مانگانەیەکی باشیشی بۆ بڕیەوە[٤٤]،بارزانی سوپاسگوزاری و منەتباری خۆی پێشکەش بەقاسم کرد و چەندین جار گوتی من سەربازێکی شۆڕشی چواردەی تەموزم و لەژێر فەرماندەی عەبدولکەریم قاسمدام،لەبەرامبەردا قاسم ڕێزی لەخۆی و بنەماڵەکەی گرت[٤٥]،هاتنەوەی بارزانی نەمر بۆ خاکی نیشتیمان لەساڵی ١٩٥٨ یەکێتی کورد و عەرەب و کەمە نەتەوەکان پتەوتر بوو،هەربۆیەش پێشوازیکردنی بارزانی تەنها لەلایەن کوردەوە نەبوو بەڵکو خەڵکێکی زۆری عەرەب بەشداریان تێدا کرد لەئامادەبوون لەفڕۆکەخانەی بەغدا شان بەشانی کورد کەلەگشت ناوچەکانی کوردستان و عێراق هاتبوونە پێشوازی،ئەم هەمووە شتانە بەڵگەی ئەوەیە بارزانی کەسێکی ئاشتی خوازە بەگەڕانەوەی ئاشتی سەقامگیر دەبێت لەنێوان گەلانی عێراقدا[٤٦]، ئەو بارزانیانەی کەلە سۆڤیەت مابوون لە ١٩٥٩/٤/١٦دا بەکەشتیەکی نەفەر هەڵگری سۆڤیەتی بەناوی کرزیا لەئۆدیساوە گەیشتنەوە بەسرە[٤٧]،ئەمانە بریتی بوون لە ٤٦٠ پیاو ١٨٠ ژنی سۆڤیەتی نەژاد،بەتایبەت قەرقیزی و لەگەڵ ٢٢٥منداڵ[٤٨]،دوای پێشوازیەکی گەورە لە ٤/١٧دا بەسەر کەرکوکدا تێپەڕین و چوونەوە بۆ هەولێر و هاوینە هەواری سەلاحەدین و شەقلاوە،لەئێستگەی کەرکوکیشەوە دیسان پێشوازیەکی گەورە کران[٤٩]،وە ژمارەیەکیان لەبەغداد مانەوە و دەستیان کرد بەهاوکاری مەلا مستەفا[٥٠]، هەر

لەومانگەدا بارزانی نامەیەکی سوپاسگوزاری بەبۆنەی گەڕانەوەی یاوەرەکانی لەسۆڤیێتەوە بۆ عێراق پێشکەش بەعەبدولکەریم قاسم کرد و بەڵێنەکانی پێشووی دووپاتکردەوە[٥١]، لەسالأنی سەرەتای دەسەلأتی قاسمدا پەیوەندی هێمنی و پێکەوە گونجاندن لەنێوان حکومەت و کوردا پەرەی سەند،قاسم و مەلا مستەفا کەوەك پاڵەوانێك دوای پانزەساڵ لەئاوارەی سۆڤیەت گەڕابوونەوە بۆ عێراق گەیشتنە ئەو بۆ چوونەی کەپێویستە هاوکاری یەکتر بکەن بەمەبەستی بێدەستکردن و بێتواناکردنی نەیارە تایبەتیەکانیان[٥٢]،نەیارەکانی قاسم بریتی بوون لە کۆمۆنیست و بەعسی و ناسریەکان و هەروەها عەرەبە قەومیەکانی دیکە[٥٣]، هاتنەوەی بارزانیش بەخۆڕایی نەبوو بەڵکو لەئەنجامی کۆمەڵێك هۆکاری ناوەوە و دەرەوەی کوردستان و عێراق و ناوچەکەبوو،بەهاتنەوەشی نەتەوەکەمان گەلێك دەسکەوتی سیاسی و ڕۆشنبیری و ئابووری و کۆمەلأیەتی لەعێراق بەدەست هێنا،ئەم دەسکەوتانەش لەپارچەکانی دیکەی کوردستان دەنگی دایەوە،ئەوەبوو هەستی نەتەوەیی سەرلەنوێ بوژایەوە لەلایەن کوردەوە،ئینجا لەڕووی دەرەوەش نەتەوەکەمان گەلێك دەسکەوتی مەزنی بەدەست هێنا لەوانە:پاڵ پشتی کردنی یەکێتی سۆڤیەت و ولأتانی بەرەی سۆشیالستی لەگەڕانەوەی بارزانی و هەڤاڵەکانی دەسکەوتێکی دیکەی گەورە بوو لەسەر ئاستی دەرەوە نەتەوەکەمان بەدەستی هێنا[٥٤] هەروەها کێشانەوەی عێراق لەپەیمانی بەغداد لەڕۆژی ٢٤ی حوزەیرانی ١٩٥٩،ئەم پەیمانەش لەئەساسەوە دژی نەتەوەی کورد دامەزرابوو لەنێوان داگیرکەرانی کوردستان بەپاڵپشتی بەریتانیا،وەکشانەوەی عێراق لەیەکێتی هاشمی[٥٥]،هاوکات لەگەڵ ئەوانەشدا،سەرئەنجام بەهۆی سەرکەوتنی شۆڕشی ١٤ی تەموزی ١٩٥٨ لەعێراق ئاسۆیەکی نوێ بۆ نەتەوەی کورد کرایەوە بەتایبەت بۆ گەلی کورد لەکوردستانی

عێراق لەسەرئاستی دەرەوە و ناوەوە گەلی کورد گەلێك دەسکەوتی بەدەست هێنا،لەسەر ئاستی ناوەوەش وەك: لەبەندی (٣)ی دەستوری عێراق هاتووە کە (کورد و عەرب)لەم نیشتیمانەدا هاوبەشن و کورد بوو بەئەندام لەئەنجومەنی سەرکردایەتی کە لەسێ ئەندام پێك هاتبوو ئەویش بەرێز عەقید (خالید نەقشبەندی)بوو،وە یەك وەزیری کورد لەحکومەت بەشداربوو،سەرئەنجامیش گەورەترین دەست کەوت کورد بەدەستی هێنا گەرانەوەی سەرۆکی رۆحی ناوداری کورد (بارزانی نەمر)بوو بۆ عێراق، وە پارتی دیموکراتی کوردستان بەرەسمی ناسرا و بەدەیان رۆژنامەوگۆڤار بەزمانی کوردی دەردەچوون، وە دروشمی دەوڵەتی تازە نیشانەی سەردەمی وەك یەك بوونی دوو نەتەوەی کورد و عەرەبە[٥٦]، چونکە لە ئارمی رەسمی کۆماریدا کەبریتیە لەخەنجەرێکی کوردی و شمشێرێکی عەرەبی و بەشێوەیەکی یەکتر بڕدانراون وەك رەمزێك بەرجەستە دەبێت[٥٧]، لەساڵی ١٩٥٩دا پەیوەندی سەرکردایەتی کورد و قاسم بەهێزبوو ئەمەش وایکرد حکومەت رێگە بەدەرچوونی (١٤)گۆڤار و رۆژنامەی کوردی بدات[٥٨]،لەنێوانیاندا رۆژنامەی (خەبات) ی ئۆرگانی ناوەندی پارتی دیموکراتی کوردستان کە لە٤/٤/١٩٥٩دا دەرچووە و رۆژنامەی کوردستانیش زمانحاڵی ئەو پارتەبوو،هەروەها لێرەوە ئاسۆیەکی بەربڵاو لەبەردەم گەلی عێراقدا کرایەوە و بناغەی بۆ برایەتی هەردوو نەتەوەی سەرەکی لەکورد و عەرەب و کەمایەتیەکانی نەتەوەی ئاینی دانا[٥٩]،یەکێکی دیکە لەدەسکەوتە فەورییەکانی شۆرش کەبۆ کوردان یەکجار بەبایەخە ئازادی چاپەمەنیە،هەڵبەتە کوردەکان لەسایەی رژێمی پێشووشدا دەیان توانی ژمارەیەك گۆڤار و رۆژنامە دەربکەن،بەلام ئەم بلاوکراوانە هەمووی ئەدەبی و لێکۆڵینەوەی مێژوویی و ئەدەبی و چیرۆك و شیعر بوون،کەم و زۆر بەلای باسی رووداوە سیاسیە هاوچەرخەکاندا نەدەچوون، هەتاو

کەمانگانـە بـوو لەسـاڵی ١٩٥٢ لەسـلێمانی دەردەچـوو وەکـو گەلاوێژ،کـەدوای شۆڕش هێوا جێگـەی گرتـەوە و ژیـن کـە گۆڤـارێکی دوو هەفتانـە بـوو،وە پـاش شـــۆڕش کـــوردانی ســـلێمانی جگـــە لەمانـــە پێـــشکەوتن و شـــەفەقیان بلاودەکردەوە،لەکەرکوکـدا گۆڤـاری بـەیان و رۆژی نـوێ بـلاو دەبوونـەوە،[٦٠] هـەروەها قاسم بەڕێوەبەرایەتیـەکی بۆخوێنـدنی کـوردی دامەزراند،لەزانـستگەی بەغدادیش بەشێکی بۆزمانی کـوردی کردەوە،بەرنامـەی کـوردی ڕادیـۆی بەغـداد زیادکرا،لەقوتابخانەسـەرەتاییەکاندا دەرس بـەکوردی دەگوترایـەوە[٦١]،هـەروەها ڕێگە درا بە کورد زمانی کـوردی وەك زمـانی ڕەسمـی خۆیـان بـەکاربهێنن[٦٢]،بـەم شێوەیە لەساڵانی سەرەتادا ڕژێمی قاسم بواری چالاکی کەلتوری کوردی دا هـەتا گەشە بکات و پەرەبسەنێت[٦٣].

سەرئەنجامی ئەمانـەش کـورد پـشگیری و هاوکـاری تـەواوی لەدەسـەلاتەکەی قاسم دەکرد و لە زۆربەی ڕووداوەکاندا هاوکاری تەواوی قاسمی دەرکرد، یەکێکی دیکـە لـەو ڕووداوانـەی کـە لەعێراقـدا ڕوویـدا، کـورد ڕۆڵێکـی باشـی بینـی لەدامرکاندنـەوەی بـۆ هاوکـاری عەبدولکـەریم قاسـم کودەتـای شـەواف بـوو لەموسـڵ،ئەمەش لەڕێکـەوتی٨ مارسـی ١٩٥٩ لەشـکری دووی عێـراق لەموسـڵ بەفەرمانـدەی شـەواف کودەتـای کـرد و هەوڵیـدا هێـرش بکاتـە سـەربەغداد،ئەم کارەش جێگەی عەبدولکەیم قـاسمی خستە مەترسیەوە چونکە ئەگـەر لەسـەر بازەکانی ناو بەغداد کەڵکی وەربگرتایـە ئـەوا ناسـریەکان لەوانـە بـوو لەپـشتەوە پەلاماری بدەن و ببنە هۆی ڕووخانی ڕژێمەکـەی و هـەروەها لەوانـە بـوو هەندێك لەهێزەکانی لەکاتی شەڕدا بچنە پاڵ لەشکری دووەم هەرچۆن بوو قاسم بەبڕیـدا هـات داوای[٦٤]،لـە شـوعیەکان و کوردەکـانی ژێـر فەرمانـدەی بـارزانی کـرد بـۆ ڕووبەڕووبونـەوە و دامرکاندنـەوەی یـاخی بوونەکە،ئـەوە بـوو بـارزانی پـشگیری

لەڕادەبەدەری قاسمی کرد و هەزاران پێشمەرگەی نارد بۆ موسڵ بۆشەڕکردن شان بەشانی حکومەت[٦٥]، سەرئەنجام شەڕ هەڵگیرسا و تەنیا شەڕی نێوان لایەنگرانی کۆماری عەرەبی یەکگرتوو و دژەکانی نەبوو بەڵکو لەپاڵ ئەوەشدا شەڕی خاوەن زەوییەکانیش بوو بەدژی جوتیاران و هەروەها شەڕی خێڵە کوردەکان بوو دژی خێڵەکانی دیکە،سەرکەوتنی هێزە دڵسۆزەکانی قاسم بووە هۆی هاریکاریەکی نزیکی نێوان مەلا مستەفا و عەبدولکەریم قاسم[٦٦]،لەڕاستیدا ئەگەر هێزەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان نەبوونایەلەوانە بوو عەبدولکەریم قاسم برووخێت،لەهەمان کاتیشدا ئەو یاخیبوونە لەئەساسەوە دژی گەلی کورد بوو تەنانەت وایان پیشان دەدا کە گوایە قاسم دەوڵەتێکی کوردی دادەمەزرێنێت[٦٧]،سەرئەنجام کودەتای شەواف بەکوژرانی ڕێبەرەکەی کەبرینداربوو لەخەستەخانە کەوتبوو،پوچەڵ دەبێتەوە،ئەوەبوو موسڵ بۆماوەی ٤٨سەعات لەدەستی جەنگاوەرانی کوردا دەبێت[٦٨]،هەروەها یەکێکی دیکە لەو ڕووداوانەی کە ڕوویدا جولانەوە چەکدارییەکەی (شێخ ڕەشید لۆلان)بوو کەپارتی و بارزانی لەسەر دوای قاسم ڕۆڵی کاریگەریان بینی لەدامرکانەوەی کەلەساڵی ١٩٥٩دژی حکومەت ئەنجامی دا بەهاندان و پشتیوانی تورکیا و ئێران،بارزانی بەم کارانەی خزمەتێکی گەورەی بۆ بەغداد پێشکەش کرد و ئەو هێزانەی سەرکوت کردبوو کەهەڕەشەیان لە قاسم دەکرد وەك ناسیۆنالیستەکانی عەرەب و بەعسیەکان و هۆزە یاخی بووەکانی کورد،سەرئەنجامیش عەبدولکەریم قاسم لەکانوونی دووەمی ساڵی ١٩٦٠دا پاداشتی مەلامستەفای دایەوەبەوەی کە مۆڵەتی یاسایی دا بەپارتی دیموکراتی کوردستان و هەروەها ئەو زەوی و زارانەشی بۆ خودی مەلا مستەفا گێڕایەوە کەلەسەردەمی ڕژێمی پاشایەتی دەستی بەسەردا گیرابوو[٦٩]،هەموو ئەم کارانە شایەنی ئەوەبوون کەبیسەلمێنێ کوردەکان پارێزەر

و پشتیوانی قاسم بوون[70]،لەگەڵ هەموو ئەوهاوکاری و یارمەتییەی کوردەکان پێشکەشی قاسمیان کرد لەسەر خستنی خۆی و شۆرشەکەی بەلام سەرئەنجام ئەمە پێچەوانە بوویەوەو بەزیانی کورد کۆتایی هات و قاسم لەو هەڵویستە باشانەی پەشیمان بوویەوە کەلەسەرەتای شۆڕش بەڵێنی جێبەجێکردنی دابوو بەرامبەر بەکورد،ئەگەرچی قاسم لەسەرەتاوە هەڵوێستی باشی هەبوو بەلام ئەمە تەنیا بۆ کات بەسەر بردن و بەهێزبوونی پێگەی سیاسی خۆی بوو،دواجار هەڵویستی لەبەرامبەر کوردا گۆڕا بۆ هەڵوێستێکی نەرێیانەو کوردی دووچاری شەڕێکی ماڵوێرانی کرد.

تەوەری سێیەم:

تێکچوونی پەیوەندی کوردو عەبدولکەریم قاسم

هاوکاری و یارمەتی بارزانی لەگەڵ قاسمدا بەتایبەتی لەسێ ساڵی یەکەمی شۆڕشی ١٤ی تەموزدا وایکرد کە کورد پێشکەوتنی باش لەڕووی یاساییەوە بەدەست هێنێت،بەلام دواتر ئەوەی کورد چاوەڕوانی دەکرد نەهاتەدی و سیاسەتی قاسم بەتەواوی بەرامبەر بەکورد گۆڕانی بەسەرداهات و مافەدیموکراسیەکانی عێراق و کوردستانی نەسەلماند،لەڕاستیدا هەر لەسەرەتاوە قاسم بەمەبەستی چەسپاندنی شوێن و پێگەی خۆی ڕوویەکی باشی پیشانی ئازادیخوازانی کورد دا بەلام هەرزوو پشتیکردە بەڵێنەکانی و کەوتە بیانوو گرتن بەدیموکراتخوازانی کورد بەجورێك گشت هەوڵێکی ئاشتیخوازانەی پوچەڵکردەوە و پەیوەندیەکانی کورد و قاسمی گەیاندە ڕێگەیەکی داخراو[71]،تەنانەت قاسم دوای ئەوەی جێی خۆی قایم کرد و دەسەلاتداریەتی خۆی چەسپاند،دەرگای ئازادی بۆ دەمارگیریەتی عەرەبی خستەسەرپشت و کوردەکانیش لێیا ڕوون و

ئاشکرابوو بووکە حکومەت ئامادەنیە هیچ جۆرە مافێکی تایبەتیان بداتێ[٧٢]،وە هەموو ئەو دەسکەوتانەی کە جوڵانەوەی نەتەوەیی کورد بەدەستی هێنابوون حکومەتی عەبدولکەریم قاسم هێدی هێدی لەکوردی دەسەندەوە و پاشگەزدەبویەوە[٧٣]،کاتێك کە شۆڕشی ١٤ی تەموز دووچاری کۆسپ و گلانی گەورە بویەوە بەهۆی ئەو بەش بەشییەی کە لەئەنجامی ململانی لەسەر دەسەلآت لەناو باڵە جیاجیاکاندا سەری هەڵدا،ئەو ئەنجامانەش لێی کەوتنەوە بونە مایەی ئەوەی عەبدولکەریم قاسم دەسەلآت داگیربکات و دوتر شۆڕش وردە وردە لەبنەما سەرەکیەکانی خۆی لایدا و پێگە میللیەکەشی ڕووی لەکەم بوونەوە کرد و ئەنجامەکەشی بویە هۆی ئەوەی پەیوەندی نێوان قاسم و بارزانی ڕووی لەئاڵۆزی کرد[٧٤], لەلایەکی دیکە عەبدولکەریم قاسم لەدەرکەوتنی کەسایەتی مەلا مستەفای بارزانی و حیزبەکەی نیگەران بوو،ئەمەش بەتایبەت دوای سەفەرێکی دوو مانگی بۆ یەکێتی سۆڤیەت[٧٥]،بارزانی لە ١٩٦٠/١١/٢ دا بۆ بەشداری لەساڵیادی شۆڕشی ڕووسیا بۆ مۆسکۆ دەچێت،خرۆشۆڤ لەو دیدارەدا زۆر بەڕێزەوە ڕەفتاری لەگەڵ دەکات،بارزانی تاناوەڕاستی مانگی ١٩٦١/١ بۆ بەغداد ناگەڕێتەوە و هیچ کەسێك ئاگاداری ئەوەنیە کەچ شتێك لەنێوان ئەو و ڕێبەری سۆڤیەت دا بووە،ئالەم سەروو بەندەدا پەیوەندی بارزانی و قاسم زۆر بەخراپی بەرەو تێکچوون دەچێت[٧٦]،بەلآم وەك لەسەرچاوەکاندا هاتووە،بارزانی لەو سەفەری مۆسکۆ کۆمەڵێك گفتی پێدەدرێت،لەوانە یەکێتی سۆڤیەت چەك و جبەخانەی بەباڵەفڕ بەسنوری ئێران لەپشت چیایی شیرینی ناوچەی بارزان فڕێ دەداتە خوارەوە،بەلآم لەبەر هەندێك گرفتی تەکنیکی جێبەجێ نەکراو لەجیاتی ئەوە بڕێك پارە تەرخان کرا لەڕێگە باڵوێزخانەی سۆڤیەت لەبەغدا دەگەیشتە دەست بارزانی،کە ئەم پارەیەش بۆ کڕینی چەك بوو[٧٧]، بارزانی لە١٩٦٠/١/١٣دا

گەڕایەوە بەغداد و بۆ ڕۆژی داویی داوای چاوپێکەتنی قاسمی کرد،بەلاّم قاسم بەئەنقەست چاوپێکەتنەکەی زیاتر لەهەفتەیەك دواخست،دوای بینینی بارزانی بۆی دەرکەوت قاسم ئەوەندەی گومان لەدڵدایە بەئاسانی پاك نابێتەوە[78]،بارزانی لەم دیدارەیدا هەوڵیدا دڵی قاسم بهێنێتەوەجێ و گومانەکانی بڕەوێنێتەوە و کەرد بەدڵیەوە نەهێڵێت و دڵنیای بکات کەوا هەرچی گومان لەدڵیدایە هیچی لەجێدا نیە،ئەو و پارتی هیچ نیازێکی خراپیان بەرامبەر ئەو نیە،هەرچی بەڵگە و هۆیەکی متمانە پێ پەیداکردنی قاسمی شك برد هەمووی لەگەڵدا بەکار هێنا،بەلاّم هیچ دادێکی نەدا و ئەنجامێکی نەبوو[79]،لەڕاستیدا ئەمە یەکێك بوو لەهۆیەکانی تێکچوونی بارزانی و قاسم لەپاش گەڕانەوەی لەمۆسکۆ،کەبەردەوام گومان و دوودڵی قاسم لەبارزانی زۆر زیادی کرد و ساردییەك کەوتە نێوانیان کە بەردەوام ڕووی لەخراپی دەکرد[80]،لەگەڵ ئەوانەشدا سیاسەتی قاسم و دەسەلاّتەناوخۆییەکانی دژ بەکورد لەکۆتاییەکانی ساڵی ١٩٦٠ مۆرکێکی ئاشکرای لەخۆ گرتبوو،ئەندامانی پارتی دیموکراتی کوردستان و سەرکردەکانیشی لەبەغداد و شارەکانی تریش ڕووبەڕووی ڕاوەدوونان و تیرۆر و تۆقاندن بوونەوە،لەبارودۆخێکی ئاوادا مستەفا بارزانی وقاسم بەیەك گەیشتن کەماوەی سێ کاتژمێری خایاند بەلاّم نەگەشتنە ئەنجامێکی چاوەڕوان کراو ئەوەبوو لەئازاری ساڵی١٩٦١بارزانی وچەند سەرکردەیەکی دیکەی پارتی دیموکراتی کوردستان لەسەر داوای مەکتەبی سیاسی حیزب بەغدایان بەجێ هێشت بەرەو کوردستان،چونکە مانەوەی بارزانی لەبەغداد مەترسی داربوو[81]،لەبەد بەختی عەرەب و کورد ئەو لیبراڵیەتە زۆری نەخایاند کەچنگی قاسم لە کورسی گیربوو،بوو بە دیکتاتۆرێکی سپادۆست و لەگشت بەهرەکانی پەشیمان بوویەوە و یەك لەدوای یەك کەوتە لێدانی پارتەکان [82]، بەم شێوەیە

پەیوەندی نێوان عەبدولکەریم قاسم و پارتی دیموکراتی کوردستان هەر لەساڵی ١٩٦١ ەوە و بەجورێکی تایبەت و لەپاش گەڕانەوەی بارزانی لەزستانی ساڵی ١٩٦١ لەسەفەری مۆسکۆ بۆ بەغداد بەردەوام ڕووی لەخراپی بوو،دەرهاویشتەی ئەم پەیوەندیە ئاڵۆز و گرژە و وەرگەڕانی عەبدولکەریم قاسم لەو پرەنسیپانەی کە لەکاتی هاتنە سەر حوکم هەیبوو و لەدەستوری کاتی عێراق ڕەنگی دابویەوە ،دەرکردنی ژمارەیەکی زۆری کرێکارانی کورد لەکۆمپانیای نەوتی کەرکوك و دامودەزگا بەڕێوەبەرایەتیەکانی عێراق[٨٣]،و دەرکردنی ئەفسەرە کوردەکان لەسوپا و دامودەزگا مەدەنیەکان بەتایبەتیش لەپارێزگاکانی کوردستان[٨٤]،تەنانەت لەکۆتای ساڵی ١٩٦٠ کورد بەسەرکردایەتی بارزانی یەکەم مەترسیان لەبەردەم قاسم قوت کردبویەوە،قاسم ترسی شەخسیەت و نێوبانگ و شورەت و دەسەڵاتی بارزانی لەدڵ نیشتبوو،ویستی ئەویش و کورد بێ هێزبکات و ڕۆژنامە کوردیەکانی یەك لەدوای یەك قەدەغە کرد[٨٥]،دواتر قاسم کەوتە گیانی بڵاوکراوە کوردیەکان و لەئەنجامدا پێنج ڕۆژنامەی ڕۆژانەی لەبەغدا(خەبات کە ئۆرگانی پارتی دیموکرات بوو،دەنگ،کورد،ئازادی،کوردستان)بڵاوکردنەوەیان قەدەغە کرا و ڕۆژنامەنوسان دەستگیرکران[٨٦]،و هەروەها دەسەڵاتدارانی عێراق بڕیاری دەسگیرکردنی ئیبراهیم ئەحمەد و جەلال تاڵەبانیان دەرکرد کە دوو سەرکردەی پارتی دیموکراتی کوردستان بنوون و وە بڕیاری قەدەغەکردنی ڕێکخراوەکانی پارتی دیموکراتی کوردستان لەکەرکوك و موسڵ پاشان لەشارەکانی تریش،کەئەمەش سیاسەتێکی ڕەگەزپەرستانە بوولەبەرامبەر گەلی کورد[٨٧]، لەهەمان کاتدا سەرۆك هۆز و دەرەبەگەکانی بەچەك و پارە دژی بارزانی هاندا[٨٨]،وە دەستی خێڵەکانی ئاوەڵاکرد بۆ نانەوەی شەڕی خێڵەکی لەناوچەکە[٨٩]،بەم شێوەیە وەك پێشتر باس کرا ڕژێمی قاسم چەندین ڕێگە و

شێوازی ترسناکی گرتە بەر بۆ سەرکوت کردن و بەرەنگار بوونەوەی ڕەوتی نیشتیمانی کوردی،ئەویش بەپێدانی چەك و پارە بەسەر هۆز و خێڵە کوردییەکانی دۆستی حکومەت و دژ بەبەرزانی و هەوڵیدا کوردەکان دژی یەکتر چەکدار بکات و هەوڵیشیدا یەکێك بەهێزترین هۆزە عەرەبییەکان کەهۆزی (شەمەر)ە بەکار بهێنێت دژی کورد،بەڵام ئەو هۆزانە ئامادە نەبوون ئەم کارە بکەن،لەلایەکی دیکەشەوە بارزانی لەگەڵ هەندێك لەهۆزە نەیارە دێرینەکانی دەوروو بەری بارزان توشی شەڕهات[10]،لەگەڵ هەموو ئەو بەڵێنانەی کەپێشتر درابوون بەکورد هیچی بەدی نەهات.سەرئەنجام دەسەڵاتی تازەش هەمان شێوازی سیاسەتی پاشایەتی بەکار هێنایەوە دژی کورد و کەوتە دژایەتی کردنی فێربوونی ڕۆشنبیری کوردی و کێشە و تەگەرەیان دەخستە بەردەم بەرەو پێشچوون و گەشەکردن،زۆربەی خوێندنگەکانیش لەئاستی خۆیان مانەوە،وەپرۆسەی فێربوونیش بەزمانی عەرەبی بوو،جگە لەقوتابخانە سەرەتاییەکان لەشاری سلێمانی و چەند شوێنێکی تر و لەخوێندنگە کوردیەکانیشدا بەهیچ جۆرێك ڕێگە نەئەدرا بەخوێندنی مێژوو و زمان و ئەدەبی کوردی،هەروەها کوردستان بێبەش کرا لەزانکۆی کوردی و لەهەمان کاتیشدا خوێندکارانی کورد بێبەش بوون لەناردنیان بۆ دەرەوەی وڵات و ژمارەی خوێندکارە کوردیەکان لەکۆلێژەکاندا کەم کردەوە،هەروەها بەبیانووی کەمی چاپ و بڵاوکردنەوەی کتێبی کوردی زمانی دایکیان قەدەغەکردبوو لەکۆی ٢١١ چاپخان لەعێراقدا تەنها ١٠ دەزگای چاپخانە لەکوردستاندا هەبوو،بەم شێوەیە ئەمانە هۆکاری گرژی و ئاڵۆزی بزووتنەوەی کورد و حکومەت بوون،ڕێگە خۆشکەربوون لەبەردەم هەڵگیرسانی شۆڕێکی نەتەوەی لەکوردستاندا[11]،لەڕاستیدا پێویستە ئەوە بۆ مێژوو بوترێت کەوا حکومەتی عێراق

لەسەرەتای دامەزراندینیەوە هەتا ڕووخانی ڕژێمە یەك لەدوای یەکەکانی عێراق بەڵێنێکی ڕوونیان بەکورد نەداوە و جێبەجێ بکەن،ئەوەی ئەوان باسیان کردوە تەنها مەرەکەبی سەر کاغەزبووە و نەچوەتە بواری جێ بەجێکردنەوە و تەنها کات بەسەربردن و سود لەکات وەرگرتن بووە بۆ خۆیان و وەلاوازی و خۆشباوەڕی سەرکردەکانی کورد بووە بە وەعد و بەڵێنی ئەوان،هەر ئەمەش وایکرد بەدرێژایی ئەو دەسەڵاتانە کورد هیچی دەست نەکەوت جگە لەشەڕ وماڵوێرانی و لەسەر ئەنجامی ئەو هەڵوێستانەی قاسم بەرامبەر بەکورد،کوردی بەرەو شەڕ و شۆڕشێکی مێژووی برد ئەویش شۆڕشی ئەیلول بوو، کەدیسانەوە سەرجەمی پەیوەندیەکانی بردەوە خاڵی سەرەتا کە کورد لەو پێناوەدا هەولێکی جدی بۆ داوو تا پەیوەندیەکانی ئاسایی بکاتەوە.

تەوەرەی چوارەم:

هەڵگرسانی شۆڕشی ئەیلول و لەناوچوونی عەبدولکەریم قاسم

سەرئەنجام پیەوەندیەکانی نێوان کورد و حکومەتی قاسم ڕۆژ لەدوای ڕۆژ بەرەونەمان و هەڵوەشان چوو،قاسم لەسەر جەم بەلێنەکانی خۆی پاشگەز بویەوە کەبڕیار بوو بۆ کوردی بەرجەستەبکات،ئەمانە و کۆمەلێك هۆکاری دیکە بونە هۆی زەمینە خۆشکردن بۆ بەرپابوونی شۆڕشێکی چەکداری لەدژی حکومەتی قاسم[٩٢]، هەموو بیروڕاکان لەوەدا هاودەنگ بوونکە ١١ی ئەیلولی ١٩٦١ سەرەتای شۆڕشی مەزن بوو[٩٣]،ئەم شۆڕشەش لەئەنجامی کۆمەڵە هۆکارێك دەستی پێکرد کە هەندێك لەم هۆکارانە بۆ بارودۆخی کوردستان و ویست و ئیرادەی سەرکردایەتی کورد دەگەڕێتەوە و هەندێکی دیکەش بۆ بارودۆخی عێراق و ویستەکانی عەبدولکەریم قاسم دەگەڕێتەوە و هەندێکی دیکەیان بۆ هۆکارە

دەرەکیەکان دەگەڕێتەوە،هەموو ئەم هۆکارە جیاجیایانە بەیەکەوە کۆدەبنەوە و وا لەکــــەش و هــــەوای کوردســــتان ئــــیرادەی کوردەکــــان دەکــــا کەبتەقێتەوە،عەبدولکــەریم قاســم وردە وردە کەســایەتی تــاك ڕەوانــەی خــۆی بەدەرخست و نەیدەتوانی کەسایەتی تاکێکی دیکە ببینێ کە خـۆی لەشانی ئـەو بدات،چونکە خۆی لەبنە ڕەتدا پارتێکی نەبوو بۆیە نەیدەتوانی ژیانی فرە حیزبی و بەدەر کەوتنی حیزبی شیوعی عێراقی و پارتی دیموکراتی کوردستانیش ببینێ کـە بالأدەسـت تـرین حیـزب بـوون[14]،سیاسـەتی تـاکڕەوی عەبدولکـەریم قاسـم و نەسەلماندنی مافە دیموکراسیەکانی عێراق و کوردستان هاندەری سەرەکی بـوون بۆ بەرپابوونی شۆڕشـی ئـەیلولی ١٩٦١[15]،سیاسـەتی قاسـم لـەو کاتـەدا بەرامبـەر بەحیزبـە سیاسـەکانی عێـراق (عـەرەب و کـورد)گەیـشتبووە ئـەو ڕادەیـەی کـە لەلایەکەوە هەوڵی کەمکردنەوە و لێدانی حیزبی شـیوعی عێرقـی دەداو لەلایـەکی تریشەوە دەیویست ناکۆکی بخاتە ناو سەرکردایەتی پارتی و پرۆژە و داواکانیـان پوچەڵ بکاتەوە ئەویش لەڕێگەی مەلا مستەفاوە دەیویست ئـەم کـارە جێبـەجێ بکـات[16]،تەنانـەت لـە ڕێکـەوتی ١٩٦١/٣/٦ جگـە لەشـاری بەغـداو سـلێمانی و حکومـەت بڕیـاری داخـستنی هـەموو بارەگاکـانی پـارتی دەرکـرد و بەشـێك لـە لێپرســراوانی دەســگیر کــران[17]،ســەر ئــەنجام قاســم کەوتــە ئابلوقــەدانی پارتەسیاسیەکانی ئەوکات و لێدانی دەسەڵاتیان لەدامود دەزگا دەوڵەتیەکانداو ئەمەش سیاسەتیکی دیکەی قاسم بوو[18]،لەلایەکی دیکە نەیدەویست گەڵ دەستی بەئازادی و سەربەستی و یەکێتی و خێروخۆشی کۆمار ڕابگات،لەبەڵێنەکانی ماف و دەسکەتە سەرەتاییەکان پاشگەز بویەوە و لـەڕێبازی شـۆڕش لایدا و دەسـتی دایــە سیاســەتی تــاك ڕەوی بەرامبــەر بەگــەلی عێــراق بەگـشتی و گــەلی کــورد بەتایبەتی[19]، بەر لەدەست پێکردنی شۆڕشی ١١ی ئەیلول بارزانی ئەمر هـەولێکی

جدیانەی ئاشتی خوازی دا لەگەڵ قاسم بەڵام بێ سوود بوو،یاداشتی یەکەم لەبەهاری ساڵی ١٩٦١ لەبارەی ئەو گیروگرفتانەی کەلە کوردستان پەیدا بووە و ڕوونی کردەوە ناحەزانی برایەتی کورد و عەرەبە و کار بەدەستانی ناوچەکە دروستی دەکەن و دەبێت سنورێك بۆ ئەم بارە ئاڵۆزە خراپە لەکوردستان دابنرێت و چارەسەر بکرێت بەئاشتی نەك بەشەڕ ئەمەش بەڵگەیەکی ڕوون و ئاشکرایە کەبارزانی ئەمر هەردەم دژی هەڵگیرسانی شەڕبووە[100]،لەلایەکی دیکە لەحوزەیرانی ساڵی ١٩٦١دا مەلامستەفا و ئەندامانی پارتی دیموکرات داواکارییەکیان سەبارەت بە ئۆتۆنۆمی لەچوارچێوەی عێراقدا دا بەدەوڵەتی عێراق بەم شێوەیەی خوارەوە:یەکەن:زمانی کوردی وەك زمانی ڕەسمی لەناوچە کوردیەکاندا بناسرێت دووەم:یەکەکانی پۆلیس و سوپا لەناوچە کوردیەکاندا هەموو کورد بن و بنەما سەربازیەکانیش هەر بەکوردی بن،سێیەم:دەوڵەتی ناوخۆی کوردستان مافی کۆنترۆڵکردنی کاروباری فەرهەنگی و پزشنبیری و تەندروستی و پەیوەندیەکانی لەشار و گوندەکاندا هەبێت،چوارەم:بەشێکی دادپەرەرانە لەداهاتی نەوتی موسڵ و کەرکوك بۆ ناوچە کوردیەکان خەرج بکرێت،پێنجەم:کاروباری بەرگری و سیاسەتی دارایی لەژێر دەسەڵاتی دەوڵەتی ناوەندا بێت،جێگری سەرۆك وەزیر و جێگری سەرۆك ئەرکانی سوپا و جێگری هەموو وەزیرەکان کوردبن،شەشەم:وەرگرتنی کورد لەڕیزی سوپادا لەدەرەوەی ناوچە کوردیەکان ئەبێ بەڕەزامەندی دەوڵەتی ئۆتۆنۆمی کوردستان بێت مەگەر لەکاتی تەنگەژەدا وەك مەترسی دەرەکی،بەڵام ئەم داواکاریانەش ڕەتکرانەوە[101]، لەگەڵ هەموو ئەمانەش بارزانی وپارتی دوا هەوڵی خۆیان دا لەهاوینی ساڵی ١٩٦١ بۆ ئاشتی و ڕێکەوتن لەگەڵ عەبدولکەریم قاسم بەڵام قاسم هەردوو کیانی ڕەت کردەوە[102]،سەرە ڕایی ئەوەی پەیوەندیەکان بەرە و گرژی دەڕۆشت بەڵام

لایەنی کوردی سوور بوو لەسەر داخوازیەکانی و لەبەرامبەریشدا هەڵویستەکانی حکومەت توندتر دەبوون ،لەکۆتایی ساڵی ١٩٦٠دا بەئاشکرا دەرکەوت کەقاسم لەژێر کاریگەری تاقمی داخ لەدڵی هەلپەرست و شۆڤێنیەکاندا بەرەو لێك دابڕان دەڕوات،لەگەڵ گەلی کورددا بەجورێك سەری لێ شێوا بوو لەم دواییانەدا چاك و خراپی و دۆست و دوژمنی لێك جیا نەکردەوە[103]، ئەمانە لەلایەك و لەلایەکی تر دروستبوونی کێشەی نێوان دەسەلاتی عەبدولکەریم قاسم و سەرکردایەتی کورد لەئەنجام بووە هۆی هەڵگیرسانی شۆڕشی ئەیلول لە١٩٦١/٩/١١ بەسەرکردایەتی بارزانی لەئەنجامی چەندین هۆکاری دیار چ لەنێوان کورد و هاندانی سەرکردایەتی کورد و چ لەنێوان دەسەلاتی قاسم و سەرکردایەتی کورد و مافەکانی لەهەموو لایەنەجۆربەجۆرەکان[104]،ڕژێمیش بڕیاری پرۆسە سەربازیەکانی خۆی لەکوردستان ڕاگەیاند و دوو لەسەر سێی سوپای عێراق تێیدا بەشدار بوو،لەبەرامبەر ئەم سیاسەتەی حکومەتیش پارتی دیموکراتی کوردستان لە ١٩٦١/٩/١١ دا خەباتی چەکداری بەرەسمی لەدژی حکومەت ڕاگەیاند[105]، ماوەی نێوان کۆتای هاتنی پەیوەندی خۆشی قاسم لەگەڵ پارتی دیموکراتی کوردستاندا لەساڵی ١٩٦١ وە هەتا ڕووخانی ڕژێمەکەی قاسم شەڕێکی بەربەریانەی بەخۆیەوە بینی لەنێوان کورد و هێزەکانی حکومەتی عێراقیدا کەماوەی کورت کورتی گفتوگۆ ئەو شەڕەی وەستاند[106]،بەم شێوەیە بەدرێژایی زستانی ساڵی ١٩٦١ جگە لەچەند پێکدادانێکی پەڕاگەندە شەڕی قورس لەنێوانیاندا ڕووی نەدا،وە لەسەرەتای ساڵی ١٩٦٢دا گفتوگۆ بەمەستی شەڕ ڕاگرتن لەنێوان ڕژێمی قاسم و شۆڕشدا دەستی پێکرد،لەناوەڕاستی مانگی ئازارد ئەم گفتوگۆیانە بێ ئەوەی ئەنجامێکی لێبکەوێتەوە تەواو بوون و دیسانەوە شەڕ لەکوردستان بەگەرمی دەستی پێکردەوە،بەهۆی ئەو سەرکەوتنە یەك لەدوای یەکانەوە کەشۆڕشی کورد

بەدەستی هێناو ئەو ڕەنجی سیاسی و ڕێکخستنیانەی کەپارتی دیموکرات بۆ بڵاوکردنەوەی بیروبۆچوون و ئامانجەکانی خۆی لەنێو چینەکانی گەلدا دابووی دەسەلاتی شۆڕش بەتەواوی لەسەر کوردستاندا دیار بوو[١٠٧]،هەروەها شۆڕشی ئەیلول هەڵگری چەند داواکارییەك بوو لەوانە بەکار هێنانی زمانی کوردی وەك زمانێکی ڕەسمی و گێڕانەوەی کارمەندانی کورد لەناوچەکانی عەرەبنشین و درێژەدان بەچاکسازی کشتوکاڵی و پەرەپێدانی پیشەیی لەوانە خۆمالیکردنی پیشەسازی نەوت،هەروەها هەڵوەشاندنەوەی ئەحکامی عورفی و جێ بەجێکردنی مادەی سێی دەستوور[١٠٨]،بەلام بەندی سێیەم لەدەستووری عێراق جێ بەجێ نەکرا،ئیدی عەبدولکەریم قاسم ئەوەی جێگیر کرد لەدەستوری عێراقی کە عێراق بەشێکە لەنیشتیمانی عەرەبی بەمەش کوردستانی بەعێراق دانا،بۆیە ڕۆژنامەی خەبات بەزنجیرەیەك وتار بەرپەرچی ئەو ڕایەی دایەوە[١٠٩]،کاتێك قاسم کوردی بەهاوبەشی عەرەب نادەبرد ئەمە تەنها ڕستەیەکی زارەکی بوو،چونکە ئەم دەستورە بەپێچەوانەی دەستوری ساڵی ١٩٢٤وە گەلی عێراقی بەبەشێك لەنەتەوەی عەرەب دەست نیشان کردبوو،دەی ساچۆن پیاو دەبێتە هاوبەشی شتێك کە هیچ پەیوەندیەکی تێدا نەبێت،لەگەڵ ئەوەشدا خۆڵیان کردە چاوی زۆر کوردەوە و قاسمیش توانی بێ خشپە سیاسەتی خۆی پیادە بکات[١١٠]،هەموو ئەم سیاسەتانەی قاسم بوو کوردەکانی توشی شەڕکرد لەگەڵ هێزەکانی عێراقدا.

لەساڵی ١٩٦٢ دا پێشمەرگەکانی مەلا مستەفا کوشتاری قورسیان لە هێزەکانی عێراق کرد و سەرکەوتوو بوون لە بەرامبەر دوژمانی سەرەکی کورد و ڕێگە گرتن لە هێرشی خێڵە لایەنگرەکانی بەغداد،تاکتیکی پێشمەرگەکانی مەلامستەفا لەناوچە چیایەکانی کوردستاندا هێزەکانی قاسمی ماندوو و بێ ئومێد کردبوو[١١١]،لەئەنجامیشدا لەکانوونی دووەمی ساڵی ١٩٦٣ دا هەردوو لا ڕازی بوون

بۆ مۆرکردنی ئاگر بەست کەئاراستەی دووژمانەیەتی گۆڕی بۆ بەگژاچوونەوەی ناحەزەکانی لەنێو بەعسیەکان و ناسریەکان و گروپە نیشتیمانیەکاندا،بەلاَم قاسم نەیتوانی سەربکەوێت بەسەریاندا[١١٢]،و بەماوەیەکی کورت لەدوای ئاگربەست و لە٨ی شوباتی ١٩٦٣ دا قاسم لەلایەن بەعسیەکانەوە لابرا[١١٣]،و کۆتایی بەحکومەتی شۆڕشی ١٩٥٨ هێناو ڕۆژی شەممە ٩ی شوبات قاسم گولەباران کرا[١١٤]،بەمەش تائەو کاتەی مرد ژنی نەهێنا و لەماوەی دەسەلاَتی سەرۆکایەتیەکەیدا کە(چوارساڵ و شەش مانگ و بیست و چوار ڕۆژ)بوو لەبارەگای وەزارەتی بەرگری دەمایەوە و کاتێکیش کوژرا تەنها دینارێك و دووسەدوپەنجافلس سەروەت و سامانی هەبوو[١١٥]، لەڕاستیی دا سیاسەتی عەبدوالکەریم قاسم بەر لەهەموو شتێك گەورەترین هۆکاربوو بۆ سەرکەوتنی کودەتاکە،چونکە خاوەنی سیاسەتێکی دیاری کراو نەبوو،هەروەها نەیتوانی بەسەر هەموو چین و توێژەکاندا زاڵ بێت،بەڵکو هەموو پارتە سیاسیەکانی ناو عێراقی کردبوو بەدوژمنی خۆی[١١٦]،لەلایەکی دیکەش شۆڕشی کورد لە ئەیلولی ١٩٦١ وە تاشوباتی ١٩٦٣ قاسمی وابێ هێزکرد کە بەعسیەکان توانیان خۆیان بێنە جێگەی[١١٧]،سەر ئەنجام ئەو شەڕەی کەلە ساڵی ١٩٦١ەوە دەستی پێکرد و ناو بەناو بۆماوەیەکی کەم نەبێت تاساڵی ١٩٧٥ بەردەوام بوو،لەهەمان کاتیشدا هیچ شتێکی حەل و فەسڵ نەکرد[١١٨]،دەتوانین بڵێین سیاسەت لەعێراقدا کتێبێك بوو هەموو سەرکردەکانی عێراق لەبەرامبەر کوردا وەك یەك پەیڕەویان دەکرد و لەسەری دەڕۆشتن و ئامانجیان ئەوە بوو کورد نەگات بەئاوات و ئامانج لەچوارچێوەی عێراقدا مافەکانیان بەدەست نەهێنن لەئۆتۆنۆمی و هەروەها بۆ بوون بەدەوڵەت،بۆیە هەرکاتێك دەسەلاَتێك لەعێراقدا دەهاتە سەر حوکم سەرەتا کۆمەلێك وەعدی بەکورد دەدا،بەلاَم کاتێك ئەوان جێگەپێی خۆیان بەهێزدەکرد و

خۆیان ڕێك دەخستەوە ئەوا لەو لەو هەڵوێستەیان پەشیمان دەبوونەوە،ئەمەش هەڵوێسی هەموو سەرۆکەکانی عێراق بوو لەپاشایەتییەوە تاکۆماری و تەنانەت تا کۆتایی دەسەڵاتی ڕژێمی سەدام حسێن لەعێراقدا.

ئەنجام

هەموو توێژینەوەیەك ئەنجامێکی هەیە و ئێمەش لەئەنجامی ئەم توێژینەوەیە گەشتینە ئەوەی کە،لەسەرەتاکانی نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم چەندین ڕووداو و گۆڕانکاری نوێ لەعێراقدا ڕوویاندا،یەکێك لەو ڕووداوانە هەڵگیرسانی شۆڕشی ١٤ی تەموزی ساڵی ١٩٥٨ی عێراق بوو بەسەرکردایەتی قاسم و هەوادارانی،ئامانجیان گۆڕینی دەسەڵات بووَ لەپاشایەتییەوە بۆ کۆماری و ئەنجام دانی چەندین کاری چاکسازی لەچوار چێوەی ئەو سیستەمە کۆمارییەدا،ئەوەی گرنگە بۆ مێژوو بوترێت ئەوەیە لەکاتێکدا دەسەڵات لەپاشایەتییەوە گۆڕابۆ کۆماری عێراق لەو سەردەمەدا سەرۆك کۆماری نەبوو،بەڵکو خودی قاسم وەك سەرۆك وەزیران دەرکەوت،لەسەرەتای شۆڕشدا قاسم بەڵێنی چاکسازی و گۆڕانکاری بەهەموو چین و توێژەکانی گەلی عێراق دابوو کەمافەکانیان بۆ دابین بکات،یەکێك لەو گەلانەش گەلی کورد بوو کە هەر لە سەرەتای شۆڕشەوە بەشداری کرد و سەرجەم چین و توێژەکانی کوردستان بەگەرمیەوە پێشوازیان لەو ڕووداوە مێژووییە کرد لەپێناو بەدەست هێنانی مافەکانیان، سەر ئەنجام دوای سەرکەوتنی شۆڕش و بەدەسەڵات گەیشتنی قاسم لەعێراقدا کوردەکان هاوکاری و پەیوەندییەکی باشیان لەگەڵ قاسم پەیدا کرد و قاسمیش زیندانییە کوردەکانی ئازاد کرد و خودی بارزانی و بارزانیەکانیشی دوای چەندین ساڵ لەئاوارەیی لەسۆڤێت گەڕاندەوە کوردستان و سەرەتاکانی پەیوەندی کورد و

قاسم رۆژ لەدوای رۆژ بەهێزتر دەبوو،وە بۆیەکەم جار بوو لەمێژووی عێراقدا دان نرا بەهاوبەشی کورد و عەرەب لەیەك نیشتیمانداوەك لەمادەی سێی دەستوری عێراقی هاتبوو،لەگەڵ چەندین دەستکەوتی تر لەبورای دەرچوونی بلاوکراوەکان و رێگەدان بەگەرانەوەی بارزانیەکان و گرنگی دان بەزمانی کوردی و بەرەسمی ناساندنی پارتی دیموکراتی کوردستان،بەمشێوەیە کوردەکان چاوەروانی بەدەست هێنانی مافەکانیان بوون کەقاسم بەڵێنی پێدابوون،بەلأم سەرئەنجام قاسم مەیلی دەسەلأت و کورسی و تاك رەوی گرتی و نەی دەویست کەسێکی دیکە شان بەشانی خۆی دەرکەوێت و لەهەموو ئەوبەلێنانەی بەکوردەکانی دابوو پەشیمان بوویەوە و پەیوەندیەکانی لەگەڵ کوردا گەراندەوە خالی سەرەتای کێشەکان و رۆژ لەدوای رۆژ پەیوەندیەکانی لەگەڵ بارزانی خراپتر دەبوو لەکاتێکدا کوردەکان لەسەر داواکردنی مافەکانی خۆیان سوور بوون، بەلأم قاسم هەموو ئەوانەی لەبیرکرد و بارزانی و کوردەکانی دووچاری شەرێکی مالوێرانی کرد و هێرشی کردە سەر کورد و کوردستان ئەمەش سەری لەبەرپا بوونی شۆرێکی نوێ دەرچوو کە ئەویش شۆرِی ئەیلولی سالی ١٩٦١بوو بەرابەرایەتی مستەفا بارزانی،کوردەکانیش لەپێناو گەیشتن بەئاواتەکیان و بەدەست هێنانی مافەکانیان دیسانەوە چەکی شەرەف و کوردایەتیان لەشان کرد و رووبەرووی قاسم بوونەوە و لەچەندین شەرِی کوردانەدا بەسەر هێزەکانی قاسمدا سەرکەوتن،لەو سەردەمانەشدا باروودۆخی ناوخۆیی عێراق باش نەبوو قاسم ئەو کێشەیەشی رووبەرووی خۆی کردەوە و لەکاتێکدا بەعسیەکان لەپیلاندا بوون بۆی،شۆرشی کورد و ئەو بارودۆخەپێکەوە قاسمیان بەرەو لاوازی بردو تاسەرئەنجام لە١٩٦٣/٢/٨بەدەستی بەعسیەکان کۆتاییان بەدەسەلأتی هێناو لەناویان برد،دیسانەوە کوردی رووبەرووی دەسەلأتێکی دیکە کردەوە

کەبەعسیەکان بوون ئەمانیش وەك قاسم لەسەرەتاوە چەندین بەڵێنیان بە کوردان دا بەڵام ئەوانیش وەك قاسم لەو هەڵوێستەیان پەشیمان بوونەوە.

سەرچاوەکان

کتێب

١. ئامانج حەسەن ئەحمەد :برایم ئەحمەد پۆڵی لەبزافی رزگاریخوازی و روناکبیری گەلی کورددا،چاپخانەی رەنج،چاپی یەکەم،سلێمانی،٢٠٠٩

٢. ئەحمەد حەمەد ئەمین:چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی نوێ و هاوچەرخی عێراق،چاپخانەی رۆژهەلات،چاپی یەکەم،هەولێر،٢٠١٠

٣. جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی،چاپخانەی منارە،چاپی سێیەم،هەولێر،٢٠٠٧

٤. جەمال نەبەز: ناسنامە و کێشەی ناسیۆنالی کورد:چاپی دووەم،هەولێر،٢٠٠٧

٥. حەسەن ئەرفەع:کوردەکان،و:سامان عەبدولا،چاپخانەی گەنج،چاپی یەکەم،٢٠٠٩

٦. دیڤید مەکداول:مێژووی هاوچەرخی کورد،و:ئەبوبەکرخۆشناو،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،چاپی دووەم،هەولێر،٢٠٠٥

٧. ڕوینە لۆمبۆین: کورد گەلێکی بێ ولات،و:ئەمجەد شاکەلی،چاپی یەکەم،ستۆکهۆڵم،١٩٩٤

٨. سۆزان کەریم مستەفا:بەعسیزم و کورد،چاپ و پەخشی حەمدی،چاپی یەکەم،سلێمانی،٢٠٠٧

٩. فیبی مار:مێژووی نوێی عێراق،و:حەمەشەریف حەمە غەریب،چاپخانەی ڕۆژهەلات،چاپی یەکەم،هەولێر،٢٠١٠

١٠. عەبدولقادر سالح:لاپەڕەکانی فەرمانڕەوایەتی عێراق لەفەیسەڵەوە تا تاڵەبانی،چاپخانەی پەیف،چاپی یەکەم،٢٠٠٩

١١. عەلی کەندی: فەرهەنگی ڕووداوەکانی کوردستان و وڵاتانی جیهان،هەولێر،٢٠٠٥

١٢. د.کەوسەر عەزیز گەلالی:باشوری کوردستان،چاپخانەی کاروان،چاپی یەکەم،هەولێر،٢٠٠٩

١٣. کریس کۆچێرا:کورد لەسەدەی نۆزدەوبیستەم دا،و:حەمەکەریم عارف،چاپی چوارەم،هەولێر،٢٠٠٧

١٤. کاروان محمد مجید:بارزانیەکان لەمەهابادەوە بۆ سۆڤیەت،چاپخانەی پەیوەند،چاپی یەکەم،سلێمانی،٢٠١١

١٥. کەندال: گەلێکی پەژموردە و نیشتیمانێکی پەرت،و:گومەیی،چاپی یەکەم،سوید،١٩٩٨

١٦. مسعود بارزانی:بارزانی و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد(١٩٦١–١٩٧٥) بەرگی سێیەم بەشی یەکەم

١٧. م،س.لازاریف:مێژووی کوردستان،و:وشیار عەبدوڵا سەنگاوی،چاپخانەی ڕۆژهەڵات،هەولێر،٢٠٠٨

١٨. نادر ئینتیسار:ئێتنۆ نەتەوایەتی کورد،و:عەتا قەرەداخی،چاپخانەی تیشک،چاپی یەکەم،سلێمانی،٢٠٠٤

١٩. نازناز محەمەد عەبدولقادر:سیاسەتی ئێران بەرامبەر بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی نەتەوەیی کورد لەکوردستانی عێراقدا١٩٦١–١١٩٧٥،چاپخانەی ئاراس،چاپی دوەم،هەولێر،٢٠١٠

گۆڤار

١. فەلاح حەسەن ئەحمەد:هەڵوێستی ئێران بەرامبەر شۆرشی ئەیلول(١٩٦١–١٩٧٥)گۆڤاری خامە،ژمارە(١٢)زستانی ٢٠١٠

٢. هەردی حەمەئەمین فەتاح:پەیوەندیەکانی عێراق–ئێران و کاریگەریان لەسەر کێشەی کورد،گۆڤاری کۆچ،ژمارە(٦)حوزەیرانی ٢٠٠٧

[1] – هەردی حەمەئەمین فەتاح:پەیوەندییەکانی عێراق–ئێران و کاریگەریان لەسەر کێشەی کورد،گۆڤاری کۆچ،ژمارە(٦)حوزەیرانی ٢٠٠٧،ل٢٣٩

[2] – نادر ئینتیسار:ئێتنۆ نەتەوایەتی کورد،و:عەتا قەرەداخی،چاپخانەی تیشک،چاپی یەکەم،سلێمانی،٢٠٠٤،ل،١٣٠

[3] – ڕوینە لزمبۆرن: کورد گەلێکی بێ وڵات،و:ئەمجەد شاکەلی،چاپی یەکەم،ستۆکهۆڵم،١٩٩٤،ل٤٠–٤١

[4] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:هەڵوێستی ئێران بەرامبەر شۆڕشی ئەیلول(١٩٦١–١٩٧٥)گۆڤاری خامە،ژمارە(١٢)زستانی ٢٠١٠،ل٨–٩

[5] – ئەحمەد حەمەد ئەمین:چەند لاپەڕەیەك لەمێژووی نوێ و هاوچەرخی عێراق،چاپخانەی ڕۆژهەڵات،چاپی یەکەم،هەولێر،٢٠١٠،ل١٧٠–١٧١

[6] – کەندال: گەلێکی پەژموردە و نیشتیمانێکی پەرت،و:گومەیی،چاپی یەکەم،سوید،١٩٩٨،ل٢٨٢

[7] – نادر ئینتیسار:سەرچاوەی پێشوو،ل١٣٠

[8] – کاروان محمد مجید:بارزانییەکان لەمەهابادەوە بۆ سۆڤیەت،چاپخانەی پەیوەند،چاپی یەکەم،سلێمانی،٢٠١١،ل١١٥–١١٦

[9] – هەردی حەمە ئەمین:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٣٩

[10] – دیڤید مەکداول:مێژووی هاوچەرخی کورد،و:ئەبوبەکرخۆشناو،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە،چاپی دووەم،هەولێر،٢٠٠٥،ل٤٩٧

[11] – نادر ئینتیسار:سەرچاوەی پێشوو،ل١٣٠

[12] – فیبی مار:مێژووی نوێی عێراق،و:حەمەشەریف حەمە غەریب،چاپخانەی ڕۆژهەڵات،چاپی یەکەم،هەولێر،٢٠١٠،ل١٢٨–١٢٩

[13] – دیڤید مەکداول:سەرچاوەی پێشوو،ل٤٩٧

[14] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:سەرچاوەی پێشوو،ل٩

[15] – هەردی حەمەئەمین فەتاح:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٣٧

[16] – د.کەوسەر عەزیز گەلالی:باشووری کوردستان،چاپخانەی کاروان،چاپی یەکەم،هەولێر،٢٠٠٩،ل٢٤–٢٥

١٧ – م،س.لازاریـف:مێـژووی کوردسـتان،و:ڕشـیار عەبـدوڵا سەنگاوی،چـاپخانەی ڕۆژهەڵات،هەولێر،٢٠٠٨،ل٤٤٤

١٨ – سۆزان کەریم مستەفا: بەعسیزم و کورد،چاپ و پەخشی حەمدی،چاپی یەکەم،سلێمانی،٢٠٠٧،ل ١٤٢

١٩ – دیڤید مەکداول:سەرچاوەی پێشوو،ل٤٩٧

٢٠ – ئامـانج حەسـەن ئەحمـەد :بـرایم ئەحەمـدڕۆڵی لـەبزافی ڕزگـاری خـوازی و ڕونـاکبیریی گـەل کورددا،چاپخانەی ڕەنج،چاپی یەکەم،سلێمانی،٢٠٠٩،ل١٤٥

٢١ – سۆزان کەریم مستەفا:سەرچاوەی پێشوو،ل١٤٣–١٤٤

٢٢ – ئەحمەد حەمەد ئەمین:سەرچاوەی پێشوو،ل١٧١–١٧٢

٢٣ – ئامانج حەسەن ئەحەمد:سەرچاوەی پێشوو،ل١٤٧

٢٤ – نادر ئینتیسار:سەرچاوەی پێشوو،ل١٣٠

٢٥ – کاروان محمد مجید:سەرچاوەی پیشوو،ل١١٧

٢٦ – ئەحمەد حەمەد ئەمین:سەرچاوەی پێشوو،ل١٧٢

٢٧ – ئامانج حەسەن ئەحمەد: سەرچاوەی پێشوو،ل١٤٩

٢٨ –عەلی کەندی: فەرهەنگی ڕووداوەکانی کوردستان و وڵاتانی جیهان،هەولێر،٢٠٠٥،ل٢٤

٢٩ – فەلاح حەسەن ئەحمەد:سەرچاوەی پێشوو،ل١٠

٣٠ – هەردی حەمەئەمین فەتاح:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٤٢

٣١ – کـریس کۆچـێرا:کـورد لەسـەدەی نۆزدەوبیـستەم دا،و:حەمەکـەریم عارف،چـاپی چوارەم،هەولێر،٢٠٠٧،ل٢٥٧–٢٥٨

٣٢ – مسعود بارزانی:بارزانی و بزووتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد(١٩٦١–١٩٧٥) بـەرگی سـێیەم بەشـی یەکەم،ل٣٠

٣٣ – هەردی حەمەئەمین فەتاح:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٤٠

٣٤ – ئامانج حەسەن ئەحمەد:سەرچاوەی پێشوو،ل١٥٠

٣٥ – نادر ئینتیسار:سەرچاوەی پێشوو،ل١٣١

٣٦ – ئەحمەد حەمەد ئەمین:سەرچاوەی پێشوو،ل١٧٥

٣٧ – کاروان محمد مجید:سەرچاوەی پێشوو،ل١١٧

[38] –کاروان محمد مەجید:هەمان سەرچاوە،ل118

[39] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:سەرچاوەی پێشوو،ل10

[40] –د.کەوسەر عەزیز گەلآلی: سەرچاوەی پێشوو،ل28

[41] – کاروان محمد مجید:سەرچاوەی پێشوو،ل119

[42] – ئامانج حەسەن ئەحمەد: سەرچاوەی پێشوو،ل151

[43] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:سەرچاوەی پێشوو،ل10

[44] – دیڤید مەکداول:سەرچاوەی پێشوو،ل400–500

[45] –کاروان محمد مجید:سەرچاوەی پێشوو،ل120

[46] –د.کەوسەر عەزیز گەلآلی:سەرچاوەی پێشوو،ل28–29

[47] – کاروان محمدمجید:سەرچاوەی پێشوو،ل121

[48] – کریس کۆچێرا:سەرچاوەی پێشوو،ل261

[49] – کاروان محمد مجید:سەرچاوەی پێشوو،ل121

[50] – حەسەن ئەرفەع:کوردەکان،و:سامان عەبدولآ،چاپخانەی گەنج،چاپی یەکەم،2009،ل202

[51] – کاروان محمد مجید:سەرچاوەی پێشوو،ل121–122

[52] – نادر ئینتیسار:سەرچاوەی پێشوو،ل131

[53] – فەلاح حەسەن ئەحەمەد:سەرچاوەی پێشوو،ل11

[54] – د.کەوسەرعەزیز گەلآلی:سەرچاوەی پێشوو،ل24

[55] – د.کەوسەرعەزیز گەلآلی:هەمان سەرچاوە،ل31

[56] – د.کەوسەرعەزیز گەلآلی:سەرچاوەی پێشوو،ل30–31

[57] – کریس کۆچێرا:سەرچاوەی پێشوو،ل258

[58] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:سەرچاوەی پێشوو،ل11

[59] – هەردی حەمەئەمین فەتاح:سەرچاوەی پێشوو،ل242

[60] – کریس کۆچێرا:سەرچاوەی پێشوو،ل258

[61] – جەمال نەبەز: کوردستان و شۆڕشەکەی،چاپخانەی منارە،چاپی سێیەم،هەولێر،2007،ل130

[62] – هەردی حەمەئەمین فەتاح:سەرچاوەی پێشوو،ل243

[63] – نادر ئینتیسار:سەرچوەی پێشوو،ل137

[٦٤] – حەسەن ئەرفەع:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٠٦

[٦٥] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:سەرچاوەی پێشوو،ل١١

[٦٦] – نادر ئینتیسار:سەرچاوەی پێشوو،ل١٣٤

[٦٧] – د.کەوسەر عەزیز گەلاڵی:سەرچاوەی پێشوو،ل٣٣

[٦٨] – کریس کۆچێرا:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٦٤

[٦٩] – نادرئینتیسار:سەرچاوەی پێشوو،ل١٣٧

[٧٠] – کریس کۆچێرا:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٦٥

[٧١] – هەردی حەمە ئەمین فەتاح:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٤٧–٢٤٨

[٧٢] – روینه لۆمبۆرن: سەرچاوەی پێشوو،ل٤٤

[٧٣] – د.کەسەر عەزیز گەلاڵی:سەرچاوەی پێشوو،ل٣٢

[٧٤] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:سەرچاوەی پێشوو،ل١٣

[٧٥] – نازناز محەمەد عەبدولقادر:سیاسەتی ئێران بەرامبەر بزووتنەوەی رزگاریخوازی نەتەوەیی کورد لەکوردستانی عێراقدا١٩٦١–١١٩٧٥،چاپخانەی ئاراس،چاپی دوەم،هەولێر،٢٠١٠،ل١١٢

[٧٦] – کریس کۆچێرا:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٧٠

[٧٧] – نازناز محەمەد عەبدولقادر:سەرچاوەی پێشوو،ل١١٥–١١٦

[٧٨] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:سەرچاوەی پێشوو،ل١٣

[٧٩] – مسعودبارزانی:سەرچاوەی پێشوو،ل٣٠

[٨٠] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:سەرچاوەی پێشوو،ل٢١

[٨١] – م.س.لازاریف:سەرچاوەی پێشوو،ل٤٤٩

[٨٢] – کەندال:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٨٢

[٨٣] – نازناز محەمەد عەبدولقادر:سەرچاوەی پێشوو،ل١١٥

[٨٤] – د.کەوسەر عەزیز گەلاڵی:سەرچاوەی پیچشوو،ل٣٤

[٨٥] – جەمال نەبەز:سەرچاوەی پێشوو،ل١٣٥

[٨٦] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:هەمان سەرچاوە ،ل٢١

[٨٧] – م،س،لازاریف:سەرچاوەی پێشوو،ل٤٥٧

[٨٨] – جەمال نەبەز:سەرچاوەی پێشوو،ل١٣٧

[٨٩] – نازنازمحەمەد عەبدولقادر:سەرچاوەی پێشوو،ل١١٥

[٩٠] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:هەمان سەرچاوە ،ل٢٣

[٩١] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:هەمان سەرچاوە،ل١٩–٢٠

[٩٢] – ئامانج حەسەن ئەحەمەد،سەرچاوەی پێشوو،ل١٦٤

[٩٣] – مسعود بارزاني:سەرچاوەی پێشوو،ل٣٥

[٩٤] – نازنازمحەمەد عەبدولقادر:سەرچاوەی پێشوو،ل١١١

[٩٥] – سۆزان کەریم مستەفا:سەرچاوەی پێشوو،ل١٤٥

[٩٦] – هەردی حەمەئەمین فەتاح:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٤٧–٢٤٨

[٩٧] – نازنازمحەمەد عەبدولقادر:سەرچاوەی پێشوو،ل١١٥

[٩٨] – هەردی حەمەئەمین فەتاح:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٤٨

[٩٩] – ئەحمەد حەمەد ئەمین:سەرچاوەی پێشوو،ل١٩٠

[١٠٠] – د.کەوسەر عەزیز گەلآلی:سەرچاوەی پێشوو،ل٣٥–٣٦

[١٠١] – حەسەن ئەرفەع:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٠٩–٢١٠

[١٠٢] –نازناز محەمەد عەبدولقادر:سەرچاوەی پێشوو،ل١١٥

[١٠٣] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٠

[١٠٤] – عەلی کەندی:سەرچاوەی پێشوو،ل٤٤

[١٠٥] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٥

[١٠٦] – نادر ئینتیسار:سەرچاوەی پێشوو،ل١٤١

[١٠٧] – فەلاح حەسەن ئەحمەد:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٦

[١٠٨] – هەردی حەمە ئەمین فەتاح:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٤٩–٢٥٠

[١٠٩] – د.کەوسەر عەزیز گەلآلی:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٢

[١١٠] – جەمال نەبەز:سەرچاوەی پێشوو،ل١٢٩

[١١١] – نادرئینتیسار:سەرچاوەی پێشوو،ل١٤١

[١١٢] – هەردی حەمەئەمین فەتاح:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٥٥

[١١٣] – نادر ئینتیسار:سەرچاوەی پێشوو،ل١٤٢

[١١٤] – هەردی حەمەئەمین فەتاح:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٥٥

[115] – عەبدولقادر سالح:لاپەڕەکانی فەرمانڕەوایەتی عێراق لەفەیسەڵەوە تا تاڵەبانی،چاپخانەی پەیڤ،چاپی یەکەم،٢٠٠٩،ل٣٢–٣٤

[116] – سۆزان کەریم مستەفا:سەرچاوەی پێشوو،ل١٧٢

[117] – جەمال نەبەز: ناسنامە و کێشەی ناسیۆنال کورد:چاپی دووەم،هەولێر،ل١٥٩

[118] – کریس کۆچێرا:سەرچاوەی پێشوو،ل٢٧٥

القسم العربي

تقييم أحد المستشرقين الألمان بحق تاريخ الكرد وتراثه جونفريد يوهانس مولر

الدكتور أحمد عبدالعزيز
كلية الآداب ـ جامعة صلاح الدين

حين إنطلقت حركة الاستشراق شطر الشرق، بقصد دراسة تراثه وتاريخه، لم تضع في حسبانها الاقتصار على أمةٍ بعينها، والتفرغ لتمحيص ما أنتجته من تراث، وأبدعت فيه، ما أمكنها الإبداع.

كما أنها لم تبنِ أسست عملها على أساس الاستثناءات أو الانصراف النظر، عن أمةٍ وتناول أخرى بالدرس والتحليل والتنقيب، للوقوف على ماكانت بصدده من النتائج المنتظرة لاقامة منهجٍ فكريٍ، يحمل الطابع الغربي في كل توجهاته، ثم العمل التجريدي على إشاعة هذا الطابع فنه، لاخضاع الناس لآثاره وأقصائهم عن مآثرهم العقيدة، شيئاً فشيئاً إلى أن يحين حينٌ من الدهر. يكون الشرقيون فيه غرباء عن تراثهم، ولايعرفون إلاّ النزر اليسير عنه شفاهاً أو كتابةً[1].

والمشافهة مادتها الأساسية، هي الاعتماد على السماع، أي أن السمع ينقل الموروث، نقلاً من أفواه الزمن، في حين تنقل الكتابة ماتستطيع نقله بالتدوين، كثر ذلك التراث أم قل، إلاّ أن الفجوة سوف تكون واسعة صعبة التجسير، وتتطلب عنصرين هامين، يصعب توفيرهما، إذا طال أمد الغربة بين التراث وأهله، هما الوقت والجهد بنوعيه لردمها. فالتجسير وبعده الردم يحتاجان أيما احتياج، إلى إصلاح مافسد من الفكر الشرقي، بسبب إصرار الغرب على تغريبه عن أهله[2].

مـن أراد تـوقي صـرير أسـنان الفتنـة، يتحـتم عليـه الاعتـصام بحبـل الفطنـة، فالفطنة والمدعومة بالوعي الناضج، كفيلة بتلاقـي شـرور الفتنـة أيا كـان مثيرهـا ومبرر إثارتها، والذي يتوسل بالفتنة لإثارة البلبلة والقلاقل، يلجأ إلى إطلاق الكلمات المكتبئة، باعتبارها وليدةَ الحروف الحزينة. فالكآبة والاحزان إن خيمت علـى بقعـةٍ، فإن مصيرها تلقـهُ القتامـةُ، وسكانها يقاسـون الـسوداوية، بحكـم آثارهـا المـسببة للمنغصات المفرطة في الشدة، تلك الـشدة المبنيـة علـى توجيـه الـوخزات المميتـة للضمائر والكلمات القاتلة للعقول، والمستشرقون ديـدنهم يتركـز علـى هـذه الفكـرة الناجمة، عن التكـديس والتخـزين المرضـي، النـابع مـن ركامـات الطفولـة والمثقلـة بمؤثرات البيئة، إلى جانب التـأثيرات العقائديـة والايدلوجيـة، المفـضيلة أحيانـاً إلى إرتكاب أخطأ، أخطارهـا ماحقـه للحقـائق، وهـذا مـانراه ينطبـق علـى المستـشرق الالماني المسمى (كوتفريد يوهانس مولر) المولود في العاشر من نيـسان عـام ألـف وتسعمئة وأربعة عـشرة، في قريـة تقـع جنـوب ألمانيـا أسمهـا (كـشفيتزه)، وتلقـى التعليم الابتدائي فيها من عام ألف وتسعمئة وعشرين إلى السادس والعشرين.

وأتم مرحلةً دراسيةً أخرى في ثانوية التجارة المهنية، عام ألف وتـسعمئة وتـسعةٍ وعشرين. ثم عمل مندوباً للشركات التجارية مدة سبعة أعوام. وبعد ذلـك أم الـشرق الأوسط، سـالكاً الطـرق البريـة والبحريـة، فـشملت رحلتـه عـدة دول مثـل: تركيـا وسوريا وفلسطين ومصر والعراق بما فيه إقليم كردستـان.

وقد إنخرط في المؤسـسة العسكرية، وبقي فيهـا عـامين وإكتـسب خـبرةً فائقـةً في الفروسية وفنونها، حتى أضـحى فارسـاً متميـزاً علـى صـعيد الـتحكم بفنونهـا، ثـم أحيل على التقاعد برتبة ضابط في الجيش الألماني.

وإلى جانب إحترافه التجارة، عمل مدرباً عسكرياً، يدربُ الجنود الالمـان ويمـرنهم على كيفية ممارسة فنون القتال ضد روسيا، لاسيما في معركة لينينغراد.

وكرس(مولر) كل جهده لتوفير مصادر الطاقة للجيش وطنه، من عام ألف وتسعمئة وخمسة وأربعين إلى ثمانية وأربعين، وتمثل تكريس جهده في أكبر مشروع نفطي في كردستان.

بيد أن الإخفاق إكتفه فلحق الفشل الذريع، على أيدي المخابرات البريطانية، ولما ذاق مرارة الإخفاق، عوض عنه بتأسيس جمعية خيرية أسماها (أصدقاء السلم).

لامواربة في أن (مولر) إذا أصغى يسمع جيداً، وإن نظر أبصر جيداً، لأن أذنيه الصاغيتين غير عاجزتين عن السمع والاستماع، إلى ما أثير في المجالس التي شاطرهم فيها الكلام، وإن عينيه الباصرتين قادرتان على رصد المنظورات بدقة متقنة، وهو الذي كان تاجراً وعسكرياً ومدرباً ماهراً، متمرساً يغني بمهارته الجنود الالمان، ومن كان هذا شأنه فلايجوز له، أن يقع فيما يقع فيه غيره من الهفوات والزلات، فهو يصف الكرد بأنهم لصوص وقطاع طرقٍ، يجيدون السلب والنهب إجادةً يحالفها كبير الحظ من التوفيق[٣]، ثم ينقض وصف حين قابل المغوار الشهيد الشيخ محمود الحفيد، طيب الله ثراهُ وأكرم مثواهُ، جزاءً وفاقاً لما بذل من الوسع الواسع، في سبيل الكرد وكردستان. وكال المديح والاطراء والثناء على المغفور له، كيلاً يدنو من السيل، إذ وصفه بأنهُ جرماني العنصر، شأنه شأن جميع الألمان المنتمين إلى العنصر نفسه، ثم قال إن شعبينا غير محظوظين، ونصيبهما في الحظ أشد ضآلةً من الضئيل. بيد أننا قد حظونا في هذه الأيام، بقائد صنديد جعل نصب عينيه الإرتقاء بألمانيا وشعبها إلى المعالي. وبذلك كريد أن يوحي الشيخ الشهيد بأنه هو الآخر القائد المنتظر، الذي طالما حلم به الشعب الكردي. فهذا الايحاء يحمل في طياته المخاطب على عقد المقارنة، بين كنه القائدين متزامنين ومختلفين، من حيث المكان وليس في العرق[٤].

وممعن النظر في قول المستشرق، يحق له إستنتاج أمرين أولهما حث المرحوم الشهيد على مناصرة الألمان، بالوقوف إلى جانبهم ضد خصومهم، وثانيهما مداعبة عواطف ومشاعر الكرد، خلال دغدغة إثارة الكوامن النفسية، وتأجيج المشاعر العرقية المخفرة على وحدة الصف، إنطلاقاً من وحدة الدم الجاري في عروق المنتمين إلى العرق الآري؛ وكلا الأمرين يصبان في مصبٍ واحدٍ ويصبو مثيرهما إلى غاية واحدة، هي تحشيد التأييد لألمانيا ضد دول الحلفاء(٥).

وليس هذا فحسب، بل يذهب إلى أن الكرد أصحابُ القدح المعلى، في إكرامهم لضيوفهم، ولهم قصب السبق في مد يد النجدة والمعونة، لمن يطلبها منهم، فكيف يتفق هذا الوصف مع ماسبقه من حديثه الخاص، بوصف الكرد بأنهم متمرسون في التلصص القتل وقطع الطرق، على الأمينين الأبرياء، وبرغم بعد الوصفين عن بعضهما، بعد الثرى عن الثريا، لاندع الفرصة دون إغتنامها لنطرح سؤال مشروعاً عليه، وعلى من سبقه ولحق به من المستشرقين، وهو هل تعرض أحدهم لأدنى درجات الاساءة في التعامل، أثناء تجوالهم في أرجاء كردستان الكبرى طولاً وعرضاً، فإذا كان الجوابُ بأجل، فلما أغفل هذا الجانب، وإن كان بكلا ! فلماذا هذا الاحجاف والتجاوز غير المشروع على شعبٍ يعتبره جزءً من الشعوب الآرية. فأيهما أرسخُ قدماً في أرضية الصواب وأعمق جذراً في المصداقية.

وفي سياق حديثه عن المرأة الكردية، يقع في شرك مغالاةٍ ماسبقه إليها أحد، فمغالاته تخضع للمقولة القائلة: (شر البلية مايضحك). ونحن لانريد أن نعد الضحك نابعاً عن الشرور، لكونه يتولد عن التسلية والطرب والأنس والممازحة وما إليها من عوامل إثارته. لكننا نرى أنفسنا نستحق التمتع بقسطٍ منه، لا لغرابة طرحه بل لكونه رجلاً ضليعاً، يأخذ بنواصي كثير من الخبرة، ومع ذلك يتساهل مع نفسه في إطلاق وصف على الكرد، مثير لنمط من أنماط الهزل المقصود، إذ يقول إن الكرد يتعاملون مع المرأة معاملة لاتليق إلاّ بالحيوانات على حدِ زعمه. فالمرأة الكردية

على أعظم قدر من المكانة المرموقة والمنزلة السامية، والمركز الراقي في مجتمعها الذي يكن لها الودّ الصادق، ويتعامل معها معاملةً تقطر منها القيم الفضيلة والشيم النبيلة والمباديء السامية، التي تعصمها من كل أنواع المساويء، وتزين جيدها بقلائد المحاسن على مر التاريخ[٦]، ولانظن ظناً في أن مجتمعا آخر من المجتمعات البشرية يكن لها، ذلك التقدير العالي الذي يتجلى في إجلال الشعب الكردي لنسائه.

ومن قلب النظر بامعان في صفحات مدونات المستشرقين غير (مولر)، فإنه لن يخرج بما خرج به من ملاحظة غير مدعومة بالبراهين والأدلة والتذكير، هو أن المرأة الكردية غير مسؤولة شرعاً وعرفاً، عن كسب القوت وإيلاج الليل في النهار والنهار في الليل، لتأمين المستلزمات الحيوية لأفراد الأسرة[٧]، فالرجل هو المسؤول الأول والأخير عن القيام بتوفير لقمة العيش بكل إخلاص وأمانةٍ وتفانٍ، دون أن يمن على زوجته أو يثير كلمة توحي بالتقاعس، عن وظيفته الملقاة على عاتقه شرعاً وعرفاً، والمرأة صاحبة الحل والعقد في بيت أبيها ثم زوجها، ولها مطلق الحق المزين بحرية المشيئة فيما تملك وتلبس من الحلل والمجوهرات، البالغة حداً لاتحلم به المرأة الاوروبية بأي وجهٍ من الوجوه، ناهيكم عن الصداق العاجل والآجل، ومتى ما أرادت تمكنت من إستيفائه، لأنه أمانة في عنق زوجها، وحقها مصون في إستردادها شرعاً وعرفاً وقانوناً. بعكس المرأة الغربية التي تسعى سعياً دؤوباً وبصورة دائبة طوال حياتها، عساها تنال ماتسد به رمقها، وتوفر به ماتحتاج إليه من المتطلبات الحيوية[٨]. والأنكى من ذلك أن دولة أوروبية معينة، تعد نفسها من أقوى الدول وأقدرها على التحكم بمصائر الشعوب[٩]، وتستنزف الدماء من مآقيها بالحديد والنار، ومع ذلك إذا قضى الزوج من زوجته وطراً ونال منها المنال المطلوب، عرضها للبيع بأبخس الأثمان، ويبلغ ثمن الواحدة منهن ثلاثية شليناً في بعض الأحيان، فهل هناك وجه للمقارنة بين المرأة الكردية، ومدى الاعتزاز

بكرامتها وصيانة مقدراتها، والمرأة الغربية فيما يحيق بها من سيء المكر المزري، البالغ في الخزي والانتقاص من قيمتها الانسانية(١٠).

وأما من حيث العفة والإحتشام والعزة الذاتية، فإن الفارق معدوم، ومهما حاول الغرب اللحاق بركب الشرق في هذا المضمار، فلن يظفر بطائل على مر الزمن، لاسيما الكرد يذبون المعاني الشرف والكرامة والإباء والشهامة وما شاكل ذلك من القيم الانسانية(١١)، ويذودون عنها ذوداً يهون دونه الموت، منطلقين من مبدءٍ منظوم شعراً هذا نصه:

يهون علينا أن تصاب جسومنا

لتسلم أعراض لنا وعقول

إن الكرد أحرص مايكونون على سلامة النساء في جميع مجالات الحياة، فيسترخصون الأرواح حفاظاً علىَ الأعراض والعفة. والآن حان أن نشير إلى قضية بالغة الأهمية، تتمثل فيما قام به المحتل الغاشم تجاه النساء العراقيات في سجن أبي غريب، والعالم شاهد بأسره على الفضائح والفظائع والفواجع، التي أنزلها بحقهن دون وجه حقٍ، فلو بقي المستشرق مولر على قيد الحياة إلى يومنا هذا، فماذا كنا ننتظر منه، وقد كان يرى ويسمع كغيره بهذه الفاجعات المأساوية، فهل كان يتجرأ على الاشارة إلى هذه الجرائم، ووصفها على حقيقتها أو أنه كان يلوذ بالصمت على هذه الآثام المفجعة. فأي من الجانبين ينتقص من المرأة انتقاصاً عديم النظير، الفرق بينهما كالفرق بين العنقاء عند السهى، واليومة التي تنعب بين الطلول.

وكم كنا نوّد أن تكون نتائج الرحلات سليمةً وخاليةً من الشوائب، المنتقصة لأقيام مؤلفات المستشرقين، ليتخذها المعنيون مصادر ومراجع يقيمون عليها أركان البحوث والدراسات والتأليفات، لكن هذا الأمل بقي رفاتاً في الأرماس، فـ(مولر) يرتكب خطأً آخر، أو يتعمد إليها الغربيين بما لايتصف به الكرد، مما

يستلهموه ويلهمه لأقرانه، من سوء الفهم أو التفهم، حين يقول إن المرأة الكردية، إذا توفي عنها بعلها تبقى أرملةً على مدى أيام عمرها المتبقي، ولايحق لها الاقتران برجلٍ آخر، بعد ممات زوجها، هذا كلام عجيب ومثير مما هو أعجب من العجب، ولانعلم من أين إستقى هذه المعلومات، وكيف توصل إلى هذه النتيجة غير المنطقية، وهو الذي جال في بلاد الكرد بحريةٍ تامةٍ، لم يتعرض سبيله أحدٌ من الخلق، ولم يصطدم بأية عرقلة أو عقبته أو حواجز أو موانع تحول بينه وبين مآربه[١٢]، فما عسا أن يكون قصدهُ فيما أثاره لغاية في نفسه مضمرةٍ، لايريد البوح بها، إلاّ لبني جلدته حين إيابه أو ضرب من ضروب التشويه للحقائق، وتزييفها التضليل من يقع مؤلفه في متناوله، فتتشكل لديه نظرة غير منصفة إلى الكرد، وفكرة مسمومة يراد منها تسميم أكبر عددٍ ممكن من الناس، حين يسمعون بشعبٍ موصوفٍ بتلك الأوصاف المبتذلة، التي يتبرأ منها الكرد براءة الذئب من دم يوسف[١٣].

ومما هو أشد غرابةً إن (مولر) لم يتعب نفسه قليلاً أو كثيراً بقراءة الكتب الاسلامية، قراءةً فاحصةً فلو فعل ذلك لصان نفسه من إرتكاب هذه الأخطاء المسيئة إلى مؤلفه إساءة بليغة.

وفيما يختص بالصلاة في الدين الاسلامي، يقول (مولر) إن من ترك الصلاة جزاءه الموت، والأمر ليس كذلك في مطلق الاحوال. بل توجد شروط وقيود إذا خرج عليها أحد معتنقي الاسلام، فإنه يحاسب حساباً ينسجم مع ما يقتضيه أحد الشروط الواجب تطبيقها، فمن ترك الصلاة عن عدم الاقتناع بها، يعد خارج نطاق الدائرة الاسلامية، وعقوبته محددة حسب الأحكام الشرعية والمقاييس الفقهية المعمول بها، ومن تركها تهاوناً وتكاسلاً فعقوبته ليست كسابقتها، من حيث الخفة والثقل فـ(مولر) أطلق العنان لنفسه، وطفق يصدر الاحكام المناقضة للحكمة، فلو أجهد نفسه قليلاً لما وقع فيما لاطائل تحته، وهو المسلح بسلاح الخبر والعبر، مع

ذخيرة حية من التجارب الناجمة عن مهامه العديدة، التي أداها تجاه أمته أيام المحن؛ ولكنه أسلم نفسه للاتكالية، وعدم الانتفاع بما دونه من المستشرقين، في شتى المجالات والمظاهر الشرقية.

ولم كان خليقاً به، وهو الضليع المشهود له بتضلعه في مضامير عديدةً، أن لايسير في نفس المسار الذي سلكه غيره، وكان حركته محددة المدار، كما هو شأن الكواكب التي تواكب حركاتها في مداراتها المعينة، فأقل إنحراف عنها، يحدث زلزال كاريثية في أعماق الكون.

الهوامش

١- محمد الاسعد: مستشرقون في عالم الاثار، كيف قرأوا الألواح وكتبوا التاريخ، الدار العلوم العربية، بيروت، ٢٠١٠م، ص٢٤٦.

٢- ارشاك سافراستيان: الكرد وكردستان، ترجمة: الدكتور أحمد محمود الخليل، دار الزمان، الطبعة الأولى، دمشق، ٢٠٠٨م، ص١٢٤.

٣- لوسينان رامبو: الكرد والحق، ترجمه وقدم ووضع حواشيه: عزيز عبدالأحد بناتي، مطبعة وزارة الثقافة، أربيل، ١٩٩٨م، ص٥٤، ٥٨، ٥٩.

٤- أرنولد ولسن: بلاد مابين النهرين(١٩١٧-١٩٢٠م)، طبع أوكسفورد، ١٩٧٣م، ص٣٨.

٥- محسن محمد المتولي: كرد العراق، الدار العربية للموسوعات، الطبعة الأولى، بيروت، ٢٠٠١م، ص١٣٠.

٦- عبدالستار طاهر شريف: المجتمع الكردي، دراسة اجتماعية ثقافية سياسية، بغداد، ١٩٨١م، ص٢٠.

٧- هادي جاوشلي: الحياة الاجتماعية في كردستان، مطبعة الجاحظ، بغداد، ١٩٧٠م، ص٨٢.

٨- مينورسكي: الاكراد، مطبعة صلاح الدين، بغداد، ١٩٨٤م، ص٧٤.

٩- ميجرسون: رحلة متنكر إلى بلاد مابين النهرين وكردستان، ترجمة: فؤاد جميل، مطبعة بغداد، الجزآن الأول والثاني، ١٩٧٠-١٩٧١م، ص٣٣.

١٠- الدكتور عمادالدين خليل عمر: المرأة والأسرة المسلمة من منظور غربي، مكتبة التفسير، أربيل، ٢٠٠٨م، ص٥٦ومابعدها.

١١- نفسه.

١٢- هادي جاوشلي: الحياة الاجتماعية، ص١٧.

١٣- نفسه، ص٣٩، ٨٢.

مأساة الآثوريين في خضم أحداث الحرب العالمية الأولى ومابعدها

د.حسن الجاف

وجدت الأمبراطورية العثمانية نفسها خلال الحرب العالمية الأولى وجهاً لوجه أمام ألد أعدائها الطامعين في ممتلكاتها انكلترا وفرنسا في جبهة موحدة بينما كان الصراع بين تلك الدول يشكل في السابق العلاج الوحيد تقريباً للحفاظ على حياة الرجل المريض[1]. ومن هناك كان الموت قد دنا تدريجياً من الأمبراطورية العثمانية المحتضرة أكثر من أي وقت مضى، وذلك من جراء الشكل الجديد الذي إتخذه تناسب القوى على الصعيد الدولي[2]، كان السبب الرئيسي لنشوب الحرب العالمية الأولى مطامع الدول الكبرى وعلى رأسها بريطانيا، وروسيا القيصرية وفرنسا وألمانيا والنمسا الراغبة في إعادة توزيع العالم كانت تلك الدول جميعها قد ركزت انظارها على ممتلكات الأمبراطورية العثمانية الضعيفة في أواخر أيامها منتظرة للهيمنة في الوقت المناسب للأستحواذ على تركتها الثقيلة.

وبعد زج الاتحاديون الأمبراطورية العثمانية في أتون الحرب العالمية الأولى(١٩١٤-١٩١٨) بالاشتراك مع دول المحور لم يكونوا يفكرون قليلاً على إيجاد حل لمشكلات القوميات التي كانت تعيش ضمن الامبراطورية العثمانية وبدلاً من الحل إلتجأوا إلى منطق القوة والضعف فقد ضربوا العرب والأرمن والاثوريين والكرد في سنوات الحرب بشدة وقسوة متناهية[3].

كان الاثوريون قبل الحرب العالمية الأولى يعيشون أساساً في الدولة العثمانية وإيران حيث كانوا يحتلون في ايران السهول الواقعة حول بحيرة اورمية، أما في الدولة العثمانية فكانوا يتركزون في ولايات الموصل[4] وهكاري وارضروم و وان.

كان الاثوريون مسيحيين تتمثل عندهم جميع الكنائس المسيحية تقريباً كالنسطورية والأرثوذكسية واليعقوبية والبروتستانتيه وغيرها، وأغلبية الاثوريين الذين كانوا يعيشون في الدولة العثمانية من اتباع الكنيسة النسطورية، أما الذين يقطنون منهم في ايران فكانوا من اتباع المذهب الارثوذكسي.

ويتكلم الاثوريون النساطرة اللغة الآرامية التي تنتمي إلى العائلة السامية، أما اللغة الدارجة عند الاثوريين الكلدان فهي احدى لهجات اللغة السريانية[٥]. ورغم ان الاثوريين في الدولة العثمانية كانوا يدفعون الضرائب لحكومة السلطان. فانهم كانوا في واقع الأمر يتمتعون باستقلال ذاتي بل وباستقلال فعلي في الكثير من شؤونهم.

كانت الحكومتان العثمانية والايرانية تخفيان على الدوام بدوافع سياسية العدد الحقيقي للسكان المسيحيين ومنهم الاثوريون، كذلك كان الاثوريون أنفسهم يخفون حقيقة عددهم رغبة منهم في تقليل العبء الضرائبي، ولهذا لاتوجد إحصائيات دقيقة عن عدد الاثوريين قبيل الحرب العالمية الأولى، كان اثوريو سنجق هكاري يعيشون بالاساس على شكل قرى كبيرة يتألف بعضها من (٥٠٠) دار ومن بين القرى الكبيرة قرية آشيتا في قضاء (جوله ميرك).

وما أن قامت الحرب العالمية الأولى حتى أخذت الحكومة العثمانية تهتم بمنطقة هكاري التي يقطنها الاثوريون لأن موقعها الستراتيجي المهم جعل لموقف الاثوريين أهمية كبيرة في الدفاع عن أواسط الأناضول. لذلك وجه والي وان قبل ان تدخل الدولة العثمانية الحرب إلى جانب دول المحور رسالة إلى مارشمعون(بنيامين) الذي إرتقى كرسي البطرياركي[٦]، ولم يبلغ من العمر (٢٠)عاماً وعده فيها بتزويد الاثوريين بالسلاح والمعدات ويفتح المدارس لهم بلغتهم القومية، ودفع رواتب لرجال الدين وزعماء القبائل، وقد تكررت مثل هذه الوعود عندما دخلت الدولة العثمانية الحرب فعلاً[٧] ذلك ان الأوساط الحاكمة التركية كانت تسعى إلى جعل الاثوريين

حلفاء لها أو على الأقل دفعهم إلى الوقوف على الحياد، وهكذا أراد الأتراك تحويل هكاري إلى نقطة موجه ضد الروس، بل وعندما تحين الفرصة ضد الانجليز الموجودين في ذلك الوقت في جنوب ايران، ولكن الأمور كانت تجري بشكل يختلف مع هذه الأمنيات الطيبة لبعض من قادة الأوساط الحاكمة في الدولة العثمانية اذ بدأ اللغط يدور في تركيا علناً عن مذبحة عامة للمسيحيين وعندما وقع المتوقع ودخلت تركيا الحرب في تشرين الثاني عام ١٩١٤، مهدت لذلك بنهب قرى المسيحيين القريبة من (باشقله) في منطقة هكاري بموافقة صريحة من السلطات العثمانية المحلية على أن صفحات معارك هذه الحرب بدأت في ايران المحايدة[٨] وهي بلاد يجب ان تكون حدودها محرمة (نظرياً على الجانبين المتحاربين ولكن الدول المتصارعة في هذه الحرب الضروس لم يحترموا بشكل من الأشكال استقلالها وحيادها ودخلت قوات الحلفاء والمحور إلى الأراضي الايرانية شمالها وجنوبها وغربها وهكذا أصبحت ايران أشبه برقعة الشطرنج التي أحكم اللاعبون المهرة من الأطراف المتحاربة كل من موقعه وبطريقته أحكام تحريك بيادلهم فيها وعلى الرغم ان ايران ظلت بلداً محايداً من الناحية الرسمية الا أنها تحولت واقعياً في سنوات الحرب إلى ساحة قتال بين الدولة العثمانية وروسيا، وبعد قيام ثورة أوكتبر عام ١٩١٧ وخروج قوات الحرب بين الأنجليز والعثمانيين تساندهم الألمان بالمال والعدد العسكرية والضباط المتمرسين في فنون الحرب والاستخبارات، كان من الطبيعي ان يحاول كل طرف من أطراف الصراع، تحقيق مكاسب معينة على الأرض الايرانية على حساب الاطراف الاخرى وكان من الطبيعي أيضاً أن يسعوا في مجتمع تتحكم فيه إلى حد كبير العلاقات القبلية والعشائرية إلى كسب ولاء هذه العشائر فاندس عملاء الانجليز والروس والأتراك والألمان بين صفوف العشائر يصولون ويجولون في طول البلاد وعرضها وشهدت ايران نشاطاً محموماً لهؤلاء العملاء قلما شهدته

منطقه أخرى من الشرق الأوسط فاستخدم الانجليز المال والرشوة لشراء رؤساء العشائر لاسيما الكبرى منها كالبختيارية، وإعطاء السلاح والعتاد لاثارة القلاقل في وجه أعداء الانجليز في ايران(٩).

بل أن الانجليز فكروا في تشجيع الخانات ورؤساء العشائر على الانفصال عن الحكومة المركزية فيما اذا سقطت تلك الحكومة في أيدي قوة معادية لهم وتظهر هذه الحقيقة بوضوح في مساندة البريطانيين لشيخ خزعل أمير منطقة عربستان و(أهواز) على اعلان الاستقلال وفك تبعيتها إلى الحكومة الايرانية كما اعطته تعهداً بحماية استقلال امارته ضد أي اعتداء يحتمل وقوعه على امارة الأهواز(١٠).

وبدورهم نشط الالمان والاتراك في إستغلال عواطف الشعوب الايرانية الدينية لأثارتها ضد الحلفاء وحقق العملاء الالمان في ايران نجاحات ملموسة في إثارة قسم من العشائر ضد الانجليز والحلفاء وفي خضم هذه الأحداث المتسارعة اثناء الحرب العالمية الأولى أدخل الاثوريون اللعبة السياسية فكان روسيا القيصرية أولى تلك الدول المتحاربة التي حاولت التقرب إلى الاثوريين بحجة حماية المسيحيين من اتباع الكنيسة الشرقية من براثن الدولة العثمانية، وكان قيام مذبحة الأرمن في الدولة العثمانية علامة تحذير للاثوريين اذ لم تلبث بعدها أن وجهت الدولة العثمانية فصائل القوات الحميدية، لنهب القرى الواقعة شمال هكاري كانوا هنا سابقاً، وكانت الفصائل الحميدية جلها من العشائر الكردية رغم أن الكثير من العشائر الكردية الكبيرة امتنعت من الانخراط في سلك الوحدات الحميدية وخاصة في كردستان الجنوبية مثل عشيرة بشدر وقبيلة الجاف الذائعة الصيت وعشيرة هموند المعروفة وعشائر منطقة بدليس(١١).

وكان رئيس عشائر الجاف محمود باشا في خلاف دائم مع الدولة العثمانية(١٢) وفي بدايات الحرب زاول العثمانيون والألمان نشاطات واسعة داخل المناطق وبين

العشائر الكردية الايرانية نفسها وقد حول عملاء الألمان مدينة كرمنشاه إلى إحدى قواعد عملهم المتواصل في المنطقة، اذ تم في هذه المدينة جمع المتطوعين[١٣]، من العشائر الكردية وتنظيم مخازن للسلاح بالأموال الألمانية كما كان عليه الأمر في المدن الايرانية الأخرى، وقد أجرى هؤلاء إتصالات مركزة بالعديد من رؤساء الكرد المتنفذين مما اثار قلقاً كبيراً في الأوساط العسكرية و(الدبلوماسية الروسية) التي شبهت وثائقها الوضع في كردستان الايرانية (بقدر يغلي) من جراء نشاطات الألمان والاتحاديين[١٤]، الذين تمكنوا من جذب أكثرية سكان كردستان الايرانية إلى جانبهم وإثارتهم ضد روسيا. وقد تركز الاحتكاك المباشر بين الروس والعثمانيين في مناطق أذربيجان وكردستان الايرانية، فقد إخترقت القوات العثمانية الحدود الايرانية بعد تورط الامبراطورية المباشر في الحرب فاحتلت في النصف الأول من تشرين الثاني من العام ١٩١٤ قسماً من المناطق الغربية من ايران فيهما مدينتا (خوي وأورمية) وغيرهما ووصلت مدينة تبريز في الرابع عشر من الشهر نفسه. مهد تقدم الجيش العثماني الطريق للاتحاديين والألمان مزاولة نشاط أكبر بين اكراد إيران فتمكنوا من كسب بعض القبائل الكردية الكبيرة كعشيرة سنجابي المعروفة وعشيرة الشكاك الكبيرة وأستطاع الألمان والاتراك اقامة حكومتين مؤقتتين في كرمنشاه وقم وقد تحولتا إلى مقر للناقمين الايرانيين على الروس والانجليز[١٥]، وخاصة مدينة كرمنشاه لموقعها الجغرافي البعيد عن القوات الروسية والانجليزية وتواجد عدد كبير من العشائر المقاتلة الشجاعة في مناطقها المختلفة[١٦].

وكان من شأن سياسة الاتحاديين والألمان في ايران تعميق التناقضات القومية والخلافات الدينية في المناطق التي تتواجد فيها إثنيات وأعراق متباينة، فما ان إحتل العثمانيون في كانون الأول من العام ١٩١٤ مهاباد قاصدة مراغه وتبريز ومدينة أورمية حتى بدأ جنودهم والمسلمون من بعض القبائل الكردية الموالية لهم

يعيثون بمقدرات المسيحيين القاطنين في المدينة وأطرافها ولاسيما الاثوريين منهم بحجة إنحيازهم إلى جانب الجيش الروسي فأحرقوا حوالي مئة قرية من قراهم وقتلوا عدداً كبيراً من أفرادهم وشردوا من تبقى منهم على قيد الحياة(١٧).

وفي الوقت نفسه تقريباً حدثت مجزرة أخرى في سلماس ذهب ضحيتها حوالي ألف شخص بريء، وقد لعب في هذه المجزرة اسماعيل آغا (سمكو) زعيم عشيرة الشكاك دوراً أساسياً فاعتقله الروس بعد عودتهم إلى اذربيجان الغربية ونفوه إلى جورجيا(١٨).

ولكن سرعان ماتغير ميزان القوى من جديد لصالح الحلفاء إثر الاندحار الفظيع الذي ألحقته القوات الروسية بالقوات العثمانية في كانون الثاني (١٩١٥) في معركة (ساريكاميش) التي هزت مواقع العثمانيين في مختلف الجبهات الايرانية لتنمي بذلك السيطرة العثمانية على أهم المناطق الاذربيجانية والكردية في غربي ايران وشمالها الغربي، احتلت القوات الروسية في نيسان ١٩١٥ واقترحت القيادة الروسية على زعماء الاثوريين. القيام بإنتفاضة ضد الاتراك(١٩) ووعدتهم بالسلاح وبالمساعدة المادية وكان الزعماء الاثوريين الذين أثارتهم مذبحة الباك في منطقة هكاري يتحرقون شوقاً للانتقام من الاتراك لذلك قبلوا إقتراح القيادة الروسية وأخذوا يطالعون المارشمعون بالانتفاض على القوات العثمانية.

ويظهر ان النقطة التي كانت سبب ترجيح كفة الحلفاء من قبل الاثوريين هي ذات طابع ديني ذلك الطابع الذي كان الاتراك مسؤولين عنه من البداية إلى النهاية بأعلانهم الجهاد، فقد شعر الاثوريون بأنهم مدعون الآن ليسهموا بدورهم إلى الجانب المسيحي فما ان اوردتهم الدعوة حتى لبوها مطرحين جانباً كل المخاطر التي تكتنفها(٢٠) وهكذا اعلن المارشمعون باعتباره الزعيم الروحي والزمني للاثوريين باسم رعيته الحرب على الدولة العثمانية في ١٠/أيار/١٩١٥. وفي ١٩١٥ حرضت

الاثـوريين الجيـوش الروسـية المتقدمـة نحـو جلامـرك علـى مهاجمـة الاتـراك فلمـا إضــطرت الجيـوش الروسـية بعدئـذ علـى الانـسحاب، هـاجم الاتـراك الاثــوريين واضطروهم علـى مغـادرة أوطـانهم في هكـاري إلى ايـران وهنـاك واصـلوا مـساعدتهم لروسيا حتى الثورة البلشفية[٢١].

ظل الاثوريين حتى ربيع ١٩١٧ تحت حماية القوات الروسية التي احتلت أورمية، ولكن الجبهة الروسية هناك أخذت بالتفكك بعد ثورة شـباط ١٩١٧ البرجوازيـة في روسيا، وبعد خروج الروس من أورمية طلبت الحكومة الايرانية من الاثوريين تـسليم أسلحتهم، وعندما رفض الاثوريون ذلك قرر حاكم تبريز أن يستخدم ضـدهم أكـراد أورميـة فـأمر القائـد الكـردي المعـروف اسماعيـل آغـا سمكـو بقتـل المـارشمعون بنيامين، لقد دعا سمكو مارشمعون وقليلاً من أتباعه إلى مقابلة للبحـث، في الوضـع الحالي والمستقبل وقد اجتمع المارشمعون في قرية (كونه شـار) علـى الطريـق بـين صاين قلعة وجهريق في الثالث من جمادي الثاني سنة ١٣٣٩هـ/الثالث من آذار سـنة ١٩١٨م مع اسماعيل آغا شكاك (سمكو) بهـدف عقـد تحـالف سياسـي بـين الكـرد والاثوريين لتشكيل حكومة كردية آثورية، أرمنيـة في أذربيجـان الغربيـة مـن ايـران، لكن اسماعيل آغا(سمكو) وقع في خطأ قاتل بأغتياله مارشمعون (بنيامين) وتـسعة وتسعون من أتباعه المخلصين[٢٢].

ويلخص سمكو أسباب قتله لمارشمعون في لقاءه مع مـصطفى باموكي رئيس نـادي الكـرد في اسـتانبول في عـام ١٩٢١ بقولـه كـان مـارشمعون بـصدد اغفالنـا واستعمال قواتنا لأزاحة السلطات الايرانية في اذربيجان الغربية.

وللتأريخ أذكر لايمكنني إستساغة المبررات التي يذكرها بعض المؤرخين الكرد لقيام سمكو بتنفيذ هذه الجريمة البشعة ولايمكنني قبول وجهات النظر القائلة بـأن خوف سمكو من خطر مارشمعون وعشيرته التي قوامها (١٢٥)ألف مقاتل تساندهم

القوات الروسية[٢٣]، وتحضى بمساندة ومساعدة البعثات التبشيرية الانجليزية والأمريكية والروسية من النواحي العسكرية والسياسية كانت وراء قيامه بهذه الجريمة[٢٤]، وحسب وجهة نظري سواء أكانت دوافع عملية إغتيال مارشمعون أتت من خوفه من تحريض الروس أو الانجليز أو الحكومة الايرانية له لايعدو عمله هذا سوى جريمة غادرة ووصمة في جبين هذا الزعيم الكردي الشجاع[٢٥].

وهنا لابد من التنوير خدمة للتأريخ بأن قبائل كردية عديدة دخلت في مشاحنات وصراعات ومعارك لمصلحة الاتحاديين الاتراك والحكومة الايرانية ضد الاثوريين وكذلك استغل الاثوريين والكرد أبشع استغلال من قبل الدول المتصارعة في الحرب العالمية الأولى. للقيام بدور لم يكن لهما مصلحة معه وقد أصاب الأخوان وكرام كبد الحقيقة عندما وصف هؤلاء الأكراد بـ(الادارة البريئة المسخرة) التي إستخدمتها حكومة استنبول لتتنفيذ مآربه السياسية[٢٦].

وعندما علم الاثوريون باغتيال زعيمهم الروحي والزمني المارشمعون تملكهم الغضب الشديد والهياج الوحشي الذي نجم من أولئك القبليين عندما بلغهم نبأ مقتل بطريركهم المحبوب، ففي أول لغمة تارية من هياجهم اعملوا أيديهم ذبحاً بكرد أورمية الا أن زعماءهم تدخلوا حالاً فاوقفوا المآساة وأختير (بولص) وهو أخ صغير للقتيل خلفاً له على الكرسي البطريركي وجردت حملة قوية بقيادة داود وخوشابا للانتقام والثأر.

وأنضم إلى زحف هذين زعيم ثالث هو (البطرس البازي) الذي تزعم قيادة القوات الاثورية وتمكنت هذه القوات من الاستيلاء على مدينة أورمية وسلماس وقتلوا الكثير من أهاليها دون تمييز بين بريء ومذنب.

وقاد آغا بطرس قواته نحو بلدة (جهريق) معقل سمكو الشكاك وبعد قتال عنيف دام ليلاً ونهاره تمكنت تلك للقوات من دخول بلدة (جهريق) بعد أن دحروا

قوات سمكو وأجبروها على الانسحاب الغير المنظم ووقعت والدة سمكو وإبنة أخيه جعفرخان أسيراً بيد القوات الاثورية وتمكن سمكو من النجاة باعجوبة[٢٧] وبعد هذا النصر رجعت القوات الاثورية إلى مدينة أورمية.

ظل الاثوريون مسيطرين على أورمية غير ان الاخيرة التي تركها القوات الروسية المنسحبة لم تلبث أن نفذت فتحرج موقفهم مرة أخرى، وبعد شهر من ذلك وصلت القوات التركية بتشجيع من الحكومة الايرانية إلى حدود منطقته(أورمية) لكن الاثوريون الذين كان يقودهم آغا بطرس تمكنوا من دحر الاتراك في ساوجبولاق(مهاباد) وأضطروهم للأنسحاب، غير ان المساعدة التي وعدبها الانجليز لم تصل وأصبحت تلك الوعود هباءاً منشوراً، لأن الجنرال الانجليزي (دنسترفيل) الذي كان يستعد لإقتحام ماوراء القفقاس، وعد الاثوريون بإرسال خمسة وسبعين ضابطاً وضابط صنف بقيادة العقيد(ماك كارتن)، غير انه لم يتوجه من همدان إلى أورمية إلا فصيل صغير يتألف من ١٤فارساً فقط، وقد جعل هذا الفصيل إلى (سكاينكالي) على بعد ١٠٠كم إلى الجنوب من أرومية وتوقف هناك عدة أيام ثم عادوا دون أن ينتظروا الاثوريين، وظل الاثوريون وحيدين أمام عدو شرس، فقد استقدم قائد القوات التركية (علي احسان باشا) قواته الرئيسة، وبدأ بشن غارات متلاحقة على أورمية وسلماس فظهر الإرتباك في صفوف الاثوريين وأتهم آغا بطرس بالخيانة مما أدى إلى ان يسود الذعر والخوف في صفوف الاثوريين فتحرك جميع من كان يسكن منهم في منطقة أورمية باتجاه جنوب غربي ايران وكان لخروج (سورما خانم) أخت المارشمعون بولص خليفة الذي لم يتجاوز عمره سبعة عشرة سنة، المسيطرة على بيت المارشمعون من أورمية بشكل غير متوقع هو الذي أثار الذعر بين الاثوريين عامة ويبدو بأن (سورماخانم) وأخيه كانا متواطئتين مع الانجليز حيث وصل إلى أورمية بطائرته في نهاية أيار ١٩١٨ الملازم الطيار الانجليزى

(بنينكتون) وطلب من الاثوريين إبعاد (٢٠٠) ضابط روسي يعملون في الوحدات الاثورية وإستبدالهم بإنجليز ووعدهم في الوقت نفسه باسم الجنرال (دنسترفيل) بأن يؤمن لهم السلاح الانجليزي والذخيرة والتجهيزات الأخرى الذي لم تصل إلى الاثوريين قط.

وبدأت مأساة الاثوريين في رحلتهم الطويلة من أورمية إلى همدان حيث القوات الانجليزية المرابطة هناك ومنها إلى العراق لقد ساروا تحت الشمس المحرقة بصحبة عوائلهم ومتاعهم وماشيتهم وتعرضوا وهم في الطريق لغارات متواصلة من جانب الاتراك والأكراد وسكان أذربيجان ايران[٢٨] وانتشر بينهم أمراض التيفوئيد والجدري والدزانتري والكوليرا والملاريا وحتى الذين نجوا من المرض مات الكثير منهم فيما بعد بسبب الأنهاك والتعب الشديد لقد عانوا من قلة الطعام والماء حتى أنهم كانوا يجدون صباحاً في المكان الذي يقضون الليل فيه، العشرات بل المئات من الجثث وتشير الإحصائيات غير الكاملة إلى أن عدد من مات من الاثوريين أثناء هذا الانسحاب بلغ (١٧)ألف نسمة إضافة (١٠)آلاف إنقطعوا عن الركب بسبب القبائل التي كانت تمارس السلب فانقطعت أخبارهم وأخيراً وصلوا إلى همدان وقد عذبتهم وأنهكتهم الأمراض والغارات المتواصلة وهناك إلتقوا بالقوات الانجليزية، غير أن المدينة كانت تعاني من الجوع وكثير من سكانها كان يتهددهم الموت المحتوم.

وقررت القيادة الانجليزية أن تؤلف من اللاجئين الاثوريين، كتائب تستخدمها في الحملات التأديبية في المناطق المحتلة وقد وافق الاثوريون على ذلك[٢٩] لأنهم كانوا على ثقة، بأنهم سوف يستخدمون ضد تركيا وقد وعد (العقيد ماك كارتن) الذي كان يقود القوات الانجليزية في همدان، الاثوريين بمساعدتهم على العودة إلى أماكن سكناهم السابقة، ولكن الانجليز خدعوا الاثوريين وأمسكوا بهم عن أن يثوروا بشكل مستقل وجردوهم من امكانية العودة إلى وطنهم الأصلي.

قد طرح بعض القادة الاثوريين مسألة عودة الاثوريين بقيادة ضباط انجليز إلى أورمية ومن هناك إلى هكاري، وحسب ما رواه السر (برسي كوكس) المندوب السامي البريطاني في مؤتمر استانبول في (٩/مايس/١٩٢٤) بأن الاثوريين طالبوا بألحاح شديد ردهم إلى أوطانهم الأصلية تحت الحماية البريطانية[٣٠]. وقد إعترف الانجليز أنفسهم بأنه لم يكن هناك مايعيق ذلك باستثناء الطقس الرديء، والامبراطورية العثمانية إنهارت وإيران ضعيفة والكرد يسعون للحصول على الحكم الذاتي، الأمر الذي يجعل من الصعب عليهم إعاقة الاثوريين في هذه القضية وعلى الرغم من كل ذلك لم يساند الانجليز هذه الخطة ففوتوا بذلك الفرصة المناسبة لحل القضية الاثورية.

وهكذا بدأ الانجليز بعد أن خانوا الاثوريين في أثناء الحرب يسعون لأستخدامهم في أغراضهم الاستعمارية، فقررت السلطات الانجليزية العسكرية وقد شعرت بعدم رسوخ وضعها في منطقة مابين النهرين التي كانت قد إحتلتها، توجيه الاثوريين إلى هناك بالذات لكي تجعلهم مرتكزاً لها وتعارض بهم عرب العراق وكرده[٣١].

ووصل اللاجئون الاثوريون إلى العراق في أوائل ايلول بعقوبة الواقعة على نهر ديالى بالقرب من بغداد ووضعوا في مخيمات واسعة كانت قد هيئت لهم، وكانوا فيها مستقرين عندما طلبت تركيا الهدنة من الحلفاء في مودروس في (٣٠/تشرين الأول/١٩١٨) بعد وصولهم بأسابيع قليلة، وقد هلك من لايقل عن ثلثي هذا الشعب في كوارث السنوات الأربع التي مرت وكانوا لهم ملء الحق في أن يفخروا بالدور الجريء الذي قاموا به[٣٢].

وفي حزيران/١٩١٩ عين لأدارة المعسكر الاثوري في بعقوبة العقيد الانجليزي (كتيليف أوين) الذي خفض المصروفات المالية المخصصة لأعالة اللاجئين إلى النصف حيث قلصت المصاريف الشهرية كما يشير ستافورد من (٨٠)ألف جنيه إلى (٤٠)ألف جنيه استرليني[٣٣].

وماكان بمقدور هذا العمل إلا إشارة استياء الاثوريين وفي ١٩٢٠ مات بالتدرن رئيس الطائفة الاثورية المارشمعون بولص وخلفه إبن اخيه ايشاع البالغ من العمر إحدى عشرة سنة، ولم يكن لايشاع هذا أي نفوذ على رعيته فكانت (سورما خانم) أخت المارشمعون بنيامين هي التي تدير شؤونهم فعلياً[٣٤].

ولم تلبث المطالب الاثورية ان قدمت إلى مؤتمر الصلح في باريس وأخذ بريطانيا على عاتقه في المؤتمر مهمة الدفاع عن مصالح الاثوريين وتحددت المطاليب الاثورية في النقاط التالية:

١- إقامة الحماية البريطانية على الاثوريين في منطقة الموصل-الجزيرة-أورمية.

٢- عوده آثوريي أورمية إلى أماكن سكناهم السابقة وضمان أمنهم من جانب الحكومة الايرانية.

٣- إطلاق سراح جميع الاثوريين الذين أسرتهم القوات الايرانية.

٤- إعادة الأراضي الخاصة وأراضي الكنيسة التي استولى عليها الأتراك والأكراد إلى الاثوريين.

٥- اعتراف البلد الحامي بالقوانين الكنسية الاثورية.

٦- ان تعود إلى الاثوريين مراعيهم السابقة.

٧- معاقبة الموظفين الأكراد والايرانيين الذين كانوا في السنوات الأخيرة يضطهدون الاثوريين بشكل مستمر[٣٥].

وعندما لم يعر المشاركون في مؤتمر الصلح هذه المطاليب إهتماماً قرر الأثوريون العودة إلى مواطنهم السابقة بقوة السلاح فقاد الحملة العسكرية آغا بطرس الذي اقترح على آثوريين أورمية وهكاري أن يتوحدوا ليكي يسترجعوا جزءاً من أراضيهم السابقة من تركيا وينشؤا عليها دولة مستقلة اثورية[٣٦].

وبعد مناقشات طويلة وافق آثوريو أورمية وثلثا الاثوريين الجبليين على إقتراح آغا بطرس، كذلك ساند الانجليز الخطة ووعدوا باعطاء السلاح اللازم. وهكذا بدأت في أواسط تشرين الأول/١٩٢٠ من عقرة مسيره (٦)آلاف آثوري مسلح كان طريقهم يمر من خلال قرەداغ وجبال بارزان ونيريا، لذلك فقد عقدوا مسبقاً إتفاقيات مع زعماء القبائل الكردية الكبيرة لكي لايعيقوا مسيرتهم، أما الغارات التي قام بها الأكراد بشكل منفرد فقد أمكن صدها بسهولة، ولكن النزاع لم يلبث أن نشب بين الاثوريين بعد وصولهم إلى بارزان[٢٧].

وكان ذلك على مايبدو بتحريض من الضباط الأنجليز الذين كانوا يرافقون الحملة ففشلت خطة آغا بطرس الذي اضطر ان يرجع هو وفصيلة إلى مندان لقد بدد فشل آغا بطرس أوهام الاثوريين الذين كانوا يأملون في انشاء دولة لهم، وقد استغل الانجليز ذلك وأقترحوا عليهم السكن في ولاية الموصل التي لم يكن مصيرها أنذاك قد تقرر بعد، لقد أراد الانجليز بأبقاء الاثوريين في العراق إستخدامهم لاقتطاع منطقة الموصل من تركيا وقد وعدوهم لمنحهم حكماً ذاتياً محلياً في حالة ضم الموصل إلى العراق[٢٨].

وكانت القضية الاثورية من القضايا التي بحثت في مؤتمر سيفر عام ١٩٢٠ فنصت المادة الثانية والستون، من المعاهدة على انه يجب أن تضمن للاثوريين في حالة انشاء دولة كردية مستقلة ذاتياً، ما امكانية التطور القومي المستقل، كذلك نصت معاهدة سيفر على عودة الاثوريين إلى مواطنهم السابقة وعلى إطلاق سراح الأسرى منهم وإعادة ممتلكاتهم. ولكن معاهدة سيفر ولدت ميتة وبقي الاثوريون في العراق.

وقد وعدت سلطات الانتداب الانجليز بتسوية القضية الاثورية، بمجرد أن يتقرر مصير الموصل وتوقيع معاهدة صلح مع تركيا وقد كانت هذه السلطات تؤكد

للاثوريين بأنها ترمي إلى تشكيل وطن قومي وحكومة مستقلة ذاتياً للاثورين في المنطقة الشمالية من كوردستان[٣٩].

وفي ذات الوقت بدأ الانجليز يشكلون من اللاجئين الاثوريين كتائب مرتزقة[٤٠]، كان عليها أن تحل محل قوات الاحتلال البريطانية ذلك أن النفقات التي تتطلبها فصائل المتطوعين الاثورية هي أقل بكثير مما تتطلبه القوات الانجليزية والهندية ولم يكن أمام الاثوريين وقد أبعدوا عن مواطنهم الأصلية ووضعوا وسط سكان غرباء عنهم هم العرب والأكراد إلا الخضوع لما يريده الانجليز لكن الاتصاف يقتضينا أن نشير إلى أن الاثوريين، كانوا ينضمون إلى الكتائب التي يقودها الضباط الانجليز مكرهين ان استخدام الاثوريين لاقامة التوازن في القوى بين الأكراد والعرب ولقمع حركتهم الوطنية التحررية جعل العلاقات تسوء في المستقبل بين الاثوريين من جهة والعرب والأكراد من جهة أخرى[٤١].

وعلى عكس ما أوردها مستربيل بأن هذه القوة قد ساهم في تحسين العلاقات بين الادارة البريطانية وسكان العراق وان الناس كانوا راغبين في التطوع في هذه القوات[٤٢]، إلا أن المعلومات المتوفرة تشير إلى خلاف ذلك إذ كان الناس ينظرون إلى هذه القوات بأعتبارها تخدم مصالح القوات الأجنبية، وتحارب ضد مصالح شعبها وتشارك في قتل الناس، فهي بالتالي لن تكون من الناحية الاجتماعية مرغوباً بالتطوع فيها من أكثرية السكان[٤٣].

ومن لاشك فيه أن هذه الوحدات قد قدمت خدمات كبيرة للقوات البريطانية ولكنها ساهمت في الوقت نفسه في قمع كثير من الحركات الشعبية والانتفاضات الوطنية ضد القوات البريطانية ونخص بالذكر إنتفاضة الشيخ محمود الحفيد في منطقة السليمانية ضد القوات البريطانية المحتلة.

وفي الأنحاء العراقية الأخرى، بقي الاثوريون المستخدمون لدى الجيش البريطاني مصدر قلق واضطراب عظيم، ففي الخامس عشرة من آب/١٩٢٣ هاجم ثلاثة منهم الأهلين في سوق الموصل وفتكوا بهم وأدى الحادث إلى حدوث ثمانية عشرة إصابة بين قتيل وجريح فنقلوا من الموصل إلى كركوك وفيما قاموا بحركة أعنف في الرابع من آيار/١٩٢٤ إذ هاجم فريق من الجنود الاثوريون الأهلين في مدينة كركوك بعد أن إستصحبوا معهم أسلحتهم وعتادهم من معسكراتهم وأخذوا يبطشون بالأهلين تقتيلاً بسبب مشادة بسيطة في السوق مع بضع الباعة أو كان خسائر ذلك بضع مئات من الناس وقارب عدد الاصابات المئتين[٤٤]. وان قيل في البيان الرسمي بأن عدد القتلى خمسون والجرحى أربعة وأربعون[٤٥]، ولما علمت القبائل المحيطة بكركوك بما جرى في هذه المدينة تأهبت لأخذ الثأر وسارت جموعها في اليوم التالي إلى كركوك لكن المندوب السامي (هنري دوبس) كان قد سبقها إليها وحضر في موقع الحادثة للتخفيف من هياج الأهلين وتطمينهم ووعدهم بأجراء محاكمة دقيقة تفرض فيها العقوبات الصارمة على المعتدين وتم ترحيل القوات الاثورية إلى جمچمال[٤٦] ووعد بدفع الديات عن المقتولين والمظلومين، فلما وقعت حادثة كركوك المؤسفة أذاع المندوب السامي البريطاني في العراق في ٣١/آيار/١٩٢٤ البيان الآتي: ان الحكومة البريطانية تنظر منذ مدة بشديد العناية والاهتمام في قضية حماية الشعب الاثوري، واضعة نصب عينها كلاً من الخدمات التي أدوها لقضية الحلفاء أثناء الحرب العظمى، وعلاقاتهم في المستقبل مع الدولة العراقية، وقد قررت ان تسعى إلى مد حدودها إلى أبعد حد ممكن في الشمال، لكي تستحوذ على القسم الأعظم من الشعب الاثوري، غير الذين يمتون منهم إلى المناطق العائدة للحكومة الايرانية ويؤمل أن تدخل في هذه الحدود الجبال التي يسكنها التياريون وقبائل التخوما والجيلو والباز وأن يهيء في منطقة الدولة العراقية وطن لا

للذين يمتون إلى هذه المناطق فحسب، بل لغيرهم من الاثوريين المشتتين، الذين لم تكن أوطانهم في ايران.

ويجب ان لاتفوتنا الاشارة هنا إلى ان بعض زعماء الاثوريين كانوا يقاومون مشروع الأسكان الذي تبنته الحكومتان العراقية والانجليزية وعلى رأس هؤلاء البطريرك المارشمعون الذي كان يطلب من الحكومة العراقية أن تمنح طائفته امتيازات واسعة(٤٧). ثم لما أعربت الحكومة البريطانية سنة ١٩٢٩ عن رغبتها في ترشيح العراق إلى عصبة الأمم أبدى الاثوريون جزعهم وأظهروا مخاوفهم، بل أنهم أمطروا عصبة الأمم بوابل برقياتهم وذهب المارشمعون نفسه إلى (جنيف) يسعى للحصول على امتيازات خاصة له ولطائفته، ثم في سنة ١٩٣١ عقد المارشمعون مؤتمراً في الموصل وأرسل بعد ذلك عريضة إلى جنيف يطلب فيها نقلهم جملة إلى أي منطقة خاضعة للنفوذ القربي أو إلى سورية(٤٨)، التي كانت تحت الانتداب الفرنسي فكان الاثوريون يشعرون انهم سيكونون أحسن حالاً في سورية الخاضعة للنفوذ الفرنسي ثم دبر المارشمعون بعد ذلك أمراً للقيام في حزيران ١٩٣٢ بوسيلة من وسائل الضغط على بريطانيا لإجابة مطالبهم وذلك بأن يضرب الجنود الاثوريون ويتمردوا في معسكراتهم التابعة لبريطانية، ولكن بريطانية تداركت هذا الامر واحبطته.

وصار من الجلي ان المارشمعون يطالب بسلطات زمنية واسعة اضافة إلى سلطاته الدينية ويؤكد بأن حقوقه الزمنية الموروثة حولها إياه الشعب الاثوري الذي له وحده حق تجريده منها، ثم لما إستقل العراق ودخل عصبة الأمم طلبت الحكومة العراقية إليه ان يحضر إلى بغداد، للاتفاق معه، وطلبت مساعدته في إنجاز مشروع الاسكان الذي كان قد تقبله عدد كبير من الاثوريين وطلب وزير الداخلية إليه أن يوقع على كفالة يعلن فيها إخلاصه لملك البلاد، كبقية رعايا ملك العراق

فأمتنع عن ذلك. ورفضت الحكومة السماح له بالعودة إلى الموصل مالم يرضى بذلك التعهد وكانت الحكومة ترى أن في ذهابه إلى تلك المنطقة دون إعطائه التعهد المطلوب إخلالاً بالسيادة الداخلية واضعافاً لهيبة الحكومة، وتشجيعاً للطوائف الأخرى على التمرد والعصيان على القانون[٤٩]، وقد شكلت الحكومة العراقية بتوجيه من الانجليز لجنة للاسكان الاثوريين وقد رفض المارشمعون الدخول في هذه اللجنة[٥٠].

وكان الأوساط الحاكمة الانجليزية ومعها الحكومة العراقية السائدة في ركابها تقوم بلعبة خفية هدفها أن تخلق في داخل معسكر الاثوريين فئة معارضة للمارشمعون الذي كان يطالب بأسكان الاثوريين بشكل جماعة متماسكة، فأتصلوا لهذا الغرض بخصومه القدماء، وقد تمكن الانجليز من خلق التنافر بين القادة الاثوريين وشقهم إلى مجموعتين متعاديتين فاضعفوا بذلك مقاومتهم.

كانت المجموعة الأولى التي تساند المارشمعون تتألف من عشرين من الزعماء ذوي النفوذ منهم المطران يوسب والملوك ياكو ولافكو واندريوسن أما المجموعة الثانية فتضم أحد عشر شخصاً منهم خوشابا الذي عين رئيسا للجنة إسكان الاثوريين والأسقف مارسريكس والملك حمو وغيرهم وكان هؤلاء يساندون الخطة الحكومية الرامية إلى إسكان الاثوريين على شكل مجموعات منفردة في مناطق العراق المختلفة.

قام انصار المارشمعون بدعاية واسعة لفكرة الحكم الذاتي بين آثوريي دهوك والعمادية وأزداد نشاطهم في هذا المجال بعد أن احتجزت الحكومة العراقية المارشمعون في بغداد وقد باءت بالفشل كل محاولات السلطات في الموصل التنكيل بأنصار المارشمعون حيث ظل الاثوريون يساندون خطة البطريرك وبرز بينهم بشجاعته وإصراره الملك (ياكو) الذي تمكن من تجنب الاعتقال عدة مرات. وعمد

متصرف الموصل بمشورة من (المقدم ستافورد) و(الميجر تومبسون) اللذين كانا يشتغلان في إسكان الاثوريين إلى الطلب من الملكين (ياكو) و(لافكو) السفر إلى بغداد، لكي يتسلحا على حد زعمه، موافقة المارشمعون الخطية على الخطة الحكومية، لقد كانت السلطات تريد في الواقع الأمر ان تحتجزهما في بغداد فتجرد بذلك الاثوريين من قيادتهم[٥١].

غير أن القادة الاثوريين لم تنطل عليهم هذه الخدعة فاستغفلوا السلطات المحلية وسافروا في (١٨/تموز) لا إلى بغداد وإنما باتجاه سوريا وحسب مايذكره محمود الدرة بأن الملكين (ياكو و لافكو) كانا يحملان رسالة من المارشمعون إلى سلطات الانتداب الفرنسية[٥٢٤٩].

وبعد أن عبر القادة الاثوريون نهر دجلة طلبوا من سلطات الحدود الفرنسية السماح لهم بالدخول إلى سوريا وقبولهم كلاجئين وبعد مضي عشرة أيام من الانتظار أعلمت السلطات الفرنسية قادة الاثوريين بأنها لن تسمح لهم بالسكن في سورية فقرر الاثوريون عند ذلك العودة إلى العراق وبدأو بعبور النهر إلى الضفة الأخرى التي كانت قد وصلت إليها القوات العراقية وهي على أهبة تامة للقتال، ونادى قائد الفصيل الاثوري (فيشخابور) المركز العراقي وأعلن بأنهم يريدون العودة وتسليم اسلحتهم، وعندما سمح لهم بالاقتراب بدأت المعركة فتحطم المركز العراقي ثم عبر إلى الضفة العراقية فصيل آثوري كبير، وبدأ يتحرك من خلال الثغرة التي تكونت خلال المعركة بأتجاه القوات الحكومية المتحشدة إلى الخلف.

وتتناقض التقارير عن هذا الصدام الذي تحول إلى معركة دموية في (٤-٥/آب/١٩٣٣) فكل جانب يحاول ان يلقي الذنب على الجانب الاخر، غير ان الحقيقة واضحة بتحشد القوات الحكومية وتعيين الفريق بكر صدقي قائداً لها وهو المعروف بعدائه للاثوريين يشهد على أن العملية جرى التحضير لها بشكل مسبق[٥٣].

لقد استمرت الصدامات المسلحة يومين إستخدمت القوات العراقية خلالها الطيلان والمدفعية وسقط العديد من الضحايا من كلا الجانبين(٥٤) وتمكنت القوات الحكومية بعد إخفاقها الأول من إجبار الاثوريين على الانسحاب فعبر قسم منهم (٥٥٣) شخصاً وعلى رأسهم (ياكو ولافكو) نهر دجلة إلى الأراضي السورية حيث إحتجزتهم السلطات الفرنسية أما البقية فقد تمكنوا من إختراق الطوق الذي فرضته القوات الحكومية غير أنها لم تلبث أن أدركتهم ومحقتهم، وفي ١٢/آب/١٩٣٣ صدر البيان الأخير حول الأثوريين وجاء فيه: تعتبر الحكومة أن الحركات التأديبية التي قامت بها قوات الجيش والشرطة قد تكللت بالقضاء نهائياً على حركة التمرد وفي ١٥/آب صدر مرسوم مجلس الوزراء حول اسقاط الجنسية العراقية عن كل عراقي لم ينتم إلى أسرة ساكنة في العراق قبل الحرب العامة، إذا أتى أو حاول أن يأتي عملاً يعد خطراً على أمن الدولة وسلامتها، فطبق هذا المرسوم على المارشمعون وبعض أتباعه البارزين، على مرأي ومسمع المسؤولين البريطانيين وفي تلك الاثناء أعدت القوة الجوية البريطانية طائرة نقلته وأتباعه إلى قبرص(٥٥).

أما من تبقى من الاثوريين فقد خلدوا لي السكينة وتخلوا عن فكرة التمتع بأمتيازات سياسية خاصة بعد رفض مجلس عصبة الأمم رفضاً رسمياً مشروع الحكم الذاتي للاثوريين(٥٦). لقد كان الهدف الذي وضعته الحكومة العراقية أمام قواتها هن التخلص من الكتائب الاثورية مهما كلف الأمر لأنها كانت تدرك بأن الأكراد كانوا يراقبون مايحدث بأهتمام بالغ وأنهم سيسارعون إلى الثورة على الإدارة العربية في حالة إنتصار الاثوريين ولهذا فإن عقاب الاثوريين بشدة كان عملية أن يكون تحذيراً من نوع خاص للأكراد وعلى ذلك فإن الحكومة العراقية بمكافحتها لنزعة الاثوريين إلى الحكم الذاتي كانت تعمل بشكل غير مباشر ضد تحقيق أماني الأكراد القومية(٥٧).

ولرب متسائل يتسائل على من تقع تبعة ما أصاب الاثوريين من مظالم وتشريد وتقتيل انقع على الاتحاديين الأتراك أم روسيا القيصرية أم الانجليز أم زعماءهم الذين قادوهم في هذه المرحلة الحساسة من تاريخ منطقة الشرق الأوسط أم تقع على عاتق عصبة الأمم التي خدعتهم أول الأمر ومنتهم بالأماني العذاب.

وحسب رأينا كانت لهذه الجهات جميعاً دوراً في مأساة الاثوريين ولكن دور بريطانيا لما أصابتهم كان أكبر فهم الذين منوهم بالأماني ووعدوهم بالوعود الغير الحقيقية واستغلوهم في هذه المرحلة أبشع إستغلال لتمرير مخططاتهم الاستعمارية في هذه المنطقة أثناء وبعد الحرب العالمية الأولى، وتقع اللائمة كذلك على حكومة الاتحاديين الترك وحكومة اتاتورك اللتان ركضتا إلى منطق القوة مع مواطنيها وشردتهم من مواطن آباءهم وأجدادهم ورفضتا السماح لهم بالعودة إلى أوطانهم بعد انتهاء الحرب العالمية الأولى، وكلي أمل أن يتعظ هذا الشعب الشجاع من التجارب المرة التي مرت عليهم في تأريخهم الطويل ويساهموا مساهمة فعالة وجاده، في هذه المرحلة في إزدهار كردستان مع شقيقهم الشعب الكردي الذي يربطهم به أواصر التاريخ المشترك والوطن المشترك.

الهوامش

١- الرجل المريض، مصطلح استخدمه لأول مرة القيصر الروسي نيقولا الأول(١٨٢٥-١٨٥٥) الذي أولى المسألة الشرقية جانباً كبيراً من إهتمامه على نهب قراهم في منطقة هكاري انتشر المصطلح على نطاق واسع لدلالته بشكل معبر عن الواقع المتحلل للامبراطورية العثمانية.

٢- طلال مجذوب، إيران من الثورة الدستورية حتى الثورة الاسلامية(١٩٠٦-١٩٧٩) بيروت، ١٩٨٠، ص٢٨٧.

٣- نشير في هذا الصدد إلى الاعمال الوحشية بجمال باشا المعروف (بالجزار) التي ارتكبها جند احرار سورية ومذابح الشعب الأرمني في عهدهم وقمع انتفاضة الشعب الكردي بقيادة الملا سليم وبعض الوطنيين الأخرين في ولاية بدليس واعدامهم ... والتحريض الشيخ عبدالسلام البارزاني في الموصل وكذلك سياستهم القمعية مع الاثوريين.

٤- أ.منتشاشفيلي، العراق في سنوات الانتداب البريطاني، ترجمة: الدكتور هاشم صالح التكريتي، بغداد، ١٩٧٨، ص٣٤٤.

٥- إلى جانب الاثوريين النساطرة الذي كانوا يقطنون في قضاء العمادية في أقصى شمال المنطقة كان يعيش في ولاية الموصل مايقرب من (٤٠)ألف آثوري كلداني وقد أطلق هذا الاسم على الاثوريين الذين اعترفوا في القرن السابع بزعامة كنيسة روما الكاثوليكية وكان هؤلاء يعيشون في ولاية الموصل في القرى المحيطة بأربيل وكويسنجق كذلك كانت لهم قرى كبيرة في حوض نهر الزاب الكبير وبالقرب من الموصل.

٦- البطريرك: هو الرئيس الديني والدنيوي بجميع الاثوريين، وكان ينتخب من أسرة واحدة ويلقب بـ(مارشمعون) سيمون المقدس وكان المارشمعون بطريركاً في الكنيسة الشرقية ورئيساً للكنيسة النسطورية، يمارس جميع الشؤون الدينية وقضايا الزواج، ويدير شؤون الكنيسة ويعين للأساقفة، ويوزع وظائف السلك الكنيسي إضافة إلى أنه كان يجمع الضرائب للحكومة العثمانية ويقود المتطوعين من الاثوريين اثناء العمليات العسكرية فيخوض الحرب ويجري المفاوضات مع الاعداء ويعقد معهم الصلح ويتمتع مارشمعون بمركز .... عند الكرد ايضاً باعتباره الرئيس الأعلى المعترف به فكل القبائل المسيحية من ال..... إلى ....

٧- وصلت مارشمعون أنباء الحرب وهو في رقد شانش وكان قد أب لتوه من وان حيث بحث أمور الحكم مع الوالي وكان الحديث رائقا مشبعاً بروح المودة، انظر دبليو.أي.ويكرام وتي.أي ويكرام، مهد البشرية، ترجمة: جرجيس فتح الله، أربيل، ٢٠٠٠، ص٢٩٨.

٨- رغم اعلان ايران حيادها في التشرين الثاني ١٩١٤ في الحرب العالمية الأولى بصورة رسمية، دخلت القوات الانجليزية جنوب وجنوب غربي ايران وأحتلتها ودخلت سائر القوات المتحاربة الاخرى شمال

وغرب ايران، فلم يكن بوسع الحكومة الايرانية غير ان تبقى على اسطورة الحياد التي تتنافى مع واقع الحال لمجريات الحرب ومضاعفاتها أنظر ظلال مجذوب، مصدر سابق، ص٢٧٨.

٩- فوزية صابر محمد: ايران بين الحربين العالميتين، تطور السياسة الداخلية (١٩١٨-١٩٣٩) رسالة ماجستير، بصرة، ١٩٨٦.

١٠- انعام مهدي علي سليمان، حكم الشيخ خزعل من الأهواز، بغداد، ١٩٨٥، ص٧٩. وكذلك عبدالمجيد اسماعيل حقي: عربستان عبر التأريخ العصور التاريخية الأولى، مجلة آفاق عربية، العدد (٣-٤) تشرين الثاني-كانون الأول ١٩٨٠، ص١٩٣.

١١- انظر: د.حسن جاف، نهخشی هۆزی جاف له سای چهند سهرۆکێکیهوه له مێژووی کورددا، گۆڤاری کۆڕی زانیاری عێراق دهستهی کورد بهرگی (٢١-٢٢)، بهغدا، ١٩٩٠، ص٤٥.

١٢- م.لازاریف، کێشهی کورد، بهشی یهکهم، وهرگێڕانی د.کاوس قهفتان، بهغدا، ١٩٨٩، ل١١٨.

١٣- تشكلت قوة متكونة من المتطوعين العشائر الكردية الإيرانية في كرمنشاه قوامها ثلاثة آلاف مسلح مجهزة بأسلحة ألمانية وخصص برؤساء العشائر المتطوعة ومقاتليها رواتب شهرية من قبل الألمان. انظر: علي أكبر جان سنجابي وسردارد مقتدر، ايل سنجابي ومجاهدت ملي ايران، بة تحرير وعشية، دكتر كريم سنجابي، تهران، ١٣٨٠، ص٢٩٦-٢٩٧.

١٤- د. كمال مظهر أحمد، كردستان في السنوات الحرب العالمية الأولى، ترجمة: محمد الملاعبدالكريم المدرس، بغداد، ١٩٨٤، ص١٦٢.

١٥- حسين فوزي النجار، السياسة الاستراتيجية في الشرق الأوسط، الجزء الأول، القاهرة، ١٩٥٣، ص٣٨٧-٣٨٨. وكذلك صالح محمد صالح العلي، التأريخ السياسي لعلاقات إيران بشرقي الجزيرة العربية في عهد رضا شاه بهلوي(١٩٢٥-١٩٤١)، رسالة ماجستير، كلية الآداب، جامعة البصرة، ١٩٨٣، ص٢٤.

١٦- علي سيدو الكوراني: من عمان إلى عمادية، القاهرة، ١٩٣٩، ص٢٠٥-٢٠٩.

١٧- علي أكبر خان سنجابي، مصدر سابق، ص٣٠١.

١٨- د.كمال مظهر احمد، مصدر سابق، ص١٦٥.

١٩- مذكرتان خطيرتان الأولى بقلم السر برسي كوكس والثانية بقلم هنري دوبس، صفحة من تأريخ العراق الحديث من (١٩١٤إلى سنة ١٩٢٦) تعريب بشير فرجيون، الطبعة الأولى، مطبعة الاتحاد الجديدة بالموصل، ١٩٥١، ص٨٣.

٢٠- دبليو.آي، ويگرام، ادگار. تي.آي، ويگرام: مصدر سابق، ص٣٠٢.

٢١- الدكتور فاضل حسين، مشكلة الموصل، بغداد، ١٩٦٧، ص١٢٦. وكذلك المس بيل، فصول من تأريخ العراق القريب، نقله إلى العربية جعفر الخياط، بغداد، ١٩٧١، ص١٩٣-١٩٤.

٢٢- دكتر محمدأمين رياحي، تأريخ خوي، تهران، ١٣٧٢، ص٥٠٢.

٢٣- علاءالدين سجادي، شۆرشەکانی کورد، بەغدا، ص٢٥٢.

٢٤- سعيد بدل، تاريخچـه جنبشهاي ملي كرد از قرن نوزدهم تا پايان جنگ جهانی ابما نماه(١٣٦٣)بلا، ص٦٤. وكذلك: عبدالرحمن قاسملو، كوردستان وكورد، ترجمة: د.عبدالله حسن زاده، بغداد، ١٩٧٣، ص٨٦.

٢٥- الدكتور حسن اكرم الجاف، موسوعة تأريخ ايران السياسي، المجلد الرابع، الدار العربية للموسوعات، بيروت، ٢٠٠٨، ص١١٦.

٢٦- دبليو.أي.ويگرام، ادگار.تي.اي، ويگرام: مصدر السابق، ص٢٠.

٢٧- أحمد كسروي: تأريخ هيجده بساله آذربيجان چاپ هفتم، تهران، ٢٥٣٥، ص٧٢١. وكذلك: فاخر حسن گولي: سمكوى شكاك و شورشاوى لـه بەلگەنامەبين ئيراندا، وەرگێرانی: نزار أيوب گولي، هەولێر، ٢٠١٠، ص٢٧.

٢٨- م.م.منتشاشفيلي: مصدر السابق، ص٢٥٥.

٢٩- م.م.منتشاشفيلي، ص٢٥٦.

٣٠- معروف جياووك: مأساة بارزان المظلومة، بغداد، ١٩٥٤، ص٦٢.

٣١- م.م.منتشاشفيلي: مصدر السابق، ص٢٥٧.

٣٢- دبليو.أي.ويگرام، ادگار.تي.اي، ويگرام: مصدر السابق، ص٥١٦.

٣٣- R.S.Stafford, The Tragedy of the Assyrians, USA, ٢٠٠٦, p.٣٤.

٣٤- م.م.منتشاشفيلي: مصدر السابق، ص٢٥٧.

٣٥- م.م.منتشاشفيلي: مصدر السابق، ص٢٥٨.

٣٦- نفس المصدر والصفحة نفسه.

٣٧- كان الخطة تتلخص في الوصول إلى هكاري مروراً بأورميه لكن آشوريي هكاري بعد أن وصلوا إلى منطقة قريبة من مواطنهم السابقة قرروا التوجه إلى هناك رأساً.

٣٨- م.م.منتشاشفيلي: مصدر السابق، ص٢٥٩.

٣٩- معروف جياووك: بارزان المظلومة، بغداد، ١٩٥٤، ص٥٨.

٤٠- لقد اتخذ القرار النهائي بخصوص تشكيل الكتائب الاثورية المرتزقة في مؤتمر القاهرة في ربيع سنة ١٩٢١، انظر هامش منتشاشفيلي، ص٢٥٩.

٤١- منتشاشفيلي: مصدر السابق، ص٣٦٠.

٤٢- فصول من تأريخ العراق القريب: مصدر السابق، ص٥٨.

٤٣- الدكتور كاظم حبيب: لمحات من عراق القرن العشرين الجزء الثالث، السليمانية، ٢٠١١، ص٢١٩.

٤٤- عبدالرزاق الحنسي: تأريخ الوزارات العراقية، ج١، بغداد، ١٩٨٨، ص٢٠٦.

٤٥- عبدالرحمن البزاز: العراق من الاحتلال إلى الاستقلال، بغداد، ١٩٦٧، ص٢٢٦.

٤٦- نەبيل عگيد مەحموود ئەلمزەفەرى: رۆڵى نوێنەرانى کەرکوك لە ئەنجومەنى نوێنەرانى عێراقدا سەردەمى پاشايەتى (١٩٢٥-١٩٥٨) وەرگێڕانى: د.حەسەن جاف، هەولێر، ٢٠١٢، ل٧٠.

٤٧- ئاسو عبدالرزاق الحسني، ج١، مصدر السابق، ص٢١٠.

٤٨- ستيفن همسلي لونگريك: العراق الحديث من سنة(١٩٠٠ إلى سنة ١٩٥٠)، ج١، ترجمة: سليم طه التكريتي، بغداد، ١٩٨٨، ص٣٢٥.

٤٩- عبدالرحمن البزاز: مصدر السابق، ص٢٢٩.

٥٠- منتشاشفيلي: مصدر السابق، ص٢٧٠.

٥١- منتشاشفيلي: مصدر السابق، ص٢٧١.

٥٢- القضية الكردية والقومية العربية في معركة العراق، بغداد، ١٩٦١، ص١٠٦.

٥٣- منتشاشفيلي: مصدر السابق، ص٢٧٢.

٥٤- الآراء بخصوص عدد الضحايا اثناء حوادث(٤-٥)آب/١٩٣٣ مختلفة فبموجب الاحصائيات الانجليزية لم تتعد خسائر الاثوريين (٢٠)شخصاً وخسائر الجيش العراقي (٣٢)قتيلاً و(٤٠)جريحاً بينما يذكر المؤلفون العرب بأن عدد الضحايا هو أكثر من ذلك حيث قتل في ذلك ثلاثة ضباط وجرح (٤٣)شخصاً بينما سقط من الاثوريين من القوات الحكومية (٣٧)شخصاً ١٣٠قتيلاً و(٨٠)جريحاً.

٥٥- د.عبدالرحمن البزاز: مصدر السابق، ص٢٢٩.

٥٦- ستيفن همسلي لونگريك: مصدر السابق، ص٣٢٦.

٥٧- منتشاشفيلي: مصدر السابق، ص٢٧٣.

سليمان الصائغ مؤرخاً
تاريخ الموصل أنموذجاً

الدكتور عماد عبدالسلام رؤوف
كلية الآداب ـ جامعة صلاح الدين

فوجئ القراء في العراق، وفي الأقطار العربية الأخرى، في سنة ١٩٢٣ بوصول كتاب جديد إلى ديارهم طبع في المطبعة السلفية في القاهرة يحمل عنوان (تاريخ الموصل) ويقع في نحو ٣٦٠ صفحة من القطع الكبير، وقد كتب عليه أنه من تأليف (القس سليمان الصائغ)[1] وفي مقدمته اهداء بليغ إلى (أعتاب إكليل هام المعالي والسيادة، .. فرع الدوحة الهاشمية، ورافع الأعلام العربية، جلالة مليكنا المفدى فيصل الأول أطال الله بقاءه، وخلد ملء الدهر سناءه ..الخ).

ظهر الكتاب في العراق في وقت افتقر فيه قراءه إلى مؤلفات جديدة في حقل الدراسات التاريخية، فالكتب التي ألفها مؤلفو أواخر العصر العثماني، كانت تستجيب للحياة الثقافية التي اتسم بها ذلك العصر، وبعضها كتب منهجية أعدت لتلائم متطلبات الدراسة في المدارس العثمانية الرسمية، الأولية، والرشدية، والإعدادية، فكان ثمة حاجات جديدة لكتب في التاريخ تستجيب للمتغيرات الواسعة والخطيرة التي مرَّ بها العراق في أثناء الحرب العالمية الأولى، ولم تكن الظروف القاسية التي عاشها العراق في أثناء الحرب نفسها، وما أعقبها من تداعيات، وصولاً إلى قيام ثورة العشرين، لتساعد على وضع مثل تلك الكتب، وهكذا فقد صدر كتاب

الصائغ ليكون الكتاب الرائد، والأول من نوعه ومستواه ومنهجه، بعد أن وضعت الحرب أوزارها، وتأسيس كيان الدولة العراقية الحديثة.

والمتأمل للأهداء المطول الذي وضعه الصائغ لا يبعد عن ذهنه صدى تلك المتغيرات، فالإهداء مُوجَّه إلى الملك فيصل الأول، مؤسس ذلك الكيان المسمى عراقاً بعد أن لم يكن قبل ذلك إلا ولايات مرتبطة بالإدارة العثمانية، والإشارة إلى كونه (رافع الأعلام العربية) تنوّه بدوره في الثورة العربية الكبرى التي رافقت اندلاع الحرب، وأدت إلى انشاء الدول العربية الحديثة، وليس سائر ما ورد في هذا الإهداء من عبارات إلا تعبيراً عن أمل أكثر العراقيين في أن يكون عهد فيصل بداية لصفحة مهمة من تاريخه تقوم على (الرقي) و(العز) و(الفلاح) و(العلم) و(المعرفة).

إن أهمية الكتاب إذاً تتجلي في ريادته[٦]، وهي ريادة لم تكن ميسرة بكل حال، فحيث لا منهج تاريخي مستقر، ولا مصطلحات ثابتة، ولا مصادر متوفرة، يصبح كل تأليف في هذا المجال محض مغامرة، وتقتضي من مؤلفه أن يشق طريقه العلمي بنفسه، فيضع منهجه، ويختار، أو ينحت، مصطلحاته، وأن يسعى بكل سبيل

للحصول على مواده العلمية من مختلف المصادر، ومنها ما هو نادر لم يصل إلى مكتبات العراق، أو مخطوط يحتفظ به أصحابه في خزائنهم الشخصية.

وسنحاول الحديث عن هذا الرائد من زاويتين: منهجه، ومصادره، وذلك على النحو الآتي:

أولاً: منهجه

رتب الصائغ كتابه تاريخ الموصل حسب السياق الزمني للدول التي تتابعت على حكم هذه المدينة، ولم يكن ثمة منهج آخر في عهد خلا من أي كتاب سابق في الموضوع نفسه، على أنه مع ذلك كان مَرِناً في اتباع هذا الترتيب، لا سيما حينما كانت تتداخل الحقب التي شهدت سيطرة هذه الدولة أو تلك، وهكذا فإنه قسَّم كتابه إلى توطئة تاريخية وأربعة أبواب، تناول في التوطئة تاريخ الدول التي كان لها حكم على منطقة الموصل، قبل نشوء الموصل نفسها، مبتدئاً بالدولة الآشورية، فالدولة الأكدية، ثم الدولة الأخمينية، فالسلوقية، وانتهاء بالدولة الساسانية، وهي حقب تُقدَّر بنحو ألف وسبعمائة سنة. وتناول في الباب الأول ويتألف من ١٢ فصلاً، تناولت تاريخ الموصل منذ نشوئها أول مرة في القرن الرابع للميلاد، ومكوناتها الاجتماعية، ومعنى اسمها، وفتح المسلمين لها، وما شهدته من عهود الدول الراشدية والأموية والعباسية، ومنها ثورات أهلها المتكررة، والاضطرابات العامة، وما تحقق فيها من تقدم علمي وعمراني.وتغطي هذه الفصول ستمائة سنة، بينما يتألف الباب الثاني من ١٣ فصلاً، تناولت تاريخ الموصل في عهد الدولتين الحمدانية والعقيلية، وهما الدولتان اللتان اتخذتا من الموصل قاعدة لهما، وكان لهما حكم على أعمالها في عهد الخلافة العباسية، وتغطي مدة قرنين تقريباً، أما الباب الثالث فيتألف من ٢١ فصلاً، ويغطي تاريخ الموصل في عهدي الدولتين

السلجوقية والأتابكية، انتهاء بظهور المغول على مسرح السياسة، وهي مدة استغرقت نحو ثلاثة قرون. ويتألف الباب الرابع، وهو الأخير من ٢٤ فصلاً، تغطي تاريخ الموصل في العهود التي تعاقبت عليها بعد سقوط الخلافة العباسية وحتى تتويج الملك فيصل الأول ملكاً على العراق، في مدة تقرب من ثمانية قرون.

لم يقسم الصائغ كتابه إذن على أساس زمني محض، فالباب الأخير يعدل في حجمه مجموع البابين الأولين، ومن الواضح أن التفاوت بين أحجام الأبواب وأعداد الفصول بين كل باب وآخر يرجع إلى أهمية الدول الحاكمة في تاريخ الموصل، ولذلك خصص للحقب التي شهدت حكم الدول الحمدانية والعقيلية والسلجوقية والأتابكية بابين، بينما خصَّص للحقبة الممتدة من الاحتلال المغولي حتى الاحتلال البريطاني باباً واحداً لأنه لم يجد أسباباً موضوعية تجعله يقسِّمه إلى بابين، فالدول الاجنبية تتعاقب على احتلاله الواحدة تلو الأخرى دون أن يكون ثمة تغير يذكر في طبيعة الحياة والحضارة فيه، وهذا التغيير هو ما سماه (الدور الإنقلابي)، بينما وجد في تأسيس الدولة العراقية بداية لمرحلة جديدة، أو دور جديد، يتوقف عندها.

١- إفادته من علم الآثار:

لم يعتمد الصائغ فيما أورده من معلومات عن العصور القديمة في بلاده على المصادر الإسلامية التقليدية، وإنما رجع إلى معطيات علم الآثار، وتقارير الآثاريين الأوربيين الذين كشفوا في أعمالهم صفحات مجهولة من تاريخ تلك العصور، من ذلك مثلاً أنه انتقد (الروايات غير المُسندة التي أوردها القدماء عن الأثوريين) وأورد خلاصة بما توصل إليه علماء الآثار المحدثين، فقال (أما الحقيقة التاريخية التي وقف عليها العلماء من الآثار القديمة المكتشفة حديثاً فهي..الخ)، ومثل ذلك أنه ساق بعض الروايات التقليدية عن مدينة الحَضَر، ولكنه أعقبها بمعلومات جديدة

استنقاها من بعثة ألمانية كانت تجري أعمالها التنقيبية في هذه المدينة العظيمة وأورد خارطة لها أخذها عن هذه البعثة[3]. وعلى الضد من ذلك، فإنه لم يُذعِن لأراء العلماء المُحدثين دون نقد، من ذلك أنه انتقد ما تناقله بعض المؤرخين عن قدم الموصل في العصور الاشورية، مقرراً (أن التواريخ القديمة لا تقدم برهاناً وضعياً على تملك العرب في بقعة آثور في الأعصر المتوغلة أي في نشوء الدولة الأثورية)[4].

٢- نقده للنصوص:

وفي الواقع فإن الصائغ كان مسيطراً على منهج النقد التاريخي ومستوعباً له إلى حد بعيد، وقد حقق ريادة حقيقية في هذا المجال، بعد أن أكثر المؤرخين يميلون إلى إثبات ما يحصل عندهم من نصوص مختلفة فلا يرجحون رأياً ولا يبعدون آخر، وإنما يجمعون المتناقضات جميعاً دون أن يكون لهم رأي في أي منها. وواضح أن الصائغ كان يمتلك شخصية علمية قوية لها قادرة على التعامل مع الروايات المختلفة بالتأييد أو التفنيد، أو أن يأتي من وراء ذلك برأي جديد، مثال ذلك أنه حينما ناقش معنى اسم الموصل استعرض آراء مختلفةلإيشوعدناح البصري ولياقوت الحموي ولأحمد بن حمزة وغيرهم، وانتهى إلى أن الاسم عربي صميم بمعنى الموقع الذي يصل منطقة بأخرى وبلد بآخر، وذكر أن بعض المستشرقين أيد هذا الرأي ومنهم المستشرق ليسترنج في كتابه بين النهرين[5]. ومثل ذلك أنه عرض رأي ياقوت بهذه التسمية على أنها تعبير على احتداب دجلتها، وابن بطوطة في أنها نسبة إلى احتداب قلعتها، ومحمد أمين العمري في أنها لاحتداب أرضها "بل بعضها على نشز وقلاع وبعضها في منخفض من الأرض"، وقد أعلن الصائغ تأييده للرأي الأخير مع أنه متأخر زمنا عن الرأيين السابقين مستنداً إلى الواقع المرئي لأرض الموصل نفسها فقال "وقد يكون هذا التعليل أقرب إلى الصواب، إذ يُرى

اليوم حدب المدينة في جهتها الشرقية أي في محلة القلعة وهي على نشز مرتفع من أرضها.."[6] . وتوصله إلى تقدير معقول لسكان الموصل في عهد الخلفاء على أساس رواية تقول بأن عدد القتلى في إحدى المعارك التي دارت في ذلك العهد بلغت في اليوم الأول ١١٠٠٠ قتيل، وأن المذبحة دامت ثلاثة ايام، فما كان من الصائغ إلا أن ضرب العدد في ثلاثة فتحصل لديه ٤٤٠٠٠ قتيل، وقال (ومع ذلك لم تخل المدينة من السكان) لأنهم شاركوا في معركة تالية، فتوصل إلى عدد سكان الموصل يومئذ بلغ نحو ١٠٠٠٠٠ انسان، هذا مع لم يستبعد أن يكون في عدد القتلى بعض المبالغة[7]، وهذا استدلال جيد كما ترى. وشبيه بذلك ما توصل إليه من أن عدد سكان الموصل كان في القرن الثامن عشر نحو ١٢٥٠٠٠ نسمة، وذلك بناء على رواية تقول بأن عدد الأموات الذين قضَوا بسبب الطاعون سنة ١١٨٦هـ/١٧٧٢م بلغ أكثر من ١٠٠٠٠٠ نسمة، وأن عرف من الجنود المقلدين حراسة أبواب المدينة بأنه لم يبق من سكانها إلا نحو الخمس، فتوصل إلى أن عدد السكان كان يبلغ ١٢٥٠٠٠[8].

٣- عنايته بالجغرافية التاريخية:

ومن أسس المنهج التاريخي الذي أتبعه الصائغ ربطه بين الحدث وأرضه، وهو ما أدى إلى اهتمامه الشديد بالجغرافية التاريخية للأماكن التي جرت فيها حوادث تاريخه، لا سيما خطط الموصل القديمة وتعيين اماكن الأديرة والقرى المحيطة بها، من ذلك استدلاله من نص ابن الأثير أن قصر الحر بن يوسف والي الموصل الأموي كان يشغل أسواق القتابين والشعارين وسوق الأربعاء، أن سوق الشعارين معروف في عهده، وسوق القتابين غير معروف، بينما رجح أن يكون سوق الأربعاء هو محلة جهار سوق[9]، وهكذا فإنه استدل بالمعلوم من المعالم على ما هو غير معلوم منها، وهو منهج سليم في علم الخطط، واسترجح أن يكون (الربض الأعلى) هو "ما

يجاور المحلة المسماة اليوم محلة القلعة"[10] ، وأثبت أن الباب الأبيض هو المعروف في الموصل بباب البيض، وإن باب الجيش هو الذي عرف في العهود المتأخرة بباب لكش[11]. وتوصل إلى القصر الذي أنشأه حرب بن عبد الله عامل المنصور على الموصل يقع "قرب قرية قنيطرة قبالة بافخاري قرية ابن الأثير"[12] واستطرد في حديثه عما دمَّره نادرشاه من الأديرة التي في جوار الموصل إلى البحث في تاريخ دير مار إيليا متوصلاً إلى أنه نفسه المسمى دير سعيد الذي شيده مار إيليا الحيري كما شهد بذلك توما المَرجي وإيشوعدناح البصري مؤرخ الأديرة، وأن سعيد هذا هو نفسه مار إيليا، وأن تشييده جرى قبل الإسلام بنحو مائة عام، ومع ذلك لم يستبعد أن يكون سعيد بن عبد الملك الأموي مستنداً إلى ما قرأه في قصيدة كلدانية لأشوعياب الإربلي من أن مار إيليا أبرأ سعيد أمير الموصل من مرض عضال اعتراه فبنى له الأمير ديراً بجوار الموصل، وأن هذا الأمر غير ممتنع نظراً لطول حياة مار إيليا ومعاصرته لسعيد المذكور.كما استطرد في أثناء حديثه عما خربه محمد باشا ميركور في نواحي الموصل ومنها دير مار هرمزد فتكلم عن تاريخ هذا الدير معتمداً على الطَيْرَهاني وعلى المؤرخين العرب، ووصفه وصفاً جميلاً وأسف على ما أصابه من خراب[13]. ودير مار ميخائيل في شمالي الموصل، وقد اشار إلى تجديده على يد يوحنا الطريد الموصلي على ما رآه في قصيدة مخطوطة لابن الشعّار أحد رهبان هذا الدير[14]، غير ذلك من هذه المقارنات والاستدلالات التي دلت على أن تعمق الصائغ في الجغرافية التاريخية لمدينته وبحثه في تاريخ معالمها القديمة لم يكن في أثناء انشغاله بتأليف كتابه، وإنما هو نتاج لدراسات ورحلات سبقت ذلك الانشغال بمدة، كما أنه تكلم على معالم عديدة في نواح من كردستان، التي يبدو أنه كان محيطاً بها بحكم رحلاته إليها واطلاعه المباشر على معالمها

الأثرية والعمرانية. من ذلك حديثه معلثايا القريبة من دهوك، وباعشيقا، وباسورين، وسنجار، وبالطة، وبرقعيد، وهرور، وشوش، وغير ذلك.

لم يكتف الصائغ بذكر ما استقصاه من معلومات، وإنما سعى إلى تقريبها إلى تصور القارئ، فحدد المسافات بين المواقع التاريخية بالكيلومترات، وعين أماكنها بدقة.

٤- عنايته بالتاريخ الثقافي والاجتماعي والعمراني:

على الرغم من اهتمام الصائغ بتاريخ الموصل السياسي والعسكري، وهو أمر طبيعي لمن يكتب في تاريخ مدينة لم يسبقه إلى الكتابة عنها أحد من أهل عصره، فإنه سعى أيضاً إلى تقديم لمحات متنوعة عن تكوينها الاجتماعي والثقافي والعمراني في بعض ما كتب عنه من عصور. من ذلك أنه كتب مبحثاً مهماً عن سكان الموصل قبل الفتح الإسلامي وما بعده، لا سيما من القبائل العربية التي نزحت إليه منذ عصر الدولتين الآشورية والأكدية، ودورها في العهود التالية لا سيما في العهد الفرثي، وتأسيسها مملكة الحضر، وعقد مبحثاً خاصاً في أصل (الجرامقة) وهم من سكان الموصل القدماء قبل الإسلام، وما إلى ذلك من شؤون[١٥]. كما أنه أعقب ذلك بفصل آخر تحدث فيه عن القبائل العربية التي نزحت إلى الموصل وجوارها قبيل الإسلام وفي اثناء انتشاره في تلك الأنحاء، وما بعده، ومواطن استقرارها، ودورها السياسي، وتناول أيضاً القبائل التركمانية والكردية، وغيرها[١٦]. وتحدث في فصل آخر عن النهضة العلمية والعمرانية التي شهدتها الموصل في عهد الخلافة العباسية، لا سيما تأسيس ما يتعلق بتأسيس المدارس المسيحية والإسلامية، وظهور عدد جم من العلماء[١٧]، ثم تناول في فصل تال تاريخ الحركة العلمية والتعليمية في الموصل في العصر العثماني، فتحدث عن مدارس الموصل الملحقة بالمساجد

والكنائس، وظهور الطباعة وتأسيس المطابع الأولى فيها، ودور البعثات المسيحية في ذلك، وتعليم البنات وما إلى ذلك[١٨]. ومع ذلك انتقد بعض الكتاب كتابه على اساس "أنه لم يضع تاريخاً للموصل، بل وضع سجلاً للوقائع الحربية في الموصل، بل قد وضع تاريخاً لموقع الموصل لا للموصل"[١٩] وهو نقد ينطوي على كثير من الإجحاف فلقد حرص الصائغ على تقديم هذه اللمحات لأنه رآها ضرورية لأكمال صورة ما تكلم عنه من التاريخ السياسي لمدينته، ولم يعد ما قدمه نهائياً، لأنه وعد بتفصيل ذلك في جزء ثان، وهو ما فصَّله فعلاً في جزئين تالين.

٥- عنايته بأقيام العملات:

وبنفس الرغبة بالإتقان فإنه سعى إلى تحديد أقيام العملات المستعملة في الدول حيثما وردت في النصوص التي اعتمدها، ويلاحظ أنه اعتمد في ذلك الجنيه المصري لا الروبية الهندية التي كانت تستعمل في العراق آنذاك، أو الجنيه الانكليزي مثلاً، من ذلك أنه حدد الدينار في العهود الإسلامية بنصف جنيه مصري[٢٠]، وقدر أن ثلاثة ملايين درهم في عهد المنصور العباسي بما يساوي مائة ألف جنيه[٢١]، وأن مليوني درهم في القرن الرابع للهجرة كانت تساوي تقريباً ٦٦,٦٦٦ جنيه،[٢٢]، وخمسة عشر ألف دينار كانت تساوي ٧٥٠٠ جنيه[٢٣]، وغير ذلك. وقد اعتمد الصائغ التاريخ الميلادي في كتابته تاريخ الدول التي تعاقب حكمها على الموصل، لكنه قرنه بالتاريخ الهجري حيثما ورد.

٦- أسلوبه:

ويمكن القول أن أسلوب الصائغ كان جيداً مُعبِّراً عن أفكاره بوجه عام، ويرجع ذلك إلى دراسته العربية في المعاهد التي درس فيها، وإلى اهتماماته الأدبية، وقد

ساعدته ملكاته القصصية والمسرحية على أن يحكم الصياغة التاريخية لما ساقه من أخبار، وأن يحكم، من جهة أخرى، العلاقة المنطقية بين كل فقرة وأخرى، ومبحث وآخر.

٧- حَيْدته العلمية:

وعلى الرغم من أن الصائغ كان كاهناً، إلا أن ثقافته الدينية لم تترك بصماتها على كتاباته التاريخية، حتى أن قارئه يكاد لا يشعر بهوية من يقرأ له إن كان مسيحياً أو مسلماً، وباستثناء استطراداته في تاريخ بعض الأديرة واشاراته إلى بعض الكتبة المسيحيين، فإنه كتب تاريخاً سياسياً حضارياً لمدينته التي أحبها لا أقل من ذلك ولا أكثر. وقد أفصح هو في مقدمته عن مقصده من تأليفه كتابه فقال أنها لم تزد عن أن تكون رغبته في خدمة أبناء وطنه "من العامة الذين لا يستطيعون مطالعة مجلدات ضخمة للوقوف على بعض أحوال الموصل" وأنه كتب ما كتب "رجاء نفع العامة ونيل رضى الخاصة، وما قصدي في هذا العمل إلا إمحاض الخدمة لوطني"[٢٤].

ثانيا: مصادره:

ولعل ما يَسَّر للقس الصائغ كل هذه المكابدات، اطلاعه الواسع على المكتبة التاريخية العربية في ذلك العهد، من المصادر القديمة التي وجدت طريقها إلى النشر في مطابع مصر والشام، وعدداً من الكتب التركية التي تناولت بعض جوانب موضوعه، وبعض الوثائق والمخطوطات التي حصل عليها من مختلف المظان.

وكان هو قد أثبت قائمة بمصادره بعد فراغه من مقدمته مباشرة، وكان من المؤلفين من يختار هذه الطريقة في إثبات المصادر بعد مقدمته جرياً على تقليد القدماء، الذين كانوا ينوّهون بأهم ما اعتمدوه من مصادر ضمن مقدماتهم، لا في قوائم خاصة تفصيلية كما جرى عليه المؤلفون المحدثون. وقد أورد في قائمته التي شغلت صفحتين ستة وثلاثون كتاباً، يمكن تحليلها على النحو الآتي:

الوثائق غير المنشورة

أشار إلى (بعض أوراق خطية قديمة)، ولم يزد في تعريفه إياها، بما يوضح مكان وجودها، وتاريخها، وطبيعتها إن كانت تشكل رسائل مؤلفه، أو مجرد أوراق مفرقة، أو منتزعة من مخطوطات أخرى. وقد رمز إليها في إحالاته بشكل (أو. خطية) على سبيل الاختصار.

بلغ عدد النصوص التي عزاها إلى هذه الأوراق خمسة نصوص مهمة، جميعها يتناول حوادث جرت في الموصل في العصر العثماني، هي:

نص مؤرخ في سنة ١١٢٣هـ/١٧١١م يقع في ١٤ سطراً، يتحدث عن غلاء حصل في الموصل وتوابعها صاحبته حركة نزوح للسلكان في طلب الرزق، عرف بغلاء ابراهيم باشا، ويذكر أن ابراهيم هذا كان مستبداً عاتياً سعى إلى استصدار أمر سلطاني بإعدام أحد سراة الموصل الفضلاء، وهو أحمد أفندي العمري، حسداً منه لهذا الفاضل بسبب تشييده قصراً كبيراً على دجلة واجتماع الناس عنده، ويروي النص أن ولداً لأحمد أفندي هذا استطاع أن يثبت لأولي الأمر في القسطنطينية براءة أبيه، وحينما عاد إلى الموصل وجد أباه قد أعدم، فعاد إلى العاصمة العثمانية شاكياً حيث سعى إلى أعدام ابراهيم باشا فأعدم[٢٥].

نص مؤرخ في سنة ١١٣٨هـ/١٧٢٠م، يقع في ١٥ سطراً، يتحدث عن فتنة علي أفندي المفتي العمري، ويذكر أنه هو الذي استصدر موافقة الدولة العثمانية في فتح باب جديد في سور الموصل لكي يسهل عليه دخول المدينة منه حينما كان يقضي نهاره خارج هذا السور في بستان له يعرف بالناعور، وأن هذا الباب كان يقع بين باب البَيْض وباب لكش، وأنه "سمي بباب الجديد إلى اليوم".

نص مؤرخ في سنة ١١٤٣هـ/١٧٣٢م، ويقع في ١٢ سطراً، يتحدث عن جانب من المعركة التي دارت بين الموصليين وبين جيش نادرشاه في صبيحة اليوم الخامس والعشرين من شهر شوال من ذلك العام، ودور والي الموصل آنذاك الحاج حسين باشا الجليلي في استنهاض الهمم من أجل الدفاع عن المدينة، وهي المعركة التي انتهت بانتصار الموصليين انتصراً مؤزراً[٢٦].

نص مؤرخ في سنة ١١٥٦هـ/١٧٣٢م، ويقع في ٨ سطور، وهو يتحدث عن معركة بُرج باش طابْيَة التي انتصر فيها الموصليون على هجوم شنه جنود نادرشاه، ويفيد بأن عدد القنابل التي أطلقتها مدفعية نادرشاه بلغت نحو مائة ألف قذيفة[٢٧].

نص مؤرخ في سنة ١٢٣٢هـ/١٨٠٨م، ويقع في ١٠ سطور، هو يتناول حملة الصدر الأعظم كُورجي محمد رشيد باشا على كردستان وفتحه العمادية وسائر اقليم بهدينان، واعلان أكثر مناطقها بالإذعان له، ثم تنكيله الشديد بالإيزيدية[٢٨]. ونحن نرى أن الصائغ اعتمد هنا على أوراق كتبها ارشيلدوس بن الشماس حنا الموصلي، أرخ فيها حوادث ما جرى في أواخر عهد الجليليين، وقد اطلعت على هذه الأوراق في مكتبة المرحوم الدكتور صديق بك الجليلي في الموصل في أوائل سبعينات القرن الماضي[٢٩].

وثيقة سماها (كتاب خطي في الطومار الجليلي) ورمز إليها في الإحالات بلفظ (طومار)، ويثير هذا العنوان لبساً، فالطومار هو الوثيقة المطوية، أو اللفافة من

الورق، تتضمن أمراً سلطانياً أو نحوه، وهو بهذا ليس كتاباً، وإنما وثيقة رسمية، وكنت قد سألت المرحوم الدكتور صديق الجليلي سنة ١٩٧١ عن هذا الطومار فذكر أنه فرمان من السلطان يقضي بمنح قرية قره قوش إلى الحاج حسين باشا الجليلي مكافأة له على دوره في الدفاع عن الموصل في أثناء حصار نادرشاه لها سنة ١١٥٦هـ/١٧٤٣، ثم سألت الدكتور محمود الجليلي عنه، فأرانيه، فإذا هو فرمان قد خط على لفافة طويلة ملفوفة، وحلي بكمية غير قليلة من الذهب، وزخارف جميلة اخرى، وقد كلف مشكوراً أحد المصورين في الموصل بتصويره لي.

بيد أن النصَّين اللذين اقتبسهما الصائغ لا يدلان على أنهما أخذا من هذه الوثيقة، فالنص الأول يقتصر على خبر وفاة الحاج حسين باشا الجليلي سنة ١١٧١هـ/١٧٥٧م، وأما الثاني فيتحدث عن مقتل والي الموصل عبد الباقي باشا الجليلي وتعيين سليمان باشا الجليلي وذلك سنة ١٢٠٠هـ/١٧٨٥م، وكلا الخبرين جَرَيا بعد تاريخ كتابة الوثيقة المذكورة، ولسنا نعلم بعد هذا حقيقة هذا (الكتاب الخطي) وما معنى وجوده في (الطومار الجليلي)، إلا أن يكون كتاباً حفظ في طي تلك اللفافة، أو في طي لفافة أخرى لا نعلم هويتها.

المخطوطات

اعتمد سليمان الصائغ على مجموعة من المخطوطات هي:

١- (منهل الأولياء) الذي وصفه في قائمة مصادره أنه (تاريخ خطي للموصل لمؤلفه محمد أمين أفندي العمري)، ومحمد أمين هذا هو ابن خير الله الخطيب العمري الموصلي (المتوفى سنة ١٢٠٣هـ/١٧٨٨م) وكتابه هذا يعد من أهم التواريخ المحلية للموصل في العهد العثماني، وقد أحال عليه في ثنايا كتابه سبع مرات،

ولكنه اعتمده بشكل رئيس في عرضه تعاقب الولاة على الموصل منذ سنة ١٠٠٠ للهجرة، حتى سنة ١١٩٩هـ/١٧٨٤م. ولم يذكر على أية نسخة من هذا الكتاب قد اعتمد، وإن كنا نرجح أن تكون النسخة التي كانت في مكتبة مدرسة الخياط وقد نسخت سنة ١٢٦٧هـ/١٨٥٠م، ثم آلت إلى مكتبة الأوقاف في الموصل.

٢- أوراق تتضمن تاريخ العائلة العمرية لكاتبها حسن أفندي بن محمود أفندي العمري، ولم يعين المكان الذي وجد فيه هذه الأوراق، ولا هوية كاتبها، أو سنة وفاته في الأقل، ولكن يظهر أنه كان معاصراً له. وقد نقل منه خبراً مطولاً في نحو ١٤ سطراً، تضمن خبر استقدام الدولة العثمانية للأسرة العمرية والأسرة الأعرجية إلى الموصل من مكة والمدينة في سنة ٩٧١هـ/١٥٦٣م، وتعيين المحلات التي نزلت فيها من مدينة الموصل[٣٠].

٣- مخطوط سماه (حاشية عن تاريخ العمادية) ووصفه بقوله (وهو كتاب خطي في اللغة العربية محفوظ عند أحد أشراف قرية زيروا من قرى العمادية) وذكر أنه اطلع على شيء منه نقله صديق الدملوجي (المتوفى سنة ١٩٥٨) وتتناول المعلومات التي نقلها الصائغ من هذه المخطوطة تتناول السنة الأخيرة من تاريخ الأمارة، وهي سنة ١٢٥٨هـ/١٨٤٢م[٣١]، وظن السيد محفوظ العباسي[٣٢] (المتوفى سنة ٢٠١٠) أن هذا الكتاب هو ما عرف بالوثيقة الزيوكية[٣٣]، وهي وثيقة تضمنت أنساب أمراء العمادية الأوائل وتاريخهم، مع أن هذه الوثيقة لا تتناول إلا الحقبة المبكرة من تاريخ الإمارة، كما أن (زيروا) ليست (زيوكان) التي جددت فيها تلك الوثيقة فنسبت إليها، فهي إذن مخطوطة غيرها. ولاشك في أهمية هذه المخطوطة التي اعتمدها الصائغ، مما دفع بنا إلى البحث عنها في قرية (زيروا) وقرى العمادية سنوات عدة فلم نعثر منها على أي اثر.

٤- مخطوط في التاريخ للمؤرخ الموصلي ياسين بن خير الله الخطيب العمري (المتوفى بعد سنة ١٢٣٢هـ/١٨١٦م)، ولم يسمه، ويظهر أنه لم يطلع عليه كاملاً لأنه لم يذكره في قائمة مصادره، ولكنه أطلع على أوراق منه فيها نبذة عن حصار نادرشاه للموصل سنة ١١٥٦هـ/١٧٤٣م، وما نسب إلى قديسيها من كرامة أدت إلى كف الأذى عن المدينة وانسحاب نادرشاه عنها بعد ذلك الحصار، ثم قيام الوالي الحاج حسين باشا الجليلي بترميم ثماني من كنائسها عرفاناً لما اثر عنها من دور روحي في تلك الأسابيع العصيبة.[٣٤]

٥- تاريخ دير ربان هرمزد. مخطوطة وصفها بقوله "هو تاريخ خطي يتعلق بحوادث الدير المذكور"[٣٥]، والحوادث التي يشير إليها هي النكبة التي تعرض لها الدير ورهبانه وعدد من القرى المجاورة على يد أمير راوندوز محمد باشا المعروف بميركور سنة ١٨٣٢م. وثمة مدونات عديدة عن هذه الحوادث فلا يعرف على وجه اليقين أي كتاب منها يعنيه في هذه الإشارة.

٦- مخطوطة تضمنت ما عنونه "قصيدة ضافية باللغة الكلدانية يصف فيها مظالم ميركور" في نواحي قرى الموصل، من نظم من سماه دميانوس الألقوشي، وهذه القصيدة وصف فيها ناظمها مذبحة ألقوش والدير في غارة الأمير الراوندوزي محمد باشا مير كور، وهي من محتويات خزانة دير السيدة في بلدة ألقوش، فمن الراجح أنه اطلع عليها هناك[٣٦].

٧- مخطوطة لم يذكر لها عنواناً ووصفها بقوله (رسالة خطية باللغة الكلدانية قديمة العهد) وذكر أنها لراهب نسطوري اسمه (راميشوع) كتبها سنة ١٧٩٣ يونانية الموافقة لسنة ١٤٥٢، وموضوعها تاريخ الدير الذي أنشأه الر اهبان يوحنا ويشوعسبران في القرن الرابع للميلاد ثم تحول إلى معبد للإيزيدية في القرن السابع للميلاد[٣٧].

٨- منظومة ايشوعياب بن المقدم، من القرن الخامس عشر[٣٨]، أشار إليها في الاستدلال على أن المعبد الإيزيدي إن هو إلا دير يوحنا ويشوعسبران المذكور. ولم يشر إلى المكان الذي وقف عليها فيه.

٩- تاريخ مجهول الاسم ذكر أن مؤلفه من أهل القرن الثالث عشر، وأن البطريرك أفرام رحماني نشره، وهذا هو المعروف بتاريخ الرهاوي المجهول وقد نشره رحماني في دير الشرفة بلبنان سنة ١٩٠٤م.

كتب المسكوكات

تعد الكتالوكات الخاصة بأنواع المسكوكات مصدراً مهماً في التعرف على حكم الدول والملوك، وقد أفاد منها من كتب في جداول حكام العالم الإسلامي من الباحثين الأوربيين، أمثال زامباور ولين بول وغيرهما، ونحن نرى أن سليمان الصائغ كان الرائد الأول من المؤرخين العراقيين في الاعتماد على هذا المصدر الموثق الذي يصعب الشك في معطياته، وقد أفاد منه في حديثه على ملوك الأتابكة في الموصل، حيث أورد جدولاً وضعه الدبلوماسي الآثاري نيقولا سيوفي ضم أسماء (بعض الملوك الأتابكيين)، ومع ذلك فإنه لم يعتمد على قراءة سيوفي لهذه المسكوكات على نحو مطلق، إنما صحح بعض تلك القراءة على وفق قراءته هو لتلك المسكوكات[٣٩].

المصادر العربية

كان الصائغ مدركاً لضرورة الاعتماد في كتابة تاريخ حقبة معينة على المصادر الخاصة بها، ومن هنا فقد اعتمد في تاريخه للموصل في العهود الإسلامية على المصادر العربية، بوصفها الأقرب على مجريات الحوادث التي

شهدتها المدينة في تلك العهود، وكان في مقدمة مصادره كتاب الكامل في التاريخ لإبن الأثير الجزري فقد استقى منه مواده التاريخية التي تغطي تاريخ الموصل منذ الفتح الإسلامي وحتى بدايات القرن السابع للهجرة وأحال إليه نحو ٤٦ مرة، ويليه تاريخ ابن خلدون، فقد اعتمده بصفة متوازية مع تاريخ ابن الأثير، ثم غطى به حوادث الموصل بعد الأخير، فبلغ عدد المرات التي أحال إليه نحو ٣٧ مرة، إضافة إلى إحالات إلى مقدمته بلغت ٣ مرات، واعتمد على (وفيات الأعيان) لابن خلكان في ترجمته للأعلام الذين كان لهم تعلق بتاريخ الموصل، فبلغ عدد إحالاته إليه ٢٥ مرة، وكان كتاب (ابي الفداء) معينه في سد بعض الثغرات التاريخية لا سيما في الحقبة التي تلت العصر العباسي فكانت احالاته إليه ٢١ مرة، واعتمد أيضاً على كتاب (مختصر تاريخ الدول) لإبن العبري في اقتباسه روايات لم ترد في ابن الأثير، فبلغ عدد إحالاته ١٥ مرة، وأفاد من كتاب (معجم البلدان) لياقوت الحموي نحو ١٢ مرة ضبط فيها أسماء المواقع الجغرافية التي تقع حوالي الموصل خاصة ، وأورد روايات أدبية من كتاب (الأغاني) لأبي الفرج الأصبهاني فبلغت إحالاته إلى هذا الكتاب ٥ مرات، والثعالبي مرتان، وإحالة واحدة لكل من المسعودي والطبري والواقدي وبعض المصادر الأخرى. واعتمد على كتاب (الروضتين في أخبار الدولتين) لشهاب الدين المقدسي، وأحال إليه ١٠ مرات في تغطيته لتاريخ الدولتين النورية والصلاحية، فضلاً عن اقتباساته من رحلة ابن جبير ورحلة ابن بطوطة فيما يتعلق بمشاهداتهما للموصل. ورجع الصائغ أيضاً إلى مصادر مسيحية كتبت بالعربية، أبرزها كتاب المجدل لعمر بن متي، معتمداً طبعة جيسموندي في روما سنة ١٨٩٨م.

المصادر السريانية

أشرنا في كلامنا عن المخطوطات والوثائق أن الصائغ اعتمد على عدد من المخطوطات السريانية، وهنا نشير إلى اعتماده أيضاً على كتب سريانية مطبوعة، منها كتاب (العفة) لإيشوعدناح البصري (أواخر القرن ٨م) وهو في تاريخ الأديرة ومؤسسيها، وقد نشره بيجان، ومنها (أخبار الشهداء) الذي نشره بيجان أيضاً، ومن تلك المصادر التاريخ السرياني لابن العبري، وقد اعتمد عليه مرة واحدة، و(المكتبة الشرقية) ليوسف السمعاني، وقد أفاد منها في عدة مواضع، وتاريخ أربيل لمشيحا زخا الذي نشره ألفونس منكنا، و(أخبار الداسنية)[٤] الذي نشره في روما شموئيل جميل سنة ١٩٠٠ مع ترجمة إيطالية[٤١]، وهو من تأليف اسحق بن بطرس عَبدال البَرْطِلي(كان حياً سنة ١٣٠٦هـ/١٨٨٨م) ويتضمن عقائد اليزيدية وأعيادهم مع نبذة من تأريخهم.

الكتب الأوربية

كان الصائغ يجيد من اللغات الأوربية الإنكليزية والفرنسية، وهذا ما مكنه من الإفادة من بعض المصادر المؤلفة بهاتين اللغتين في تاريخه للموصل، فأشار إلى رحلة الراهب الدومنيكي لانزا ناقلا من نصها الفرنسي، وأبحاث لنقولا سيوفي قنصل فرنسا في الموصل في تاريخ الموصل المنشورة في المجلة الأسيوية الصادرة في باريس عهد ذاك، وإلى كتابات الرحالة الآثاري لايارد صاحب التنقيبات الشهيرة في مدينة نينوى قرب الموصل، وإلى كتاب في تاريخ الدولة الكلدانية بعنون (كلدو) لمارتان، ومختصر تاريخ الكنيسة للمعلم لومون بالفرنسية، وكتاب نو عن اليزيدية بالفرنسية أيضاً، ومينان بالفرنسية في الموضوع نفسه وغير ذلك، وكتاب عن الأداب السريانية لدومال الفرنسي، وغير ذلك.

الكتب التركية

كان الصائغ يتقن التركية، إلا أنه مع ذلك كان مقلاً في مراجعة المصادر العثمانية على الرغم من أهميتها في بحثه، لا سيما ما يتعلق منه بتاريخ الموصل في العصر العثماني، وأبرز ما رجع إليه في هذه اللغة تاريخ جودت، فقد نقل منه نصوصاً مهمة عن حوادث سنة ١١٩٣هـ/١٧٧٩م في الموصل، كما أنه رجع إلى القسم التاريخي من سالنامة الموصل، وهو الكتاب السنوي الذي كانت تصدره ولاية الموصل في عهد الدولة العثمانية، وهو من تأليف مؤرخ موصلي غير معروف اسمه (توفيق فكرت)، وموطن أهميته على ما يذكر الصائغ أنه استقى مادته من الوثائق الرسمية، ولذا فإنه اعتمده مصدراً لما أورده عن تاريخ الموصل في العهد العثماني، لا سيما حقبة ولاة الجليليين وما تلاها حتى قيام الحرب العالمية الأولى. كما اعتمد في بعض المواضع على كتاب (قاموس الأعلام) لشمس الدين سامي، وأكثر ما أخذه منه أفاد منه في هوامشه التوضيحية. ولا نفهم سبب غياب هذه المصادر عن كتابه، إلا أن تكون غير متوفرة في الموصل عهد ذاك، وهو أمر لا يمكن القطع به. وقد نقده أحد الكتاب في أنه لم يخصص للعصر العثماني ما يستحقه هذا العصر من تفصيل[٤٢]، ونعتقد أن مبرر هذا النقد هو قلة ما رجع إليه من المصادر التركية (العثمانية).

لقد أظهر الصائغ تمكنه من الكتابه التاريخية، منهجاً واسلوباً ومصادر، ولذا فقد شهد كتابه قبولاً وانتشاراً ملحوظاً في العقود التي تلت صدوره، ليس في الموصل والعراق فحسب، وإنما في ازن كالأقطار العربية الأخرى بل في أوساط المستشرقين.

[1] ولد في الموصل سنة ١٨٨٦ من اسرة كان لها دور في القرن التاسع عشر، وتلقى التعليم الكهنوتي في مدارسها الدينية حتى عين قساً، ثم ارتقى في المناصب الدينية حتى أصبح مطراناً للموصل، عني بالأدب والصحافة فاسس مجلة (النجم) الشهرية سنة ١٩٢٨ واستمرت بالصدور إلى سنة ١٩٥٥، ألف (تاريخ الموصل) ووضع عدداً من المسرحيات التي تناولت موضوعات تاريخية وأخلاقية ووطنية، وكانت وفاته سنة ١٩٦١م.

[2] كتب الصائغ على كتابه عبارة (الجزء الأول) ووعد فيه بإصدار جزء ثاني له، وقد أصدره بالفعل في بيروت سنة ١٩٤٠ وهو يتناول التاريخ الأدبي للموصل، ثم أعقبه بجزء ثالث اختص بتاريخها العمراني، وقد خصصنا الجزء الأول بدراستنا هذه بسبب ريادة هذا الجزء في مجال الكتابة التاريخية في العراق، وهو ما لم يعد يتصف به الجزآن الآخران إذ صدرت عهد ذاك كتب عديدة في موضوعهما.

[3] ص ٣٠.

[4] ص ٢٤

[5] ص ٥٦.

[6] ص ٥٧.

[7] ص ٩١.

[8] ص٢٩٢.

[9] ص ٦٤– ٦٥.

[10] ص ٨٢.

[11] ص ٢٧٢.

[12] ص ٧٠.

[13] ص ٢٠٧.

[14] ص٩٣.

[15] ص٢٨–٣١.

[16] ص٥١– ٥٥.

[17] ص٩٠- ٩٣.

[18] ص ٣٢١- ٣٢٥

[19] هو توفيق السمعاني، المدرس في مدرسة الإليانس في بغداد آنذاك، ينظر بعض المقالات التي نقد فيها أصحابها كتاب (تاريخ الموصل) عند صدوره على موقع (موصل نيت وورك) وهي من جمع السيد قصي آل فرج.

[20] ص١٥٦.

[21] ص ٧٢.

[22] ص١٣٩

[23] ص١٧١.

[24] ص٦.

[25] ص ٢٧١،.

[26] ص ٢٧٧.

[27] ص٢٨٥.

[28] ص ٣٠٢.

[29] كتابنا: التاريخ والمؤرخون العراقيون في العصر العثماني، ط:٢، لندن ٢٠٠٩، ص٢٤٦.

[30] ص٢٦٧.

[31] ص٣١١.

[32] إمارة بهدينان العباسية، الموصل ١٩٦٩، ص٣٠.

[33] نشرنا هذه الوثيقة مستقلة في كتاب بعنوان (الشجرة الزيوكية، نسب أمراء بهدينان وتاريخهم)، أربيل ٢٠٠٩.

[34] ص ٢٨٩.

[35] ص ٣٠٧.

[36] بطرس نصري الكلداني وأدي صليبا ابراهينا: نبذة تاريخية عن بعض مشاهير طائفة الكلدان الكاثوليك، مجلة المشرق ٤ (بيروت ١٩٠١) ص٨٧٤-٨٥٥، وألبير أبونا: أدب اللغة الآرامية ص٥٤٠-٥٤١.

[37] ص٢٩٩.

[38] ص ٣٠١.

[39] ص ٢٢٨.

[40] ص ٣٠٥.

[41] التاريخ والمؤرخون ص٣٠٥.

[42] شكري الفضلي: نقد لتاريخ الموصل، نشر عند صدور الكتاب . نشر على موقع (موصل نيت وورك).

كيف نشأت فكرة الخلافة في بني العباس

تأليف: دلزار صالح

١- اضطربت أفكار الشيعة بعد موت محمد بن علي فمنهم من استمر على ولائه وقال بغيبته ورجعته. ومنهم من تولى بعده ابنه أبا هاشم، ويقال لهذا الفريق والذي قبله الكيسانية" ينسبون إلى كيسان وهو لقب للمختار بن أبي عبيد.

٢- ومنهم من تولى بعد الحسين ابنه علياً المعروف بزين العابدين وهو ممن بايع يزيد بن معاوية وعبد الملك بن مروان ولم يعرف عنه أنه طلب الخلافة لنفسه _ قال هؤلاء إن الخلافة محصورة في أولاد علي من فاطمة رضي الله عنها.

كان أكبر ولد العباس في ذلك الوقت علي بن عبد الله بن عباس وهو الذي انتشر منه العباسيون. وكان قد فارق الحجاز وأقام بالحميمة التي أقامه بها بنو أمية والتي أنزله بها الوليد بن عبد الملك. وقد ظهرت فكرة انتقال الخلافة إلى ولد العباس منذ علي هذا، ويقال إن السبب في ذلك أن أبا هاشم بن محمد بن علي بن أبي طالب لما حانت منيته كان مقيماً بالحميمة عند بني عمه فأدلى بنصيبه من الخلافة إلى علي هذا وأولاده وأوصى أولياءه به فصارت الشيعة الكيسانية في جانب علي بن عبد الله بن عباس.

أما بقية الشيعة فإنهم بعد وفاة علي زين العابدين افترقت بهم الطرق فمنهم من تولى بعده ابنه محمداً الباقر زاعمين أنه الإمام بعد أبيه. ومنهم من قال إن الخلافة حق لكل فاطمي اتصف بصفات العلم والشجاعة والسخاء، ومن هؤلاء من قام بمساعدة زيد بن علي بن الحسين، وهم المعروفون بالشيعة الزيدية.

والذين حاولوا الوصول إلى الخلافة وانتزاعها من بني أمية هم الشيعة الكيسانية الذين ساعدوا علي بن عبد الله، والشيعة الزيدية الذين ساعدوا زيداً وابنه يحيى.

وكانت وفاة علي بن عبد الله ومحمد الباقر في زمن متقارب بالحميمة، فانتقل ولاء الكيسانية إلى محمد بن علي بن عبد الله بن عباس لأن أباه أوصى إليه وانتقل ولاء الإمامية إلى جعفر الصادق بن محمد الباقر، ولم يفعل أنصار الأئمة شيئاً ليرجعوا الخلافة إلى ذوي الحق فيها حسب رأيهم.

أما الشيعة الزيدية فقد دعاهم إلى النصر زيد بن علي فقاموا بنصرته حيث خرج بالكوفة طالباً الخلافة، إلا أن بني أمية لم تكن قد ظهرت فيهم العيوب التي أودت بحياتهم بعد" فسرعان ما انتصروا على زيد وأطفأوا ثورته وقتلوه وصلبوه. وثار بعده ابنه يحيى فكانت خاتمته خاتمة أبيه.

أما محمد بن علي بن عبد الله بن عباس فهو يعسوب القوم وذو العقل الراجح فيهم. فإنه رأى أنه نقل السلطان من بيت إلى بيت لا بد أن يسبق بإعداد أفكار الأمة إلى هذا النقل وأن كل محاولة فجائية لا بد أن تكون عاقبتها الفشل، فرأى أن يسير في المسألة بالأناة المصحوبة بالحزم فعهد إلى شيعته أن يؤلفوا منهم دعاة يدعون الناس إلى ولاية أهل البيت بدون أن يسموا أحداً خوفاً من بني أمية أن يقضوا على المدعو إليه إذا عرف، ورأوا أن أحسن منطقة يبثون فيها الدعوة هي الكوفة وبلاد خراسان.

وقد كان محمد بن علي بن عبد الله قال لدعاته حين أراد توجيههم إلى الأمصار

عليكم بخراسان، فإن هناك العدد الكثير والجلد الظاهر وهناك صدور سليمة وقلوب فارغة لم تتقسمها الأهواء.

تأليف الجمعية السرية للدعوة العباسية

ابتدأ تأليف هذه الجمعية وعلي بن عبد الله بن عباس حي لم يمت بعد لأنها ابتدأت في أول القرن الثاني وعلي لم يمت إلا سنة١١٧ على قول وسنة١١٤ على قول. وكان الخليفة من بني أمية إذ ذاك عمر بن عبد العزيز بن مروان، وكانت تتألف من كثير من الدعاة والرؤساء.

وجعل للدعوة مركزان أحدهما بالكوفة التي اعتبرت نقطة المواصلات وأقيم فيها ميسرة مولى علي بن عبد الله. والثاني بخراسان التي هي محل الدعوة الحقيقي، ووجه إليه محمد بن خنيس وأبو عكرمة السراج، واختير من الدعاة اثنا عشر نقيباً وهم:

(١) سليمان بن كثير الخزاعي

(٢) مالك بن الهيثم الخزاعي

(٣) طلحة بن زريق الخزاعي

(٤) عمرو بن أعين الخزاعي

(٥) عيسى بن أعين الخزاعي

(٦) قحطبة بن شبيب الطائي

(٧) لاهز بن قريظ التميمي

(٨) موسى بن كعب التميمي

(٩) القاسم بن مجاشع التميمي

(١٠) أبو داود خالد بن إبراهيم الشيباني

(١١) أبو علي الهروي شبل بن طهمان الحنفي

(١٢) عمران بن إسماعيل المعيطي

واختار سبعين رجلاً ليكونوا مؤتمرين بأمر هؤلاء، وكتب إليهم محمد بن علي كتاباً ليكون لهم مثالاً وسيرة يسيرون بها.

وقد ظل رجال الدعوة يشتغلون بها من مفتتح القرن الثاني إلى سنة١٣٢، وهي السنة التي تم فيها النجاح وبويع فيها لأبي العباس السفاح.

وهذه المدة تنقسم إلى قسمين متمايزين: الأول عصر الدعوة المحضة الخالية عن استعمال القوة وذلك قبل أن ينضم إلى القوة أبو مسلم الخراساني، وذلك في الوقت الذي كانت فيه الدولة الأموية فيه متماسكة القوى لم ينقسم فيها البيت المالك على نفسه ولم تحصل العصبية القومية بين جند هذه الدولة بخراسان، وذلك نحو٢٧ سنة. والعصر الثاني عصر استعمال القوة مع الدعوة حينما تهيأت الأسباب الداعية إلى ذلك.

العصر الأول:

(١٠٠ - ١٢٧هـ)

كان الدعاة فيه يجوبون البلاد الخراسانية، ظاهر أمرهم التجارة وباطنه الدعوة، ينتهزون الفرص، ثم يبلغون أمرهم إلى القائم بالكوفة وهو يوصله إلى الحميمة أو إلى مكة حيث يجتمع المسلمون لأداء فريضة الحج. وكان ذلك المجتمع أعظم ساتر لأمر الدعاة لأنهم كانوا إذا قفلوا من خراسان سافروا حجاجاً. وكانت إقامة محمد بن علي بالحميمة سبباً آخر في انتظام المواصلات وكتم سرها.

وكان أول ما ظهر من أمرهم بخراسان سنة١٠٢ حيث جاء رجل من تميم إلى أمير خراسان سعيد بن عبد العزيز بن الحارث بن الحكم بن أبي العاص الذي يقال له سعيد خذينة وقال له: إن ههنا قوماً قد ظهر منهم كلام قبيح، فبعث إليهم سعيد فأتى بهم فسألهم: من أنتم؟ قالوا: أناس من التجار؟ قال: فما هذا الذي يحكى عنكم؟ قالوا: لا ندري؟ قال: جئتم دعاة؟ فقالوا: إن لنا في أنفسنا وتجارتنا شغلاً

عن هذا، فسأل من يعرف هؤلاء. فجاء أناس من أهل خراسان جلهم من ربيعة واليمن، فقالوا نحن نعرفهم وهم علينا إن أتاك منهم شيء تكرهه. فخلى سبيلهم.

وفي سنة١٠٥ انضم إلى هذه الجمعية بكير بن ماهان وهو شيخ عظيم من شيوخ هذه الدولة وكبار دعاتها وكان موسراً فساعد القوم بماله، وصادف أن توفي في ذلك الوقت ميسرة القائم بالكوفة، فأقامه محمد بن علي مقامه فكان هو ربان هذه الدعوة يأتمر الدعاة بأمره ويسيرون في الطريق التي يشرعها لهم.

كان من أول النكبات الي لحقت بهم أنه وشي بجمع من دعاتهم إلى أسد بن عبد الله القسري أمير خراسان وهو والٍ شديد قاس فأتي بهم وفيهم أبو عكرمة وأبو محمد الصادق ومحمد بن خنيس وعمار العبادي فقطع أيدي من ظفر به منهم وأرجلهم وصلبهم، وأفلت عمار العبادي حتى أتى الكوفة فأخبر بكير بن ماهان بذلك الخبر المشؤوم، فكتب به إلى محمد بن علي فأجابه: الحمد لله الذي صدق مقالتكم ودعوتكم وقد بقيت منكم قتلى ستقتل وقد وقع بعد ذلك عمار العبادي في يد أسد فألحقه بإخوانه.

وكان أسد بن عبد الله أشد ولاة خراسان على الشيعة فكان لا يرحم أحداً منهم وقع في يده بل شرد بهم ونكل ونفي من نفي وقتل من قتل ولذلك لم يكن للدعوة في أيامه كبير أثر حتى عزل عن خراسان سنة١٠٩ وتلك ولايته الأولى ثم ولي خراسان مرة ثانية فأعاد معهم سيرته الأولى ففي سنة١١٧ أخذ جماعة منهم فقتل بعضهم ومثل ببعضهم وحبس بعضهم.

حصل بعد ذلك في العالم الإسلامي ما كان له أعظم الفضل في نجاح الشيعة وقصور أعدائهم عن فل حدهم وذلك:

أولاً: انشقاق البيت الأموي حتى تزعزع بنيانه وتصدعت أركانه وأول ذلك كان بخروج يزيد بن الوليد بن عبد الملك بن مروان على ابن عمه الوليد بن يزيد بن عبد

الملك واستعان على ذلك بالقدح في الو.يد ونسبته إلى العظائم من الفسوق والكفر وإحلال ما حرم الله.

ولما تم ليزيد أمره ولم يعبأ بقول ناصح انتهز بعض أهل بيته هذه الفرصة لينال الخلافة وهو مروان بن محمد بن مروان فإنه كتب إلى الغمر بن يزيد أخي الوليد يهيجه للمطالبة بدم أخيه.

وكان مروان في ذلك الوقت أميراً للجزيرة وأرمينية ومعه جيش كبير يأتمر بأمره ولم يزل حتى أقدم على طلب الخلافة مستمسكاً بهذا الحبل حتى نالها ولم يكن نيله لها بمزيل أسباب الخلاف والانشقاق في هذا البيت ولا شبهة أن انشقاق البيت المالك يحدث بطبيعة الحال انشقاقاً في قوة الدولة فلا تقوى على مصادمة عدوها.

ثانياً: ظهور العصبية القومية في خراسان وانشقاق القبائل العربية وذلك أن العرب يرجعون إلى شعبين عظيمين قحطان ونزار، وملك العرب القديم كان في اليمن فلما جاء الإسلام تحول إلى نزار لمكان رسول الله صلى الله عليه وسلم منهم وكان أمر النبوة والوحي قد باعد بين الناس وحمية الجاهلية فتآخى اليمانيون والنزاريون ووجهوا قوتهم المتحدة إلى أعدائهم فنالوا في زمن قليل ما لم تنله أمة قبلهم في مثل الزمن الذي ارتفع فيه قدرهم.

وظهر الانشقاق في عهد نصر بن سيار هذا بين النزارية واليمانية وكان رئيس النزوارية وكبيرهم نصر بن سيار الأمير وكبير اليمانية جديع بن شبيب المعني المعروف بالكرماني.

في أثناء وقوع هذه الحوادث توفي محمد بن علي إمام الشيعة الذي يدعون إليه وأدلى بالأمر من بعده إلى ابنه إبراهيم وأعلم الشيعة بذلك فقاموا بالدعوة إليه مكان أبيه. ثم توفي بكير بن ماهان شيخ الشيعة بالكوفة فأقام إبراهيم بن محمد مكانه حفص بن سليمان المعروف بأبي سلمة الخلال.

واتصل بإبراهيم في تلك الأوقات شاب من نوابغ الشبان وذوي المقدرة والعزيمة وهو أبو مسلم الخراساني، وكانت الشيعة بخراسان في حاجة إلى مثله ليشرعوا في العمل بعد أن أمكنتهم الفرصة بما وقعت فيه الدولة الأموية من الخلاف وما يقع فيه عرب خراسان من الانشقاق فاختار إبراهيم أبا مسلم لتلك المهمة وكتب إلى أصحابه إني قد أمرته بأمري فاسمعوا منه واقبلوا قوله فإني قد أمرته على خراسان.

وإنما أمره بتقريب أهل اليمن لأنهم أعداء الدولة الحاضرة للعصبية التي كانت نارها مشتدة بين أهل خراسان إذ ذاك ولهذا السبب أوصاه بالشدة على مضر فإنهم كانوا أصحاب الدولة. سار أبو مسلم يدبر الأمور. وبعد سنة تهيأ لزيارة الإمام ومعه عدد كبير من الدعاة ولما بلغ قومس أتاه كتاب من الإمام يقول فيه وإني قد بعثت إليك براية النصر فارجع من حيث ألقاك كتابي ووجه إلى قحطبة بما معك يوافني به في الموسم فعاد أبو مسلم إلى مرو مستعداً للعمل.

دور العمل:

نزل أبو مسلم بقرية من قرى مرو يقال لها سفيذنج وهناك بث دعاته في الناس ليجتمعوا إليه فانثال إليه الناس وكان ذلك في رمضان سنة١٢٩ ولخمس بقين منه عقد اللواء الذي بعث به الإمام ويدعى الظل على رمح طوله أربعة عشر ذراعاً وعقد الراية التي تدعى السحاب على رمح طوله ثلاثة عشر ذراعاً وهو يتلو قوله تعالى: {**أذن للذين يقاتلون بأنهم ظلموا وإن الله على نصرهم لقدير**} ولبسوا السواد الذي جعل شعاراً للدولة العباسية وقدم على أبي مسلم الدعاة من أهل مرو بمن أجاب الدعوة.

كان أول ما فعله أبو مسلم أن أمر برم حصن سفيذنج وأقام به هو ومن معه ولما حضر عيد الفطر سنة١٢٩ أمر سليمان بن كثير أن يصلي به وبالشيعة ونصب له منبراً في العسكر.

كتب أبو مسلم إلى نصر بن سيار يقول له: أما بعد، فإن اللّه تباركت أسماؤه وتعالى ذكره عير أقواماً في القرآن فقال: {وأقسموا بالله جهد أيمانهم لئن جاءهم نذير ليكونن أهدى من إحدى الأمم فلما جاءهم نذير ما زادهم إلا نفوراً. استكباراً في الأرض ومكر السيء ولا يحيق المكر السيء إلا بأهله فهل ينظرون إلا سنة الأولين فلن تجد لسنة اللّه تبديلاً ولن تجد لسنة اللّه تحويلا } فتعاظم نصر الكتاب ولا سيما أنه رأى أبا مسلم بدأ فيه بنفسه.

وكان جوابه أن وجه إلى أبي مسلم مولى له اسمه يزيد في خيل عظيمة فوجه إليه أبو مسلم مالك بن الهيثم الخزاعي فالتقوا بقرية تدعى آلين وكانت بين الفريقين موقعة انتهت بانتصار الشيعة وأسر يزيد رئيس جند نصر.

وفي أثناء ذلك كان أبو مسلم يرسل قواده فيستولون على البلاد من عمال نصر ولا يجدون مقاومة تذكر. ولما رأت ذلك ربيعة وعلمت شدة أمر أبي مسلم أرسلت إلى نصر تطلب منه الموادعة فأجاب إلى ذلك وتوادعوا سنة. بلغ ذلك أبا مسلم فأرسل إلى ابن الكرمان يهيجه بأخذ الثأر فقال: إني ما صالحت نصراً وإنما صالحت شيبان وأنا لذلك كاره وأنا موتور ولا أدع قتاله فعاود القتال وأبى شيبان أن يعينه وقال لا يحل الغدر فأرسل ابن الكرماني إلى أبي مسلم يستنصره. وهذا كل ما يريده فأرسل إليه إني معك على نصر فاشتد ذلك على نصر وكتب إلى أبي مسلم يلتمس منه أن يدخل مع نصر وبعثت إليه ربيعة بمثل ذلك.

بذلك ظفر أبو مسلم ظفراً عظيماً فإنه فرق كلمة العرب بعد أن كادت تجتمع عليه فقام من الماخوان في جمادى الأولى سنة١٣٠ يريد مرو وأرسل إليه ابن الكرماني أن أدخل حائط مرو من قبلك وأدخل أنا وعشيرتي من قبلي فأرسل إليه أبو مسلم أن لست آمن أن تجتمع يدك ويد نصر على حربي ولكن أدخل أنت فأنشب الحرب، فدخل ابن الكرماني وأنشب الحرب وأمر أبو مسلم أحد قواده

بدخول مرو فدخلها وأعقبها أبو مسلم. دخل والقتال دائر بين الكرماني ونصر فأمر الفريقين أن يكفا وهو يتلو: (ودخل المدينة على حين غفلة من أهلها فوجد فيها رجلين يقتتلان هذا من شيعته وهذا من عدوه). ومضى أبو مسلم حتى دخل دار الإمارة وهرب نصر مستخفياً.

صفت مرو لأبي مسلم وأمر أحد النقباء بأخذ البيعة على أهلها ونص البيعة: أبايعكم على كتاب الله وسنة نبيه صلى الله عليه وآله وسلم عليكم بذلك عهد الله وميثاقه والطلاق والعتاق والمشي إلى بيت الله الحرام وعلى ألا تسألوا رزقاً ولا طعماً حتى يبدأكم به ولاتكم وإن كان عدو تحت قدمه فلا تهيجوه إلا بأمر ولاتكم وأخذ أبو مسلم ثقات أصحاب نصر وصناديدهم فكتفهم وحبسهم ثم قتلهم.

أرسل بعد ذلك إلى شيبان الحروري يدعوه إلى بيعته فأبى وسار عن مرو إلى سرخس فوجه إليه أبو مسلم جنداً، فكانت هناك موقعة قتل فيها شيبان وعدد عظيم ممن معه. وبعد نيل هذاالانتصار عمد إلى ابني الكرماني علي وعثمان اللذين ائتمناه على حياتهما فقتلهما وأكثر أصحابهما.

صفت خراسان كلها لأبي مسلم فبعث العمال إلى جميع الولايات وأمر أحد قواد قحطبة بن شبيب أن يتبع نصر ومعه لواء عقده له إبراهيم الإمام فسار وراءه من بلد إلى بلد حتى مرض نصر بالري ومات بساوة فأقبل قحطبة بجنوده واستولى على الري فتم للشيعة خراسان وبلاد الجبل ثم سير قحطبة ابنه الحسن فاستولى على همذان ومنها سار إلى نهاوند فحصرها ولحقه بها أبوه فاجتمعا عليها ثلاثة أشهر ثم فتحت وتلاها شهر زور الموصل. سار قحطبة بعد ذلك واغلاً في بلاد العراق فقصده ابن هبيرة أمير العراق من قبل مروان بن محمد وكان اجتماعهما غربي الفرات على نحو٢٣ فرسخاً من الكوفة وقبل أن تقع بينهما الموقعة الكبرى مات

قحطبة فولي إمرة الجيش ابنه الحسن وكان قحطبة قبل موته قد قال: إذا قدمتم الكوفة فوزير آل محمد أبو سلمة الخلال فسلموا الأمر إليه.

جرت أثناء ذلك وقائع انهزم فيها ابن هبيرة فسار منها حتى أتى واسطاً. وقبل أن يدخل الحسن بن قحطبة الكوفة خرج منها محمد بن خالد القسري مسوداً فاستولى على قصرها ولم يكن قد علم بهلاك قحطبة فكتب إليه يعلمه فوصل الكتاب إلى ابنه الحسن فارتحل إلى الكوفة فدخلها في المحرم سنة١٣٢ وسلم الأمر لأبي سلمة الخلال فوجه الحسن إلى قتال ابن هبيرة بواسط وضم إليه قواداً. ووجه حميد بن قحطبة إلى المدائن. ووجه المسيب بن زهير وخالد بن برمك إلى دير قنى. وبعث المهلبي وشراحيل إلى عين التمر. وبسام بن إبراهيم إلى الأهواز وخرج هو من الكوفة فعسكر عند حمام أعين على نحو ثلاثة فراسخ من الكوفة.

افتضاح الأمر:

مضت هذه المدة كلها وليس عند بني أمية علم بمن تدعو إليه الشيعة فإنهم كانوا يدعون إلى الرضا من آل محمد الله صلى الله عليه وسلم ولا يعلم السر إلا النقباء والدعاة أما العامة فمبلغ علمها أنها تدعى لرجل من آل البيت حتى وقع في يد مروان بن محمد كتاب لإبراهيم إلى أبي مسلم جواب كتاب لأبي مسلم يأمره فيه بقتل كل من يتكلم بالعربية بخراسان فأرسل مروان في الحال إلى عامله بدمشق يأمره بالكتاب إلى صاحبه بالبلقاء أن يسير الحميمة ويأخذ إبراهيم بن محمد يوجه به إليه ففعل العامل ما أمر به وقبض على إبراهيم ولما أحس إبراهيم بما يراد به نعى نفسه إلى أهل بيته وأوصى إلى أخيه أبي العباس وأمر أهله بالسير إلى الكوفة والسمع والطاعة لأبي العباس. أما إبراهيم فحبس في سجن حران مع جماعة من أعداء مروان من بني أمية ولم يزل في سجنه حتى مات.

وأما أهل بيته فتجهزوا يريدون الكوفة حتى قدموها في صفر سنة١٣٢ ورئيس القوم وقائدهم أبو سلمة الخلال الذي كان يعرف في ذلك الوقت بوزير آل محمد فأنزلوهم في إحدى دور الكوفة وكتم أمرهم عن سائر القواد أربعين ليلة وكان لا يزال في معسكره بحمام أعين خارج الكوفة.

خرج أبو العباس يوم الجمعة١٣ ربيع الأول فصلى بالناس وكان في خطبته بعد حمد اللّه والثناء عليه أن افتخر بقرابته من رسول اللّه صلى اللّه عليه وسلم ثم ذكر الخلفاء الراشدين وأثنى عليهم ونعى على بني حرب وبني مروان أثرتهم وظلمهم ثم قال: وإني لأرجو ألا يأتيكم الجور من حيث أتاكم الخير ولا الفساد من حيث جاءكم الصلاح وما توفيقنا أهل البيت إلا باللّه. يا أهل الكوفة أنتم محل محبتنا ومنزل مودتنا أنتم الذين لم تتغيروا عن علي ذلك ولم يثنكم عنه تحامل أهل الجور عليكم حتى أدركتم زمننا وأتاكم اللّه بدولتنا فأنتم أسعد الناس بنا وأكرمهم علينا وقد زدتكم في أعطياتكم مائة درهم فاستعدوا فأنا السفاح المبيح والثائر المتيح وبهذه الجملة الأخيرة لقب السفاح.

بعد أن بلغوا هذا المبلغ بقي عليهم أن يقضوا على مروان بن محمد والقوة العظمى التي بالجزيرة وعلى ابن هبيرة والقوة التي معه بواسط.

كان مروان بحران معه قوة عظيمة ومنها سار حتى أتى الموصل فاختار أبو العباس من أهل بيته عمه عبد اللّه بن علي ليكون قائداً للجنود التي اختيرت لحرب مروان. وكان ملتقى هذين الجيشين على نهر الزاب الأعلى وهو أحد روافد نهر دجلة يأتيها من الشرق وكانت الواقعة شديدة جداً انتهت بانتصار عبد اللّه وجنده فهرب مروان واحتوى عبد اللّه معسكره كله وذلك لإحدى عشرة خلون من جمادى الآخرة سنة١٣٢ وكان مع مروان من الجنود١٢٠ ألفاً من نخبة أهل الشام وخيرة جنودها. انهزم مروان حتى أتى حران وعاملها ابن أخيه أبان بن يزيد بن محمد فأقام بها

نيفاً وعشرين يوماً ولما دنا منه عبد الله رحل عنها بأهله وولده وقدم عبد الله فلقيه أبان مسوداً مبايعاً له ودخل في طاعته فأمنه ومن كان بحران والجزيرة.

مضى مروان حتى أتى قنسرين وعبد الله يتبعه ثم مضى منها إلى حمص ثم أتى دمشق وعليها الوليد بن معاوية بن مروان فلما أحس باقتراب عبد الله رحل عنها فجاءها عبد الله ودخلها عنوة معترضاً أهلها وقتل الوليد بن معاوية أميرها فيمن قتل.

مر مروان بالأردن وفلسطين ومضى حتى أتى الفسطاط ومنها خرج إلى بوصير وهي قرية من مركز الواسطي ببني سويف.

أما عبد الله بن علي فجاءه كتاب من أبي العباس يأمره أن يوجه صالح بن علي في ملاحقة مروان فسار صالح في ذي القعدة سنة١٣٢ وكان يسير على ساحل البحر والسفن حذاءه حتى وصل إلى مصر ومن هناك سار حتى أتى بوصير وهناك قتل مروان بن محمد لثلاث بقين من ذي الحجة سنة١٣٢ وبقتله انتهت دولة بني أمية من المشرق وتوطدت دعائم الدولة.

وأما يزيد بن عمير بن هبيرة فإنه لما انهزم من جيش خراسان أتى واسطاً وتحصن بها وكان مشيروه قد أشاروا عليه بأن يذهب إلى الكوفة فيقاتل حتى يقتل أو يظفر وحذروه واسطاً كيلا يصير في حصار وليس بعد الحصار إلا القتل فخالف تلك الشورى فسير أبو سلمة الجيوش تحت قيادة الحسن بن قحطبة فكانت بينهم وقائع ثم احتمى ابن هبيرة ومن معه بحصونهم. ولما طال الأمر أرسل أبو العباس أخاه أبا جعفر على الجيش فاحتدم القتال بين الفريقين وظلوا هكذا أحد عشر شهراً. ولما أتى ابن هبيرة قتل مروان بن محمد طلب بمن معه الصلح وجرت السفراء بينه وبين أبي جعفر حتى جعل له أماناً وكتب به كتاباً مكث يشاور العلماء فيه أربعين ليلة حتى رضيه ابن هبيرة ثم أنفذه إلى أبي جعفر فأنفذه أبو

جعفر إلى السفاح فأمر بإمضائه وكان رأي أبي جعفر الوفاء له بما أعطاه وكان السفاح لا يقطع أمراً دون أبي مسلم فكتب أبو مسلم إلى السفاح يقول له إن الطريق السهل إذا ألقيت فيه الحجارة فسد لا والله لا يصلح طريق فيه ابن هبيرة.

ولما تم الكتاب خرج ابن هبيرة إلى أبي جعفر فدخل عليه وحادثه ساعة وبعد أيام أمر أبو جعفر بقتل ابن هبيرة ومداد الأمان لم يجف وقتل معه عدة من وجوه أصحابه.

السفاح (١٣٢ - ١٣٦هـ)

هو أبو العباس عبد الله بن علي بن عبد الله بن عباس. وأمه ريطة بنت عبيد الله بن عبد الله بن المدان الحارثي. ولد سنة١٠٤ بالحميمة. بويع بالخلافة يوم الخميس لثلاث عشرة خلت من ربيع الأول سنة١٣٢ (٣٠ أكتوبر سنة٧٤٩ . ومن هذا اليوم يبتدىء التاريخ خلافة أبي العباس ولم يزل خليفة إلى أن توفي بمدينة الأنبار يوم الأحد لثلاث عشرة خلت من ذي الحجة سنة١٣٦ (٩ يونيو سنة٧٥٤

الأحوال الداخلية:

لم تكن هزيمة مروان وقتله منتهى متاعب العباسيين فإنه كان لا يزال في الأمة العربية قواد ضلعهم مع بني أمية ولا يزال عندهم شيء من القوة فكانوا يثورون إما خوفاً على أنفسهم من بني العباس الذين أظهروا قسوة شديدة في معاملة مغلوبيهم وإما طمعاً في إعادة تلك الدولة العربية التي كان لهم منها نصيب وافر. فقضى أبو العباس أكثر حياته في إخماد تلك الثورات التي كانت كثيرة ولا سيما بالشام والجزيرة والتغلب على يزيد بن هبيرة الذي كان أمير العراق لمروان بن محمد وتحصن بمدينة واسط بعد غلبة العباسيين على الكوفة وما معها.

ولاية العهد:

في سنة١٣٦ عقد السفاح لأخيه أبي جعفر الخلافة من بعده وجعله ولي عهد المسلمين ومن بعد أبي جعفر عيسى بن موسى بن محمد بن علي وكتب العهد بذلك وصيره في ثوب وختم عليه بخاتمه وخواتيم أهل بيته ودفعه إلى عيسى بن موسى وقد ابتدأ السفاح بفعله هذا الغلطة الشنيعة التي سبق بها في عهد بني أمية وهو تولية اثنين العهد وكانت من أسباب ما أصاب بني أمية من الخلاف والفرقة.

المنصور (١٣٧ - ١٥٨هـ)

هو أبو جعفر عبد الله بن محمد بن علي وأمه أم ولد اسمها سلامة ولد بالحميمة سنة١٠١ ولما انتقل أبو العباس من الحميمة إلى الكوفة كان فيمن معه. ولما أفضت الخلافة إلى أبي العباس كان عضده الأقوى وساعده الأشد في تدبير الخلافة وفي السنة التي توفي فيها أبو العباس١٣٦ عقد العهد لأخيه أبي جعفر وكان إذا ذاك أميراً على الحج ثم توفي السفاح وأبو جعفر بالحجاز فأخذ البيعة له بالأنبار ابن أخيه عيسى بن موسى وكتب إليه يعلمه وفاة السفاح والبيعة له فلقيه الرسول بأحد المنازل عائداً بعد انتهاء الحج. وقد تمت البيعة له في اليوم الذي توفي فيه أخوه (٨ يونيه سنة٧٥٤) واستمر خليفة إلى أن توفي يوم الأحد سابع ذي الحجة سنة١٥٨ (٨ أكتوبر سنة٧٧٥ فكانت خلافته ٢٢ سنة هلالية إلا ستة

فكرة ظهور المعتقدات الدينية وتأثيرها على نشأة الزواج المقدس منذ ظهور الانسان حتى العصور التاريخية

م.ئارام جلال حسن هموندى

كان الانسان القديم منذ آلاف السنين قبل الآن يعيش في مناطق الغابات الواسعة في أفريقيا وآسيا (في حين كانت أوروبا مغطات بالثلوج).

وكانت في هذه الغابات الواسعة التي اصبح الآن عبارة عن مناطق صحراوية توجد أنواع الحيوانات وأنواع الأشجار والفواكه الكثيرة والمياه الوافرة (مصدر حياته).

في بادئ الأمر كان الانسان القديم حاله كحال الحيوانات الأخرى همه الوحيد هو الحصول على غذائه لأدامة حياته ولايفكر بأي شيء آخر.

ولكن بمرور الزمن أدرك الانسان القديم حقيقة واضحة وهي أن بقائه مرهون بشيئين وهي:

الأول: الغذاء.

الثاني: التكاثر(١).

فبدون الغذاء يموت الانسان وبدون التكاثر يفنى جنسه إلى الأبد، لذلك فقد كانت لخصائص الطبيعة كوفرة المياه وكثرة النبات والحيوانات أهمية بالغة بالنسبة للأنسان حتى أنه احتل حيزاً كبيراً في العقيدة السحرية-الدينية سواء في عصور ماقبل التأريخ أو في العصور التأريخية(٢).

إن بداية هذه العقيدة السحرية–الدينية بدأ بظهور بعض الأفكار للأنسان القديم إذ نستطيع أن نسميه مبدأ التقليد البدائي(*) إذ ظنّ الانسان القديم أنه إذا قلّد بعض حركات الحيوانات وخاصة في صوته يقترب منه الحيوانات ويصطاده بسهولة، وهذه الظاهرة باقية حتى الآن لدى الهنود في قارة أمريكا، أن هذا المبدأ ظهر لدى الانسان في العصر الحجري القديم عندما يحب أن يصطاد بعض الحيوانات الصعبة الحصول عليها مثل الكبش والخنزير والغزلان، لأنه لايستطيع أن يصطادها بشكل مباشر بسبب سرعتها.

في هذه المرحلة لم يعرف الانسان تقليد بعض الظواهر الطبيعية مثل الرقصات التنكرية لأنزال المطر أو لتزايد الماشية، والدليل على ذلك أن الانسان القديم ليس له حاجة بها لأن في ذلك الوقت كان المطر كافياً لتنبت مختلف أنواع النباتات، إضافة إلى كون الانسان جامعاً للقوت.

أن (الحاجة هو سبب وجود ونشوء وتطور الحضارة) إذاً فبموجب هذه العبارة أنه مع ظهور فترات الجفاف واختفاء الحيوانات وتعرض الانسان نفسه لخطر الانقراض أدت إلى ظهور مبداء أو قانون التشبيه لدى الانسان. وقد لاحظ الانسان أن هذه الطبيعة بخصبها وكثرة حيواناتها ووفرة مياهها وكثيراً ماتتغير وتنقلب فيحل فيها الجدب بدل الخصب عندما تجف الينابيع ويذبل الاعشاب والأشجار واختفاء الحيوانات ويصبح من الصعب على الانسان أن يجد طعامه وهذا مايهدد حياته بالفناء[٣]. لهذا السبب الحاجة دفع الأنسان مرة ثانية إلى التفكير ويسأل نفسه لماذا انقلب الطبيعة؟ وأصبح واضحاً أن عدم نزول المطر وراء كل هذا، وكان هذا قبل وصول الانسان إلى معرفة الزراعة وتدجين الحيوانات، تصور أن مرحلة من مراحل تطور الانسان الفكري تصور أن في مقدورة تسخير الطبيعة لصالحه والابتعاد عن النتائج السلبية التي قد يؤدي إليها. وكانت هذه بداية الأعتقاد بقوة

السحر القائم على مبداء التشبيه، إذ اعتقد الانسان بأمكانية إستحداث الاشياء والظواهر الطبيعية(المطر) عن طريق تقليدها أو محاكاتها لذلك بدء الانسان القديم يمارس بعض الطقوس السحرية والرقصات التنكرية تقليداً وتشبيهاً لظاهرة طبيعية معينة أو شيئاً معيناً وهكذا أصبحت ممارسة هذه الطقوس والرقصات ضرورية إلى وجوده كأن يكون نزول المطر وتكاثر الحيوانات وظهور الشمس(٤). وسنرى أن هذه الظاهرة تزداد انفعالاً مع اختراع ومعرفة الزراعة.

ومن هنا تطور مبدء التقليد أو التشبية البدائي إلى مرحلة أكثر تطوراً وهو مايعرف بقانون التشبية الذي ظهر بعد تغير أو انقلاب الطبيعة من الخصب إلى الجفاف كما ذكرنا سابقاً، إذ إعتقد الانسان في العصر الحجري القديم أنه إذا رسم صور الحيوانات أو الطيور أو أي شيء آخر يجب صيدها سوف يحصل عليها إيماناً منه بأنّ السيطرة على الشبيه سوف تمكنه من تحقيق سيطرته على الأصل، وخير دليل على ذلك أنه عثر على أنواع مختلفة من الحيوانات والطيور التي كان الانسان يصطادها لغذائه، وهذه الرسومات تعود إلى العصر الحجري القديم وعلى وجه التحديد إلى الدور المجدليني(٣٥-١٢) ألف سنة قبل الآن(٥)، وكذلك نرى مبدء المحاكات بشكل واضح من رسوم فترة العصر الحجري القديم الأعلى من فرنسا واسبانيا.

اضافة إلى أن عصر باليولين الأعلى (العصر الحجري القديم الأعلى) شهد الرسوم المختلفة التي وجدت بجداريات الكهوف(٦).

ولقد ظهر ايضاً في هذا العصر فن النحت الذي تجسد في مايسمى بالتماثيل الفينوسية(٧)، والذي يطلق عليه أيضاً اسم آلهة الأم، ولم يكن ظهور الفن في العصر الحجري القديم الأعلى(upper paleothic) من أجل الفن بذاته، بل هو استمرار لتشكيل الدين وظهوره في عصر الباليولين، وهذه التماثيل ظهرت بعد أن وجد

الأنسان أن المرأة فيها قوة خارقة ليساعد على الانجاب والتكاثر بدون أن يعرف السبب ودور الرجل فيها، لذلك بدء ارتفاع المرأة إلى مكانة مقدسة وأصبح سيد المجتمع القديم، وبدأت هذه التماثيل بالظهور حيث نرى أنها تبرز منها بشكل بارز الأماكن الأنثوية، ووجدت هذه التماثيل في عدة أماكن وكل واحد منها يمتاز من جهة معينة، ومنها آلهة لاوسيل وإلهة ليسبوغ وألهة ويلندروف(٨).

إن هذه النماذج الثلاثة في هذا العصر تعطي فكرة جديدة عن انتباهة دينية خاصة بالتكاثر والولادة عند الانسان وارتباط ذلك بالأعضاء الجنسية الباذخة لدى المرأة بأعتبارها مصدر إنتاج النوع البشري، ولكن هذه الأنتباهة لم تأخذ شكله المطلوب في أجواء باردة لم تكتشف الزراعة فيها بعد ولم يظهر بعد مفهوم الخصب الكوني على حقيقته كما حصل حوالي عشرين ألف سنة في الشرق الأدنى(٩).

ولابد من الاشارة إلى أن هذه التماثيل لم تكن للعبادة وليست صورة لآله ولكننا أمام التعبير عن الألوهية، لأن الانسان لايعرف وجه الآله كما ان وجوة تماثيل الفينوسية أو العشتارية كانت محرومة الملامح ولكن الانسان القديم في ذلك العصر كان يعرف ان شيء ماهو ماوراء التكاثر في الطبيعة وكما كان يعرف أن المرأة لديها هذه الأمكانيات للتكاثر لذلك تصور أن الشيء الذي يحاول التعبير عنه هو مثل جسم المرأة(١٠).

وكما ذكرنا سابقاً أن التغيير التي طرأت على الطبيعة في العصور القديمة ومع نشوء الفصول الأربعة الصيف والشتاء والخريف والربيع، حيث يحل الجفاف في الطبيعة ويختفي الحيوانات وتجف الينابيع وتذبل الاعشاب وعدم إنزال المطر ووجود الحرارة المرتفعة خلال فصل الصيف وفي فصل الشتاء حيث المطر المستمر ووفرة المياه وبرودة الجو حتى فصل الربيع حيث يغطي الطبيعة اللون الأخضر وكثرة الحيوانات والجو المعتدل، ووفرة المياه، أصبحت واضحة لدى

الانسان أن عدم انزال المطر إلى الأرض هو الذي لاينبت الأعشاب والنباتات ...الخ، لذلك ظهرت لدى الانسان القديم مبدأ جديد وهو يعرف عند علماء الاثار بمبداء الأتصال والذي يعنى اتصال شيء بشيء آخر، ومن هنا بدأت هذه الفكرة بالتطور واتضح بشكل تدريجي دور الرجل في عملية الانجاب والتكاثر التي تبرز بشكل واضح في الفترات والعصور القادمة(١١).

وبناءً على هذه المبدئين (التشبيه والاتصال) فقط شبه الانسان السماء بالذكر والأرض بالأنثى كماستوضح عند حديثنا عن الزواج المقدس(١٢).

وفي العصر الحجري الحديث اهتدى الانسان إلى معرفة الزراعة والتي يعتبر مفخرة حضارية كبيرة جداً، لأنه تسبب في انقلاب حياة الانسان من جمع القوت إلى انتاج القوت وتجدين الحيوانات(*).

وبدأ الانسان القديم بالأستقرار من أجل الزراعة، وكما قلنا ان الحاجة هو السبب الرئيسي إلى تطور الانسان وإلى يومنا هذا، والحاجة دفعت الانسان القديم إلى بناء الكوخ ثم بناء البيوت وبمرور الزمن تجمع الانسان وتكونت القوى الزراعية مثل جرمو التي تؤرخ إلى (٦٧٥٠)سنة قبل الميلاد(١٣).

ومن هنا بدأت قانون الاتصال بشكل واسع الذي اشرنا إليه سابقاً، حيث بدأ الانسان بتصور بأن هذا الكون وما يحتويه من مظاهر طبيعية مختلفة إنما تسيطر عليها قوى خفية هائلة وأن تتقلب وتتغير مظاهر الطبيعة إنما يعزى إلى تلك القوى نفسها، وعندما جسد الانسان القوى المهيمنة بهيئة آلهة تصورها قياساً على الشر في جنسين مذكر ومؤنث كما ذكرنا، فقد كان طبيعياً أن يعزو كل مظاهر الخصب والتكاثر في الطبيعة كما في ذلك تكاثر الانسان والحيوان والنبات إلى قوى الخصب الألهية المتمثلة بالآلهة الأم، والتي عرفت في العصور التأريخية بأسم (ننتنحرساط) كما عرفت، آله الخصب بأسم أنكي(١٤). وكان طبيعياً ان يعزو كل مظاهر الجفاف

والنقص في الخيرات كاصفرار الأعشاب وقلة الأمطار وقلة الحليب في الماشية إلى اختفاء أو موت آله النهب(١٥). أما الفيضانات في نظر الانسان كانت بسبب غضب الآلهة المياه الأزلية القديمة (بسوونيامة) وان انحسار مياه الفيضان كان دليلاً على اندحارها أمام قوى الآلهة الحديثة(١٦).

وهذا الربط بين الظواهر الطبيعية وبين القوى الألهية وهذا ربط العصور التأريخية اللاحقة إلى ظهور جملة من الطقوس المهمة والتي كان من ابرزها في مجال عقيدة الخصب مايعرف بـ(الزواج المقدس) (والحزن الجماعي على موت الآله)).

على الرغم من ظهور هذه التفسيرات وغيرها للتغييرات في الظواهر الطبيعية، فأن الاعتقاد بقوة السحر لم تختف كلياً.

إذ بقي الانسان يعتقد أن في مقدوره أن يساهم في استحداث تلك التغيرات التي من شأنها أن تساعد آله الخصب المحتجز أو الميت في العالم السفلي في صراعه مع القوى الشريرة ليعود ثانية وتعود معه الحياة إلى الأرض(١٧)، وعلى هذا امتزجت العقيدة الدينية بالعقيدة السحرية. ومن هنا نشأة فكرة الدراما السنوية التي كان تجرى خلالها طقوسات معينة هي في حقيقتها تقليد أو محاكات الألهة نفسها سواء في زواجها (الزواج المقدس) أو في موتها وبعثها (طقوس الحزن الجماعي لموت الآله)(١٨).

وتوجد في بلاد وادي الرافدين الأدلة الخاصة بالآلهة الأم (الخصب) وهي تعود إلى أقدم المستوطنات الزراعية المعروفة لحد الآن، إذ عثر في جرمو الذي يرقى زمنها إلى (٦٧٥٠) قدم على مجموعة من الدمى يمثل قسم منها نسوة حبالي مع سمنة مفرطة للأرداف رمزاً للخصوبة(١٩) شكل(٨).

كذلك عثر على هذا النوع من التماثيل في مواقع أخرى تعود إلى الفترات اللاحقة من هذا العصر اذ عثر في تل صوان وحسونة وحلف وعبيد(٢٠).

إن هذه الدمى التي تعود إلى عصر حلف بالإضافة إلى وجود السمنة عند الأرداف وتمتاز بثديين كبيرين ممتلئين، وكانت هذه الدمى تزين بخطوط أفقية على الجسم والرأس وكأنها خطوط من الوشم(٢١).

ووجد على فخاريات عصر حلف رسومات كثيرة لرأس الثور كما لأحظ الاستاذ ملوان من خلال تنقيباته في تل الأربجية بأن وجود دلايات من الحجر على شكل رأس وظلف الثور يشير إلى ان الثور كان في نظر سكان ذلك العصر(في حدود ٤٢٥٠ قدم) رمزاً للعنصر المذكر(٢٢). وتعود إلى العصر الحجري–المعدني الوسيط.

في الحقيقة أنه اعتبر نظراً للآلهة الأم، وفعلاً أصبح الثور في العصور التأريخية أحد ألقاب آله الخصب(*).

وفي العصر الحجري المعدني (٥٦٠٠–٣٥٠٠) قدم حيث ظهر المدن، واتسع الزراعة وصار الفلاحون يبادلون فأنض الانتاج الزراعي بالسلع والحاجات، وظهرت بداية استيطان السهول الزراعية وثم السهول الرسوبية في الأقسام الوسطى والجنوبية من وادي الرافدين، وظهرت في منتصف هذا العصر زراعة الري بالأنهار والجداول، وتطور النظام السياسي والأجتماعي والأقتصادي، معرفة المعادن واستعمالها إلى جانب الحجر، امتازت فخاريات هذا العصر في وادي الرافدين ومناطق الشرق الأدنى الأخرى بأنه كان من النوع الملون والمزخرف(٢٣).

وبحسب تسلسلها الزمني ينقسم إلى هذه الأدوار بالإستعانة على نوع الفخاريات، وهي(٢٤):

١/ دور حسونة
٢/ دور سامراء } حجري –معدني قديم ٥٦٠٠ قدم.
٣/ دور حلف.

٤/ العبيد الأول = طورأريدو ط(١٩–١٥) في أريد

حجري ـ معدني وسيط (٥٠٠٠)قدم.

٥/ عبيد الثاني – حاج محمد ورأس العلمية.

٦– عبيد الثالث (عبيد القديم سابقاً).

٧– عبيد الرابع (عبيد المتأخر سابقاً).

٨/ دور الوركاء: أ– وركاء القديم ط(١٢–٨)في وركاء

حجري ـ معدني متأخر (٤٠٠٠–٣٥٠٠)قدم.

ب– وركاء الوسيط ط(٨–٦)في وركاء

ان في هذه المناطق والأدوار التي يشكلون العصر الحجري–المعندني ظهرت المعتقدات الدينية الخاصة بالزواج المقدس والخصوبة بشكل أكثر اتساعاً من العصور اللاحقة وظهرت على فخارياتها رسوم ذات علاقة بهذه الناحية، مثل الرقصات التنكرية الموجودة على فخاريات سامراء والأدوار الأخرى.

أن هذه الصورة المختصة للآلهة الأم التي تمثلها الدمى الطينية من عصور ما قبل التأريخ استمدت من خلال العصور التأريخية اللاحقة في الوركاء المتأخر وجمدة نصر وفجر السلالات وإلى يومنا هذا الذي بقي تأثيراتها على بعض الديانات.

في الحقيقة اننا لانعرف الأسماء التي اطلقت على هذه الدمى الطينية من قبل انسان عصور ماقبل التأريخ ولانعرف مضمون الصلوات والدعوات والطقوس التي تقام من أجلها وذلك لأنعدام الكتابة آنذاك[٢٥].

ولكن مع ظهور الكتابة في العصور التأريخية عرفت هذه الطقوس المعروفة بالزواج المقدس وعرفت الآلهة متخرساط والآله انكى بألهتي الخصوبة[٢٦].

الهوامش

١- هذه الأفكار ظهرت لدى الانسان القديم نتيجة لتأثيرات البيئة الطبيعة، حيث في فترات الجفاف وعدم وجود الطعام يؤدي إلى انتهاء حياته أو موته جوعاً، وكذلك الغريزة الموجودة في الانسان بالنسبة للتكاثر، أدت إلى ملاحظة الانسان لهذه الظاهرة نتيجة ممارستها ونتيجة لتكاثر الحيوانات التي يصطاده.

٢- علي، د.فاضل عبدالواحد: عشتار ومأساة تموز، بغداد، ١٩٨٦م، ص١٨-١٩.

*- ونحن نرى في البداية كانت مبداء التقليد أو التشبيه البدائي وليس قانون التشبيه كما ذكرت في بعض الكتب والرسالات، لأن بدايته ظهرت لدى الإنسان القديم (انسان نياندرتال) بتقليد بعض الحركات الحيوانية وخاصة في تقليد أصوات هذه الحيوانات لغرض صيدها إذ يقترب منها الحيوان ويصطادها ولم يظهر تقليد المطر والرقصات التنكرية لأن الإنسان في ذلك الوقت كان جامعاً للقوت، ولايعرف تأثيرات المطر وليس له حاجة بها، كما كان بداية هذه المبدء قبل فترة الجفاف.

٣- باقر، د.طه وآخرون: حضارة وادي الرافدين، بغداد، ١٩٨٧، ج٢، ص٥-٦. وينظر أيضاً إلى: علي: عشتار ومأساة تموز، ص١٨-٢٠.

٤- المصدر السابق، ص١٧-١٨، وينظر أيضاً إلى : باقر، د.طه وآخرون: حضارة وادي الرافدين، ج٢، ص٥-٦.

٥- المصدر السابق، ص٦. علي: عشتار ومأساة تموز، ص١٨. الماجدي، د.خزعل: أديان ومعتقدات ماقبل التاريخ، عمان، ١٩٩٧، ص٤١-٤٤.

٦- دباغ، د.تقي، وآخرون: عصور قبل التأريخ، بغداد، ١٩٨٣، ص ص ٨٧-٩٤.

٧- الماجدي، ص٤٠.

٨- نفس المصدر، ص ٤٥-٤٨.

٩-نفس المصدر، ص ٤٨-٤٩.

١٠- نفس المصدر، ص٤٩.

١١- النعيمي: راجحه خضر: الأعياد في بلاد وادي الرافدين، رسالة ماجستير، ص١٣٦.

١٢- نفس المصدر، ص ١٣٦-١٣٩.

*- في البداية قام الانسان بتدجين الحيوان ثم اهتدى إلى معرفة الزراعة، والمرأة هي من اكتشفت الزراعة.

١٣- باقر، د.طه: مقدمة في تأريخ الحضارات القديمة، بغداد، ١٩٧٧، ج١، ١٩٣-٢٠١.

١٤– حنون، نائل: شخصية الآلهة الأم ودور الألهة اناثاً عشتار في النصوص السومرية والأكدية، مجلة سومر، ١٩٧٨، مجلد ٣٤، ص٢٧–٣٠.

١٥– علي: عشتار مأساة قوزي، ص١٩–٢٠.

١٦– نفس المصدر، ص٢٠. وينظر أيضاً إلى: كرعير: صموئيل نوح: الأساطير السومرية، يوسف داود عبدالقادر، بغداد، ١٩٧١، ص٥٥–٧٠.

١٧– علي: عشتار ومأساة تموز، ص٢٠.

١٨– نفس المصدر، ص٢٠–٢١. ولمعرفة أصل هذا الطقوس وموت الآله أنظر: كريمر: الأساطير السومرية، ص٨٥.

١٩– باقر: مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، ج١، ص١٩٣. ومابعدها.

٢٠– دباغ: عصور قبل التأريخ، ص١٤٠ومابعدها.

٢١– علي: عشتار ومأساة تموز، ص٢١. وينظر أيضاً إلى: باقر: مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، ج١، ص٢١٧ومابعدها.

*– ماكس مالوان هو عالم أثار كبير نقب في كثير من مواقع العراق مثل أور، وحلف، وايجية...الخ.

٢٢– مالوان، ماكس: مذكرات مالوان، بغداد، ١٩٨٧م، ص٩٧ومابعدها.

* في الحقيقة أن الثور كانت رمزاً لعدة آلهة ومنها سن وغيرها أنظر الفصل الثاني.

٢٣– باقر: مقدمة في تأريخ الحضارات القديمة، ج١، ص٢٠٥–٢٠٦.

٢٤– نفس المصدر، ص٢٠٧–٢٠٨.

٢٥– علي: عشتار ومأساة تموز، ص٢٢.

٢٦– جنون: شخصية الآلهة الأم ودور الآلهة اناثاً/ عشتار في النصوص السومرية والأكدية، مجلة سومر، مجلد ٣٤، ص٢٧ ومابعدها. وينظر أيضاً إلى : جنون، نائل: هل كان تموز في عقائد السومريين والأكديين إله الخصوبة أو من آلهة الموت. مجلة سومر، مجلد٣٦، ص٣٩–٦١.

کەشکۆڵی گۆڤار

نوری ئەحمەد تەها ئەفسەرێکی لەبیرکراو

م. شوان محەمەدئەمین خۆشناو ـ قوتابی دکتۆرا

نوری ئەحمەد تەها کوڕی عەبدوڵڵا ئاغای مستەفا ئاغای سلێمانییە، مانگی ٨یساڵی ١٩٢١ لە گەڕەکی بەرخانەقای شاری سلێمانی لەدایك بووە، قۆناغەکانی خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی لە سلێمانی بڕیوە و بۆ خوێندنی سەربازی رووی کردۆتە بەغدا و لەوێ لە کۆلیژی سەربازی پاشایەتی وەرگیراوە

و بەسەرکەوتوویی بڕوانامەی ئەفسەری یەك ئەستێرەی بە پلەی جێدار(ملازم) بەدەست هێناوە،لەماوەی خوێندنیدا پەیوەندی بە بزاڤی سیاسی و ڕۆشنبیری کوردستان هەبووە، تەنانەت یەکێك بووە لە دەستەی دامەزرێنەر و ئەندامی کارای حیزبی هیوا، دواتریش ئەندامی حیزبی رزگاری بووە تا ناوەڕاستی چلەکانی سەدەی رابردوو.

دوای وەرگرتنی بڕوانامە و دەرچوونی لە کۆلیژی سەربازی لەگەڵ نەجیبەی کچی عەبدەی ئەمینی سێ براده‌لاك (ئەویش هەر خانەوادەیێکی شاری سلێمانین) پرۆسەی هاوسەرگیری کردووە، ئەو ماوەیە شوێنی کارکردنی لە سەربازگەی قەرەغان(جلولا) بووە و لە کاری رێکخستنی نهێنی حیزبی هیوا لەگەڵ کۆمەڵێك ئەفسەری گەرمیانی بەردەوام بووە، لە نێو سەربازگەشدا هەڵوێستی نەتەوەیی روونی هەبووە تەنانەت لەسەر گفتوگۆیەك دەربارەی جەژنی نەتەوەیی نەورۆز لەگەڵ ئەفسەرێکی عەرەب توشی دەمەقاڵێ بووە لەئەنجامدا زلەیەکی لە ئەفسەرە عەرەبەکەداوە و بەهۆی ئەوەوە بڕیاری (٥) ساڵ زیندانی بێ دادگایی کردن لە گرتووخانەی ناوەندی بەغدا دراوە، بەڵام بەهۆی کۆمەڵێك ئەفسەر و پاسەوانی بەندیخانەکە کە خەلکی گەرمیان بوون بەناوەکانی(محەمەد و کەریم و عەبدوڵڵا) هاوکاری دەکەن و لەگرتووخانە رایکردووە،دوای ئەوە گەیشتووتەوە دەربەندیخان و لەوێش خێزان و منداڵەکەی بۆ هاتووە، لەو ماوەیەدا دوو منداڵیان بووە بەناوی ئاسۆ١٩٤٣وشیرین١٩٤٥، لەوماوەیەدا چاودێری شۆڕشی بارزانی کردووە و ئاگاداری پێشهاتەکانی شۆڕش بووە، ئیتر دوای کۆتایی پێهێنانی شۆڕشی بارزان و رۆیشتنی مستەفا بارزانی بەرەو مهاباد توانی خۆی بگەیەنێتە بارزانی و پەیوەندی بە کۆماری کوردستان کردووە، خێزانەکەشی لەگەڵ دایکی شەهید (محمد قودسی)بەرەو رۆژهەلاتی کوردستان چوون و لە ئێران نیشتەجێبوون.

نوری ئەحمەد تەنها بووەتە جێگای متمانە و باوەڕپێکراوی بارزانی و راوێژکاری سەربازی بووە، لەسەروبەندی تێکچوونی کۆماری کوردستان و دوای دەستگیرکردنی زۆربەی ئەفسەرانی کۆمار ، ناوبراو بۆ ئەوەی خێزانەکەی

ڕەوانەی باشور بکات و بیانئێرێتەوە و خۆشی پەیوەندی بە بارزانی بکاتەوە لەسەر سنور لەلایەن فەرماندەی هێزەکانی سەربازی (سید علی الحجازی) دەگیرێت و ڕەوانەی گرتوخانەی ناوەندی بەغدا کراوە.

ئیتر نێوبراو لەناو پارتی دیموکراتی کوردستان لە سەرکردایەتیدا ڕۆڵی گێڕاوە،هەر لە پێش کۆنگرەی دامەزراندنەوە ئەو ئەفسەرانەی خاوەن بەهرە و توانا بوون ڕێکخستنی (لیژنەی ئازادی)یان دامەزراند، بووە هەوێنی دروست بوونی پارتی دیموکراتی کوردستان و جگە لە هەمزە عەبدوڵلا هەریەك لە نوری ئەحمەد تەها و میرحاج ئەحمەد و مستەفا خۆشناو و محەمەد مەحمود قودسی و خەیرولا عەبدولکەریم و عزەت عەبدولعەزیز ئەوانە ئەو ئەفسەرانە بوون ریزی حیزبی هیوایان جێهێشت و پەیوەندیان بە شۆڕشگێڕەکانی بارزانی کرد و لیژنەی ئازادیان دامەزراند، دروست بوونی پارتیش وەکو پێداویستیەکی مێژوویی لەو قۆناغەدا دروست بوو،دوای دامەزراندن و دوای گیرانی نێوبراو لە کۆنگرەکانی تری پارتی ڕۆڵی سەرکردایەتی گێڕاوە و هەڵبژێردراوە، لە کۆنگرەی سێیەمی پارتی لەکەرکوك لە ١٩٥٣/١/٢٦بەسترا نوری ئەحمەد تەها یەکێك بوو لە ١٣ئەندامەکەسەرکردایەتی نوێدا، لە پێش کۆنگرەی چوارەمیشدا بەهۆی بوونی کێشەی ناوخۆیی پارتی نوری ئەحمەد تەها لە پێکهاتەی کاتی لیژنەی ناوەندی بووەتە یەکێك لە ئەندامانی لیژنەی ناوەندی پارتی لەساڵی ١٩٥٥دا، لەکۆنگرەی چوارەمیشدا کە لە ١٩٥٩/١٠/٧ بەستراوە بە ئەندامی لیژنەی ناوەندی هەلبژێردرایەوە، لەکۆنگرەی پێنجەمیش دوای مۆڵەت وەرگرتنی پارتی بۆیەکەم جار بە ئاشکرا لە مایسی ١٩٦٠بەسترا بە ئەندامی لیژنەی ناوەندی هەڵبژێردرایەوە لەپاڵ جەلال تالەبانی و عەزیز شەمزینی بەلأم بێ ئەوەی

ناوەکانیان ئاشکرابکەن چونکە خۆی و ناوبراوان لە نێوسوپادا ئەفسەربوون و ناوەکانیان رانەگەیەنرا، هەر لەسەردەمی کۆماری یەکەمدا(١٩٥٨-١٩٦٣)چەندین پۆستی وەرگرتووە لەلایەن عەبدولکەریم قاسم خۆشەویست بووە و ماوەیەك بەڕێوەبەری ناحیەی (جبایش) بووە،دوای هەڵگیرسانی شۆڕش پەیوەندی بە بە بارزانی کردووە، کەسێکی چالاك بووە لەبواری پەیوەندی و دبلۆماسیدا رۆڵی ئەرێنی گێڕاوە، لە کاتێکدا لەدوای حوزەیرانی ١٩٦٣بەعسیەکان گەورەترین هێرشی کاولکاریان کردە سەرکوردستان، نوری ئەحمەد تەها لە کۆتایی مانگی ئابی ١٩٦٣ توانی بەهۆی عەبدولرەزاق سەید مەحمودی پارێزگاری سلێمانی پەیوەندی بکات و بیرۆکەی ئاگربەست پەسەند بکەن دوای ئەوەی بە شێوەیەکی زۆر نهێنی پەیوەندی پێوە کرد، دەیگەیەنێتە ئەو راستیەی کەوا چارەسەری سەربازی بۆ دۆزی کورد سودی نابێت و پێویستە بەربەستێك بۆ خوێنڕژان دابنرێ دەستپێکی دانوستان لە رێگەی نێوبراوەوە دروست بوو، ئیتر تا کەرتبوونی بزوتنەوەی رزگاریخوازی کورد و هەوڵی نەهێشتنی دووبەرەکی داوە و لەو ماوەیەدا لە چەمی رێزان داوای لە ئیبراهیم ئەحمەد و جەلال ئالەبانی کردووە دووبەرەکی نەکەن و بەقسەی بارزانی بکەن بەلأم داواکەی نەچۆتە سەر و گەڕاوەتەوە و ئەو ماوەیە لەسلێمانی ژیاوە.

لەدوای کەرتبوونەکە بەگوێرەی دۆکیۆمێنتێکی فەرمی حکومەتی عێراقی وەزارەتی دارایی و بەڕێوەبەرایەتی خانەنشینی گشتی - هۆبەی سەربازی لە٢/١٠/١٩٦٦ مامەڵەی خانەنشینی کردووە وەکو لە بەڵگەنامەکە دەردەکەوێ لەگەڵ دانیشتن بووە، تا رێککەوتنامەی ١١ی ئازاری ١٩٧٠ لە سلێمانی ژیاوە و لەو ماوەیەدا پەیوەندی رۆشنبیری لەگەڵ رۆشنبیرانی شار هەبووە، دوای ئەوە

لەبەغدا ژیانی بردۆتە سەر لەگەڵ دەرکەوتنی بارگرژی و پاشگەزبوونەوەی رژێمی بەعس لە بەڵێنەکان و بەیانی ١١ی ئازار و دوا بەدوای نسکۆی شۆڕشی ئەیلول بەهۆی پیلانگێری رێککەوتنامەی جەزائیری ئاداری ١٩٧٥ نوری روودەکاتە ئەلمانیا ، بەلأم بەهۆی فشاری حیزبی بەعس لەسەر خێزانەکەی دەگەڕێتەوە کوردستان، ئەو ماوەیە لەسلێمانی بەناچاری ژیانی گوزەراند و لەدوای راپەڕین لەکاتی کۆڕەوەکە بەهۆی نەخۆشی لە ٢٥ی ٥ی ١٩٩١لە مهابادی پایتەختی کۆماری کوردستان کۆچی دوایی کرد [١].

---

[١] تێبینی: بۆ سەرچاوەی ئەو زانیارانە سود لە دۆکیومێنتێکی فەرمی حکومەتی عێراق ،خاتو ئاراس نوری ئەحمەد تەهای کچی خوالێخۆشبوو، کتێبەکەی حەبیب محەمەد کەریم بەناوی (تاریخ الحزب الدیمقراطی الکوردستانی_العراق في محطات رئیسیة) و کتێبی بەلگەنامەیی د.عەبدولفەتاح علی یحیی بۆتانی وەرگیراوە.

بامەرنێ و زیندانا نخافتی

کارزان محمد بامەرنی

ل ناڤەندا ناحیا بامەرنێ ول نیڤا گرەکی وتایبەتی هنداڤ تاخێ شیڤا هرجا ژ ئالێ رۆژئاڤایڤە, شینوارێن شویرەهەکا ژوورەکێ دیاردکەن، ب ژوورا زیندانێ دهێتە ناسکرن، ژلایێ دانعەمر و رەسببێن بامەرنیاڤە، لدویف گوتنێن ئەوان ژوورا زیندانێ هاتیە ئاڤاکرن بەرامبەر هەلاتنا رۆژێ ئانکو بەرامبەر هەتاڤێ وتیرۆژکێن رۆژێ ، بەلێ ئەز نابێژم زەرەدەشتیا زیندان ئاڤاکریتن ژبەرکو چو بەلکە دەستێ مندا نینن , تنێ مەرەمامن ژبو دیارکرن ودەستنیشانکرنا جهێ جوگرافیێ زیندانێ بوو, براستی جهێ جوکرافێ زیندانێ کەلەکێ ڤەشارتی و نخافتی بوو, ژ دورڤە زەحمەت بزانن ئەڤە زیندانە, تا نێزیك دبین دێ دیاربتن کو ژوورەکە دبنێ کەڤرەکی دا هاتیە کولان و وەك ژوورەکا ڤەشارتی یە.

نڤێسەر دگەل دوو کەنجێنن ئاکنجیێن بامەرنێ بناڤێ (بلند عبدالله و تالان حسن) ل ئێڤارەکێ مە هەرسکیا سەرەدانا شینوارێن زیندانێ کر , و ژنێزیك مە وێنە کر , تشتێ پێش چاڤێن مە کەفتی , زیندان پێك دهێت ژ ژوورە کا مەزن و کویر ولبن گەڤرەکێ مەزن بکێراتی هاتیە کولان، بەلێ ببورنا دەم و سالان وژئەگەرێ رهیانا ئاخ وبەران ژوورا زیندانێ ژ نیڤەکێ پتر هاتیە تژیکرن و بەرزەکرن, وشورها زیندانێ ئەوا دیاردکەت ژ ئالێ ژدەرڤە بلنداهیا وێ دگەهیتە متر و نیڤا, وژ ئالێ ژورڤە دوو مترا بلندە , وشورەهە هاتیە ئاڤاکرن بدەستێن کەسانێن شەهرەزا و ببەرێن ستویر وبەحن ودرێژ , وشورەهە هاتیە دانان وبلندکرن برەنگێ کڤانە، ژ لایێ راستێ درێژ دبیت تا لایێ چەپێ , ببەرێن پەحن وستویر ودرێژ ودرژا هیا هەر بەرەکێ شویرهێ ژ مترە کێ تا دوو مترانە , جونکە ئە و کەسێ زیندان دبتن دا ب هیچ رەنگەکی بزاڤا رەڤێ نەکەتن, تنێ سەرێ دەرکەهێ زیندانێ دیاردکە ت دکەڤتە لایێ چەپێ ,

وە سا دیارە ئەو رەخ رێکا سەرەکیا هاتن وچونا زیندانێ بوو، وتشتێ ما ژ دەرگەهێ زیندانێ پێك دهێتن ژمەر رەخەکێ وێ بەرەکێ پەحن ودرێژ ومەزن بوو ، دیسان بەرەکێ پەحن ومەزن ودرێژ وەك بانێ(حێسیلە) دەرکەهی هاتبو دانان . هەروەسان ژ لایێ راستێ ژ ژورا زیندانێ شینوارن ریکەکێ دیاردکە ن، و وەك مە گوتی ژورا زیندانێ دبنێ گەڤرە کیدا هاتبو چێکرن،ئەو گەڤر ژی بسروشتێ خو وەك کڤانەکێ بو (قوس) ئانکو سەرێ گەڤر دکەڤتە هنداڤ ژورا زیندانێ، بسروشتێ خو وە ك بانە ك دهاتە کارئنان بو ژورا زیندانێ ،بەلکە ژ ئەو کەسێن شەهرەزا زیندان چێکرین بدەست وئامیرێن خو بنێ گەڤری شکاندبتن وکربیتە بانەکێ خورستی هنداڤی ژورا زیندانێ ، لە ورا سەرێ گە ڤری وەك بانەکی لێ هاتیە، چدبتن جەێ نوبەدار وزێرەڤانان ل رە خ رووێن ژورا زیندانێ هەبن، بەلێ پێش چاڤێن مە نەکەفتن. جونکە ژئەگەرێن کارتکرناڤاکتەرێن خورستی برهانا ئاخ وبە ران جهێن زێرەڤانان هاتنە ڤەشارتن وبەرزە کرن .

دیروکا زیندانێ :

دیروکا ئاڤاکرنا زیندانا بامەرنێ ل هنداف تاخێ شیڤا هرچا تانوکە نەهاتیە زانتن، جونکە پەرتوکێن دیروکی بەحس و ئاڤری نەداینە ڤێ زیندانێ ، لەورا کەلەك بزحمەتە دەستبکا ئاڤاکرنا زیندانێ بدەمە دیارکرن ، بتنێ دانعەمر و رەسپن بامەرنا دبێژن مەزی گوه لێ بویە ژ باب وباپیرێن خو کو ئەڤە زیندانە و چو پێزانینێن دی نەگوتینە مە . بەلێ هەر چاوابیت ناڤێ (زیندان) رامانەکا دیروکی ددەتە بامەرنێ ، وە سا دیاردبیتن کو کەسانێن گونەهبار دهاتنە سزادان، دسان وەسان دیاربتن کو (میرەکي یان پاشایەکی یان سەرکردەکی) دە ستهەلاداری ل بامەرنێ کربیت ل سەردەمەکی بامەرنێ جهێ پویتەدانا سیاسی یان لەشکەری بیت.

ژێدەر:

١ـ سەرەدانەکا مەیدانی بو سەر شوینوارێن زیندانا بامەرنێ ل رێکەفتی(١٢/١١/٢٠١٢).

دۆزی ئەرمەن لە پەرلەمانی کوردستان

پارێزەر/ طارق جامباز
ئەندامی یەکێتی پەرلەمانتارانی کوردستان

ئەرمەن و کورد دوو نەتەوەی ستەم دیدەن کە بەهەموو جۆرێ دەسەڵاتدار هەوڵی سڕینەوەی ناسنامەی نەتەواتیەیانی داوەو (هەردووکیان جینۆسایدکراون) و رەوەنـدێکی زۆریـشیان لەسەرتاپای دونیـادا هەیـەو سـووربوونیان لەسـەر سـەلماندنی ناسـنامەکانیانو شـێوەو شـێوازیان بـەگوێرەی قۆنـاغ گۆڕیـوەو بەکارهێناوەو پێکەوە ژیاونو برایەتیو لێبوردەیی بەدرێژایی مێژوو لەنێوانیاندا هەبووەو دەبێ.

ئەرمەنیەکان ژمارەیان نۆ ملیۆن کەس دەبێ، سێ ملیۆنو نیویـان لـەوڵاتی ئـەرمینیاو پێـنج ملیـۆن و نیویـشیان لەهەنـدەرانن ورێژەیـەکی بەرچـاویش لەنەتەوەی کورد لەوێ دەژین، ئەرمەنیەکان لۆبێکی بەهێزیـشیان لـەو وڵاتانـەی تیـا دەژیـن هەیـەو توانیویانـە بـەپلانێکی تۆکمـە بـۆ دارێـژراو لەچەندین وڵاتو ویلایەتی وڵاتانو رێکخراوەکانی نێودەوڵـەتی جینۆسـایدیان بەنێودەوڵـەتیکردنی بـەرنو لـەم پێناوەشـدا (یاسـاو بڕیـارێکی) زۆر دەرچـووەو دەردەچـێ، گەرچـی نەتەوەی کورد ژمارەی لەچل ملیۆن کەمتر نییەو لەزۆر وڵاتـانی دونیاشـدا هـەنو بۆ نموونە لەئەڵمانیا (ملیۆنێك کـورد) هەیـە بـەڵام بـۆ چ لـەو ١٦ ولایەتانـەی کـە ئەڵمانیای لێ پێك دێت لە (تاقە) ولایەتێکیان مەرگەسـانی کوردیـان بەجینۆسـاید نەناساندووە؟.

پێویستە چاولێکەری دۆزی ئەرمەنیەکان بکەین‌و سوود لەئەزموونیان لەبارەی بەجینۆساید ناساندنی دۆزەکەیان بکەین، لەم پێناوەدا دەبوایە چەندین شاند سەردانی وڵاتی ئەرمینیایان کردبایەو بکەن‌و رەوەندی کوردیش پەیوەندی بە رەوەندی ئەرمەن‌و لۆبی ئەرمەنی لەوڵاتان بکات تاکو بەپلانێکی تۆکمەی بۆ داڕێژراو جینۆساید ناساندنی نەتەوەکەمان بەدونیا بناسێنن‌و بزانن چیان بەسەر هێناون‌و هەموو جۆرە چەکێکیان دژی بەکارهێناوەو لەو وڵاتانەی کوردستانیان بەسەر دابەشکراوە تاکو ئێستاش جگە لەبەشێك لەباشووری کوردستان دان بەناسنامەی نەتەوەکەمان نانێن.

لەنێو هۆڵی پەرلەمانی کوردستان زۆرجار کە قافی قسە هاتەوە پەیوەندیم بەخوشکە بایزار کرد کە ئەرمەنی بوو لەخولی یەکەمی پەرلەمانی کوردستان داوامان لێدەکرد کە قسە لەبارەی دۆزی ئەرمەنیەکان بکاتو لەگەڵ پەرلەمانتارانی دیکەی کوردیش لەم بارەوە قسەم دەکرد، ئەوانیش کوردانە قسەیان کردو ئەمەش دەقی وتەکانی پەرلەمانتارانی خولی دووەمی پەرلەمانی کوردستان.

پەرلەمانی کوردستان– عێراق

پرۆتۆکۆلەکان/ ژ٤٦/دانیشتنی ژمارە ٧ لە١٤/٤/٢٠٠٨

بەڕێز طارق محمد سعيد جامباز:

بەڕێز سەرۆکی ئەنجومەن.

دەبێ ئێمە بگەڕێینەوە ناساندنی جینۆسایدی کورد ساڵی ١٩٦٢ وڵاتی مەنگۆلیا پێشکەشی یۆئێنی کرد، بەداخەوە پرۆژەکەم بەدەستەوە نییە، بەڵام

لە ١٣ی/ئەیلول/١٩٨٨ لەکۆنگرێسی ئەمریکی لەهەشت مادە پێشکەش کرا بەناوی جینۆساید، یەك، دوو برگەی دەخوێنمەوە (بەندی یەکەم/ ئەم یاسایە ناودەنرێ بەناوی یاسای قەدەغەکردنی جینۆساید بۆ ساڵی ١٩٨٨، لەبڕگەی دووەم/ لەحەرفی (ز)، شالاوە سەربازییەکانی عێراقی دژی گەلی کورد کاریگەری لەکارەکانی نەهێشتنی رەگەزایەتی قەزایەتی جینۆساید ئەوە تاوانێکە بەر نەفەرەتی و بێزاری کۆمەڵگەی مەدەنیەت لەهەر شوێنێك دەکەوێت، سەرەرای ئەوەی کە ئەو کارە قەدەغەیە بەگوێری یاسای نێودەوڵەتی، بەندی چوارەم/ عێراق تاوانی جینۆسایدی لەدژی گەلی کورد پیادە دەکات، بەندی حەوتەم/ بڕیاری ژمارە ٦٢٠ ئەنجومەنی ئاسایشی سەر بەنەتەوە یەکگرتوەکان ئیجرائاتی کاریگەر گونجاو دژی عێراق وەربگرێت لەبەر ئەوەی چەندین جار چەکی کیمیایی بەکارهێناوە، ئەوی مەلا سعد الدین باسی کرد، شتێکی زۆر گرنگە بکەوێتە بەر دەست، دەکرێ ئێمە تەماشای جینۆسایدی خۆمان بکەین، هیچی کەمتر نییە لەجینۆسایدی ئەرمەنییەکان، هەر ئەمڕۆ بەتەلەفۆن لەفەرەنسا بۆم هات، کە ١٦ وڵات بڕیاری جینۆسایدی ئەرمەنیەیان لەپەرلەمانەکەیان دەرچوواند، وڵاتەکانیش ئەوانەن (ئۆرگوای، قبرص، یونان، روسیا، ئەمریکا، لبنان، بەلجیکا، سوید، فاتیکان، فەرەنسا، سویسرا، ئەرجەنتین، هۆڵەندا، سلۆفاکیا، کەنەدا، پۆڵۆنیا...)، پێنج رێکخراوی نێودەوڵەتیش، دادگای هەمیشەیی نەتەوە یەکگرتووەکان، پەرلەمانی ئەوروپا، ئەنجومەنی ئەوروپا ناساندوویانە، ئەگەر بگەرێینەوە بۆ فەرەنسا ئەوا بۆ جینۆسایدی ئەرمەنیەکان، لەوێ دوو بڕیار دەرچوو (٢٠٠١، ٢٠٠٦) ئەوەی کە ئێمە دەیکەین شتێکی زۆر باشە، بەڵام لەوێ بڕیار لە ٢٠٠١ بەناساندنی جینۆسایدەکە دەرچووە ، بەڵام ٢٠٠٦ وتوویانە

بڕیارەکە شتێکی ڕەمزییە، بەڵام ئەوەی نکۆڵی کرد، لەوێ یاسایان دانەناوە، پێم باشە لێرە پرۆژە یاسایەك ئامادە بکرێ، ئەوەی نکۆڵی دەکات، چونکە لەوێ ئەوەی ئینکاری جینۆسایدەکە دەکات، لەوێ زیندانی سالێکیان بۆ داناوە لەگەڵ ٤٥ هەزار یۆرۆ غەرامە لەسەر شەخصەکە، ئێمەش پێویستە بەهەر شێوازێك بێت، شێوازەکان لە مادەکان باس کراوە پاشان دەیدەمە سەرۆکایەتی بۆ ئەوەی سوودی لێ وەربگرن، پرۆژە یاسایەکە پێویستە تەنیا ئەوە نەبێت ئێمە لێرە جینۆسایدەکە بناسین، بەڵکو سزای ئەو کەسانە بدرێ کە نکۆڵی لەجینۆسایدەکەش دەکەن، سوپاس.

پەرلەمانی کوردستان– عێراق

پرۆتۆکۆلی ژ٥١ لە دانیشتنی ژمارە (٣)ی نائاسایی

پێنج شەممە ڕێکەوتی ٢٠٠٩/٢/١٢

خولی دووەمی هەڵبژاردن

بەڕێز جەمال یوسف بۆتانی:

بەڕێز سەرۆکی ئەنجومەن.

مکەوناتی مەسیحی لەکوردستان نیشانەیەکی پێشکەوتووە بۆ نیزامی دیموکراتی کە ئەمڕۆ هەیە لەعێراق و لەکوردستان. پەیڕەوکردنی لەڕووی عەمەلی و بەو نیزامەی کە دەڵێن کۆتا شتێکی زۆر چاکە، بەڵام من ئەوەی مولاحەزەی دەکەم مکەونێکی تری مەسیحی فەرامۆش کرا کە ئەوانیش ئەرمەنیەکانن، ئەرمەنیەکان غوبنێکی تەئریخیان هەیە. هەر لەساڵی ١٩١٥ەوە مەجزەرەکە کە ڕووی داوە و تا ئێستاش دەربەدەرن لەو وڵاتانەی کە ئیهتمام بەحقوقی ئەوان

دەدەن، ئێستا لەئێران ئیهتماماتێکی باشیان پێدەدەن و نوێنەریان هەیە، لەلوبنان هەر نوێنەریان هەیە، کە ئەو غوبنە تەئریخیەشیان لەسەر هەیە، ئەمڕۆ لەکوردستاندا، حەقە ئێمە میسالێکی چاکتریش بین، جالیەکی گەورەش هەیە لەئەورووپاو لەئەمریکاو کەنەدا، لەزاخۆ لەمەنتیقەی زاخۆ ژمارەیەکی زۆریان هەیە، کە ئێستا دێهاتیان هەیە، حەقە ئەو مکونە مەسیحسە فەرامۆش نەکرێت، ئیتر سوپاس.

بەڕێز اندریوس یوخنا گورگیس:

بەڕێز سەرۆکی ئەنجومەن:

مولاحەزەم هەیە لەسەر خوشکە بایزار، بەڕاستی خوشکە بایزار هەرچەند ڕێزم هەیە بۆی نوێنەری حزبی کلدانیە، بەڵام ئەو بەخۆی ئەرمەنە، ئەرمەن جیاوازی هەیە لەکلدان و ئاشوورو سریان، ئەرمەن نەتەوەیەکی جیاوازە.

بەڕێز عبدالکریم ابوبکر مصطفی:

بەڕێز سەرۆکی ئەنجومەن:

دووەم: ئەرمەن هەیە، بڵێین و نەڵێین لەکوردستان هەیە، ئێستاش لەدەستووری عێراقدا هەیە و لەدەستووری ئێمەشدا لەڕەشنووسەکە ئەرمەنمان تێ کردووە، بەڵام لێرە دانەنراوە، من ئیقتراح ئەکەم ئەوەش بێتە ناو پڕۆژەکەوە، چونکە ئەوانیش قەومیەتن، لێرەدا نەهاتووە، دەمەوێت لەم یاسایەشدا بێت، سوپاس.

بەڕێز سەرۆکی ئەنجومەن:

باشە ئەوانەی کەناویان نووسیوە با قسە بکەن، کاک تاریق فەرموو

بەڕێز طارق جامباز:

بەڕێز سەرۆکی ئەنجومەن:

ئەو برگەی کە خوێنداریەوە، بەداخەوە ناوی ئەرمەن لەبیرکراوە، ئەرمەن نەتەوەیەکی تایبەتەو زمانی خۆی هەیە، سەقافەو شتەکانی جیاوازە، لەگەڵ ئەوانی تر، زۆر پێویستە لێرەدا کۆتای هەبێت، من پشت ئەستوورم بەوەی کەوا لایەنی دەستووریو لایەنی یاسایی باس ئەکەم، ئێمە بریارێکمان لەپەرلەمانی کوردستان دەرکردووە، بەژمارە (٢٦) لە ٢٠٠٢/١١/٧ لەویّ پێکهاتەکان ئەرمەنیشی تێدایە، ئەوە خاڵی یەکەم: لەهەموارکردنی سێیەمی پەرلەمانی کوردستان برگەی یەکمان هەیە، کە کام حزب لەحزبەکانی ئەو نەتەوەیە، زۆرترین دەنگی هێنا کورسیەکی ئەدرێتیّ، ئەرمەن کورسیەکی دراوەتیّ، بەلآم ئێستا ئێمە پەشیمان ببینەوە کورسی نەدەینیو ناوی نەهێنین ئەوە نابێت، لەقانونی تاڵ لەماددەی نۆ کاك فرسەت لەهەموومان باشتر ئەزانێ کە ئێمە دواتر لەدەستووری عێراقی بەشداریمان کرد، ناوی ئەرمەن لەدەستووری عێراقدا هەیە، بەسەراحەت دێت، لێرە لابراوە، لەدەستووری عێراقی دان بەهەموویاندا دەنێت، من کەباسی ئەوە ئەکەم لە ١٩٩٢ و ٢٠٠٤ دان بەهەموو بریارو قانونەکانی پەرلەمانی کوردستان دەندرێت، ئێمە کە بریارمانداوە ئێستا پەشیمان ببینەوە، ئەوە ناکرێت، لەپرۆژەی دەستووری ئێستاشمان ناوی ئەرمەن هاتووە، بۆیە مافێکی دەستووری یاساییە، دەبیّ ناوی ئەرمەن بێت، ئەگەر هاتو لەبیرکرا، واتە مافەکانی دەستووریو یاساییان پێشێل دەکرێت، زۆر سوپاس.

بەرێز رۆمیۆ حزیران نیسان:

بەرێز سەرۆکی ئەنجومەن:

ئەگەر دەتانەوێت ناوی ئەرمەنیش بێت، دەبیّ کۆتایەك بۆ ئەرمەنیش هەبێت.

بەرێز سەرۆکی ئەنجومەن:

لەسەر ئەرمەن تۆ پێش کەوتی، مەعلومە هەموو کەس دەزانێت ئەرمەن میللەتێکی جیاوازن، مێژوویان جیاوازە، زمانیان جیاوازە، حەتا بڵێین ناحیەی دینیش تقوسیان جیاواز بێت، کە ئەوەش مەوزوعێکی ترە.

بەڕێز د. ناصح غفور رمضان:

بەڕێز سەرۆکی ئەنجومەن:

منیش پشتگیری ئەوە ئەکەم کە ئەبێت ئەرمەن نوێنەرێکی هەبێت، بەلام بۆچی یەك نوێنەر بێت، چونکە بەڕاستی ژمارەی ئەوان بەرامبەر بەئاشووری‌و کلدانییەکان کەمترە، ئەوان لەزاخۆو لەچوار دێی دەوروبەری زاخۆ هەن، تەبعەن جوولەکەش هەیە لەئێران ژمارەیان زۆر زۆر کەمە، دوو، سێ هەزار کەسن، بەلام نوێنەر تایبەتی خۆیان هەیە، بۆیە منیش پێم وایە زۆر زۆر سروشتیە نوێنەری کۆتاییەك دابنێین یەك نوێنەر بێت. کەسێك هەبێت بۆ ئەرمەن لەهەرێمی کوردستان، زۆر سوپاس.

بەڕێز سەرۆکی ئەنجومەن:

دوایش مەوزوعی ئەرمەن دوا بخەن، ئەوە مەوزوعێکی ترە باسی دەکەین.

کاك تاریق نوقتەی نیزامی هەیە، فەرموو.

بەڕێز طارق جامباز:

بەڕێز سەرۆکی ئەنجومەن.

من جەخت دەکەمەوە کە لەم ماددەیە ناویان بهێنرێت‌و کۆتایان بدرێتێ.

بەڕێز سەرۆکی ئەنجومەن

ئێستا موقتەرەحێك هاتووە لەسەر مەوزووعی ئەرمەن، رەئێك هەیە دەڵێ

مەقعەدێکیان بدەینێ، دەمەوێ بەس ئەوەندەیە ئەوانەی شارەزان بەس پێمان بڵێن لەکوردستان لەو سێ شارەدا، چەند ئەرمەن هەیە؟. ژمارەیەکمان بدەنێ، تەقدیرێکمان بدەنێ، بۆ ئەوەی موناقەشەکە لەرۆشناییدا بێت، بەعاتیفە نەبێت، چونکە میللەتێکی عەریقن، میللەتێکی گەورەن، میللەتێکن لەتاریخدا دەوریان هەبووەو دۆستی ئێمەنەو رێزیان هەیە، لەدەستووری عێراقیشدا کە ناویان هاتووە، تەحالوفی کوردستان ئیلحاحی کردووە، ئێمە داوامان کرد دەبێ ناوی ئەرمەن بێنن، لەوێشدا لەسەر ئیلحاحی ئێمە ناویان هاتووە، وەئەگەر لێرەشدا نەبێ مەعنای وانییە حقوقیان لەدەستوور نییە. دیسان ئامازەی پێکراوە، وەکو مکونێك لەکوردستاندا ناویان هاتووە، بەڵام دەبێت بزانین رێژەیان چەندە، چونکە سابیقەشمان هەیە لەکەرکوك، هەرچەندە لەهەرێمدا نییە، رەنگە ٥٠٠٠–٦٠٠٠ کەس زیاتر بن، کێ شارەزایە ژمارەیان چەندە؟ شیرین خان و کاك جعفر، فەرموو کاك جعفر.

بەرێز جعفر مصطفى معروف:

بەرێز سەرۆکی ئەنجومەن:

من قسەی کاك جەمال دەکەم چووە دەرەوە، دەڵێت لەمەنتیقەی زاخۆش ئەرمەنیەکان ژمارەیان لە ٢٠٠٠ هەزار کەس زیاترە.

بەرێز شیرین عبدالرحمن دینۆ:

بەرێز سەرۆکی ئەنجومەن:

بەنیسبەت ئەرمەن من تەئیدی کاك جمال یوسف دەکەم، کە ئیشارەتی پێدا هەروەها کاك تاریق، تەئکید ئەرمەن ٢٠٠٠ هەزار زیاترن هەتا سێ هەزاریش

دەبێت، ئێستا لە بەغداو موسل ٢٠٠٠ هەزاری تیادا هەیە تەقریبەن ئەرمەن، بەنیسبەت لەشاری زاخۆ ١٠٠٠ هەزارو تشتەکەن، دوو گوندیان هەیەو قوتابخانەیان هەیە، بەزمانی خۆیان دەخوێنن، لەگەڵ ئەوەش من دەڵێم لەدەسەڵاتی پەرلەمانە، ئەگەر هاتو لێرە ناوی ئەرمەنەکان زیاد بکەن، رێز گرتنە بۆ ئەو نەتەوە تایبەتیەتی خۆی هەیەو بەشدارە لەهەرێمی کوردستان، من داوا لەهەموو برادەران دەکەم، ئەوەی دەنگی داوە بۆ ئەرمەنەکان تەسبیت بێت لێرە، لەدەسەڵاتی سەرۆکی پەرلەمانە، بێتە دەنگدان کارمەندیان هەبێت یان نەبێت؟ ئەگەر ئێمە تەماشا بکەین لەئێران ١٠٠ کەسەك هەبێ لەوێ مەقعەدێکیان هەیە لەپەرلەمان، بەس ئەوان بەهەزاران هەنە، زۆر سوپاس.

بەرێز ئاریز عبداللە احمد.

بەرێز سەرۆکی ئەنجومەن:

نەتەوە بەژمارە پێوانە ناکرێت، چەندە یان چەند نییە، هەموومان ئەو حەقیقەتە دەزانین، سەبارەت بەئەرمەنیش نەتەوەیەکن هەن، بەس ئێمە کاتێك باسی ژمارە دەکەین، بۆ ئەوەمانە بزانین ئایا کۆتاییەکەیان یەك بێت، پێنج بێت، سێ بێت، چوار بێت بۆ ئەوەیە، ئێستا مەسەلەن بڵێین یەك رەنگە کەم بێت، بەس بڵێن پێنج رەنگە بەپێی حەجم بێت ئەوەی هەیە، لەبەر ئەوە دوێنێش قسەیەك کرا، بەگوتن پێشنیار نییە، من پێشنیار دەکەم هەم ئەو مەعلوماتانەمان بۆ ئەوەیە بزانین کۆتاییەکە چەند بێت؟ هەم دوایی بەپرۆژە تەقدیم بکرێت، بەپێی ئەو حەجمەی کە هەیە، یەعنی ئەو نسبەتەی کە هەیە، رێژەیەك دابنرێت، یەك، دوو، سێ، چوار، ئێستا ئێمە هەرچی بڵێین، لەیەك زیاتر بن، رەنگە حەقیان زیاتر بێت، پێشنیار دەکەم ئەو مەسەلەیە تەئجیل بکرێتەوە،

بەپڕۆژە تەقدیم بکرێت، سوپاس.

بەڕێز محمد حاجی محمود:

بەڕێز سەرۆکی ئەنجومەن:

بەرەئی من مەسەلەی نەتەوەیەك، ژمارە چەند بێت یان چەند نەبێت، گوندێکیش بێت ۱۰۰ماڵیش بێت، ئەوەندە بێت، ئێمە ئەو هەنگاوەی کە ئێستا نراوە، بەقانونی کۆتا با تەکاملی بکەین، باشترە بەرەئی من، ئێمە ئەوەی دەستوور، دوایی دەستوور چۆن قەرار دەداتو چۆن دەکات ئەوە شتێکی ترە، بەڵام بەرەئی من، ئەگەر هەرچەندێك بن با یەك کەسیان بۆ دابنرێت بۆ ئەرمەن، چونکە مەوزوع تەنیا ئەوە نییە، ئەوە ئاینێکە، نەتەوەیەکە بوونی خۆی هەیە، هەرچەندێك بێت پێموایە ئەوە بۆخۆمان و بۆ هەموو لایەك باشە، زۆر سوپاس.

بەڕێز سەرۆکی ئەنجومەن:

ئێستا دیسان دەگەڕێتەوە سەر ئەوەی مقعەدێکیان بدەینێ، ئەگەر قسەی ترتان نیە، من ئەو موقتەرەحە هی ئەغلەبتانە، قەومیەتێکی ترن، حەقی خۆیانە ڕێزیان لێ بگیرێت، مەقعەدێك بالە ئێمە کەم بێتەوە، کێ لەگەڵ ئەوەیە کۆتاییەکە بێت، یەك مەقعەد بۆ نەتەوەی ئەرمەن بێت دەستی بەرز بکاتەوە تکایە؟ سوپاس کێی لەگەڵدا نییە؟ سوپاس بەکۆی دەنگ مەقعەدێك لەکۆتادا دەبێتە هی نەتەوەی ئەرمەن.

لەبارەی دۆزی ئەرمەنی قسەیان کردووە تاکو بزانرێ کە (داکۆکی کردن لەمافی نەتەوەیەك) داکۆکی کردنە لەمافی نەتەوەکەی خۆی چونکە کورد لەگەڵ مافی هەموو پێکهاتەکانی نەتەوەیی و ئایینی باشووری کوردستانەو لەم بارەوە لەهەرسێ قۆناغی نووسینەوەی پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستانو

هـەموارکردنی پێنجـەمی یاسـای پەرلـەمانی کوردسـتان- هـەموارکراو یاسـای پارێزگاکانی هەرێمی کوردستان لەپەرلەمانی کوردستان نەتەوەی ئەرمـەن وەکو نەتەوەیەک ناویان هـاتووەو لـەراپۆرتی لیژنـەی یاسـایی پەرلـەمانی کوردسـتان ئیمزام نەکرد لەبـەر ئـەوەی کۆتـا بـۆ ئەرمـەن تەرخانـەکرابوو لـەژێر نـاوی خـۆم نوسـیم (لاریمـان هەیـە)و ئـەم نووسـینەم بەمەبەسـتی دەرخـستنی هەڵوێـستی پەرلەمانی کوردستانە پێشنیاز دەکەین لەبەر ئەوەی بەزمانی کـوردی نووسـراوە بکرێتە زمـانی ئەرمـەنی تـاکو زۆرتـرین کـەس بـزانن‌و ڕێکخراوەکـانی کۆمەڵگـەی مەدەنی (ئەرمەنی- کوردی) پەیوەندی‌و بەردەوامبوونی چ بەسەردانی یـەکتر یـا بـەئیمێڵ یـەکتر بەسـەربکەنەوەو هـەروەها ڕێکخـراوی دۆسـتایەتی (ئەرمـەنی- کـوردی) دابمـەزرێنرێ‌و ژمارەیـەکی کـوردیش لەئـەرمینیا دەژیـن کونـسوڵخانەی ئەرمینیاش لەباشووری کوردستان بکرێتـەوەو هێڵـی ئاسـمانی ڕاسـتەوخۆ لـەنێو ئەرمینیاو کوردستان هەبێ‌و خۆزگەکان زۆرن‌و هیوادارین هێدی هێدی جێبـەجێ بکـرێ‌و دووری نزیــک بکرێتــەوەو ڕاســتیەکان بــەدەر بخــرێن‌و بەڵگــەکانیش بڵاوبکرێنەوە.

پاشکۆی (١)

یاسای هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان- عێراق

ژمارە (١) ی ساڵی ١٩٩٢و هەموارکردنەکانی

ماددەی پازدە:

برگە (٣) لەماددەی سیو شەش هەمواردەکرێو، بەم شێوەی خوارەوە دەخوێندرێتەوە:

(٣-ئەگەر حزبێ لەناو کۆمەڵە حزبێکدا کە هەموویان بەناوی یەك نەتەوەوە رکابەری دەکەن (تورکمان، کلدان، ئاشووری، ئەرمەنی، عەرەب) مام ناوەندی (معدل) هەڵبژاردنی بەدەست نەهێنا، ئەوە لەم بارەدا کام حزب لەحزبەکانی ئەو نەتەوەیە زۆرترین دەنگی هێنابێ، کورسیەکی دەدرێتێ).

ماددەی سی و شەشەم: (دووبارە)

یەکەم: پێنج کورسی تەرخان دەکرێ بۆ (کلدان سریان ئاشووری) کە پاڵێوراوانی ئەو پێکهاتانە کێبڕکێی لەسەر دەکەن.

دووەم: پێنج کورسی تەرخان دەکرێ بۆ تورکمان کە پاڵێوراوانی ئەو پێکهاتەیە کێبڕکێی لەسەر دەکەن.

سێیەم: یەك کورسی تەرخان دەکرێ بۆ ئەرمەن کە پاڵێوراوانی ئەو پێکهاتەیە کێبڕکێی لەسەر دەکەن.

چوارەم: دەنگدەرانی ئەو پێکهاتانەی باسکران پاڵێوراوای پێکهانەکە هەڵدەبژێرن.

پاشکۆی (٢)

یاسای پارێزگاکانو یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنەکانی پارێزگاکانو قەزاو ناحیەکان لەهەرێمی کوردستان– عێراق ژ (٤)ی ساڵی ٢٠٠٩

ماددەی سیو دووەم (دووبارە):

یەکەم: لەئەنجومەنی پارێزگای دهۆك دوو کورسی تەرخان دەکرێت بۆ کلدان سریان ئاشووریو پالێوراوانی خۆیان کێبڕکێیی لەسەر دەکەن.

دووەم: لەئەنجومەنی پارێزگای دهۆك یەك کورسی تەرخان دەکرێت بۆ پێکهاتەی ئەرمەنو پالێوراوانی خۆیان کێبڕکێیی لەسەر دەکەن.

سێیەم: لەئەنجومەنی پارێزگای سلێمانی یەك کورسی تەرخان دەکرێت بۆ کلدان سریان ئاشووریو پالێوراوانی خۆیان کێبڕکێیی لەسەر دەکەن.

چوارەم: لەئەنجومەنی پارێزگای هەولێر دوو کورسی بۆ کلدان سریان ئاشووریو سێ کورسی بۆ تورکمان تەرخان دەکرێتو پالێوراوانی پێکهاتەکانی خۆیان کێبڕکێیی لەسەر دەکەن.

پێنجەم: دەنگدەرانی هەر پێکهاتەیەك پالێوراوانی پێکهاتەی خۆیان هەڵدەبژێرن.

پاشکۆی ژمارە (٣)

کۆتای ئەرمەنیەکان (٢٠٠٩/٢/١٢) لەپەرلەمانی کوردستان

چەند ساڵێکە بەچڕو پڕی بەدوای سەرچاوە لەبارەی نەتەوە هەرەشەلێکراوەکان دەگەڕێمو لەبارەی ئەمازیغییەکانی باکووری ئەفریقیا پڕۆژەی کتێبێکم لەبەردەستدایە، لەبەر ئەوەی وێکچوونێکی زۆر لەنێوان نەتەوەی کوردو ئەمازیغ هەیە، چونکە هەردوو سەرکردەی موسڵمان کە رۆڵێکی یەکجار مەزنیان لەبڵاوکردنەوەی موسڵمانیەتی هەبووە (سەلاحەددینی ئەیوبی-کوردەو تاریق کوڕی زیادیش ئەمازیغیە). هەردوو نەتەوەش لەزۆرینەی ئەو وڵاتانەی پێوەی لکێنراون نکۆڵی لەبوونیان دەکەنو ناوەکانی (کوردیو ئەمازیغی) یان گۆڕیوە بۆناوی نەتەوەی حوکمڕانو تاکو ناونانی منداڵانیشیان بەناوی نەتەوەکەیان قەدەغەیە. هێندە داخ لەدڵن لەبەرامبەریان، بۆیە چەکی کیمایشیان دژیان بەکارهێناوە، بەڵام لەبارەی ئەرمەنیەکان چەند هۆکارێك پاڵی پێوەنام کە زۆرترو بەپەرۆشتر لەم بوارەدا بایەخیان پێبدەم چونکە ئەم نەتەوەیە لە هەرشوێنێکی دونیادا ژمارەیان هەرچەندبێ ئەوا زمانی نەتەوایەتیان لەبیر ناکەنو قسەی پێدەکەنو ناوی منداڵەکانیشیان بەناوی ئەرمەن ناودەنێنو جگە لەوڵاتی ئەرمینیا رەوەندیان لەهەر ولاتێکدا هەبێ، جێپەنجەی هەڵوێستو تایبەتمەندیی ناسنامەیان پاراستووەو عەودالی کێشەی نەتەوەکەیانو توانیویانە تاکو ئەم نووسینە لە (٢٠) بیست وڵاتو رێکخراوەی نێودەوڵەتیدا جینۆسایدی ئەرمەنیەکان (١٩١٥- ١٩١٨) لەیاساو بڕیاری وڵاتانو رێکخراوە نێودەوڵەتیەکاندا دەربچوێننو لەکوردستانیش هەر دوای راپەڕینی ١٩٩١ەوە خوێندن بۆ نەتەوەکان بەزمانی زگماکیان دابین کراوەو چەندان پۆستو پلەو

پایەیان لە دەزگاکانی حکومەتی کوردستاندا هەیە.

وپێشتریش لەیاسای وەزارەتی رۆشنبیری‌و پەروەردەشدا ئەوا مافی رۆشنبیری‌و پەروەردەو فێرکردن دابین کراوەو کە لیژنەی پشتیوانی پەرلەمانی کوردستان بۆ فراکسیۆنی هاوپەیمانی کوردستان _٢٠٠٥) بەشداریان لە نووسینەوەی دەستووری عێراق کرد لەوێش شاندی کوردستان داکۆکی لەمافی نەتەوەکانی کوردستان دەکردو توانی ناوی هەموویان لەدەستووری کۆماری عێراقدا جێگیرو تۆمار بکاتو ئەمساڵ کە باس لەپرۆژەی هەموارکردنی چوارەمی یاسای هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان کراو کۆتاشی بۆ نەتەوەکانی دیکە تورکمان‌و کلدان سریان ئاشووری دانراو ناوی ئەرمەنیەکان نەهات، بۆیە بەندە لەراپۆرتی لیژنەی یاسایی لەتەك ناوی خۆم نووسیم (لاریمان هەیە) کە پرسیاریان کرد بۆچ گوتم لەبەر ئەوەی کۆتا نەدراوە بە ئەرمەنیەکان لە گفتوگۆی دوو قۆڵی‌و سێ قۆڵی دووپاتم دەکردەوەو لەدانیشتنی تایبەتمەند بۆ هەموارکردنی چوارەمی یاسای هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان کە ماددەی دەیەم خوێنرایەوە، دەستم بەرز کردەوە بۆ ئەوەی قسە بکەم‌و کە نۆرەم هات گوتم: (ئەو برگەیەی کە خوێندرایەوە. ناوی ئەرمەن لەبیرکراوە، ئەرمەن نەتەوەیەکی تایبەتەو زمانی تایبەتی خۆی هەیە، سەقافەو شتەکانی جیاوازە، لەگەڵ ئەوانی تر، زۆر پێویستە لێرەدا ناویان بێت، من پشت ئەستوورم بەوەی کەوا لایەنی دەستووری ولایەنی یاسایی باس ئەکەم، ئێمە بڕیارێکمان لەپەرلەمانی کوردستان دەرکردووە، بەژمارە (٢٦) لە (٢٠٠٢/١١/١٧) لەوێ پێکهاتەکان ئەرمەنیشی تێدایە، ئەوە خاڵی یەکەم: لەهەموارکردنی سێیەمی پەرلەمانی کوردستان برگە یەکمان هەیە، کە کام حزب لەحزبەکانی ئەو نەتەوەیە، زۆرترین دەنگی هێنا کورسیەکی ئەدرێتێ، ئەرمەن کورسیەکی دراوەتێ، بەڵام ئێستا ئێمە پەشیمان ببینەوەو کورسی

نەدەینێ و ناوی ئەمێنین ئەوە نابێت، لەقانونی تالَ لەماددەی نۆ کاك فرسەت لەهەمووماں باشتر ئەزانێ کە ئێمە دواتر لەدەستووری عێراقی بەشداریمان کرد، ناوی ئەرمەن لەدەستووری عێراقیدا هەیە، لەماددەی چوارەم بەسەراحەت دێت، لێرەدا لابراوە، لەدەستووری عێراقی دان بەهەموویدا دەنێت، من کەباسی ئەوە ئەکەم لە ١٩٩٢و ٢٠٠٤ دان بەهەموو بڕیارو قانونەکانی پەرلەمانی کوردستان دەندرێت، ئێمە کە بڕیارمانداوە ئێستا پەشیمان ببینەوە، ئەوە ناکرێت، لەپرۆژەی دەستووری ئێستاشمان ناوی ئەرمەن هاتووە، بۆیە مافێکی دەستووریو یاساییە، دەبێ ناوی ئەرمەن بێت، ئەگەر هاتو لەبیرکرا، واتە مافەکانی دەستووریو یاساییان پێشێل دەکرێت، زۆر سوپاس).

دواتر هەستم کرد کەدەبێ جەختی لەسەر بکەمەوە لە (نقطة النظام) هەمدیسان دەبێ ناویان تۆماربکرێ و کۆتایان بدرێتی، چونکە باس لەوە دەکرا ژمارەیان چەندە، چونکە کۆتا ژمارەی پێویست نییە، بەڵکو مافێکی ڕەوایە کە دەبێ کۆتایان هەبێ و، هەروەها نابێ هەڵوێستی چەندین پەرلەمانتار لەیاد بکرێ، کە ئەوانیش داکۆکێکی ڕێکو پێکیان کردو بۆ دواجاریش پێشنیازەکە بەکۆی دەنگ بڕیاردرا کە کورسییەك لە کۆتا لەپەرلەمانی کوردستان بۆ خولی سێیەمی هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان بۆ ئەرمەنیەکان دابین بکرێت لە (٢٠٠٩/٢/١٢) بڕگەکە بەم جۆرە لەیاساکە دەنگی بۆدرا: (سێیەم: یەك کورسی تەرخان دەکرێ بۆ ئەرمەن کە پاڵێوراوانی ئەم پێکهاتە کێبڕکێی لەسەر دەکەن). ئەمەش ڕاستو دروستی پێکەوەژیانو لێبوردەیی نەتەوەکان لەکوردستان دەگەیەنێ و لەتەك تورکمانو کلدان سریان ئاشووریدا واتە یازدە کورسی بۆ نەتەوەکان بەکۆتا تەرخان کرا، کە ئەمەش مافێکی دەستووریو یاسایی پێکهاتەکانی گەلی کوردستانە.

پاشکۆی ژمارە (٤)

بۆ/ سەرۆکایەتی ئەنجومەنی نیشتمانیی کوردستان– عێراق

بابەت/ ڕاپۆرتی لیژنەی یاسایی

لیژنەی یاسایی بەیانی ڕۆژی (٨/٢/٢٠٠٩) بەرامبەر ١٩ی ڕێبەندانی ٢٧٠٨ی کوردی کۆبۆوە بۆ گفتوگۆ لەسەر پرۆژە یاسای هەموارکردنی چوارەمی یاسای هەڵبژاردنی ئەنجومەنی نیشتمانیی کوردستان– عێراق ژمارە (١)ی ساڵی ١٩٩٢ی هەموارکراو کە لەلایەن ژمارەی یاسایی لەئەندامانی پەرلەمان پێشکەش کراوە، دوای خوێندنەوەی یەکەمی لەدانیشتنی ژمارە (١٢)ی پەرلەمان لە (٤/١١/٢٠٠٨) دوای تاوتوێکردنو ڕاگۆڕینەوە، لیژنەکەمان ڕاپۆرتو ڕاسپاردەکانی سەبارەت بەپرۆژەکە بەم جۆرەی خوارەوە پێشکەش دەکات بەمەبەستی پەلەکردن لەئەنجامدانی هەڵبژاردنی پەرلەمانی کوردستان پێش کۆتایی خولی ئێستای:–

لیژنە پشتگیری لەپرۆژەکە بەشێوەیەکی گشتی دەکاتو پێشنیاز دەکات تەنها هەندێ گۆڕانکاری لەهەندێ لەم بڕگەو ماددانەی خوارەوە بکرێت:–

بڕگەی ٢ لەماددەی ٢١.

بڕگەی ١ لەماددەی ٢٢.

ماددەکانی ٤٦، ٤٩، ٥٠.

هەردوو بڕگەی (١، ٥) لەماددەی ٥٦.

زێدەکردنی دوو بڕگە بۆ ماددە ١٨ لەسێیەم هەموارکردنی یاساکە.

زێدەکردنی دوو ماددە بۆ سەر پرۆژەکە.

چونکە هەموارکردنەکانی تری پرۆژەکە جگە لە لەداڕشتنەوە، چ گۆڕانکاریەکی جەوهەری نەدەپێکا بەدەر لە:–

١– کەمکردنەوەی تەمەنی ئەندامی پەرلەمان لە ٣٠ساڵ بۆ ٢٥ ساڵ.

٢– زیدەکردنی کۆتای نوینەرایەتی ژنان لەپەرلەمان لە ٢٥٪ بۆ٣٠٪.

٣– تەرخانکردنی پێنج کورسی بۆ کلدان و ئاشووری و سریان.

٤– تەرخانکردنی پێنج کورسی بۆ تورکمان.

تکایە بفەرموون بۆ ئەو گۆڕانکاریەی لەپرۆژەکەمان کردووە هاوپێچی راپۆرتەکەمانە بکرێتە ئەساسی گفتوگۆو رادەربڕین لەبارەیەوە.

لەگەڵ ڕێزماندا...

عبالکریم هەمەوەند	دادوەر/ عەونی بەزاز	شێروان حەیدەری
بڕیاردەری لیژنەی یاسایی	جێگری سەرۆکی لیژنەی یاسایی	سەرۆکی لیژنەی یاسایی
خلیل ابراهیم محمد	طارق جامباز	کریم بحری برادۆست
ئەندام	ئەندام	ئەندام

لارەمان هەیە

محمد صالح اسماعیل	دلێر محمد شریف	قادر سعید (زانا)
ئەندام	ئەندام	ئەندام
سەردار هەرکی		د. رۆژان دزەیی
ئەندام		ئەندام

پاشکۆی (٥)

سەرلەبەیانی ٢٠٠٨/٤/١٤ کاک هەردی جاسم لەفەرەنساوە ئەم ئیمێلەی بۆم ناردم کە ئەمە دەقەکەیەتی:

١- ئەو وڵاتو پەرلەمانانەی دانیان (اعتراف) بەجینۆسایدی ئەرمەنەکانەوە ناوە ئەمانەن:-

(ئۆرگـوای، ئەنجومـەنی نوێنەرایـەتی قـوبرس، ئەنجومـەنی نوێنـەرانی وڵاتـە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، پەرلەمانی ڕوس، پەرلـەمانی یونـان، سـێنای بـەلجیکا، پەرلـەمانی لوبنـان، فاتیکـان، پەرلـەمانی فەرەنـسی، ئەنجومـەنی نەتـەوەیی سوێس، ئەرجەنتین، هۆڵەندا، سلۆڤاکیا، کەنەدا، پۆلۆنیا.

٢- جینۆسـایدی ئەرمەنـەکان لەلایـەن چـەند دەزگایـەکی نێودەوڵـەتیو هەرێمیشەوە دانپێدراوە وەك جینۆساید.

(دادگـای هەمیـشەیی گـەلان، نەتـەوە یـەکگرتووەکان، پەرلـەمانی ئـەوروپی، ئەنجومەنی ئەوروپا.

هاوکـات ئـەڵمانیا چارەسـەرنامەیەکی پێـشکەش کـردووە بەسـەرکۆنەکردنی کۆمـەڵکوژی ئەرمەنـەکان وەلا بـەبێی بـەکارهێنانی زاراوەی جینۆسـاید. هەنـدێ وڵاتی دیش ڕەتی ئەوەیان کردۆتـەوە کـە کۆمـەڵکوژی ئەرمەنـەکان بەجینۆسـاید ناوبەرن یان دانپێدابنێن لەوانـەش بریتانیـا، دەوڵـەتی ئیـسرائل، بـەڵام پیـاوانی پایـەبڵنگۆی ئـاینی جولەکـەکان کۆمـەڵکوژی ئەرمـەنیان بەجینۆسـاید ناوزەندکردووە.

پەراوێز:

[1]. لە ٢٠٠٨/٤/١٤ لەپەرلەمانی کوردستان بڕیاری ژ٣ ولەهەمان مێژووش پەرلەمانی عێراق بڕیاری ژ ٢٦ لەبارەی بەجینۆساید ناساندنی گەلی کورد دەرچواندووە.

[2]. ئەم بابەتە لەنەورۆزی ٢٠١٢- ٢٧١٢ی کوردی نووسراوە.

سەرچاوەکان

١- مافی پێکهاتە نەتەوەیی‌و ئاینییەکان کوردستان خوێندن بەزمانی تورکمانی‌و سریانی‌و ئەرمەنی لەوەزارەتی پەروەردەی حکومەتی کوردستان، پارێزەر طارق جامباز. لەگۆڤاری 21K جووت ژمارەی (١٠-١١) بڵاوکراوەتەوەو دواتر لەشێوە کتێبێك بەزمانی تورکی لەتورکیا بەهەزاران دانەی لێ چاپو بڵاوکراوەتەوەو هەروەها کراوەتە زمانی عەرەبی‌و بەنیازیشین بکرێتە زمانی فارسی.

٢- بەراوردێك لەنێوان نیو ملیۆن ئەرمەنی لەفەرەنساو نیو ملیۆن کورد لەئەڵمانیادا، پارێزەر کارزان طارق جامباز. لەرۆژنامەی هزری یاسایی ژ ٦/٢٠٠٧ بڵاوکراوەتەوە.

٣- پرۆژەی دەستووری هەرێم کوردستان- عێراق، پەرلەمانی کوردستان- عێراق لە ٢٠٠٩/٩/٢٤ پەسەندی کرد، چەندین ماددەی بۆ مافی نەتەوەکان تەرخانکردووە.

٤- قۆناغەکانی نووسینەوەی پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق‌و مافی نەتەوەکان لەهەرێمی کوردستان- عێراق، پارێزەر/ طارق جامباز، لە گۆڤاری داد ژ(٢) ٢٠١٢ بڵاوکراوەتەوە.

گەردەلوول و قەیرانی درامای کوردی

حەیدەر عەبدولڕەحمان

ڕاستە کە ئامانجی بنەڕەتیم لەو هەڵسەنگاندنە ئەوەیە کە لە نێو ئەو هەموو بارانە ڕەخنە توندو تیژانەی شەقامی شارەکانی کوردستان ئاراستەی زنجیرە درامای گەردەلوولییان کرد، هەڵسەنگاندنێکی هێوری بابەتییانە بۆ ئەنجامە گشتییەکانی ئەو زنجیرەیە بکەین کە میدیای کوردی تا ڕاددەیەك جۆرێك لە بێدەنگی نواند لە ئاستیدا،، یا ڕوونتر بڵێین پەراوێز خرا، کە دیارە پەراوێز خستنیش چمکێکی ڕوونە لە چمکەکانی ڕەخنە ، دەرهێنەر خۆشی وەك بە شەکانی ڕابووردوو پاش کۆتایی هاتنی ساردو سڕی زنجیرەکە هیچ کۆڕێکی تەلەفزیۆنی بۆ نەبەست و خۆی لە هەمبەر ڕوو بە ڕوو بوونەوەی بینەر حەشار دا، بەڵکو مەبەستیشمانە کە لە پێو دانگی ئەو زنجیرەیەدا کە دوا زنجیرەی نمایش کراوی کوردی بوو، لە لایەن یەکێك لە هونەرمەندە پێشەنگەکانی درامای کوردی کاری دەرهێنانی بۆ کرابوو، دەکرێ ئەو زنجیرەیە وەك نموونەیەك بۆ ئاستی درامای کوردی بخەینە ژێر تیشکی توێژینەوە و هەندێ ئەنجامی دروست لەو کەشو هەوا پڕ لە تەموو مژەی ئەمڕۆی درامای کوردی وەربگرین . .کە زۆر لە ئێمە پێشبینی نەگەتیفانەی بۆ دەکات .

درامای کوردی بە گشتی لە هەلو مەرجێکی نا سەقامگیردا دەژیت، تا ئێستاکەش هیچ لەو هەوڵو تەقەللایانەی لەو بەینەدا لە لایەن زۆر لە دەرهێنەرە

دراماکارەکانی ئێمە نراون بە ئاراستەی رزگار بوون لەو قەیرانەو گەڕانەوەی متمانە بۆ بینەری کورد، ئەنجامێکییان نەبووە، بەڵکو بینەری کوردییان زێتر دووچاری بێ ئومێدی کردووە، لەو بۆشاییەشدا بینەر لە رێگەی زنجیرە دۆبلاج کراوەکاندا بە دوای ئەلتەرناتیفدا دەگەڕێت . . کە دیارە ئەو ئەلتەرناتیفەش چ ئاکامێکی زیان بەخش بۆ بینەری کورد بە تایبەتی و بۆ هونەری درامای کوردی بە گشتی دروست دەکات .. بینەری کورد زۆر بە پەرۆشەوە لە چاوەڕوانی ئەو چەند زنجیرانە بووە کە لەو ماوەیەدا پێشکەش کران و بودجەی زەبەللاحییان بۆ تەرخان کرا، کەچی هیچ لەو ئەزموونانە نەیانتوانی تەنیا وێنەیەکی جوان لە خەیاڵی بینەردا بە جێ بیلێن یا شتێ لەو هاوکێشە نا سەقامگیرە بگۆڕن .

گەردەلوول لە هەمان هەلو مەرجی قاتو قڕی ئەواندا هەڵی کرد، ئەگەرچی بینەر ئومێدێکی زۆرتری بە گەردەلوول هەبوو، بە هۆی ئەو ئەزموونە دوورو درێژەی دەرهێنەر هەیبوو لە بواری درامادا، لە سێ زنجیرەدا و لە گەڵ دەیان لیدوانی دەرهێنەرو ئارامی بینەر تا کۆتایی زنجیرەکە، کەچی لە ئەنجامدا بینەری کورد دووچاری هەمان هەناسە ساردی بۆوە کە لە بەرهەمەکانی تردا روو بە رووی بۆوە ..بە گشتی ئەو چەند ئەزموونە دراميیە ئەوەیان دەرخست کە کێشەی درامای کوردی، کێشەی پشتگیری کردن و پارە نیە، چونکە بودجەی زۆر لەوان ژمارەی کەم هاوتا بوونە لە مێژووی درامای کوردی دا، بەڵکو کێشە بنەڕەتییەکان کێشەی ئەزموونی لاوازی دەرهێنەرەکان و ون بوونی خواستی داهێنانە لای ئەوان.

باگ راوندێکی دەرهێنەر

لە بەراییدا بەر لەوەی بخزێینە نێو گەردەلوول و هەر هەڵسەنگاندنێکی رەخنەییانەو بابەتیانەی لە دەرهەقدا ئەنجام بدەین دەبێ بزانین دەرهێنەر کێیەو چ ئەزموونێکی هەبووە لە بواری درامای کوردی و لەو تەمەنە هونەرییەی خۆشیدا لە کوێ دا شکستی هێناوەو لە کوێ دا سەرکەوتوو بووە، بۆ ئەوەی بتوانین یەکەم : ئاستی توانست و هونەری ئەو لە هەر بەرهەمێکدا دیاری بکەین، دووهەم بۆ ئەوەی بزانین لە بەر تیشکی ئەزموونەکانی رابووردووی دەرهێنەر چ زێدە کارییەکی کردووە لە رووی هونەری دراما دا، بۆیە دەبێ لە بەراییدا ئەوە بڵێین کە تەمەنی هونەریی جەلیل زەنگەنە زێتر لە نیو سەدە دەبێت، لەو تەمەنە هونەرییەدا جەلیل زەنگەنە بەرهەمێکی زۆری هەبووە و بە چوار شێوە کارە هونەرییەکانی ئەنجام داوە ، لە دەستپێکدا وەك نووسەرێك بۆ کاری رادیۆیی و کاری شانۆیی چەندین تێکستی نوسیووە ،بۆ یەکەم جار دەقی (برسیەتی) پاشان وەك ئەکتەرێك هاوشان لە گەڵ هونەرمەندانی شاری کەرکوك جیهاد دڵپاك، سەلمان فایەق، فازڵ جاف، عەلی کەریم کاری نواندنی کردووە و لە چەندین بەرهەمی درامیشدا لە شاری کەرکووك وەك ئەکتەر بەشدار بووە .

دواتریش جەلیل زەنگەنە لە هەرسێ باڵی شانۆو دراما و سینەما دا بەردەوام بوو . لەو کاروانە هونەرییەشدا چەندین بەرهەمی هەبووە، یا خود بەشداری تێدا کردووە، وەك دەرهێنەری سینەماو درامای تەلەفزیۆنی و شانۆیی ،لەوانە هاوارێکی تاساو، مانگی ئاوابوو، شیرین و فەرهاد درامای ژیان ، کەژاوەی مردن، نووسینی زنجیرە درامای ژاڵە لە دەرهێنانی ناسر حەسەن .

جەلیل زەنگەنە لە ناوەڕاستی نەوەدەکاندا رووی کردۆتە سینەماش و لەو بوارەدا دوو فیلمی سکرینی بە ئەنجام گەیاندووە، خولە پیزە و مامە ریشە .

تێکست و سیناریۆ

لە بەر ئەوەی دراما پێکهاتەیەکی هونەریی هەمە رەنگە، هەمیشە پێویستی بەوە هەیە بە شێوەیەکی تەریبی بچێتە پێشەوە و بە یەك ریتم کار بکەن ، هەر یەکەو لەوانیش تایبەتمەندی خۆیانیان هەیە و پێداویستییان بە جۆرێك لە پسپۆری هەیە، لە رووی بەهای هونەریی و زەرورەت و بایەخەوە هیچیان لەوی تریان کەمتر نین . هەرکات یەکێك لەو پێکهاتانە لاواز بوون ئەوە ئەندامێکی زیندوو لە جەستەی درامادا ئیفلیج دەکەن .

سیناریۆو تێکست کە پێکهاتەیەکی بنەڕەتی درامایەو زەمینەیەکە بۆ دارشتنی تەواوی پێکهاتەکانی تر، لەوانەش ئامانجی دراماکە، دیالۆگ، روداو، گرێ، ململانێ، کەسایەتییەکان و چەندینی تر هەر هەمویان رەگو ریشەکانییان لە سەر دراما داکوتاوە، بۆیە هەر شلو شۆقییەك لە سیناریۆو تێکست دا هەبێت، ئەوە پێکهاتە هونەرییەکان دەکەونە ژێر هەڕەشەی داهێزران و روخان.

لە گەردەلوولدا هێڵێکی درامی نیە کە سەربوردەیەك، چیرۆکێك، داستانێك بگێڕێتەوە، بۆ ئەوەی بینەر لە پەنای رووداوەکانیدا بە چەند توخمێکەوە پەیوەست بێت، ئەو پەیوەست بوونەی نێوان توخمەکان و بینەر چەندین ئامانج دەپێکێنێ لەوانە : ململانێ ی درامی کە وا دەکات بینەر لە نێوان هەردوکییاندا ببێت بە بەشێك لە و توخمەو هەمیشە بە پەرۆشی گەیشتن بە ئاکامەکانی ئەو ململانێیەوە بێت، لە گەردەلوولدا ململانێ ی لاوەکی هەیە لە نێوان زوڵم و لە نێوان عەدالەتی دۆز، لە نێوان شەڕو لە نێوان خێر، لە نێوان ترسنۆکی و لە نێوان ئازایەتی بەڵام ئەو ململانێیانە ململانێیەکی درێژ خایەن نین لە دەستپێکی زنجیرەکەوە تا کۆتایی بەڵکو زوو دەپوکێنەوە و لە بار دەچن، بۆیەهەمیشە

بینەر وا هەست دەکات کە ململانێیکە ململانێیەکی تاك لایەنەیە کە ئەویش بریتیە لە زوڵم و ستەمکاری و سەرکوت کردنەوە بەرامبەر بە خۆ راگری .بۆیە هەست دەکەیت کە ریتمی ململانێکە لە سەر یەك تەوەر دەڕوا و لە شێوەشدا وەك یەکن . ئەو وەك یەکە لە دیمەنەکانی گوللە باران کردن، ئەشکەنجەو ئازار دان لە زیندانەکاندا، ئەوەندە خۆیان دووبارە کردۆتەوە لە هەر سێ بەشدا وای لێهاتووە دیمەنەکان بسوێن و نەتوانن توخمێکی وروژاندن لای بینەر دروست بکەن . بەڵکو بینەر ئەوەندە دیمەنەکانی لە بەرچاو تێپەڕیووە، وای لێهاتووە کە وەك دیمەنیکی دروست کراو رووداوەکان ببینی و نەکەوێتە ژێر هیچ تەوژمێکی دەروونیی .

جەلیل زەنگەنە لەو کۆکتیلە رووداوە لە یەك چوانەی دروستی کردوون تەنها پشتی بە وێنە بەستووە، وێنەش کاتێك دەتوانێت کاریگەری خۆی بە سەر دراما‌دا بسەپێنی کە بۆ خزمەتی بیرۆکەیەك یا ئامانجیك تەوزیف کرا، بۆیە چەند ئەوەندەی وێنە و ئامرازە تەکنیکییەکانی وێنە روون و بە هێزو ورد بن ، ئەگەر لە نێو پرۆسەیەکی فیکری دا بەرجەستە نەبوون، ئەوە وێنە وەزیفەکانی خۆی لە دەست دەدات، نەك هەر وێنە بگرە هەموو کەرەستەکانی تری هونەری و جبەخانە سەربازی و چەك و تەقەمەنییەکانیش هەموو لە بار دەچن . وەك ئەوانەی جەلیل زەنگەنە لە باری بردوون .

دووهەمییان : توخمی وروژاندن هەمیشە لە گەشەسەندن و بەرەو پێشڤچوونی ململانێکانەوە دروست دەبێت، هەر لاوازی ئەو توخمەی ململانێیە وای کردووە کە چێژ لای بینەر ون بێت لە رووی رووداوەکان، کاریگەر بوون بە

کەسایەتییەکان و زۆری تر . ون بوونی گریێ لـە سـیناریۆدا کرۆکـی بنـەڕەتی لـە دەست دانی چێژە لای بینەر

ڕەنگە جۆرێك لە جیاوازی هـەبێت لـە نێـوان هـەر سـێ بـە ش لـە ڕووی ئـەو توخمە درامیانەوە بە تایبەت لە بەشی یەکەمدا سیناریۆ نـووس هـەوڵی ئـەوەی داوە کورتە چیرۆك لە ناو دیمەنەکانـدا دروسـت بکـات، بـەلاَم دواتـر لـە هـەردوو بەشی دوو و سێ دا ئەو چیرۆکە درامایانە بەرەو لاواز بوون دەچن .

جەلیل زەنگەنە لەو سێ بـە شـەدا دووچـاری جۆرێـك لـە نەرگزییـەت هـاتووە کـاتێ ویـستوویەتی زۆرینـەی ئەرکـە هونەرییـەکانی وەك نووسـین، سـیناریۆ، دەرهێنان، نواندن بە خۆی ببەخشێ و قورسـاییەك لـە خـۆی بـار بکـات، کـە لـە ژێریدا بینەر هەست بە ماندوو بوونی جەلیل و بە ماندوو بوونی خۆشی بکات، بەر لــە هــەموو شــتێك ئــەو پانتاییــە جــوگرافی و مێژووییــەی بــۆ ڕووداوەکــانی زنجیرەکەی نەخشە کێشاوە،کە گوایە هەر هەموو کوردستانی باشوور بگرێتـەوە، بەمەش کۆنترۆڵی دەسەلاَتی هونەری خۆی لە دەست داوە و دووچاری جۆرێك لـە سەرەوژێر بوونی هاوکێشە مێژووییەکان بۆتەوە، لە بەر ئەو هۆیانە :

١.ئەو بـۆ نووسـینەوەی ڕووداوی هـەموو ناوچـەکان پـشتی بـە شـارەزایی خـۆی بەستووە، کە بە پێی هەموو لۆژیکێك ئەو شارەزایی لە ڕووداوەکانی هـەموو ئـەو ناوچانە نەبووە کە کەوتونەتە سنووری دراماکەی ئەو، بۆیە جەلیل ئەگەر بڕیاری ئەو پەلو پۆ هاوێشتنەی دابوو، دەبوا زێتر بە نێو ڕوداو کەسایەتی و سـەربوردە قارەمانیەتییەکانی ئەو ناوچانە داچووبایەوە، یاخود ئەگەر خۆی دەسـەلاَتی بـە سەر ئەو ڕووبەرە بـەر فرەوانـە نەدەشـکا ئـەوە دەیتـوانی پـشت بـە کەسـانێکی پسپۆر ببەستێ بۆ نووسینەوەی سیناریۆکە .

۲.دەرهێنەر نەیتوانییووە هاوسەنگی لە نێوان ئەو ناوچانەدا دروست بکات و موجامەلەی بۆ هەندێ ناوچە کردووە، غەدری لە هەندێکی دیکەیان کردووە لە سەر حیسابی کۆمەڵێ بەرژەوەندی تایبەتی و سیاسی و ناوچەگەری .

۳. لە بەشی یەکەم و دووەمدا و لە ژێر فشاری ئەو بارانە رەخنانەی هەبوون، جەلیل دانی بە نا هاوسەنگی ناوچەکان نا، بەڵام بەڵێنی ئەوەی بە بینەردا کە لە ئەلقەکانی دوایی بەشی سێیەم ئەو نا هاوسەنگیە راست دەبێتەوەو داوای ئارامی لە بینەر کرد . کەچی بەشی سێیەمیش تەواو بوو کەچی جەلیل نەیتوانی ئەو بۆشاییە گەورەیە لە زنجیرەکەیدا پڕ کاتەوە، لە کۆتاییدا زنجیرەکە دووچاری ئیفلیج بوون هات .

٤. دەرهێنەر نەیتوانی ئەمانەتی هونەری وەك هونەرمەندێکی نەتەوەیی بپارێزێ، بەڵکو ئەو هەقیقەتەی بینەر بە چاوی خۆی بینی لە جیاواز پیکردنی ناوچەکان بەرهەمەکەی خستە نێو بازنەیەکی تەسکی حزبایەتی و ناوچەگەرییەتی ئەوتۆ، کە زۆر لە بینەرانی خۆی لە دەست بدات، لە هەمان کاتدا بینەر لەوە دڵنیابوو کە جەلیل کەوتۆتە ژێر فشارێکی سیاسی و بەرهەمەکەشی کردۆتە کارت بۆ لێدانی هەندێ ناوچە و بەرز کردنی خەبات و بەرخودانیان لەو زەمەنە دیاری کراوەدا .

٥. دەرهێنەر دەیتوانی زۆر بە شێوەیەکی ئاسایی سنووری زنجیرە دراماکەی خۆی دیاری بکات، ئەو کات ئەو هاوسەنگیەی لە دەست دەرنەدەچوو، لە هەمان کاتیشدا دەسەڵاتی هونەریشی بەهیز تر دەبوو بەڵام خوێندنەوەی بینەر بۆ ئەو پەرش و بڵاویە ئەوەیە کە وەك نەخشەیەك جەلیل مەبەستێکی دیاری کراوی هەبووە بۆ ئەو پەلو پۆ هاوێژیە، کە هەرگیز نەلە قازانجی بەرهەمەکەو نە لە قازانجی دەرهێنەرو نە لە قازانجی بەرژەوەندی گشتیش دابووە .

ون بوونی پاڵەوان

لە بەر ئەوەی لە هەر سێ بەشدا هێڵی درامی نیە و زنجیرەکە هزرێکی دیاری کراو بە خۆیەوە هەڵناگرێت بۆیە پاڵەوانە سەرەکییەکان لە زنجیرەکەدا ونن، دەرهێنەر نەیتوانییووە کەسایەتی بۆ کاراکتەرەکانی خۆی دروست بکات، بەڵکو هەموویانی لاوازو پەرپووت نیشان داوە، ئەو دەیتوانی کەسایەتییەکانی وەك دلشاد، هەڵۆ، مامۆستا جەلال، یا هەر کاراکتەرێکی دیکە زێتر گەشە پێبدا بۆ ئەوەی بیکات بە تەوەری سەرەکی لە نێو پاڵەوانەکاندا، هەر بۆ نموونە وەرن ببینن چۆن مستەفا عەقاد کەسایەتی بەهێز بۆ عومەر موختار دروست دەکات و چ شکۆمەندییەك بە باڵای دەبڕێ، ئەو عومەر موختاری وەك جەنگاوەرێکی بە هێزو پاڵەوانێکی خەیاڵی نیشان نەداوە، بەڵکو کەسایەتییەکی بە هێزی بۆ دروست کردووە وەك پیاوێکی شۆڕشگێڕ لە فیکرو خاوەن بیرو باوەر لە ئایین و نیشتمان، لە رێگەی ترس و خرۆشی ئەو جەنەراڵانەی لێی دەترسن و ئەوانەی شەرمی لێ دەکەن بەرامبەری بوەستن و ئەوانەی چۆك دەدەن و سڵاوی سەربازی لێ دەکەن عومەر موختاری گەورە کردووە، دواتریش گەورەتری دەکات کاتێ بەزەردەخەنەیەك بە رووی ئەوەی نوێ کە هەلگری پەیامی عومەر موختارن بەرەو پیری قەنارە دەچێت، من ناتوانم بەراورد لە نێوان ئەو دوو دەرهێنەرە بکەم، بەڵام مەبەستم لە دروست کردنی کەسایەتی و دروست کردنی پاڵەوانە لە گەردەلوول، کە تا ئێستاش بینەرانی نازانن کێ پاڵەوان بوو ؟ رەنگە جەلیل بڵێ خەڵك پاڵەوان بوو، پێشمەرگە پاڵەوان بوو، بەڵام ئەگەر پێشمەرگە ئەوەبێ کە لە زنجیرەکە بیندرا کاری تەنها شایی کردن بێت بە دوا شەدەو مۆدیلی جلو بەرگ و سەرو سمێڵ بۆیاغ کراوی و گۆرانی گوتن و پلاو خواردن، ئەو قەت ئەو هەموو شۆڕشە دروست نەدەبوو، قەتیش ئەو ئازادییە نەدەهاتە کایەوە کە ئێستا تێیدا

دەژین پێ دەچێت جەلیل ئەو ئاشنایەتیەی نەبووە لە ژیانی پێشمەرگە و نەیتوانیبووە لە ناو ژیانی پڕ لە چیرۆك و داستانی پێشمەرگەدا دراما دروست کات و پێشمەرگەمان وەك کەسێکی خۆ راگرو گیان فیدا کار نیشان بدات ..راستە لە هەندێ دیمەندا شەڕی چەکداری هەیە، رزگار محەمەد توانستێکی چاکی نیشان داوە لە رووی بە کارهێنانی تەقەمەنییەوە، بەڵام شەڕەکان تەنها بە ئامانجی نمایش کردنە نەك تەوزیف کردن لە بەرگێکی درامیدا .. بینەر ئاواتی ئەوەی دەخواست شەڕەکان هەر تەنها بۆ نمایش کردنێکی هونەری نەبن بەڵکو بە شێوەیەکی درامی بۆ بە دەست هێنانی ئامانجێك بونایە .

جەلیل زەنگەنە زیتر لەوەندە خۆی خستۆتە نێو تۆڕی بەرپرسیاریەتی کاتێ کۆمەڵێ کەسایەتی ناسراوی کوردی، لە بواری سیاسەت و هونەرو ئەدەب و رۆشنبیریی بە زۆر ئاخنیوەتە ناو بەرهەمەکەی، چەشنی سەیدا سالح یوسفی، عەلی هەژار و هێمن موکریانی، شەمال سائیب، کاردۆ گەڵاڵی، محەمەد جەزا و هەندێکی تر، کە تییدا نەك هەر لە ئەنجامی پەلە پرووزێ کردن و ناشارەزایی لە سەر ژیانیان و چرپنۆك لێگرتنیان غەدرێکی زۆری لە کەسایەتی ئەوان کردووە، بەڵکو بەداخەوە دەڵێم کە لە بری ئەوەی رێزیان لی بنێت و گەورەیان کات، بەڵکو سوکایەتی پێ کردوون، هەر یەکێ لەو کەسایەتیانە لەوە گەورەترن کە زنجیرە درامییکیان بۆ بکرێت و سالانێك ئامادە باشییان بۆ بکرێت، ئینجا کاریکی درامییان بۆ ئەنجام بدرێت، ئەو سەرپێیی و چرپنۆك گرتنە هەر تەنها لەو کەسایەتیە گەورانەی کورد نیە، بەڵکو لە هەموو پێکهاتەکانی دیکەی دراماکەدا دیارە، من هەرگیز ناتوانم وەڵامی ئەو پرسیارە بدەمەوە کە بۆچی جەلیل زەنگەنە دوای ئەو تەمەنە دوورو درێژە ئاوا بە دەستی خۆی هونەری خۆی سووك و رەزیل دەکات، کە پێم وایە جەلیل ئەگەر لە لایەن هەندێکەوە دەستی

بۆ خرابێتە سەر شانی ئەوە گەورەتر لەوەی لە دەست دا، کە ئەویش متمانەی بینەرەکانییەتی کە ئەو لەو تەمەنە دوورو درێژە هونەرییەی خۆیدا زۆر بە سەختی و زەحمەتی دروستی کردن . رەنگە بۆ جەلیل ئاستەم بێت دوای ئەو شکستە گەورەیە و بەو تەمەنەی ئێستای جاریکی دیکە ئەو هەلە برەخسێتەوە ئەو متمانە بگێرێتەوە .

لە دەستپێکدا دەرهێنەر نەخشەی بۆ ئەوە نەکێشابوو کە زنجیرەکە سێ بەش بێت بەڵام لێکەوتنەوەی گەلێك بۆشایی گەورەو سرنج و رەخنەی زۆرێك لە خەڵکی پاڵی بە جەلیل زەنگەوە نا بۆ ئەوەی بەشەکانی تریش بکاتەوە، بەشی یەکەمی زنجیرەکەی کە ٢٥ ئەلقە بوو وەك دەرهێنەر لە لێدوانێکیدا بۆ رۆژنامەی شەرقل ئەوسەت داویەتی دەڵێت ئەو بەشە باس لە رووداوەکانی کۆتایی ساڵانی ١٩٧٦ دەکات، بەشی دووهەمیشی کە ٢٥ ئەلقەیە رووداوەکانی دوای ساڵانی ١٩٧٧تا کۆتاییەکانی ١٩٧٨ دەگرێتەوە ، دواتریش بەشی سێیەم دەگرێتەوە ، کە ٦٠ ئەلقە لە ئامێز دەگرێت .

بێگومان هەر یەك لە بەشەکانی گەردەلوول ئاستێکی دیاری کراویان هەبووە، کە رەنگە بینەر بە گەڕانەوەیەکی سەرپێیی بۆ هەر سێ ئەو بەشانە دەتوانێ بە ئاسانی ئەنجامەکانی دەستگیر بێت، هەر بۆ نموونەش لە بەشی یەکەمدا دەرهێنەر جەلیل زەنگەنە بە شێوەیەکی باشتر خۆی بۆ پرۆسە هونەرییەکە ئامادە کردبو بەشێکی زۆر باشیش لە هونەرمەندانی شاری سلێمانی بەشدارییان تێدا کرد، ئەو بەشە لەو هەلو مەجەی تێیدا نمایش کرا، لە شێوەو ناوەرۆکدا هەنگاوێکی نوێ بوو لە درامای کوردی دا، بە تایبەت لە روی وێنە گرتن و مۆنتاژو موزیك و لە رووی نواندن و هونەری تەقەمەنی و ئارایشت و هونەرەکانی تر . ویڕای هەندێ گرفت و کەموو کوڕی کە لە هەر بەرهەمێکی تردا

بەدی دەکرێت . بە تایبەت لە رووی بەجێ هێشتنی هەندێ بۆشایی . ئەو سەرنج و تێڕوانینای لەو بەشە دا هەبوون هانی دەرهێنەرییان دا کە پەنا بۆ بەشی دووهەم بەرێت . لە بەشی دووهەمدا جەلیل نەیتوانی هاوسەنگی خۆی وەك پێویست بپارێزێت و دووچاری ئاستەنگیکی هونەری بۆوە؛ ئەوەبوو هەندێ لە ئەکتەرەکان بە هۆی ئەو ئەزموونەی لە بەشی یەکەمدا لە گەڵ دەرهێنەر بە دەستییان هێنابوو پاشەکشەیان لە بەرهەمەکەدا کردو بڕیاریاندا لە بەشی دووهەمدا بە شداری نەکەن، بۆیە دەرهێنەر ناچاری ئەوەبوو ئەلتەرناتیفی لاوازییان بۆ بدۆزێتەوە .لەو بەشەدا دەرهێنەر روو بە رووی رەخنەیەکی زۆری سەر شەقام بۆوە، کە دەرهێنەر لە هەمبەرییاندا پاساوێکی ئەوتۆی نەبوو بۆ خۆ دەرباز کردن لێیان تەنها ئەوەندە نەبێت بەڵێن بە بینەر بدات کە ئەو کەموو کوڕیانەی هەن لە بەشی سێیەمدا چارەسەر دەکرێن .. لە بەشی سێیەمدا دەرهێنەر بەوهیوایە بڕیاری دا کە ئەو بەشە بکات بە ٦٠ ئەلقە بۆ ئەوەی لە رووی جوگرافی و مێژووەوە سەراپای کوردستان لە ئامێز بگرێت، لە هەمان کاتیشدا بەو ژمارەیە پشتگیرییەکی باشی دارایی بەرکەوێت . بەڵام بە هۆی نەبوونی کاتی پێویست و خۆ ئامادە نەکردنی و ئەو گرفتانەی هاتنە پێشەوە، بە تایبەت بە هۆی تێکچوونی باری تەندروستی دەرهێنەرو هاتنە پێشەوەی هەندێ کۆسپ و تەگەرەی دارایی و دەرهێنەر ناچاری ئەوە بوو بە هەموو کەم و کوڕییەکانەوە بەرهەمەکە بە ئەنجام بگەیەنێت، هەر ئەو پەلە پڕوزێ و خۆ ئامادە نەکردنە بوو وای کرد کە پەخشی ئەو بەشە بۆ ماوەیەك لە کەناڵی کورد سات بوەستێت ، گوایە وەك دەرهێنەر رای گەیاندبوو بە هۆی دروست بوونی هەڵەی هونەری بووە لە رووی مۆنتاژەوە، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە لە بەشی سێیەمدا دەرهێنەر نەیتوانییووە وەك پێویست چاودێری مۆنتاژی بەرهەمەکە

بکات و دووچاری جۆرێك لە سەر لێ شێوان بووە بە تایبەت لە رووی مێژووی رووداوەکان .

دروست بوونی ئەو هەموو کەمو کوڕیانە لە بەشی سێیەمدا دەنگی نارەزایی بینەری لە هەموو کوردستاندا بەرز کردەوە و میدیاکان داوای راگرتنی زنجیرەکەیان دەکرد، بەلام بۆ ئەوەی زنجیرەکە نەڕوخێت کە لە بەرژەوەندی هەندێ کەس و لایەن نەبوو، جارێکی دیکە پەخشی ئەو بەشە بە خۆی و هەموو گرفتە جۆراو جۆرەکانی بەردەوام بوو تا کۆتایی .بەلام بەردەوام بوونەکە نەیتوانی پشتی شکاوی زنجیرەکە راست کاتەوەو چاوەڕوانی بینەر تا دوا چرکە بۆ ئەو خواستانەی لە زنجیرەکەی دەویست هەر بەبێ هودەیی مایەوە .

ستایل

بمانەوێت و نەمانەوێت جەلیل زەنگەنە یەکێکە لە پێشەنگەکانی درامای کوردی، شوێن پەنجەو مۆرکی جەلیلیش لە مێژووی درامای کوردی دا دیارە، ئەگەرچی جەلیل دەرهێنەرێکی ئەکادیمی و پسپۆر نەبووە لە بواری هونەریی درامادا و هونەرمەندێك بووە هەمیشە بە پێی زەمەن و هەلو مەرجی پێویست کاری جۆراو جۆری هونەریی ئەنجام داوە، ئەو لە رێگەی ئەزموونی هونەریی خۆیەوە توانیوویەتی ببێتە هونەرمەندێکی دەست رەنگین، لە پاڵ ئەوەی کە خەیاڵ و توانستێکی تۆکمەی هەیە لە بواری هونەری درامادا، وێڕای هەموو ئەوانەش جەلیل توانیوویەتی لە گۆڕەپانەکە دانەبڕێت و لە زەمەن تەنگەتاوەکانیشدا حزوری هەبێت، بۆشایی گۆڕەپانەکەو قەیرانی دەرهێنەری پسپۆری درامیش وای کردووە، هێندەی دیکە، جەلیل بێنێتە پێشەوە.

ئەوەی جەلیل زەنگەنە لە گەڵ دەرهێنەرە دراما کارەکانی دیکە جودا بکاتەوە ئەوەیە کە جەلیل توانییویەتی ستایلێکی تایبەت بە خۆی دروست بکات ، کە تێیدا بە پلەی یەکەم پشت بە وێنەو گرتەی پڕ لە گوزارشت دەبەستێت، ریتمێکی خێرای هەیە، کە بوار بۆ بینەر نارەخسێنێ دووچاری خاوبوونەوە بێت، ئەمە وای کردووە کە هەندێ لە دەرهێنەرانی ئێمە لەوانەش ناسر حەسەن – لە کەرکوك ٤و و دەرهێنەر نەجم مۆگر – لە رابووندا هەوڵیان دەدا لاسایی ستایلەکەی جەلیل زەنگەنە بکەنەوە، بەلآم لە ئەنجامی ئەو لاسایی کردنەوەیەدا ناسر حەسەن لە زنجیرە درامای کەرکووك ٤ باجێکی گەورەی دا .

وێنە گرتن

کرۆکی بنەڕەتی ئەو سیما جوانەی بە گەردەلوولەوە دیارە وێنە گرتنە کە هەندێ جار دەبێتە فاکتەری سەرەکی بۆ سەرکەوتنی بەرهەمێك، وێنەگر سالار عەبدوڵلا نەك هەر تەنها روو بە رووی گەلیك ئاستەنگ و هەڵویستی سەخت و دژوار بۆتەوە بۆ تۆمار کردنی زنجیرە درامایێکی دوورو درێژ، بەڵکو لەوە گرنگتر ئەوەیە کە توانییوویەتی لەو تاقیکردنەوە سەختەدا ئاستی توانست و داهێنانی خۆی رابگرێت، بینەر لە هەڵبژاردنی گرتەی جوان و بزووتنەوەی کامێرادا هەست بەوە دەکات کە کامیرا دەسەلاتێکی زۆری گوزارشت کردنی هەیە بۆ بەرجەستە کردنی دیمەنەکان، کە رەنگە هێزو دەسەلآتی کامێرا لەو گوزارشت کردنەدا لە هێزی دیالۆگ بەهێز تر بێت، بۆیە کامێرا لە هەندێ دیمەندا وامان لێ دەکات کە پیویستیمان بە قسە نەبێت، بۆیە وای دەبینم کە وێنەگر لە چوارچیوەی ئەرکی هونەری خۆی بە بالآیێکی بەرزەوە دەبینم بە دەر لە پێکهاتەکانی تر .

جەلیل زەنگەنە پتر ئارەزووی چوونە دەرەوەی کامێرا دەکات لە نێو چوار دیواردا، لە سەرەتاکانی دەست پێکردنیشی لە گەڵ سەلمان فایەق بۆ یەکەمجار لە مێژووی درامای کوردی دا لـە مـەرەزە کامێرایـان بـردە دەرەوەی ستۆدیۆ . یەکێك لە ستایلەکانی کار کردنی ئەوەیە کە زۆر بایەخ بە شـوێن و کـات دەدات . بێ ئـەوەی هەنـدێ هـەلو مـەرجی سـەخت و دژوار لـە بەرچـاو بگرێـت بـۆ کـاری هونەری . بۆیە بینەر درکی بـە مانـدوو بـوونی جەلیل کـردووە لـە گواسـتنەوەی بەردەوامی شوێنی وێنە گرتن و هەلسوو کـەوت کردنـی لـە گـەڵ کـات لـە نێـوان شەوو رۆژو وەرزی وێنە گرتندا جەلیل هەر تەنها دەرهێنەرێکی خـاوەن ئـەزموون نیە، بەڵکو پێش ئەوە سیناریۆ نووسێکە کە توانیوویەتی لە هونەرەکەی خۆیـدا فانتازیاو وشەو وێنە بە یەکەوە لە هونەرێکا کۆ کاتەوە، هەرسێ ئـەو هونـەرەش بۆ دەرهێنـەری درامی سێ توخمی بنـەڕەت و کاریگـەرن لـە پێکهاتـەی درامـادا . رەنگە کۆبوونەوەی ئەو سێ توخمـە لای جـەلیل وای کردبێـت کـە ببێتـە یاریـدە دەرێکی بە هێـز بـۆ وێنـە گـرو فاکتـەرێکیش بـۆ ئـەوەی ئـەزموونی جـەلیل لـە درامادا قوڵ بێتەوە .

مۆنتاژ

کاری مۆنتاژ لە هەر سێ بەشەکەدا ئاستێکی رێـژەییان هەیـە، بـە گشتی لـە بەشی یەکەمدا ورد تر هەلسوو کەوت لە گەڵ هاوسەنگ بوونی دیمەنەکان کـراوە، هەوڵ دراوە پارێزگاری لە ریتمی وینە و دیمەنەکاندا بکرێت، بە تایبـەت لـە رووی رادەست کردنی رووداوەکان لەو دیمەنانەی کە دەتوانن چێژ لای بینـەر بـە جـێ بهێڵن دەرهێنـەر لـە سـێ تـەوەردا مۆنتـاژی کارەکـەی خـۆی کـردووە، بەشـی یەکـەمیان رێکخـستنەکانی ناوخۆیـە کـە قورسـاییەکی زۆری خراوەتـە سـەر بـە

تایبەت لە زانکۆو گرتوو خانەکاندا، دوو هەمیان: چوونە ناو کۆمەڵگایە کە چینی گشتی گەل دەگەیەنن لە ڕێگەی دەرخستنی باری سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری خێزانی کورد، سێیەمیان چوونە ناو شۆڕش ودێهاتەکان و ژیانی پیشمەرگەیە .

جەلیل بە شێوازی ڕۆمانسیانە کاریگەرە بە تایبەت لە کەشو هەوای زانکۆو لە نێو کۆمەڵگادا، لە بەرەکانی شەڕیشدا ئەکشن بەکاردینێ بە پێی پێویستی دیمەنەکان، بۆ ئەو ڕووداوانەی لە ناوەوەن حەز بە دەرخستنی دیمەنە شارستانییەکان دەکات بەتایبەت بەرجەستە کردنی کەشو هەوای سروشتی زانکۆو پرسی قوتابی و خوێندکار کە ئەو لە هەر سێ بەشدا گەڕاوەتەوە سەریان .

بەو مەبەستەی یەکێك لە بنەماکانی دروست بوونی شۆڕش ئەوەی نوێیە کە چینی زانکۆ بنچینەکەیەتی لە ڕێکخستنەکانی ناو شاردا، هەروەها نیشاندانی هوشیاریی کۆمەڵگا بەرجەستە دەکەن، هەوڵ دەدات هەندێ جار لەو نێوەندەدا پرسە نەتەوەیی و خۆشەویستییەکان ئاوێتەی یەکتر بکات، بەڵام لەو بوارەدا هەناسەی کورتە و دەسەلاتی ئەوەی نابێت، لە سۆنگەی خۆشەویستییەوە هزری نیشتمانی و نەتەوەیی بە زمانی دراما بەرجەستە بکات، بەڵکو پەیوەندییەکان بە شێوەیەکی ڕوو کەشی و نیوە چڵی بە جێ دێڵێ . یا وا دەکات خۆشەویستی ئەو چمکە مرۆییە پیرۆزو نەمرە نەبەخشێت، کە پێویستە لە درامادا لە خۆی جوانتر بکرێت و وەزیفەی خۆشەویستیش گەورەتر بکرێت .

ئەکتەرەکانی گەردەلوول

جەلیل زەنگەنە یەکێکە لەو دەرهێنەرانەی کە توانای دروست کردنی ئەکتەری هەیە، ئەو ئەکتەرە تازانەش کە بۆ یەکەم جار وەك ڕوخساری نوێ لە

بەرهەمەکانی ئەو دا بەشدار بوونە زۆریان بوونەتە خاوەن ناوداریەتێکی زۆر لە کوردستاندا، لە چەشنی شوان عەتوف، بەیان عوسمان، دێرین عومەر، ڕێبوار هەورامی،کوێستان خوسرەوی، پشتیوان نوری، هەندێ ئەکتەریش بە هۆی بەشداری بوونییان لە گەردەلوولدا توانییان توانستی خۆیان زێتر دەربخەن‌و لە چەشنی موەفەق عارف، سەلام فەرەج، هادی ئەحمەد، حسێن زارین.. بەڵام ئەکتەرانی وەك جیهاد دڵپاك و عەلی کەریم دەکرا زێتر دەرفەتییان بۆ برەخسێ، چونکە توانستی ئەوان لەوەندە زێترە کە بینیمان و ئەوان لە بەرهەمەکانی پێشتر بە شێوەیەکی بالاتر دەرکەوتن بە تایبەت لە زنجیرە درامای ژاڵە . بۆیە پێم وایە گەردەلوول بۆ ئەو دوو ئەکتەرە شتێکی زێتری نەخستە سەر بەرهەمەکانی پێشوویان . .

ئەو دەرفەتە زێتر بۆ حەمە عەلی‌خان و عەبدولی حەمە جوان زێتر رەخسا بۆ ئەوەی لەو کەسایەتیانەی پێیان سپێردرابوو هەندێ نوێکاری جوان بەرجەستە بکەن.

ئەکتەرە کۆمێدییەکانی گەردەلوول هەناسەیەکیان بە گەردەلوول بەخشیبوو، بە تایبەت هادی ئەحمەد کە لە پەنای گەردەلوولەوە وەك ئەکتەریکی بە توانا بوونی خۆی سەلماند.

لە هەڵبژاردنی ئەکتەرە ئافرەتەکان جەلیل زەنگەنە بایەخێکی تایبەتی داوە بە روخسار، بە شێوەیەك کە لە هەندێ حالەتدا روخساری لە توانستی هونەری بە گرنگتر زانیووە، ئەو روخسارانە گرنگی تایبەتی خۆیان هەیە لە دراماداو، وەك ئەو تەکنیکە لە دراما کۆرییەکان و ئوستڕالی و ئەرجەنتینی و ئێرانییەکانیشدا باوەو روخساری جوان زۆر جاران شوێنی کاریگەری خۆی بە سەر راکێشانی بینەردا بە جێ دێڵی .

ئایا مێژوو زانستە؟

نوسینی : ئارام مەجید عەلی

ناسینی مێژوو وەك زانستێك لەگەڵ بوونی مرۆڤایەتیدا هەیەو تائێستاش هەر لەگەڵیەتی و بگرە تا دوا ڕۆژیش بەردەوامە لەگەڵی، وەگفتو گۆ و بۆچونێکی زۆر دێتە ئاراوە کاتێك سنوورێکی زانستی بۆ پێناسەی مێژوو دادەنرێت،تەنانەت بەئامانج گەیشتن لەم بابەتەدا هەروا کارێکی ئاسان نیە و پێوستی بەتوەێژینەوەیەکی ورد و زانستی مێژووی هەیە،چونکە هەندێك بەزانستی زانستەکان ناوی دەبەن و هەندێکی دیکە بەدایکی زانستەکانی دیکە ناوی دەبەن، لەگەڵ ئەوەشدا ئەم پرسیارە چەندین وەلامی جۆراو جۆر و لێك جودای هەیە، تەنانەت ئەوانەشی لەزانست بوونی مێژوو دەکۆڵنەوە بۆ ئەوەی بزانن تاچەند ئەم مەسەلەیە بابەتیە هێشتا هەر لەسەر پرسیاری بێوچان بەردەوامن و دەپرسن:ئایا هاوشێوەی لەشێوازەکاندا ڕێ دەدات لەنێوان مێژوو سەرانسەری زانستەکاندا مێژوو بەزانست دابنرێت؟ ئایا مێژوو تاچەند لەبواری زانست نزیك بووەتەوە یان دوور کەوتوەتەوە؟بۆ چوونە نێو باسەکەوە چەندین برسیاری جۆراو جۆر خۆی قیت دەکاتەوە وەك: ئایا مێژوو زانستە؟ ئەگەر مێژوو زانستە بنەماوپێکهاتەکانی مێژوو چیە؟ئایا مێژوو وەك زانستەکانی کیمیاوبیرکاری و فیزیا و زانستە ئەزموونیەکانی دیکە زانستە؟ئایا مێژوو تەنها تۆمارکردنی ڕووداوەکانی ڕابردووە؟ئایامێژوو هونەرە یان ئەدەبە یان هەواڵەیان چیرۆکە؟ئایا

مێژوو ڕێساو یاسای زانستی هەیە؟ئایا مێژوو زانستێکی سەربەخۆیە یان لقێکی زانستەکانی دیکەیە؟ئایا مێژوو هاوشێوەی زانستەکانی ترە؟ئایا دەتونرێت پێگەیەك بۆ مێژوو دانرێت لەنێو زانستەکانی تردا؟ ئەم پرسیارانەو چەندینی تر بەدرێژایی مێژووی مرۆڤایەتی مێشکی بیرمەندان و فەیلەسوفان و تەنانەت نوسەران و مێژوونوسان و لێکۆڵەرەوانی بەخۆیەوە سەرقاڵ کردووە، وەڵامی ئەم پرسیارانەش بەلای هەر یەکەیانەوە جیاوازی هەیە و تەنانەت هەندێکیان سوکایەتی بەمێژوو دەکەن و لەقاڵبی نەك زانستی بەڵکو مێژوویش دەری دەکەن بەقسەی پڕوپوچ ناوی دەبەن و هەندێکی دیکە ناواقیعی ناوی دەبەن، بۆ وەڵامدانەوەی تەواوی ئەم برسیارەی سەرەوەمان کە ئایا مێژوو زانستە؟ سەرەتا واباشترەپێناسەیەکی کورتی هەردوو چەمکی زانست و مێژوو بکەین و دواتر زانستی بوون یان نازانستی بوونی مێژوو بخەینە بەر نەشتەری بیرمەندان و توێژەرەوانی ئەم بوارەوە.

سەرەتا لەزانستەوە دەست پێ دەکەین،زۆرێك لەلێکۆڵەرەوان زانستیان بەپلەیەك کورت کردوەتەوە بەسەر زانستە سروشتیەکان و زانستە ڕێکوپێکەکان،بەوەی کەبریتیە لە(کۆمەڵێك ڕاستی و دیاردەی ڕێکخراوی لەیەك چوو لەسەر دەزگایەکی گشتی یان یاساو ڕێسایەکی گشتی کەبەهۆیەوە بتوانرێت پێشبینی دەربارەی ڕووداوەکان یان دیاردە لەیەك چووەکان بکرێت لەباروودۆخە لەیەك چووە ناسراوەکاندا لەسەر ئەو یاسایانەوە) ئەگەر بەم شێوەیە چەمکی زانست کورت بکەینەوە ئەوا ناتوانین مێژووی تێدا جێگە بکەینەوە و بەزانستی دابنێین، بەڵام هەندێك لێکۆڵەر زانستیان بەپێناسەیەکی فراوانتر ناساندوە بەوەی کە(کۆمەڵێك ڕاستی ڕێکوپێك کەدەتوانرێ بەهۆی پرۆگرامێکی تایبەتەوە

لەگەڕان و پشکنین و تێبینی کردن بگەین بە دەرهێنانی چەند ڕێسایەك كەبڕیار دەدات بەسەر ئەو شتەی کە لێکۆڵینەوەی لەسەر کراوە.

لەفەرهەنگی ئۆکسفۆرد بەم شێوەیە پێناسەی زانست دەکات و دەڵێت: ئەو لقەی لێکۆڵینەوەیە کەپێوەندی بەقاڵبێکی یەکگرتووی حەقیقەتە نەگۆڕە جۆربەجۆرەکانەوە هەیە و قانونی گشتی حوکمی دەکات ڕێگەو بەرنامەی بڕواپێکراوی تێدایە بۆ دۆزینەوەی حەقیقەتە تازەکان لەچوار چێوەی ئەو لێکۆڵینەوەیەدا.لەلایەکی دیکەش لۆرد ئەکتن بەم شێوەیە پێناسەی زانست دەکات و دەڵێت: زانست بریتییە لە کۆبوونەوەی کۆمەڵێ گەورە ڕووداوی هاوشێوە، لەم کۆبونەوەیەدا یەکەیەکی گشتی بەشێوەی پرەنسیپ یا بەشێوەی قانون پەیدا دەبێت، کەبەهۆیەوە دەتوانین لەهەلومەرجێکی دیاری کراودا پێشبینی ڕووداوی هاوشێوەی ئەو ڕووداوانەی پێ بکەین، بێگومان ئەگەر هەر مەعریفەیەك ئەم پێناسانەی بەسەردا پەیڕەو بکرێت یان هاوشێوەی ئەم پێناسانەی بەسەردا بچەسپێت ئەوە زانستە ئەگەر وەهاش نەبوو زانست نیە.

مێژوو لای زۆرێك ڕێز و پیرۆزی هەیە ئەوانە لایان وایە مێژوو هەموو شتێك و زانستی زانستەکانە و هەموو زانستەکانیش تەنها دیاردەیەکی مێووین. هەر سەبارەت بەمێژوو هەندێك دەڵێن مێژوو نەك هەر زانستە بەڵکو کۆگایەکی زانستی و ئەکادیمیە کەرەستەکانی گشت زانستەکانی مرۆڤایەتی لەخۆ گرتووە و هەموو زانستێك بەشێکە لە(هیسترۆلۆژی) واتە زانستی مێژوو، کەواتە مێژوو دایکی هەموو زانستەکانە. هەروەها مێژوونوسی ناوداری کورد دکتۆر کەمال مەزهەر دەڵێت: هیچ گومان لەوەدا نەماوە کە مێژوو زانستێکی گەورەو بەکەڵکە، بەڵکو بەبێ سێ و دوو دەتوانین ناوی بنێین (زانستی زانستەکان) و ڕاستیەکەشی مێژوو زانستی زانستەکانە، بەهەمان شێوە ئامـاژەش بەوە دەکات و دەڵێت:

مێژوو یەکێکە لەزانستە هەرە گەورەکانی ژیان و زانستێکی مرۆییە، فەیلەسوفە گەورەکانی ڕێبازی مادی سەدەی نۆزدە دەیان گوت تەنها یەك زانست هەیە ئەویش زانستی مێژووە کەبریتیە لە دووبەش ئەوانیش مێژووی ئادەمیزاد و مێژووی سروشتن،مەبەست لەیەکەمیان ئەو لقانەی زانستە کەئادەمیزاد بۆخۆی کەرەستەیانە وەك(مێژوو،ئابووری،کۆمەلایەتی..)، هەرچی دووەمیانە بریتیە لەو زانستانەی کەرەستەیان لەناو خودی سروشت خویدا یە وەك(کیمیا،فیزیا، بایەلۆجا..) لەلایەکی دیکە هەندیکی دیکەش دەڵێن:مێژوو دەتوانێت ببێت بەزانست بەو پێوە دانگەی کەبریتیە لەکۆمەڵێك زانیاری ڕێك وپێك و بەرنامەیەکی زانستی پەیڕەو دەکات ڕەخنەی پاك و ورد دەگرێت.هەر لەوبارەی زانست بوونی مێژوو فەیلەسوفی بەریتانی کیرو دەڵێت: مێژوو زانستە، لەهەمان کاتدا ئەوەشی ڕاگەیاند کە مێژوو وەك زانستی ئامێرەکان و عەدەسەکان و رووەکەکان زانستێکی بڕواپێکراو نیە.بەلآم لەڕووی ئەنجام و شێوازەکانیەوە ڕێژەیەکی زۆری لەو زانستانە وەرگرتوەلەبەر ئەوە دەتوانین درێغی لێنەکەین و بەزانستی ناویبەین، مێژوونوسی فەرەنسی فۆستێل دی کۆلانگ دەڵێت: مێژوو زانستە وەك زانستەکانی دیکە حەقیقەتی ڕووداوەکان نیشان دەدات و پاشان دەڵێت: ڕێگەی مێژوو هەرهەمان ڕێگەی زانستەکانی دیکەیەو فەرقیان نیە،

جۆرج ماکولی ترڤیلیان دەڵێت: مێژوو لەسنورێکی دیاری کراودا کەکاری وردبینی و گەڕانە دەکات زانست، بۆ دەڵێت: مێژوو زانستە زۆر و کەمی پێ ناوێت بەهەمان شێوەش مێژوونووسی ئینگلیز بیوری(١٨٦١–١٩٢٧)دەڵێت: نەکەم و نەزۆر مێژوو تەنها زانستە.وەکەسایەتیەکی وەك ئیبن خەلدون دەڵێت: مێژوو لەڕواڵەتدا هەواڵە دەربارەی ڕۆژگارو ڕووداوەپێشوەکان،لەناوەرۆکدا ڕوانین و وردبونەوەو لێکۆڵینەوەیە بۆ تەوەرەکان و پرنسیپەکان وە زانستە بەچۆنیەتی

ڕووداوەکـان و هۆکـارە قوڵـەکانیان. نامانـەوێت زۆر درێـژدادڕی بکـەین لەسـەر بیناسـەی زانـست و دەمانـەوێت هەنـدێك پێناسـەو ڕاوبۆچـوون لەسـەر چـەمکی نازانستی مێژوو بخەینـە ڕوو، ئـەوەی ڕێگـە لـەوە دەگرێـت کـە مێـژوو بەزانـست دانـەنرێت ئەوەیـە کەڕێـساو قانونـەکانی زانـستەکانی دیکـە پـەیڕەو ناکـات و ڕاوبۆچونیش بەبەردەوامی دەربارەی سروشتی مێژوو هەر جیاواز بووە.

فەیلەسوفانی سروشت ئەوانەی دژ بەوە وەستان و دەڵێن مێژوو زانست نیە و دەڵـێن مـادەی مێـژوو لـەمادەکانی زانـست جیـاوازە چـونکە مێـژوو مادەیـەکی ناجێگیرە سنووری بۆ نیـە.نمونەیـەکیش بـۆ سـەلماندنی ئـەم قـسەیەش ئەوەیـە لەهەرشوێنێکدا دوو هایدرۆجین و یەك ئۆکسجین لەیەك بدەین ئـەوا ئـاو دروسـت دەبێت بەڵام ئەم ڕووداوە بۆمێژوو جیاوازەو ناتوانین بەو شێوەیە سەیری بکـەین چونکە کەرەستەیان جیاوازە،هـەروەها هـەمووومان ئـەوەش دەزانـین کەلەیاسـای زانستی بیرکاریدا(١+١=٢)ئەمە پاش چەند هەزارساڵی تـریش هـەر ئـەو ئەنجامـە دەکات،بەڵام ناتوانین ئەم ڕێسا زانستیە بەسەر مێـژوودا پراکتیـك بکـەین چـونکە کەرەسـتەی مێـژوو گیانـدار و خـاوەن هەسـت و هۆشـە و گـەلێك هۆکـار کـاری تێدەکەن. هەندێکی دیکە دەڵێن ئێمە باوەڕمان بەوە نیە مێژوو بەزانست دابنرێت چونکە وادەزانین لەنێوان خودی مێژوو و زانستەکانی تردا جیاوازی زۆر هەیـە تـا ئەوپەڕی نەگونجاندن.تەنانەت ولیام ستانلی جیفرونـز دەڵێـت : هـیچ مانـای نیـە مێژوو بەزانستی تەواو دابنێین، لێـرەوە لـەم بۆچـوونەی ئەمـەوە ئەشـێت مێـژوو زانست بێت بەڵام زانستێکی ناتەواوبێت. بەهەمان شێوەش هۆنشۆ دەڵێت: مێژوو زانـستە بـەڵام زانـستی تاقیکردنـەوە و ئـەزمون نیەبـەڵکو زانـستی ڕەخنـەو ڕاستکردنەوەیە.هەندێکی دیکە دەڵێن : مێژوو بەزانـست دانانرێـت چـونکە مێـژوو ناچێتە ژێـر ئـەو قانونـەوە کـە زانستەکانی دیکـە دەچـنە ژێربـاری و پـەیڕەوی

دەکەن و تاکەتاکەی حەقیقەتی مێژوو ئەو حەقیقەتە نیە کەلە زانستەکانی سروشتدا هەیە،پۆڵ ڤاین دەڵێت: مێژوو نابێت بەزانست،هەندێکی دیکەش لەگەڵ ئاماژەدان بەنازانستی بوونی مێژوو لەوەدەرچوون و سوکایەتی بەمێژوو دەکەن، تەنانەت هنری بیران بەناسکی لوتفەوە گاڵتە بەو مێژوونوسانە دەکات کەدەیانەوێت کارەکانیان بەکارێکی زانستی دابنێن،بەهەمان شێوەش زانایی ئینگلیز یفوتز(١٨٣٥-١٨٨٢) خاوەن کتێبی بنچینەکانی زانست دەڵێت: شورەییە بیر لە مێژوو بکەینەوە و بڵێین زانستە بەمانا ڕاستەقینەکە، کەسایەتیەکی وە هنری فۆرد دەڵێت : مێژوو قسەی هەلەق و بەلەقە.هەندێکی دیکەش دەڵێن: مێژوو نەبۆ زانست و نە بۆکارێکی دیکە دەشێت کەواتە هیچ نییە ! تەنانەت کەسایەتیەکی وەك هیگل دەڵێت: ئەوەی مرۆڤ لەمێژووەوە فێری دەبێت ئەوەیە کەهیچی لێوە فێرنابێت. لەکاتێکدا هەندێك لێکۆلەر دەڵێن مێژوو پەند و عیبرەتە و وانەیەکە بۆ ژیان، باشە دەپرسین ئەگەر بابەتێك زانست بێت چۆن مرۆڤ هیچی لێوە فێرنابێت.فەیلەسوفی ئەڵمانی نیچە ئەوەی ڕاگیاند کە مێژوو مردووە، لەبەرامبەر ئەم جۆرە بۆچونانەدا کەسایەتیەکی وەك کولینکود دەڵێت: مانای مێژوو لەوەدایە کە ئەو ڕابردووەی باسی لێوە دەکات ڕابردوویەکی مردوو نیەبەڵکو ڕابردوویەکە بەمانایەك لەماناکان لەئێستادا دەژی.

بەلآم ئەوەی شایەنی باس بێت هەموو ئەم وتانە مێژوو لەوە بێبەش ناکەن کەمافی خۆیەتی بەزانست دابنرێت، بەڵێ مێژوو زانستی تاقیکردنەوە و ئەزمونی واقیع نیە، بەلآم زانستی ئەنجامی ڕەخنەیەو زانستی لێپێچینەوەی ئەو بەڵگانەیە کە ڕووداوەکانی ڕابردووی تێدا نووسراوەتەوە، لەڕاستیدا ئەگەر مێژوو تەنها گەڕان بێت بۆ تۆمارکردن و نووسینەوەی ڕووداوەکان بەشێوەی چیرۆك و ئەدەب و پەخشان و ڕۆمان وە ڕاگەیاندنێك بێت وەك هەواڵ یان چیرۆك بێت نەك

سەلماندن ئەوا بێگومان دەتوانین بڵێین مێژوو زانست نیەو ناچێت خانەی زانستەوە.وەکاتێك بەزانست دادەنرێت بەشێوەی توێژینەوەی زانستی لێکۆڵینەوە لەڕووداوەکان و هۆکار و ئەنجامەکانی بکات و بیخاتە بەر باس و لێکۆڵینەی وردی ئەکادیمی و زانستی مەنهەجێکی زانستیانەی بەسەردا پەیرەو بکات دوور لەهەموو سۆزی و وەلا بون بۆ هیچ لایەك هەڵسەنگاندن و شرۆڤەی بۆ بکات،هاوکات لەگەڵ زانستی بوون یان نەبوونی مێژوودا دەتوانرێت بوترێت: مێژوو زانستە بەڵام لەچوارچێوەی زانستە مرۆییەکاندا نەك لەچوارچێوەی زانستە ئەزموونی و تەجریبیەکاندا هەرچەندە زۆر کەس بەدرێژایی قۆناغ و سەردەمە مێژوویەکان نکوڵیان لەتیۆری زانستی بوونی مێژوو کردووە.هەروەها دەتوانین بڵێین مێژوو بریتیە لەو(کێشانە) ڕاستکراوەی هەردەبێت لەتایەکدا دابنرێت کەبەرامبەرەکەی (تای زانستەکان) بێت.لەڕاستیدا چەندێك ڕووداو و پەیامی ڕووداوەکان و ئامانجی ڕووداوەکان زانستی بوونی مێژوو دەسەلمێنن، بگرە زۆر لەوە زیاتر زانستی بوونی مێژوو دەکەوێتە ئەستۆی لێهاتووی و بەتوانای مێژوونوس کەچەند کەسێکی ڕاستگۆ و بێلایەنە و زانستیانە ڕووداوەکان شرۆڤە دەکات بەپشت بەستن بەبەڵگەکان و ڕێکەوتنەکان، چونکە ئەگەر بێت و مێژوو خاڵی بێت لەپشت بەستن بەڕێبازی زانستی وبەڵگە و دیکۆمێنت و ڕێکەوتی ڕووداو و شوێن و کات ئەوا ئەوە دەچێتە خانەی چیرۆك و بەخشان و بیرەوەری و مێژویی و زانستی بوونی مێژوویی لەدەست دەدات و تەنها وەك مێژووی تۆمارکردنی ڕووداوەکان دەردەکەوێت.

سەرچاوەکان

١. پ.د. موحسین محەمەد حوسێن:سروشتی مەعریفەو فەلسەفەی مێژوو،چاپی یەکەم،٢٠١١

٢. د.کەمال مەزهەر:مێژوو،چاپی دووەم،٢٠٠٧

٣. سەلام عەبدولکەریم: دەربارەی فەلسەفەی مێژوو...زانستی مێژوو،چاپی یەکەم،٢٠٠٩

٤. عوسمان عەلی عەلاف:بەهای مێژوو،چاپی یەکەم،٢٠٠٦

٥. د.محمد فەتحی عوسمان:دەروازەیەك بۆ مێژووی ئیسلام، و:رەسوڵ بەختیار،چاپی یەکەم،٢٠١٢.

پەیوەندی کورد و ئەرمەن و بێتاوانی کورد لەجینۆسایدی ئەرمەن

نوسینی: م. ئارام مەجید شەمێرانی

پێشەکی

کورد و ئەرمەن دوو نەتەوەی خاوەن خاك و مێژوو و کەلتورو فەرهەنگی خۆیانن و لەخاکێکی نزیك و هاوسنورو پێگەیەکی جوگرافیدا دەژین،ئەمەش بەحوکمی لێك نزیکی و هاوسنوری و نزیکیان لە دوو دەوڵەتی(عوسمانی-ئێرانی(فارس) بۆخۆیان دووژمن و بۆ ئەم دوو نەتەوەیە دۆست، دووچاری گەلێك مالۆێرانی و نەهامەتی و تراژیدیا و جینۆسایدکردن بوون بەهۆی هێرش و شالاوەکانیان بۆ سەر خاکی یەکتر ئەمانیش لەونێوەندەدا دووچاری هەزارەها نەهامەتی و مەرگەساتی هاتن.

ئەم دوو نەتەوەیە سەرەتایان لەپەیوەندی زۆر باش بوو پێکەوە بەئاشتی برایەتی دەژیان تەنانەت ئەرمەنەکان لەزۆر ناوچەی خۆیاندا بەباشی فێری زمانی کوردی بوبوون و پەیوەندی بازرگانی و هاتوچۆکردن لەنێوانیاندا بەردەوام بوو بەلام دەوڵەتی عوسمانی چاوی بەم دوو نەتەوە دراوسێیەدا نەدەهات و بەبەردەوامی لەهەوڵی سڕینەوەی ڕەگەزی کورد و ئەرمەندا بوون هەموو پلان و هەولێکی لەو پێناوەدا بەکاردەهێنا، هەربەهۆی ئەو مالۆێرانی کاولکاریەی ئەم دەوڵەتە بەسەریاندا هێناویووی ئەم دوو نەتەوە مەزڵومە چەوساوە زوڵم لێکراوە

دەوڵـەتی عوسمـای تورکیـان بـەدوژمنی سەرسـەختی هـەردوولا نـاودەبرد و مێژوونوسای هەردوونەتەوەکەش شاهیدی ئەم ڕاستیە بەڵگەنەویستەن.

ئەگەر بەوردی لاپەرەکانی مێژووی ئەم دوونەتەوەیە هەڵدرێنەوە هـەردوولایان لە (ئازار و ناخۆشی و ڕەشەکوژی و زیانی مـادی و مەعنـەوی) هاوبەشـن، بـەلأم ئەگەر ئەرمەن لەو قوناغەدا خاکیـان دابەشـکرابێت بـەدوو بەشـەوە ئـەوا ئێمـەی کوردی بێکەس خاکمان دابەشکراوە بۆ چواربەش بەسـەر چـواردەوڵەتی دوژمنـی سەرسەختی کـوردا هـەزارەها نەهامەتیـشمان بەدەسـت ئەوانـەوە چەشـتوە،ئەو کارەساتەی بەسەر ئەم دوو نەتەوەدا هاتووە بەشێکی گرنگی لەڕووپـەری مێـژوو بۆخۆی تۆمارکردوە و شەرمەزاریەکی باشی بەبەرپرسانی کارەساتەکانی ئەم دوو نەتـەوە بەخـشیوە بەتایبـەت دەوڵـەتی عوسمـانی و ئیتیحادوتـەرەقی تـورکی وسـەرانی ئـەو ڕێکخـراوە نامرۆڤانەیـە وەك(ئـەنوەر و جـەمال و تەلعـەت پاشـا)کەبەسێکوچـکەی دیکتـاتۆری ناسـرابوون، ئـەوان تـەنیا مەبەسـتیان لـەناوبردنی ئـەم دوو نەتەوەیـە نـەبوو بەتـەنیا بـەڵکو لەگـەڵ ئەوەشـدا خاکیـان دابەشکردن و ڕایان گواستن و سەروماڵیان وێران کـردن لەڕاسـتیدا نمونـەی ئـەم کارە قیزەون و نامرۆڤانە لەمێژوودا کەمە.

ئەم توێژینەوەیە خستنە ڕووی ئەو پرسیار و ڕاستیە بەڵگە نەویستەیە کـەوا کێ بەرپرسیارە لەکوشتاری ئەرمەن؟وەلأمی ئەم پرسیارەش دەمێك بوو خولیای مـن بـوو کـەوەلأمی بدەمـەوە بەپـشت بەسـتن بـەڕای مێژوونوسـانی بێلایـەن و ڕاستەقینە، چونکە هەنـدێك مێـژوونوس و نوسـەر بەکـەمی و بچڕبچڕی باسـیان کـردوە نـەیان وێـراوە وەك ئـەرکی سەرشـانیان خۆیـان لەقـەرەی ئەوبابەتـە هەستیارە بدەن و بیخەنەڕوو ئەمەش بەهۆی ترسنۆکی خۆیان یـان داردەسـتیان بـۆ ئـەو دەوڵەتـەی ئـەوکارەی کـردوە وەهەندێکیـشیان بێویژدانانـەو بێگوێدانـە

بــەهای مرۆڤایــەتی پــشتگیریان لەدەوڵــەتی عوسمــای ســوڵتانەکانی کــردوە بــۆ بەدەست هێنانی مەرامەگڵاوەکانیان،بەڵام بەخوێندنەوەی ئەم بابەتە ئەو ڕاستیە بۆ خوێنــەری کــورد ڕوون دەبێتــەوە کــەوا تــورکی فاشــی و ســوڵتانی عوسمــانی سێکوچکەی دیکتاتۆری ئیتیحادوتەرەقی خاوەن بڕیــارو هێزوســوپا بەرپرســیاری ئەو قەتڵوعامەن بەسەر ئەم دوو نەتەوەیەدا هاتووە،وەجێبەجێ نەکردنی بڕیــاری ئەوانیش مەرگی بەدواوە دەهات.

هەندێك دەڵێن کورد تاوانبارە بەڵام دەپرسم ئەی بۆچی ئەرمەنــەکان لەدوایــدا تۆڵەیان لەکورد نەکردەوە و یەك تاکی کوردیان لەسەر ئــەوە لــەکورد نەکوشــت؟ وەك چۆن تۆڵەی خۆیان لەبەرپرسانی تاوانباری جینۆسایدکەرانی خۆیــان کــردوە لەکاتێکــدا دوای جــەنگی یەکــەمی جیهــانی هــەڵهاتبوون و لــەدەرەی دەوڵــەتی هەڵوەشــاوەی عوسمــانی بــوون بــەڵام خــۆ کوردەکــان (بــاکوری کوردســتان) لەبەردەست و نزیکیان بوون تەنانەت یەك کەس لــەکوردەکان وەك تۆڵــە لــەکورد نەکوژراوە، ئەمە ئەو ڕاستیەیە کە لەم توێژینەوەیەدا بۆت ڕوون دەبێتەوە.

م.ئارام مەجید شەمێرانی ٢٠١٣

کوردەکان ئەرمەنیان پاراستوە، نەك جینۆسایدکردنی ئەرمەن

مەسەلەی جینۆسایدی ئەرمەن بابەتێکی گرنگ و هەستیار و زیندوە لەڕابردو و ئەمڕۆدا,لێرەو لەوێ زۆری لەسەرنوسراوەو زۆری لەسەر وتراوە دەربارەی کۆمەڵکوژی ئەرمەن و بەشداری کردنی کورد و ناوهێنانی لەوکارە کۆمەڵکوژ و قێزەونەدا, زۆر نوسەرو مێژوونوس بێ ئاگایانە لەڕابردوو و لە مێژوو بێشەرمانە کوردیان خستوەتە بۆتەی ئەوتاوانە ڕەشەدژە مرۆڤایەتیە,بێ ئەوەی ئاگاداری پەیوەندی و هاوکاری و دۆستایەتی ئەم دوو نەتەوەیە بن,چونکە ئەوانە بەچاویلکەی تورکی و ڕۆژئاوا خوێندنەوە بۆرووداوەکان دەکەن لەکاتێکدا ڕۆژئاوا خۆی ئاگاداری کێشەکە بوە کەچی لەئاستیدا بێدەنگی نیشانداوە, ئەمەش بەهۆی بەرژەوەندی و سیاسەتی خۆیان بووە ! ! یان هەندێك کەس لەژێرسێبەری لا یەنێکی توندڕەو دژە کورد و بەکرێگیراو ئەو کارانە دەکەن و دەنوسن و هەڵی دەواسن,چونکە قسە بێدەسەڵاتەوهەموو کەس پێی دەوێرێت و دەتوانێت باق و بریقی پێ بدات و بیڕازێنێتەوە,

ئەوانە هەرگیز فێرنەبون بەچاوی واقعی و مێژووی ئاوڕ لەئارێشەو کێشەکان بدەنەوەو ڕاستیەکان وەك خۆی بگەیەنن و بینوسن کەوا کورد هەرلەسەرەتاوە دۆست و هاوکاری ئەرمەن بووە و ڕۆڵی بەرچاوی هەبوە لەپاراستن و رزگارکردنی ئەرمەنەکان و پاراستنیان لەدەست دووژمنە سەرسەختەکەی هەردوولا کەتورك دەسەڵاتدارانی دەوڵەتی عوسمنای بوون, ئەوانە هەرگیز زمانیان ڕاست ناڵێ و قەڵەمیان واقعی نانوسێت و چاویان بەرای ئادات کورد ببینێت و دوژمنی سەرسەختی کوردن و کەسایەتیە ناودارەکانی کورد بەسوك سەیردەکەن ,لەکاتێکدا ئەگەر چاوێك بەنێو لاپەڕەکانی مێژوودا بگێڕین بۆمان دەردەکەوێت کەئەوانە چەند بەپەرۆش بوون بۆهاوکاری ئەرمەن و پاراستنیان لەو مەترسیانەی ڕووبەڕوویان بووەتەوە.

پەیوەندیەکی نزیك لەنێوان هەردوو نەتەوەی کورد و ئەرمەن هەبووە و ئەم پەیوەندیەش بەشێوەیەکی راستەوخۆ دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی دەوڵەتی ماد،ئەوکاتەی کەدەوڵەتی میدیەکان بەهاوپەیمانی لەگەڵ دەوڵەتی کلدانیەکان(بابلی)توانیان ئیمپراتۆریەتی ئاشوری لەساڵی ٦١٢پ.ز بروخێنن و ئەوکات ئیدی ناوچەی ئەرمەنەکان دەکەوێتە ژێر دەسەڵاتی میرە ئەرمەنە خۆجێیەکان کە لەژێر دەسەڵاتی ناڕاستەوخۆی میدیەکان دەبران بەڕێوە ئەمەش خاڵێکی بەهێز بوو لەپەیوەندی کورد و ئەرمەن.

تەنانەت دوای ڕووخانی دەوڵەتی مادو لەناوبردنی دەسەڵاتی ماد لەلایەن کورشەوە،کورش ئیمپراتۆری ئەخمینی دادەمەزرێنێت و بەم شێوەیە کورد و ئەرمەن کەوتنە ژێر دەستی یەك فەرمانڕەوا، ئەمە بووە مایەی ئەوەی کە هەردوو نەتەوەی کورد و ئەرمەن پەیوەندیەکانیان خۆش بکەن لەپێناو دژایەتی دەسەڵاتی ئەخمینی زاڵ و نوێدا،ئەوەبوو ئەرمەنەکان پشتگیریان لەشۆڕی (فرۆرتیش)ی میدی کرد،فرۆرتیش هاوپەیمانی لەگەڵ ئەرداشیشی حاکمی ئەرمەنەکان بەست و توانی دەست بگرێت بەسەر هەندێك ناوچەی میدیاوە.

لەسەردەمی دەسەڵاتی ساسانیدا کاتێك ئەردەشیر زۆربەری ناوچەکانی کورد و ئەرمەنی خستە ژێر دەستی خۆیەوە بەڵام هەریەك لەکورد و ئەرمەن پێکەوە دژی شاپوری پاشای ساسانیەکان شۆڕشێکیان هەڵگیرساند بەڵام شاپور شۆڕشەکەی لەنێوبرد،دواتر رۆمەکان هاوکاری تیردادی پاشای ئەرمەنیان کرد بۆ گەڕانەوەی وڵاتەکەیان و کوردستانیش لەگەڵی،

دوای ئەوەی ئەرمینیا باوەڕ بەئاینی کریستیانی دێنێ بەڵام ئەمە نابێتە هۆی دروست بوونی کێشەی ئاینی لەنێوان هەردوو نەتەوە ئەوکات کوردەکان هەموویان زەردەشتی بوون مێژووش هیچ کێشەیەکمان بۆناگێڕێتەوە بەو هۆیەوە

یانە بەهۆکاری دیکە لەنێوان ئەم دوونەتەوەیە ڕوویدابێت.لەسەردەمی دەسەڵاتی ئیسلامیشدا کە زۆربەری کوردەکان بڕوایان بەئاینی ئیسلام هێناو ئەرمەنەکانیش لەسەر ئاینی کریستیانی مانەوە پەیوەندیەکانی نێوانیان لەهاوکاری و خۆشگوزەرانی بەو لاوە هیچی دیکەمان بۆ ناگێڕنەوە،ئیدی لەو سەردەمە بەدواوە چارەنووسی کورد و ئەرمەن بەیەکەوە بەسترایەوە بەتایبەت لەڕووی ئابووری و کۆمەڵایەتی و کەلتووریەوە چونکە لەسنورێکی جوگرافی نزیک یەکدابوون،کوردو ئەرمەن بەیەکەوە ڕووبەڕووی هێرشەکانی تورك و تەتەر و مەگۆلەکان بوونەوە پێکەوە چارەنوسیان بویە یەك چارەنووس کەبوونە خاوەن کوشتن و بڕین و کاولکاری ئەمە بووەتە مایەی ئەوەی کە هەردووکیان ببنە خاوەنی یەك چارەنووس و یەك هەست.

بەم شێوەیە پەیوەندیە باشەکانی کورد و ئەرمەن بەردەوام بوو لەئاشتی و پێکەوەژیان و پەیوەندی برایانە،تادەگەینە سەدەی نۆزدەیم و سەردەمی بەدرخان پاشا و دامەزراندنی میرنشینەکەی.

سەرچاوەکان ئاماژە بوەدەکەن کەبەدرخان پاشا کەهانی کوردەکانی دەدا بۆ ژن و ژنخوازی لەگەڵ ئەرمەنەکان, وەڕۆژهەلاتناسی ئەڵمانی(جوهانس لیبسیۆن)لەساڵی ١٨٤٨ باس لەکوردو ئەرمەن دەکات و دەڵێت:دۆستایەتی پەیوەندیان هێندە خۆشبوو گەشتبوە ئاستی ژن و ژنخوازی،جگە لەوەش ئەرمەنەکان لای میر بەدر خان ڕێز وپایەیی تایبەتیان هەبوو تەنانەت بەچاوی کورد سەیری دەکردن و بۆیە هەندێك لەمێژوونوسان دەڵێن: بەدرخان پێی وابوە کورد و ئەرمەن یەك ڕەچەڵەکن، بەهۆی ئەو ڕێزەوە وایکرد هەموو ئەرمەنەکان بچنە پاڵیەوە ئەویش پشتیان پێ ببەستێ و ببنەجێی متمانەی لەهەموو کاروبارەکاندا وەك ڕاوێژکار و فەرماندەی سوپا ئەمە لەکاتێکدابوو تورکەکان

لەهەموو ئەومافانەبێبەشیان کردبوون،وەکاتێك عوسمانیەکان هێرش دەکەنە سەر شۆڕشەکەی بەدرخان ئەرمەنەکان شان بەشانی بەدرخان ڕووبەڕووی عوسمانیەکان وەستان و لەهەڵوێستە باش و جوامێریەکانیان پەشیمان و پاشگەزنەبوونەوە، وەلەڕاپەڕینەکەی یەزدان شێریش هەمان هەڵوێستیان هەبوو،تەنانەت لەسەردەمی شێخ عوبەیدوڵای نەهری بەهۆی هاوکاریەکانیانەوە پەیوەندیەکی دیکەی بتەوی لەنێوان کورد و ئەرمەن دروستکرد

یان کەسایەتیەکی وەك (شێخ عوبەیدوڵا) کەلەکۆنگرەی ساڵی ١٨٨٠دژی لێدانی ئەرمەنەکان بوو وەنەیارەکانی ئەو فیکرەی دەمکوت کرد کەبەکرێ گیراوی عوسمانیەکان بوون ئەمەیە ڕاستی مەسەلەکان،ئەرمەنەکان لەشۆڕشەکەی شێخیشدا بەشدابوون و هێندەی تر پەیوەندیەکانیان بەهێزوپتەوبوو،وەشێخ ئەوەی ڕاگەیاند کە ئێمەو ئەرمەن براین و بۆیە ئەوانیش پشتیوانیان بۆ دەربڕی،وە مێژوونسی ڕووسی (مینۆرسکی) کەلەو سەردەم ژیاوە و دەڵێت: هیچ کەس لەئەرمەنەکان لەبزووتنەوەکەی شێخ زیان و ئازاریان پێنەگەشتوە) ئەمەش ڕاستیەکی بەڵگە نەویستە جوابێکی باشە بۆ ناحەزانی کورد و ئەرمەن.

ئەوهاوکاریانە بەردەوامە تاسەردەمی (سوڵتان عەبدالحمید) و سوارەی حەمیدیە کەلەساڵی ١٨٩١بەفەرمانی سوڵتان پێك هێنرا لە (ئەلبان و چەرکەس و کورد)نەك بەتەنیا کورد، وەلەباسکردنی ژمارەی سوارەی حەمیدیدا زۆر نوسەر کەوتونەتە هەڵەوە دەڵێن: سوارەی حەمیدی هەمووی کوردبوون ئەمەش بەپشت بەستن بەسەرچاوە تورکەکان بووە،بەڵام ئەمە دوورە لەڕاستیەوە،ڕاستیەکەی ئەوەیە کەڕوبەرت ئۆلسن باسی کردوە کەدەڵێت: ژمارەی سەربازی سوارەی حەمیدی بریتی بوولە(٥٢)هەزار،وەمحەمەد ڕەسوڵ

هـاوار لەکتێبەکەیـدا (کوردوبـاکوری کوردسـتان بـەرگی یەکـەم) نـاوی نوسـەرێك بەناوی(مروان المدور) دێنێت و دەڵێت: نوسەر ئاماژە بەوە دەكات كۆی ژمـارەی کـورد لەسـوارەی حەمیـدی تـەنها(١٠)هەزارکەسـە نـەك هـەمووی کـورد بـووبن ,ئەمەش کەسانی ماستاو چی و بەرتیل خۆری وەك(ئاغاو دەرەبـەگی دژە کـورد و ئەرمەن) ئەمانەچەند زیانیان بەئەرمەن گەیاند زۆر لەوە زیاتر زیانیان بـەخودی کوردەکان کەیاندوە, ئەوانە تێیدا بەشدار بون لەپێناو دەستکەوتنی بەرژەوەندی خۆیان کاریـان دەکـرد, سـەرەڕای ئـەوەش دروشمـی خـودی سـوڵتان ئـەوە بـوو کە(تائەمە هۆکارێك بێت بۆکۆتای کێشەی ئەرمەن و جینۆسـایدکردنیان) هەرئـەو دروشمەش بوو دەسـەلاتەکانی دواتـر درێـژەیان پێـداو لەسـەری ڕۆشـتن کردیـان بەشارێگە لەکوشتار و لەناوبردنی ئەرمەنەکان,

لەگەڵ ئەوەی سوارەی حەمیدی بەرهەمی عەقڵ و هزری سوڵتان بـوو بۆلـەناو بـردن و لێـدانی ئەرمـەن و کوردەکـان,بـەلام هـەمویان دژی ئەرمـەن نـەبون و ئەوکارانـــەی ســـوارەی حەمیـــدی کردیـــان لەڕەشـــەکوژی ئەرمـــەن هـــەمویان کوردنەبوون و نابێت ئـەوەش لەسـەرکوردیش تۆماربکرێـت وەك ئـەوەی هەنـدێك کۆلکە نوسەر کردویانە,چونکە لەڕاستیدا ئەوە سوپایەکی سەربە حکومەت بـووە و فەرمانی حکومەتی جێ بەجێکردوە و نەیتوانیوە لەبڕیاری حکومەت دەرچـێت، ئەوانیش وەك هێـزی پـۆلیس و سـوپا وابـوون و هـیچ کـات نوێنـەری گـەلی کـورد نەبوون.

ســـەرەڕای ئـــەوەش کوردســـتان لەوســـەردەمەدا لـــەنێوان دوو بـــەرداش دا دابەشـــکراوە بەشـــی ڕۆژهـــەلات و بەشـــی ڕۆژئـــاوا,لەبەشـــی ڕۆژئاواشـــدا کەلەژێردەسەلاتی عوسمانیدا بو هـەموویان بەشـدار نـەبون بەشـی باشـوری هـەر ئاگاداری ئەو مەسەلەیە نەبوون تەنانەت ئامادەش نـەبون یـەك سـەربازی خۆیـان

بنیێرن بۆئەو کوشتارە،ئەوەی ئاگاداری ئەو کێشەیەبوو تەنیا کوردەکانی باکور بوون ئەوانیش وەك دانیشتوان بەشدار نەبوون بەڵکو هەندێك ئاغاو دەرەبەگ و کەسانی بەکرێگیراو بون و لەسەر ئاستی کاری تاکە کەسی بووە،بۆیە ناکرێت ئەمە نەتەوەیەکی پێتاوانبار بکرێت تاوانی ئەو کوشتارە بخرێتە ئەستۆی چونکە خاوەن بریار و هێز دەوڵەت بووە نەك کورد.

تەنانەت ناوهێنانی وشەی (کورد) یان (نەتەوەی کورد) یش لەرووی زمانەوانیەوە ڕاست نیە،چونکە کەدەڵێن کورد واتە هەموو کرود بەشداربووە بەلام لەمێژوودا هەرگیز نەتەوەی کورد بەژن و منداڵەوە،بەگەورەو بچوکەوە تەنانەت لەسەر ئاستی میر و میرنشینەکان کورد دژی هیچ نەتەوەیەك نەبووە نەخوازە ئەرمەنیش کەپێکەوە گیرۆدەی دەستی دەوڵەتی عوسمانی بون و هاوئازارو هاوخەم بوون، بەلام دەکرێت بەناوی هەندێك ئاغاو دەرەبەگەوەناوبنرێت نەك نەتەوەی کورد،لەسەرەوە ئاماژەم بەوەدا کەهەموو سوارەی حەمیدی لەوکوشتارە بەشدار نەبوون و هەندێك ئاغای کورد دژی ئەوکێشەیە بوون، بۆیە لێرەدا دەمەوێت بە بەڵگە ناوی هەموو ئەو کەسانە بخەمەڕوو کوردبون و کەلەناو سوارەی حەمیدی و دەرەوەی ئەو سوپایە بوون دژی ئەو کێشەیە بوون تەنانەت ئەرمەنەکانیشیان پاراستوەو ڕووبەڕوی دەوڵەت وەستاون بۆپاراستنیان، ئەو کەسانەی لەناو سوارەی حەمیدی بوون و ئەرمەنەکانیان لەکوشتن و لەناوبردن پاراست و دژی ئەرمەن نەبون وەك (متیع الله) کەلەناوچەی مۆکس و (بەدرخان بەگ)لەمەرگەوەڕ و قائیم قام (حاجی خان)لە نوردز،ئەمەو جگە لەوەش کەسایەتیەکی وەك (زوهیرئاغایان)یەکێك بوە لەو ئاغایانەی کەدژی سوپای عوسمانی وەستاوە بۆپاراستنی ئەرمەنەکان،تەنانەت ئەرمەنەکانی گوندی(خاتسۆ)باس لەوکاتە دەکەن کە

عوسمانیەکان هێرشیان کردوەتە سەریان بۆ کوشتن و ڕاگواستنیان چۆن خەڵکی تیرەی (محمد ئاغا)بەرگریان لێدەکەن و دەست دەدەنە چەکەکانیان و سنگ لەسوپای عوسمانی دەگرن ڕێگەیان پێنادەن بیانگوازنەوە ە تخونیان بکەون،ئەوەش ئاشکرادەکەن کە چۆن کوردەکان نانە ڕەقەیان لەگەڵ ئەرمەنەکان پارچەدەکردن و کەلوپەلەکانی خۆیان بۆ ئەرمەنەکان دەفرۆشت و دەیان دا بەنان بۆ ئەرمەنەکان ئەمە هەڵویستی کوردە.

جگە لەوانەش کوردەکانی ناوچەی (دەرسیم)یش زیاترلە{٥٠}هەزار ئەرمەنی ئاوارەیان لەکوشتن پاراست و ڕزگاریان کردن،وەکەسایەتیەکی کوردی وەك (ئیبراهیم پاشای میللی) کەپلەی میری میرانی هەبوو زیاتر لە {١٠}هەزار ئەرمەنی لەکوشتن پاراست،تەنانەت ئیبراهیم پاشا کاروانی ئەرمەنەکانی دەکرینەوەو ئازادی دەکردن ئەمە لەو شوێنانەی کەلەژێردەسەلاتی ئیبراهیم پاشادا نەبوون،بەلام ئەوشوێنانەی کەلەژێر دەستی ئەودابوون هیچ جۆرە ئازارێکیان پیێ نەگەشتبوو.

سەرەڕای ئەوەش هەڵویستی ڕۆژنامەی کوردستانیش کەبۆ ئەوکات زمان حاڵی نەتەوەی کورد بوو دڵسۆزانە هانی کوردانی دەدا کەدژی سوڵتان بن و دوور بن لەکوشتاری ئەرمەنەکان،بۆیە لەبواری پەیوەندی کورد و ئەرمەندا ڕۆژنامەی کوردستان وەك و یەکەم ڕۆژنامەی کوردی و ڕۆژنامەکانی تری کوردی ڕۆڵی باشیان لە بتەوکردنی پەیوەندیەکان و بەدرۆخستنەوەی ڕاگەیاندنە شاخدارەکانی تورك و ناحەزانی بینی و ڕێگەیان لەچاندنی تۆوی دوژمنکاری گرت و کە تورکەکان هەوڵیان بۆ دەدا لەنێوان کورد و ئەرمەن کەلێنێك بۆ لەیەك دوورکەوتنەوەیان دروست بکەن بۆیە ڕۆژنامەی کوردستان هەر لەسەرەتای دەرچونیەوە لەلایەن ئەرمەنەکانەوە زۆربەگەرمی پێشوازی لێکرا و تەنانەت

بەشداریان تێدادەکرد بەوتارنوسین و بڵاوکردنەوەی ڕۆژنامەکە بەناوچەکانی دەرەوە،لەزۆربەی ژمارەکانی ڕۆژنامەکەدا وتاری باشی تێدابوو ئامـاژەی بەخاڵە هاوبەشەکانی کوردو ئەرمەن دەکردەوە ئاماژەی بەوەدابوو سەرکەوتنی کورد و ئەرمەن لەهاوکاری و خەباتیاندایە،تەنانەت لەژمارە (١٤)ی ڕۆژنامەکەدا وتارێکی(مەلاسالح)لەجەزیرە بڵاوکردوەتەوە کەتێیدا نیگەرانی خۆی بۆ ئەو دۆخە دەربڕیەوە کەستەم لەکورد و ئەرمەن کراوە و دەڵێت:(لەسوچێکی ئەم دونیایەدا خەڵك بەکردنەوەی خوێندنگە و ئاوەدانکردنەوە و پرۆژەی خزمەتگوزاریەوە خەریکە کەچی لای ئێمە سوڵتانەکان بەکاری لەناوبردن و کاولکاری کورد و ئەرمەنەکانەوە خەریکن و هانی هەردوولایان دەدەن تابەگژیەکدا بچنەوە،بەلأم ئەوەی سوڵتانەکان مەبەستیانە هەرگیز نایەتەدی)

لەڕاستیدا ئەوەی لەمێشکی تورکاندا بوو پلانی بۆ دانرابو سڕینەوەو لەناو بردنی نەتەوەی ئەرمەن بوو،لەمێژوودا کورد نەخشەی بۆلەناو بردنی هیچ نەتەوەیەکی غەیرەدین و غەیرە خۆی دانەناوە و هەرچی ڕوویدابێت دەستی دەرەکی بوەوتوانیویانە بەچەند بەکرێگیراوێك ئەوکارانە بکەن وەك جاشەکانی لای خۆمان کە دەستیان لەئەنفالی کورداندا هەبوو دواتر وەك بەرزەکی بانانە بۆی دەرچوون! ! تورکیش ئێستا دەیەوێ دەستی تاوانی ڕەشی خۆی بەسەر کوردی بێتاواندا بسرێ،

بەلأم دەکرێت بۆ مێژوو ئەوەبوترێت هەمیشە کوردەکان هاوسۆزی ئەرمەنەکان بوون و لەهەرشوێنێك بۆیان کرابێت یارمەتی ئەرمەنەکانیان داوە و ئەوانیان پاراستوە و حەواندویانەوتەوە و لەدەست تورکەکان ڕزگاریان کردوون،ئەرمەنەکانیش لەهەموو شوێنێك دۆستی کوردیان هەبووە،بەگشتی ئەمە ڕەوشی ئەوکاتە بوو لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەیەم و لەمیانی جەنگی یەکەمی

جیهانیش،لەزۆر شوێن کوردەکان دەستی یارمەتی و هاوکاریان بۆ ئەرمەنەکان درێژ دەکرد و لەهەندێك شوێنیش بەکرداری بەشداریان لەبزووتنەوەکەیان و بەرگری کردنیان دەکرد بۆ ئەوەی سنورێك بۆ کۆمەڵکوژیەکەیان دابنرێت ئەم حاڵەتەش بەتایبەت لەدەرسیم روویدا.

پەیوەندی کورد و ئەرمەن لەسەرتای سەدەی بیستەمەوە تاجەنگی یەکەمی جیاهانی

هەردوو نەتەوەی کورد و ئەرمەن وەك یەك ڕووبەڕووی زوڵم و ستەمەم و تاوانی کۆمەڵکوژی دەوڵەتی عوسمانی تورك بونەوە هەردوولا دەمێك بوو بەدەست ئەو ئازارەوە دەیانناڵاند هەم خۆیان وەك جەستە هەم خاکەکەشیان ڕووبەڕووی قوربانیدان و کاولکاری بوونەوە.

قوربانیدان و چەوساندنەوەی هاوبەشی کورد و ئەرمەن و خەباتی سیاسی و چەکداری هەردوو نەتەوەی کورد و ئەرمەن دژی چەوساندنەوەی سوڵتانە عوسمانیەکان لەسەرەتای سەدەی بیستەم رۆڵێکی باشی گێرا بۆ لەیەك نزیکبوونەی زیاتری سەرکردەی هەردوو نەتەوە،دواتر ئەم پەیوەندیە ساسیانە ڕەنگیدایەوە بۆ سەر ڕەوشی کۆمەلأیەتی و پەیوەندی هەمەلایەنەی هەردوو گەلی خەباتگێر،بەهۆی هاوبەشی و لەیەك چوونیان لەڕووی چەوسانەوەوە بێبەش بوون لەمافی نەتەوایەتی یان زۆربەی جار هەماهەنگ بوون لەمەینەت و ڕووبەڕووبونەوەی زوڵم و ستەمی عوسمانیەکان هاوکاربوون لەیارمەتیدانـدا تەواوکاری یەك بوون تەنانەت کوردەکان بۆ پاراستنی ئەرمەنەکان قوربانیشیان داوە.

لە سەرەتای سەدەی بیستەم بەهۆی پەیوەندی شاندی‌هەردوولا لەڕووبەڕووبونەوەی پلانەکانی عوسمانیدا ئەم دوونەتەوەیە یەك ڕیز و یەك

هەڵوێست بوون ئەمەش لەچاپەمەنی و بڵاوکراوەکانی کورد و ئەرمەنی ڕەنگی دابویەوە و کورد و ئەرمەن خۆیان پشت و پەنای یەك بوون و هاوکاری یەکتریان دەکرد دژی ئەو ستەمەی لەهەردوو لا دەکرا.

تەنانەت لەساڵی ١٩٠٢شدا تورکەکان ویستیان ئەرمەنەکانی ناوچەی ساسۆن دەرکەن و ئەوانیش ڕاپەڕین, کوردەکانیش وەك وەفایەك بۆ ئەرمەنەکانی دراوسێیان لەو ڕاپەڕینەدا بەنهێنی و بەئاشکرا یارمەتی ئەرمەنە ڕاپەڕیوەکانیان دا, هەرئەمەش بوو وای لەقونسوڵی بەریتانیا کرد لەئەرزە ڕۆم کەلەنامەیەکی ڕۆژی ١٦تشرینی یەکەمی ١٩٠٣بنوسێت (لەم چەندمانگەی دوایدا دیاردەیەك سەرنج ڕادەکێشێت ئەویش مەسەلەی پەیوەندی کوردو ئەرمەنە و کوردەکان یارمەتی ئەرمەنەکان دەدەن) تەنانەت بەریتانیەکانیش چاویان بەم دۆستایەتیەدا نەدەهات, بەهەمان شێوەش لەسەردەمی هاتنە سەرکاری تورکەلاوەکان لەساڵی ١٩٠٨کورد و ئەرمەن دۆست و هاوکاری یەك بوون و هەرلەو سەردەمەشدا ڕێکخراوی (کورد تعاون ترقی جمعیتی)بەسەرۆکایەتی شێخ عبدالقادر نەهری دامەزرا کەیەکێك لەئامانجەکانی بەهێزکردنی پەیوەندی کورد و ئەرمەن بوو, ئەمەهەڵوێستی کوردە نەك کوشتاری ئەرمەن,وە خەباتی سیاسی و چەکداری کورد و ئەرمەن دژی چەوساندنەوەی سوڵتانە عوسمانیەکان لەسەرەتای سەدەی بیستەم ڕۆڵێکی باشی گرنگی گێرا بۆ سەر پەیوەندیەکانی ئەم دوو گەلە شۆرش گێرەبەهۆی هاوبەشی لەیەك چوونیان لەڕووی چەوساندنەوە و بێبەش بوون لەمافی نەتەوایەتی یان زۆر جار هەماهەنگ بوون لەمینەت و ڕووبەڕووبوونەوەی زوڵم زۆری,لەو قۆناغەدا کۆمەڵانی کورد و ئەرمەنی بانگەوازی یەك ڕیزیان بۆ یەك دەکرد،

تەنانەت کەتورکە لاوەکان پێشتر بەڵێنیان بەهەردوو نەتەوە دابوو لەو بەڵێنەی خۆیان پاشگەزبونەوە ئەمەش سیاسەتێکە لای زۆر دەوڵەتی داگیر کەری کورد و ئەرمەنەکان درێژەی هەبوە,بۆیە دژی هەردوو نەتەوە بونەوەو,لێرەدا تورکەکان ئەرمەنەکانیان بەلەمپەر دەزانی بۆ جێ بەجێکردنی فکرەو هزری پانتورانیزمیان کەگەشتن بوو بەناوچەکان (ئازەربایجان و تورکمانستان)و دروست کردنی دەوڵەتی تورانی تورك, بۆیە ساڵی ١٩٠٩جارێکی تر ماڵوێرانیان هێنایەوە بەسەر ئەرمەنی زوڵم لێکراودا,

هەر لەو قۆناغە بەدواوە چەند کەسایەتیەکی تری کورد وەك (حەسەن بەدرخان و عبدالرزاق بەدرخان) ڕۆڵێکی بەرچاویان بینی لەپتەوکردنی پەیوەندی کوردو ئەرمەن,لەڕاستیدا ئەمە هەڵوێستی ناودارانی کوردە کەچی ناحەزانی کورد، کورد بەومەسەلەیە تاوانبارەدەکەن بێ بەڵگە,نزیك بوونەوەی سەرکردەکانی کورد و ئەرمەن دەسەڵاتدارانی ئەستانەی بێزارکردبوو چونکە ئەوان پیلانیان بۆ بەگژ یەکدابردنی کورد و ئەرمەن دادەڕشت کەچی کارەکان بەئاوەژووی مەرامەکانیان هاتن هەردەم هەوڵیان دەدا کورد بەگژ ئەرمەندا بدەن، بەڵام ئەم دوونەتەوەیە سوور بوون لەسەر هاوکاری یەکدی.

تەنانەت(مەلاسەلیم) داوای هاوکاری و کۆمەکی لەئەرمەنەکان کردو پاشتر کە ڕاپەڕینێکی بەرپاکرد کوردو ئەرمەن جارێکی تر دۆست و هاوکاری یەك بون و بۆپاراستنی یەکتر هەوڵیان دەدا, هەر لەو بارەیەوە ڕۆژنامەی ئەرمەنی بەناوی (هوریزۆن) لەژمارە ٧٤ی ڕۆژی ١٩١٤/٤/١٠ دەنوسێت :(کوردەکان بەوپەڕی ڕێزو دۆستایەتی لەگەڵ ئەرمەنەکان هەڵسوکەوت دەکەن) ئەمەش بەڕادەیەك ڕازی نەدەبوون نان بەخۆڕایی لەئەرمەنەکان وەرگرن کەبەڕەزامەندی خۆیان پێیان دەدان،تەنها لەکاتی پێویست بۆ خۆگەرم کردنەوە سوتەمەنیان لێوەردەگرتن

چونکە ئەو ڕۆژگارانە زۆر سارد بوون و ئەمەش ئەرمەنەکانی خۆشحاڵ دەکرد کاتێك دەبونە مایەی گەرمکردنەوەی ئەوان(کوردەکان) ئەمە شایەتی دانی خودی ئەرمەنەکانە بە بەڵگەوە,ئیتر ئەوانەی باسی کورد دەکەن لەکوشتاری ئەرمەن تەنیا فیشەك بەتاریکیەوە دەنێن,

بەڵام ناحەزانی هەردولا حەزیان بەئاژاوەو قسەی بێ بەڵگەیە و دەیانەوێت بۆ مەبەستی سیاسی خۆیان کورد لەو مەسەلەیەدا تاوانبار بکەن، تەنانەت تورکەکان پروپگەندەیان لەسەر کورد و ئەرمەن بڵاو دەکردەوە دەیان وت کوردەکان لەجیاتی ئەوەی داوای مافی خۆیان بکەن هێرش دەکەنە سەر ئەرمەنەکان بەڵام ئەم هەولانە بەفیڕۆچوون,وەك چۆن تورکەکان لەهاوکاری کوردەکان بۆ ئەرمەنەکان دلگران بوون بەهەمان شێوەش لەهاوکاری ئەرمەنەکان بۆ کوردەکان دلگران بوون، ئەمەش بەوەی ئەو هاوکاریەی ئەرمەنەکان دەسەلاتدارانی تورکی خستبووە دلەڕاوکێ و نارەحەتیەوە چونکە هەولەکانیان بەدرێژایی ڕۆژگارەکە شکستیان هێنابوو پیلانەکەیان سەری نەگرتبوو کەبتوانن کورد و ئەرمەن بەگژیەکدا بدەن،بۆیە ولی تورکی لەموش کە(ئیحسان پاشا)بوو داوای لەئەرمەنەکان کرد چەك لەدژی کوردەکان هەلگرن،بەم داوایەی والی ئەرمەنەکان لەڕوو دامان هیچ چارەیەکیان نەما چونکە بەرەتکردنەوەی دووچاری سزا و راوەدوتان دەبونەوە بەقبولکردنیشی دوژمنایەتی دەکەوتە نێوان کورد و ئەرمەنەکانەوە ئەمەش ڕێگە و بژاردەیەکی سەخت بوو بۆ ئەرمەنەکان،بەلام کەسایەتی ئەرمەنی(کارۆساسۆنی)وتی:ئەرمەنەکان زۆر باش لەم داوایە دەگەن بۆیە ژیرانە ڕووبەڕووی ئەم هەلوێستە بوونەوە،ئەوەبوو بەڕووکەش و بەزارەکی پشتیوانی خۆیان بۆ والی دەربڕی لەژێرەوەش لەم پلانەیان کوردەکانیان ئاگادارکردەوە و پێیان ڕاگەیاندن کەتورکەکان خەیالیان خاوە.ئەو ڕۆژە بەچاوی

خۆیـان ببیـنن کـە کـورد و ئەرمـەن ڕوویـەڕووی یـەکتر ببنەوە،ئەرمەنـەکان کوردەکانیان ئاگادارکردەوە کە هـەرگیز ئامـادەنین چـەکەکانیان بەرامبـەر کـورد ئاراسـتە بکـەن.لەراسـتیدا تورکـەکان بـێ گوێدانـە هـیچ بنەمایـەکی مرۆڤایـەتی ئامادەبوون هەموو پیلان و ڕێگەیەك بگرنەبەر بۆ بەگژیەکدادانی کـورد و ئەرمـەن و نەمانی هاوکاری نێوانیان تەنانەت تورکەکان کەوتنە گرتنی هاوڵاتیـانی سـڤیلی ئەرمـەنی بۆنونـە (هـاگوپ) هـاوڵاتی ئەرمـەنیان گـرت چـونکە بەگـەنم هاوکـاری خێزانی خەباتگێڕی کوردەکانی کردبوو،هەروەها(نەخشۆ) کەهاوڵاتیەکی ئەرمەنی بوو دەسگیرکرا بەهۆی هاوکاری و یارمەتیـدانی ڕاپەڕیوەکانـەوە جگـە لەوانـەش تورکەکان ڕۆژنامەی (ئەزتاماران)ی ئەرمەنیان داخست بـەبیانوی ئـەوەی هـەواڵی ڕاپـەڕینی کوردەکـانی بڵاوکـردەوە ئەمـەش لەگـەڵ سیاسـەتی تورکـەکان نەدەگونجا.

سەرە ڕای هەموو ئەوانە کەچی خۆشبەختانە ئەمڕۆ لای ئەرمەنەکانیش ئـەوە ساغ بوەتەوە کە کورد دەستی لەو کوشـتارو کێـشەیەدا نـەبوە تەنانـەت مێـژوو نوسی ئەرمەنی (ئارشاك سا فرستیان) لەکتێبی کـوردو کوردسـتانەکەی ئـەوەی ئاشکرا کردوە کە:(خودی تورکەکان هەمووتاوانێکی لێـك کـەوتنی هـەردوو گـەلی برای کوردو ئەرمەنیان لەئەستۆدایە نـەك کورردەکـان) ئەمـەش بەڵگەیـەکی تـری خـــودی مێـــژوو نوســـی ئەرمەنەکانـــەو دیـــرۆك نوســـەکانیان شـــایەتی لەسەردەدەن،لەڕاسـتیدا پـێم وایـە هێنـدەی نوسـەران و مێژوونوسـان باسـی ئەوەیان کردوە کەکورد بەشدارە لەکوشتاری ئەرمـەن و کۆمـەڵکوژی ئەرمـەن و تاوانبارکردنیان بەکوشتاری ئەرمەن هەرگیز باسـی ئـەوەیان نـەکردوە کـە کـورد چەندێك ئەرمەنی پاراستوە و لەمردن ڕزگاری کردوون،خۆشبەختانە دەتوانین بـۆ مێژوو ئەوە بڵێین نیوەی ئەرمەنەکانی ئەمڕۆ نەوەی ئـەو ئەرمەنانـەن کوردەکـان

لەمردن ڕزگاریان کردوون و پاراستونیان. جگە لەوەش خودی ئەرمەنەکان زۆر لەگەڵ کوردەکان بەختەوەرن پێکەوە ژیاون ئەم بەختەوەریەی ئەوانیش بۆ بێتاوانی کوردەکان دەگەڕێتەوە لەجینۆسایدکردنی ئەرمەنەکان. تەنانەت ئەرمەنەکان لەگەڵ کوردەکان زۆر بەختەوەر بوون هەر لەوبارەیەوە میجەری بەریتانی (ك.سۆن)جوگرافیناسی شاهانە لەلەندەن لەموحازەرەیەکدا ئاماژەی بەوەکردبوو دەڵێت:(دوور نیە هەر یەکە لەئێمە بیرۆکەیەکی شاشی لەسەر ئەوە هەبێت کە کوردەکان لەکۆمەڵکوژی ئەرمەنەکان بەرپرسیاربن،بەڵام کەم کەس لەئێمە ئەوە دەزانێت کەبەر لەجەنگی یەکەمی جیهانی ئەو کریستیانە(ئەرمەنەکان) لەناچە کوردیەکان دەژیان گەلێك بەختەوەربوون.

ئەرمەنەکان لەژێر بڕیاری سەرانی سیکوچکەی دیکیتاتۆریەت دووچاری جینۆسایدکردن بوون

لەم بەشەدا دیسان دەمەوێت زیاترلەوەی کەپێوستە بچمەنێو بابەتەگرنگەکانی مێژووی پەیوەندیەکانی کورد و ئەرمەن و دورخستنەوەی کوردلەکوشتارو کۆمەڵکوژی ئەرمەن و نیشاندانی مێژووی ڕاست و دروستی کورد بەشێوەیەکی شەفاف و بەڵگەنەویست و لادانی ئەو پەردە ڕەشەنامۆیەی کەبەدەستی لەخوێن هەڵکێشراوی تورکی ئەرمەن کوژ و دژە ویژدان لەسەر ڕووی سپی مێژووی کورد،

لەڕاستیدا ئەم کارە هەر وائاسان نیە چونکە زۆر لەنوسەرەکان بەبێ بەڵگەوبەشێوازێکی نامەنتقی خۆیان بەو بابەتەوە هەڵواسیوە و کانیاوی ڕاستیەکانیان بەبەردی ڕش و نەگریسی خۆیان پرکردوەتەوە و خۆیان بەسۆپەر مێژوو نووس ناو زەند کردوە،بۆیە ئەمەش هەوڵ و ماندو بونی زۆری دەوێ و

وەئەرکی سەرشانی نوسەرو مێژوونوس و ڕۆشنبیرە بەوبیژدانەکانی هەردوو نەتەوەی برای کورد و ئەرمەنە کار بۆ خستنەڕووی ڕاستیەکان بکەن،

لێرەوە دەمەوێت ئاشناتان کەم بەبەشی دووەمی ڕاستی و بەڵگەکان، کەلەماوەی جەنگی جیهانی یەکەم کۆمەڵگەی مرۆڤایەتی و نەتەوەکانی جیهان توشی کارەسات و ماڵوێرانی بوون،بەلام ئەوەی گرنگە مەسەلەی پاراستنی ئەرمەنەکانە لەلایەن کوردە خۆنەویست و قارەمان و دڵسۆزەکانەوە کەلەکاتی تەنگانەو گەرمەی شەڕدا ئەرمەنی برایان لەیادنەچووە، وەلەو پێناوەشدا ئامادەی قوربانی دان بوون لەپێناو پاراستنیان، ئەمەیە ڕاستی مەسەلەکان کەبەدەستی ناحەزان و بەناو مێژوونوسان شێوێنراوە،

زۆربەی زلهێزەکان لەسالأنی جەنگدا لەهەوڵی سەرنج ڕاکێشانی نەتەوەکانی ناو دەوڵەتی عوسمانی بون بەبیانوی جۆراو جۆر بۆمەبەست و بەرژەوەندی گلاوی خۆیان،وەلەهەمان کاتیشدا سیاسەتێکی نادیاریان بەرامبەر هەردوو نەتەوەکە هەبوو،لەهەوڵی بەگژیەکدادانی کورد و ئەرمەن بون ئەمەش لەسنورو چوارچێوەی دەولەتی عوسمانیدا بۆزیاتر شێواندنی بارودۆخەکەو تاوانبارکردنی نەتەوەی کورد، ئەوەی گرنگە بۆمێژوو ئەوە بوترێ لەسالأنی جەنگی یەکەمدا دەوڵەتی عوسمانی لەژێرفەرمان و سیاسەتی سێکوچکەی دیکتاتۆری ئیتحادوتەرەقی بووکە(جەمال پاشاو ئەنوەرپاشاو تەلعەت پاشا)بوون ئەمانە خاوەن دەسەلأت و خاوەن بڕیاربوون تەواوی فەرمانەکان لەلایەن ئەوانەوە دەردەچوو،ئەمانە باوەڕیان بەپێکەوە ژیانی نەتەوەکانی ناو دەوڵەت نەبورلەهەوڵی پاکتاو کردنیان بوون،بۆیە لەو ماوەیەدا ئیتیحادیەکان کوشتارێکی ترسناکیان لەکورد و ئەرمەن کرد ئەمەش گوزارشتێك بوو لەماهیەت و فراوانخوازی و ڕەگەزپەرستی بزووتنەوەی تورانیزم، چونکە ئەوان باوەڕیان

بەهەردوو نەخشەی پانتورکیزم و پانتورانیزم بوو,ئامانج لەنەخشەی یەکەم بەتورك کردنی هەموومیللەتی غەیرە تورك بووکەزۆربەی دانیشتوانی دەوڵەتی پێك دەهێنا,

وەئامانج لەنەخشەی دووەم کۆکردنەوەی هەموو میللەتی تورانی بوو لەچوارچێوەی دەوڵەتێکی تورکی فراوان کەلەبەغازی بسفۆرەوە دەستی پێدەکردو دەگەشتە ئاسیای ناوەڕاست,بەڵام لەبەرامبەر ئەمەدا گەلی ئەرمەنیان بەلەمپەرو ڕێگر دەزانی بۆ گەشتن بەو خەونەیان,چونکە بەپێگە جوگرافیەکەی تورکانی ئامۆزای تورانیەکانی دانیشتوانی ئازەربایجانی ڕوسیاوتورکستانیان جیا دەکردەوە,وەلەو پێناوەشدا هەمو ڕێگەوشێوازێکی نامرۆڤانەو کوشت و بڕیان دەگرتەبەر,

ئەمەلەلایەك و لەلایەکی تر سیاسەتیەکی تریان بەکار دەهێنا ئەویش هەستی ئاینی بووئەمەش بۆبزواندنی هەستی ئاینی کورد بوو,بەلام لەهەمان کاتدا ئیتیحادیەکان عەلمانی بون و باوەڕیان بەئاین نەبوو ,لەلایەکی تر لەو ئان و ساتەدا سوڵتان بەناو خۆی بەپارێزەر و خەلیفەی ئیسلام دەزانی و بانگەوازی ئاینی دەکرد بۆنەتەوەکانی ناو دەوڵەت, بەلام لەهەمان کاتیشدا لەگەڵ ئەڵمانیای غەیرە ئیسلام دەستی تێکەڵ کردبوو ئەمەسیاسەتی سوڵتان بوو دژی ئەرمەنی مەسیحی کەچی دۆست و هاوپەیانی ئەڵمانی مەسیحیش بوو ئەمەیە سیاسەتی چەواشەکاری سوڵتان بەناو خەلیفە,لەڕاستیدا ئەمە دوورە لەواقعی ئیسلام,

لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك کەس وای بۆ دەچن کەکورد بەهۆی سیاسەتی کوێرانەی ئاینی دژی ئەرمەنەکان بوە, بەلام ڕاستی مەسەلەکە ئەوەیە بەدرێژی مێژوو تائەمرۆش کورد کێشەی ئاینی لەگەڵ هیچ نەتەوەیەك نەبوە و بوونی ئەو

هەمووە ئاین و ئاینزایە لەکوردستان و پێکەوەژیان لەگەڵیاندا ڕاستیەکی بەڵگە نەویستە,سوڵتان و سەرانی تورك لەم سیاسەتەیان زیرەك بوون کەوتنە فەتوادەرکردن,بۆیە هەرلەسەرەتای شەڕەوە دیسان تورکەکان کۆمەڵکوژی و ماڵوێرانیەکی تریان بەسەر ئەرمەنەکاندا هێنایەوە,تەنانەت لەڕۆژی ١٩١٥/٤/٢٤فەتوایەکیان دەرکرد کەلەسەر کورد و تورك پێویستە غەزای ئەرمەن کوشتن دەست پێبکەن و لەمایسی هەمان ساڵدا حکومەت فەرمانی دەرکرد ئەرمەنەکان لەسەر سنوردەربکەن لەو سەرو بەندەدا (ئەنوەرپاشا) سودی لەو هەل و بارودۆخە وەرگرت تا بەوتەی خۆی (مەسەلەی ئەرمەن بۆهەتاهەتای لەتورکیادا چارەسەربکات و ئەو کێشەیەش بنەبڕبکات)کەئەویش ڕەشەکوژی ئەرمەنەکان بوو بەشێوەیەك هیچ ئاسەواریان نەمێنێ ئەمەش بەڵگەیەکە کەخودی ئەنوەرپاشا خاوەن بڕیارە کەیەکێکە لەسێکوچکەی دیکتاتۆریەت نەك کوردەکان,

لەماوەی شەڕی یەکەمی جیهانیدا دەوڵەتی عوسمانی توشی چەندین شکستی یەك لەدوای یەك بویەوەلەبەرەکانی شەڕدا,بۆیە هەریەك لەئەنوەر پاشاو تەلعەت پاشا هەوڵیان دەدا تاوان و تاوانبار و هۆکاری ئەو شکستەیان بدۆزنەوە وەکەسیش لەو ڕۆژەدا وەك ئەرمەن بۆ ئەو مەسەلەیە دەستی نەدەدا بۆیە ئەنوەر بڕیاریدا تەواوی ئەرمەنەکانی تورکیا لەناو بەرێ بەوشێوەیە کوشتارێکی دروستکرد تاوانەکانی(سوڵتان عبدالحمید) لەو بارەیەوە هیچ نەبوو! !سەرە ڕای ئەوەش هەستا بە بەردان و ئازاد کردنی زیندانیەکان و مەرجی ئازاد بونیانی کردبوو بە کوشتنی ئەرمەن و لەناو بردنیان,لەلایەکی تر بۆ تاوانبارکردن و سوککردنی کورد هەستا پیاوکوژ و تاوانبارەکانی خۆیان جل و بەرگی کوردی لەبەردەکردن و دەیان ناردنە سەر ئەرمەنەکان بەجۆرێك کەبەشێوەیەکی

وەحشی گەری و دڕندانە قەتڵ و عامی ئەرمەنیان دەکرد و لەهەموو لایەك بڵاویان دەکردەوە کەوا کوردەکان پەلاماری ئەرمەنەکانیان داوە و کوشتاریان لێکردوون،بەوشێوەیە ناوی کوردی بێتاوانیان زڕاندوە ئەمەیە سیاسەتی شەیتانی تورك و تاوانی نێومێژووی ڕەشیان،ئەمەیە تێکدانی ڕاستیە مێژووییەکان و هەندێك لەمێژوونوسەکان دیماگۆجیانە(ساویلکە) شوێن ئەو سیاسەتە شومە کەوتوون کە دوورە لەڕاستیەوە لەوەوە خوێندنەوە بۆ کورد و مێژووەکەی دەکات، جگە لەو سیاسەتە ناڕەوایانە سەرانی تورك بۆلەناو بردنی ئەرمەن چەندین بڕیار و بروسکەی جۆراو جۆریان دەردەکرد لەوانەش بەنمونە بروسکەیەکی (تەلعەت پاشا)یە دەینێرێت بۆ حاکمی حەلەب و دەڵێت(بەرلە ئێستا پێتان ڕاگەیەنراوە کەوا بەپێی فەرمانی جەمعیەت بڕیار دراوە کەبەیەکجاری ئەو ئەرمەنانە لەناو ببرێت کەلەتورکیا دەژین،ئەوانەی دژی ئەم بڕیارەن ناتوانن لەسەرکاری خۆیان بمێنن،هەرچەندە ئەو هەنگاوانە توند و تیژبن بەڵام بەهیچ شێوەیەك گوێ مەدەنە تەمەن و ژن و پیاو و ویژدان)ئەمەناوەڕۆکی سیاسەتی تورکەو تەنانەت دژی ویژدانیشن! !

لەئەنجامی ئە سیاسەتەی تورك کەبەپێی ڕاپۆرتێکی ئینگلیز لەتشرینی یەکەمی ساڵی ١٩١٦ناردبوی بۆ پەرلەمانی وڵاتەکەی نوسرابوو(لە دوو ملیۆن ئەرمەنی دانیشتوی تورکیا ١/٣یان کوژراون و ١/٣یان ئاوارەو دەربەدەر بوون)،تەنانەت ڕۆژنامە نوسی ڕووسی لەو بارەیەوە دەنوسێت(لەشاری وان نەکەسی زیندووی تیا ماوە نەخانووی بەپێچوە ماوە،لەشاری بەتلیس لە١٨هەزار ئەرمەنی تەنیا ٢٠٠تا٤٠٠ ژن و منداڵ ڕزگاریان بوو،وەلەشاری موش و ئەو سێ گوندەی دەورو بەری کە ٢٥هەزار ئەرمەنی لێدەژیا پاش ڕەشەکوژیەکان تاکەکەسێکی لێدەرنەچوو! !) ئەمەیە سیاسەتی جینۆساید و پاکتاوی ڕەگەزی

تـــورك کەبـــەو کارانـــەیان لاپـــەڕەکانی مێـــژووی خۆیـــان پـــێ ڕەش و شەرمەزارکرد,لەڕاستیدا لەمپەڕ بۆ ئەو پـەڕی مێـژووی کـورد بگـەڕێ سیاسـەت و کارێکی هاوشێوە و قێزەونی وا بـەدی ناکـەی ئیـدی کامەیـە کوشـتاری ئەرمـەن بەدەستی کوردی بێ دەوڵەت و بێ کیانی سیاسی و خاك دابەشکراو,

وەلەبروسکەیەکی تری وەزیری نـاوخۆ (تەلعـەت پاشـا) دەڵێـت(ئەرمەنـەکانی ولایەتی ڕۆژهەلأت بەنهێنی بکوژن)کەچی خۆشیان ئـەو ڕاسـتیانە بـاش دەزانـن, بەلأم تائەمرۆش سەرانی تورك دانی پێدا نانێن و تورکی لێ بێبەری دەکەن,لەگەڵ ئەو هەموو ماڵوێرانی و ڕەشەکوژیەی سەرانی تورك و دەوڵەتی عوسمانی بەسەر نەتـەوەی ئەرمـەنیان دا هێنـا کەچـی پاکانـە بۆخۆیـان دەکـەن و تـاوانی ئەوکوشتارانە دەخەنەئەستۆی کـورد,ئەمـەش بۆئـەوەی پـەردەی ڕەش و تاریك بەسـەر بەسـەر کوردەکـان بـدەن و بەچـەتەو ڕێگـر لەقـەڵەمیان بـدەن,لەلایـەکی ترئابڕووی بزووتنەوەی ڕزگاری خوازی کورد بەرن و لەکەداری بکەن,وەلەلایـەکی تریش ئەمە بەهانەیەکیش بێت کەپەلاماری کوردەکانی پێبدەن,تەنانەت (تەلعەت پاشـا)پاکانـە بۆخـۆی دەکـات و تـاوانی کوشـتارەکە دەخاتەئەسـتۆی خـودی ئەرمەنەکان چونکە یامەتی ڕوسیایان داوە و دەڵێت: کلێسەکانیان جگـە لەچـەك و تەقەمەنی هیچی تـری تیانـەبوە,بـەلأم ئـەی تـاوانی ڕاگوێزان و کـورد کوشـتن دەخاتە ئەستۆی کێ! لەکاتێکدا هاوئاین و هاو مەزهەبی خۆیان بون,بەلأم پـەتی درۆ کورتەو مێژوو حاکمێکی بەویژدانەو تاوانباران لەمەحکەمەی مێـژوو ڕزگاریـان نابێت و مێژوو ڕەحم بەکەس ناکات,

جگە لەوەش (جەمال پاشا) تاوانی کوشـتارەکە دەخاتـە ئەسـتۆی ڕوسـەکان چونکە هانی ئەرمـەنیان داوە دژی تورکـەکان,ئەمانـەبرووبیانوی پوچـن و ناکاتـە ئـەوەی نەتەوەیـەك بـەژن و منداڵـەوە جینۆسـایدکەیت خۆنەوانـە نەلەبـەرەی

شەڕدابون و نەلەناو سوپای ڕوس ئەمە واقعی مێژووە,بەلاّم ئەی ماڵوێرانی و ڕاگواستنی کوردەکان چی؟! سەرە ڕای ئەوەی ئیتیحادیەکان ئەو کارەساتەیان بەسەر ئەرمەن هێنا بڕیاریان دا ئەوەی بەئەرمەنیان کردوە بەکوردیشی بکەن,

بۆیە دەستیان کرد بەڕاگواستن و ئاوارەکردنی کوردەکان ئەمەش بەمەرجێك ژمارەی ئەو کوردە ئاوارانە لەهەر شارێکی تورکدا ژمارەیان لە٥٪ زیاتر نەبێت لەڕاستیدا ئەمە سیاسەتی تەتریك و تواندنەوەی کوردە لەبۆتەی نەتەوەی تورکدا, لەئەنجامی ئەوەدا نزیکەی ٥٠٠کورد گیانیان لەدەست داو ٧٠٠هەزارکوردیش بەرەو ڕۆژئاوای ئەنادۆڵ ڕاگوێزران ئەمانە بەدەم ڕێگەو برسیەتی وماندویەتی و سەختی ڕێگا لەناو چون و بەشێکی تریان پێش ئەوەی بگەنە شوێنی دیاری کراو کوشتنیان,هەرلەو بارەیەوە (د.عبدالعزیزیامولکی) دەنوسێت:(تابڕانەوەی شەڕی یەکەمی جیهانی زیاتر لە٧٠٠هەزار کوردی تورکیا مردن و لەناو بران)ئەمانە ڕاستی سیایەتی تورکەو چاویان بەرای نادات ڕاستیەکان ببینن,

سەرباری ئەوەی کوردەکان وەك ئەرمەنەکان توشی کارەسات و ماڵوێرانی سیاسەتی ڕەگەزپەرستی تورك بون ,بەلاّم لەو قۆناغەشداو لەگەرمەی شەڕیشد برا ئەرمەنەکانیان لەیاد نەکردوە بەپێی توانا یارمەتی ئەرمەنیان داوە تەنانەت ئەو ئەرمەنانەی لەڕێگەی دیرۆزەوە پەنایان بردوەتە بەر کوردە یەزیدیەکان ئەوانیش پاراستونیان و نەیان هێشتوە تورکەکان سزایان بدەن و لەناویان بەرن,

لەلایەکی تر (عبدالعزیز یامولکی)دەنوسێت:(بێگومان ئەو ئەرمەنانەی لەئەنادۆڵ مابونەوە لەشمشێری تورکان ڕزگاریان بوو بەبێ خۆهەڵکێشان سێ لەچواریان ئەوانە بون کورد ڕزگاری کردبوون یان شاردبونیەوە) بەهەمان شێوە (د.بلەج شێرکۆ) دەنوسێت (خۆشبەختانە ئەمڕۆ لەکۆڕەکاندا ساغ بوەتەوە

کەلەسالآنی جەنگی گشتیدا و لەکاتی کوشتاری ئەرمەندا کوردەکان بەوەی داڵدەی ٥٠هەزار ئەرمەنیان داوە و نەیان هێشتوە دەستی تورکانیان پێ بگات کارێکی دۆستانەو بێ وێنەیان ئەنجام داوە بەتایبەت خودی ئەرمەنەکان دان بەو ڕاستیەدا دەنێن) وەلەساڵی ١٩١٥دا کەسایەتیەکی وەك (ئەحمەدبەگ) بویە سایەو پەنای ئەرمەنەکان و گەلێکی لەمردن ڕزگارکرد,وّەلەنامەیەکی تایبەتیدا ئەرمەنەکانی گوندی (خانسۆ)باسی ئەوەیان کردوە کەچۆن کوردەکانی هۆزی (محمدئاغا)بەرەنگاری سەرباز و جەندرمەی میری بونەتەوە ڕێگەیان نەداوە ئەرمەنەکان بگوازرێنەوە ,هەرلەونامەیەدا نوسراوە هۆزەکە خۆیان بەدەست برسێتیەوە دەیان ناڵاند کەچی دواپارچەنانیان لەگەڵ ئەرمەنەکان دەکرد بەدوو بەشەوە و یارمەتیان دەدان,

لێرەشدا دەمەوێت بەڵگەیەکی ڕاست و دروستی ئەرمەنەکان بهێنمەوە کەبەکێك لەپیاوە ئاینیەکانی ئەرمەن بەناوی (گریگۆریۆس پەلاکیان) بەهەمان شێوە داکۆکی زۆری کردوە لەکورد و دەیسەلمێنێت کەکورد ڕۆڵی نەبوە لەکارەسات و کوشتاری ئەرمەنەکان نمونەش دێنێتەوە لەکتێبەکەیدا بەناوی (ئەرمەنەکان و کۆمەڵکوژی و تاراوگە)باس لەو ڕوداوە دەکات لەنزیك ئەنقەرە ڕویداوە و دەڵێت: کوردی لێ نەبووە,

بەمەش نەك نوسەرو مێژوونوسە ئەرمەنیەکان بەڵکو پیاوە ئاینیەکانیشیان بێتاوانی کورد لەکوشتاری ئەرمەندا دەسەلمێنن و تەواوی کوشتار و ماڵوێرانیەکانی ئەرمەن دەخەنەئەستۆی تورك و سەرانی ئیتیحادیەکان بۆیە دەبێت بەرپرسیاریەتی مێژوویی بخرێتە سەر تورك نەك کوردەکان,چونکە ئەوان ویستویان دەستی بەخوێن سوربوی ئەرمەن کوژی خۆیان بەسەر نەتەوەی کورد بسون لەگەڵ ئەوەشدا هەرئەوان خاوەن دەوڵەت و دامودەزگاوسوپاوهێز و

بڕیـــاربوون نـــەك کـــوردی بەشمەینـــەت و بێماڵوحـــاڵ و بـــێ ســـوپا وبـــێ دەســـەلات.لەڕاســـتیدا ئەمـــە ســـیمای هـــەموو دەســـەلاتێکی خوێنمـــژە بـــۆ پەردەپۆشکردنی کارە قێزەونەکانی خۆی تەواوی کارەخرەپەکانی خۆی دەخاتە ئەستۆی نەتەوە ژێردەستەکانی خۆی بۆ بێتاوانی خۆی

سەردەمی تۆڵەی ئەرمەن و لەناوبردنی جینۆسایدکەرانیان

زۆرگرنگە لێرەدا ئەوە بۆ مێژووبخرێتە ڕوو یان ئەکرێت وەك بەڵگەیەکی گرنگ و وەك جـوابێکی پـۆلاین و کـۆنکرێتی بـەکاربهێنرێت,کـەدەڵێم پـۆلاین چـونکە هەتائێستا زۆر کەس و لایەن و زۆر مێژووتوس و زۆر فەریکـە نوسـەر پێیـان وایـە کـورد جینۆســایدی ئەرمــەنی کــردوە و کوردیــان بــەوناوەوە ناســاندوە یــان بۆهەرمەبەســتێك بێــت ڕاســتیەکانیان شــاردوەتەوە,بــەلام وەك دەڵــێن ڕاســتی لەنێوئاگریشدابێت ناسوتێ,جگەلەوەش ئەمەسەردەمێکە دەتونین بەئاشکراو بـێ ترس ڕاستیەمێژووییەکان وەك خۆی بوترێ و بنوسرێت, لێرەدا سـەیر نیـە ئەمـە بوترێ چونکە لای مێژوونوسی ڕاستگۆ و بەویـژدان گەردیلـەو وردیلـە ڕاسـتیەکان ون نابن لەبەرئەوە ئەوانە ڕۆحیەتی مێژووی و نوسینی مێژوویيان هەیـە بەچـاوی واقعی بۆ ڕوداوەکان دەچن وخوێندنـەوەی بۆدەکـەن, زۆر پـێم خۆشـبوو منـیش ئەم ڕاستیە بڵێم چونکە دەمێکە سەلماندنی ئەم ڕاستیە ئاواتی منەو دەمێك بـوو لەمێشکمدا دەهات و دەچوو,بەلام سوپاس بۆخودا پاش ئـەوەی توێژینەوەیـەکم لەسەرکرد گەشتمە ڕاستیەکان,منیش حەزدەکەم ئەو ڕاسـتیانە وەك خـۆی بـاس کـەم بۆئـەوەی بتـوانین هەمیـشە دەمکوتی ناحـەزانی کـوردی پـێ بدەینـەوە و شەرمەزاریان کەین,

ئەمرۆش ئێمە نەدەوڵەت و نەکیانێکی سیاسی زۆر بەهێزمان هەیە تابتوانین بەهێز یان بەفشاردروستکردن ئەو گومانانە لەنێو بەرین،بەلام ئەوەی مایەی خۆشحاڵیمانە ئەمڕۆ چەکی دەستی ئێمەی کورد تەنیا قەڵەمی دەستمانە بۆیە دەتوانین زۆر ڕاشکاوانە و بێ ترس تەواوی خڵتەو بوختان و گومانە پیسەکان لەسەر مێژووی خۆمان لابەرین و مێژوویەکی بێ هەڵەو پەڵە تۆمار بکەین،وەپێویستە جوابی تەواوی بەناو مێژوونوس ونوسەرە گومان چیەکان بدەینەوە و بڵێین: گەر ئێوە بێ بەڵگە کورد بەجینۆسایدکردنی ئەرمەن ناو دەبەن؟ ئەی بۆچی ئەرمەنەکان تۆڵەی ئەو جینۆسایدەیان لەکورد نەکردەوە و نەهاتن چەندکەسایەتیەکی ناوداری کورد لەنێوبەرن؟ خۆ ئەوان تۆڵەی خۆیان لەجینۆسایدکەرانیان کردەوە و حەقی مەعنەوی خۆیان کردەوە و ئەوەی کردبویانە ئامانج بۆتۆڵە لەنێویان برد چ لەدەرەوە و چ لەناوەوە, خۆئەوانە تورك بون و دوڵەتیان هەبوو،بەلام کوردی بێ دوڵەت و دابەشکراو زۆر نزیکن لەئەرمەن وەدەیان توانی بەئاسانی لەکوردەکان بکوژن بەو ناوەی کەئێوە دەڵێن جینۆسایدکردن،بەلام دەڵێم ئەی بۆکورد و بەرپرسانی کوردیان تیرۆر نەکرد؟بۆتۆڵەیان لەکورد نەکردەوەو؟ ئەمەڕاستیەکانە چونکە کورد بێ بەری بوە لەکوشتاری ئەرمەن و جینۆسایدکردنیان وەك لەبەشەکانی پێشوو تر ڕونمان کردەوە,

لێرەوە دەمەوێ ئەوە بڵێم ئەرمەنەکان وێڕای کوژرانی سەدان هەزار ئەرمەن و ئاوارەو ڕاگواستنیان بەلام هەوڵیاندا تۆڵەی خۆیان بکەنەوە و ڕووی جینۆسایدکەرانیان ڕەشکەن و بیان خەنەنێو زبڵدانی ڕەشی مێژوو ،بۆهەتاهەتای مرۆڤایەتی ڤێزیان لێبکاتەوە نەفرەتیان لێبکەن و شەرمەزاری نێولاپەڕەکانی مێژوویان کەن،وەك پێشینان دەڵێن {قەرز کۆن دەبێت و نافەتێت}

جینۆسایدکەرانی ئەرمەنیش باجی ئەو قەرزەیان دەدەن وەك دواتر ڕوون دەبێتەوە, دوبەدوای تەواو بونی جەنگ سەردەمێك هاتە ئاراوە دەتوانم ئەو حەقە بەخۆم بدەم و بەسەردەمی{تۆڵەسەندنەوەی ئەرمەنەکان}ناوزەندی بکەم, ئەوە بوو دوای کۆتایی هاتنی کۆمەڵکوژی و ڕوخانی ئیمپراتۆری عوسمانی و هەڵهاتبی سەرانی سێکوچکەی دیکتاتۆریەت و دامەزراندنی کۆماری تورکیا,

ئەو ئەرمەنانەی کەلەگۆشەو کەناری دنیادا پەرت و بڵاو بوبونەوەبەدەست تورکان,بەتایبەت ئەو ئەرمەنانەی لەمەرگی مسۆگەر ڕزگاریان بوبوو کەوتنە هەوڵی تۆڵە سەندنەوە لەو کەس و بەرپرسانەی کەلەکوشتار و جینۆسایدکردنی ئەرمەندا دەستیان هەبوو لەناویان بردن و تیرۆریان کردن, هەرلەو واقیعەشدا ئەرکی تۆڵە سەندنەوە کەوتەئەستۆی خودی نیشتمان پەروەرانی ئەرمەن کەلەسالانی{١٩٢٠_١٩٢١}بەوپەڕی فیداکاری و قارەمانی چاونەترسی سەرانی حکومەتی خوێن ڕێژی ئاژاوەگێڕی ئیتیحادی تورکی فاشستیان تیرۆرکرد,

بۆیە لەناو ئەوانەش سەرۆك وەزیرانی ئازەربایجان بوو لەساڵی ١٩٢٠بەدەستی (ئارام یەرگانیان)تیرۆرکراوهەرلەهەمان ساڵدا(عەباس بیگۆف)لەکوشتاری ئەرمەندا پێگەی پلەدووی هەبوو بەدەستی (یەرگان)تیرۆرکرا,دوای ئەوەش کەسێکی ترکەدەستی تۆڵەی پێگەشت شەرمەزاری نێومێژوو بوو (تەلعەت پاشا)بوو کەلەکۆمەڵکوژیەکەدا پلە یەکی هەبو هەموونەو فەرمانانەی ئەودەریدەکردن بۆکۆمەڵکوژی ئەرمەن هێشتا ماون, دوابەدوای ڕوخانی دەوڵەتی عوسمانی تەلعەت ڕۆشتە بەرلین و لەوێدا بەنهێنی دەژیا ئەمیش دەستی تۆڵەی پێگەشت و بەدەست کەسایەتیەکی ئەرمەنی تیرۆر کرا بەناوی(سوغوفۆن تەهلیریان)کەئەویش لەسەردەمی کۆمەڵکوژیەکەدا برینداربوبوو,تەهلیریان دەڵێت(کاتێك بەهۆش خۆم هاتمەوە چەند هەنگاوێك

لەولامەوەبوك و دایك و براو خوشكەكانم لەخوێندا نقوم بوبون)وە خۆیشی بەزەحمەتێکی زۆر لەگۆڕستانی بێگۆڕی ئەرمەن ڕزگاری بوبوو,دواتر بەجلی تورکی و بەناوی نەخوازراو دەژیا بەڵام پاشماوەك گەشتە ئەڵمان ولەوێدا بەدوای جینۆسایدکەرانی ئەرمەندا دەگەڕا و بەتایبەتیش تەلعەت کەلەوێ بوو,پاش دۆزینەوەی ماڵەکەی و لەڕۆژی ٢١/ئاداری١٩٢١گەشتە تەلعەت و دەڵێت:بەناوی خۆی بانگم کردوکاتێ ئاوڕی لێدامەوەو پێم وت (گۆڕهەڵکەنی پیس دواساتی تەمەنت هاتوە)هەرلەوێدا تیرۆری کردو تۆڵەی مەعنەوی خۆی کردەوەو دوابەدوای ئەوە خۆی تەسلیمی دادگاکردو دواتر دادگای لەسەرکراو لەداگا پرسیار لەتەهلیریان کرا کەبکوژی تەلعەت بوو:ئایا ئەوانەی ئەرمەنیان کوشت و تەقەیان لێکردن کورد بون؟ ئەویش دەڵێت: نەخێر, پاشان لێی دەپرسن:جلەکانیان کوردی بوو؟ پێیان دەڵێت:نەخێر, لەڕاستیدا ئەمەش ئەوە دەردەخات کەدادگا ویستویەتی بەهەرشێوەیەك بێت مەسەلەکەو کۆمەڵکوژیەکە لەسەرکورد ئیسپات بکات بەڵام وەڵام دانەوەکەی تەهلیریان بەنەخێر بەڵگەیەکی باشە لەبێتاوان دەرچونی کورد لەو مەسەلەیەدا وە بێبەری بەەنی کورد لەو کۆمەڵکوژیدا,

سەرەڕای ئەوانەش یەکێکی ترلەجەلادەکانی کۆمەڵکوژی ئەرمەن کەدەستی تۆڵەی پێگەشت (سەعیدحیلمی پاشا)بوو ئەمەیەکێك بوولەهاوکارە نزیکەکانی تەلعەت پاشا کە هەڵهاتبوو بۆ ئیتالیا و لەڕۆما دەژیا ئەمەبەدەست لاوێکی ڕاکردوی ئەرمەنی بەناوی (ئەرشاویز شیرگیان)تیرۆرکرا کەلەتورکیاوە ڕۆشت بۆ ئیتالیا و بەدوای ئەوداگەڕاو لەڕۆژی ٦ی کانونی یەکەمی ١٩٢١ دۆزییەوە تیرۆری کرد, جگەلەوەش شۆڕشگێڕانی ئەرمەن حوکمی کوشتنیان بۆ (د.بەهائەدین پاشا)دەرکرد کەڕۆڵێکی گەورەی هەبوو لەکوشتاری ئەرمەنەکاندا ئەوە بو

لەساڵی ١٩٢٢لە ئێربیلی بەهەمان شێوەی ئەوانیش تیرۆرکرا,وەدواتریش کەسێکی تر کەتۆڵەیان لێکردەوە و لەناویان بردئەویش {ئەنوەرپاشا}ی وەزیری جەنگ و پێشەوای خەیاڵی تورکیای مەزن کەیەکێك بوو لەونەژاد پەرستانەی تورکیای لاو بۆدروست کردنی تورکیای مەزن لەگەڵ کۆمەلێك سەرباز سەردانی تورکستانی کرد تائەو ناوچەیەش بکاتە بەشێك لەقەڵەمڕەوی عوسمانی و(تورکیای مەزن) بەلآم خۆشبەختانە پێش ئەوەی نەخشە خەیاڵیەکەی جێ بەجێ بکات دەستی تۆڵە یەخەی گرت و دوو ئەرمەنی قارەمان بەناوەکانی(پەترۆس تریبۆغوسیان و ئەرتاش گورگیان)تیرۆریان کردو ڕەوانەی دۆزەخی هەتاهەتاییان کرد,یەکێکی تر لەو کەسانەی کەدەستی تۆڵەی پێگەشت (بەهبودخان جوانشیر)ی وەزیری ناوخۆی ئازەربایجان بوو کەلەکۆمەڵکوژی ئەرمەندا دەستی بالآی هەبوو لە١٩ی تەمموزی ١٩٢١ لەئەستەمبوڵ بەدەستی (میساك تورلاکیان)تیرۆرکرا,کاری ئەرمەنکوژی تەلعەت و ئەنوەر و جەمال پاشا وای لەکەسایەتیەکی وەك (لۆردبرایس)کردکە بە(پیاو کوژی بێشەرم) ناویان ببات,بۆیە حەقی خۆی بوو ئەمانە تۆڵەیان لێبکرێتەوە چونکە ئەوانە بەلەناوبردنی ئەرمەن و سڕینەوەیان قەناعەتیان دەکرد و دڵیان ئاوی دەخواردەوە.

لەڕاستیدا کوژرانی ئەو ناپاك و خوێن ڕێژو ڕەگەزپەرستانە بەدەستی ئەرمەنەکان هەرچەندە ناکاتە تۆڵەسەندنەوەی تەواوی ئەرمەنەکان و ساڕێژبونی برینەکانیان, بەلآم ئەوەی گرنگە ئەوان بەدەستی خۆیان تۆڵەیان لەناحەزو خوێن ڕێژانیان کردەوەو شەرمەزاری نێو مێژوو و کۆمەڵگەلی مرۆڤایەتیان کردن و ڕەوانەی نێو زبڵدانی مێژوویان کردن,ئەمەش هەر هیچ نەبێت تاڕادەیەکی باش خەمەکانی سەرشانی ئەرمەنی سوك و ساڕێژ کرد,ئەمەش چارەنوسی هەموو

مرۆڤێکی دیکتاتۆر زاڵمی نێو مێژووی مرۆڤایەتیەو وەك وتراوە پەتی زوڵم و ستەم لەئەستوریدا دەبچڕێت, لەڕاستیدا ئەمە وەڵامی ئەو هەموو پرسیارانەیە کەدەڵێن کێ بەرپرسیارە لەکوشتاری ئەرمەن؟یان کوردەکان بەرپرسیار بون لەکوشتاری ئەرمەن؟ بەڵام ئەی بۆچی ئەرمەنەکان و پارتی داشناکی ئەرمەنی تۆڵەیان لەکورد نەکردەوە و چەند ناودارێکی کوردیان لەناو نەبرد و تیرۆریان نەکرد وەك ئەنوەر و تەلعەت و جەمال......؟!!! بەڵام لەڕاستیدا تیری ژەهراوی ئەم جۆرە پرسیارانەی ئەوان هەرگیز ناتوانێت پەیوەندی دۆستانەی کورد و ئەرمەن و خۆری ڕوناکی نێوانیان کۆتای پێ بهێنێت,وەلەهەمووشی گرنگتر دوابەدوای جەنگی یەکەم قۆناغێکی نوێتر لەپەیوەندی کورد و ئەرمەن دەست پێدەکات, ئەمەش خاڵێکی زۆر گرنگ و پربایەخە چونکە ئەگەر کورد دەستی هەبوایە لەکوشتاری ئەرمەنەن ئەوا ئەرمەنەکان هەرگیز ئامادەنەدەبون پەیمانی دۆستایەتیان لەگەڵ ببەستن و دەستی برایەتی بخەنە نێودەستی کورد و درێژە بەکاروانی پەیوەندیەکانیان بدەن,

ڕۆڵی شەریف پاشالەبەهێزکردنەوەی پەیوەندی کورد و ئەرمەن وسیاسەتی تورکیای کەمالی لەهەمبەر ئەو دوو نەتەوەیە

دوابەدوای جەنگی یەکەمی جیهانی و سەرکەوتنی هاوپەیمانان و کۆتای هاتنی جەنگ بەپێی ئاگربەستی {مۆدرۆس}لەڕۆژی ۱۹۱۹\۱۰\۳۰هاوپەیمانان بەڵێنیان بەهەموو گەلە ژێردەستەکانی دەوڵەتی عوسمانی دا کەڕزگاریان دەکەن و داهاتویان دیاری دەکەن و لەزوڵم وزۆری عوسمانیەکان ڕزگاریان دەکەن ,هەرلەو سەروبەندەدا {ولسن}ی سەرۆکی ئەمریکا ڕایگەیاند کەپێویستە هەموو گەلانی ژێردەستەی دەوڵەتی عوسمانی{ مافی چارەی خۆنوسین }وەرگرن,لەناو

ئەوانەشدا هەردوو گەلی کورد و ئەرمەنی ستەم دیدەی دەستی تورك, ئەم گەلانەش زۆردڵخۆش بوون بەو بڕیارە,بۆیە بۆباشترکردنی ئەو بارودۆخەگەشتن بەمەبەستەکانی خۆیان بڕیاردرا بەبەستنی کۆنگرەیەك ئەوە بوو لەڕۆژی ١٨\١\١٩١٩کۆنگرەی{ئاشتی} لەپاریس بەسترا ئەوەش بەسەرپەرشتی ولآتانی سەرکەوتوو لەسەروو هەموشیانەوە { ولسنی} سەرۆکی ئەمریکا و {کلیمەنسۆ}ی سەرۆك وەزیانی فەرەنسا و {لویدجۆرج}ی سەرۆك وەزیرانی بەریتانیا,سەرە ڕای ئەوەش نزیکەی {١٧} وەفد بەشداریان تێدا کرد,ئەوەی گرنگە لێرەدا بوترێ ئەوەیە لەم کۆنگرەیەدا هێندە بەرژەوەندی زلهێزەکان ڕەچاوکرا هێندە گرنگی بەلایەنەکانی ترنەدرا....!!

لەو سەروەختەشدا گەلانی ژێردەستەی ناوچەکەش بەهیوای بەدەست هێنانی ئازادی و مافی چارەی خۆنوسین و پێکهێنانی دەوڵەتی سەربەخۆبوون,بۆیە شەڕی یەکەمی جیهانی و شکستی دەوڵەتی عوسمانی هەلێکی گونجاوی بۆ ڕزگاربونی نەتەوە ژێردەستەکانی ئەو ئیمپراتۆرە هێنایە ئاراوە لەسەروو هەموشیانەوە هەردوو نەتەوەی کورد و ئەرمەنی ژێردەستە کەدروستبونی دەوڵەت ئاواتی هەمیشەی و لەمێژینەیان بوو, لەو کۆنگرەیەدا دوشانی ئەرمەنی بەشداربوون کەبریتی بوون یەکێکیان بەسەرۆکایەتی(ئاوادیس ئاوهانیان)ی نوێنەری پارتی تاشناق و کۆماری ئەرمەنی بوو کەدوای کشانەوەی ڕوسیا سەربەخۆیی ڕاگەیاندبوو,شاندی دووەمیان بەسەرۆکایەتی (بوغس نۆبارپاشا)بوو نوێنەرایەتی ئەرمینیای ڕۆژئاوای دەکرد واتە ئەو پارچە ئەرمینیایەی دەکەوتەنێو خاکی تورکیاوە.

ئەوەبوو لەوبارودۆخەدا ڕۆشنبیران و خاوەن ڕاکان و پیاوماقوڵان و چەندین کۆمەڵەی کوردی هەوڵی بەستنی ئەو کۆنگرەیان بیست {شەریف پاشا}یان

وەك نوێنەری خۆیان هەڵبژارد بۆبەشداریکردن و بەدەست هێنانی مافە ڕەواکانی کورد,ئەوەی شایانی هەڵوەستە لەسەرکردنە لەوسەردەمەدا کورد دەوڵەتێکی نەبوو تابەڕەسمی بەشداری بکات لەو کۆنگرەیەدا,لەوکاتەشدا شەریف پاشا لەپاریس بوو داوای لێکرا بکەوێتە گفتوگۆ لەگەڵ بەرپرسانی کۆنگرە بۆسەندنەوەی مافی کورد و بەهێزکردنی پەیوەندی لەگەڵ ئەرمەن, ئەوەبوو شەریف پاشا وەك سیاسەتمەدارێك خۆی گەیاندە کۆمەڵەکانی ئەرمەن بۆگفتوگۆلەگەڵیاندا بۆلابردنی ئەو ناکۆکیەی کەناحەزان بۆیان هەڵواسیبوون,لەڕاستیدا بۆچارەسەرکردنی کێشەوئاریشەدەسکردەکانی دوژمن، پێشووتر شەریف پاشا لەگەڵ{بوغزنۆبارپاشا}ی سەرۆکی وەفدی ئەرمەن لەکانونی یەکەمی ساڵی ١٩١٨لەپاریس پەیمانێکیان مۆرکرد ئەمەش زیاتر بۆ ئەوە بوو تارێگەبگرن لەدەست تێوەردانی لایەنەکانی تر لەکێشە بەدرۆ هەڵواسراوەکان و زیاتر زەقنەکردنەوەی ئەوکێشانە,

لەلایەکی تر بۆ لەناوبردنی ئەو هەوڵەی درابوو بۆ دروستکردنی دەوڵەتی ئەرمەنی لەسەرخاکی کوردستان بەهاوکاری زلهێزەکان و وەباسیش لەوە کرابوو کەتورکەکان ڕۆڵی خراپیان بینیبوو لەئاڵۆزکردنی پەیەوەندیەکانی کورد و ئەرمەن و قەلاچۆکردن و لەناوبردنی هەریەك لەکورد و ئەرمەن,بۆیە هەرلەو سەردەمەشدا سەرۆکی وەفدی ئەرمەن{ بوغزنۆبارپاشا}لەمانگی تەمموزی ساڵی ١٩١٨ئەوەی ڕاگیاندبوو کە{سوڵتان عبدالحمید} و تورك بەرپرسیارن لەکوشت و بڕەکانی ئەرمەن ئەمەلەلایەك و لەلایەکی تریش لەکۆنگرەی ئاشتی دا دیسان تورکەکان هەوڵی ئەوەیان دەدا نێوانی کورد و ئەرمەن تێك بدەنەوە و بیاندەن بەگژیەکدا و لەهەمان کاتدا ئەوان لەسەر ئەو سیاسەتەی خۆیان بەردەوام بوون,

لەڕاستیدا خەباتی سیاسی و دیبلۆماسی شەریف پاشا لەو قۆناغەدا زۆرقورس و گران بوو چونکەکەش و سیاسەت و بەرژەوەندی زلهێزەکانی ئەوسەردەم لەگەڵ خواستە نەتەوەییەکانی کورد پێک نەدەهاتەوە,بەلام تارادەیەك بۆئەرمەن باشتربوو بۆدامەزراندنی دەوڵەتی ئەرمەنی چونکەتارادەیەك وڵاتانی ڕۆژئاوا لەگەڵیان بوون,تەنانەت لەو سەردەمەشدا ئەرمەنەکان بەهاندان و سیاسەتی زلهێزەکان داوای دوڵەتی خۆیان دەکرد ئەوەش زیاتر ناوچە کوردیەکانی{ئەرزەڕۆم و وان و خەرپوت و ئازەربایجان و دیاربەکر}ی دەگرتەوە بەلام ئەم جۆرە سیاسەتەو ئەم شێوازە داواکارییە کورد و نوێنەرەکەی دلگرانکردبوو, بۆیە هەوڵێکی زۆر درا ئەو داوایە لەمێشکی ئەرمەنەکان بسڕنەوە چونکە ئەوە لەبەرژەوەندی کورد و ئەرمەندا نیە ئەمە فیتی دوژمنی هەردوولایانە,

ئەوەش لەئەستۆی کەسێکی بەتوانای وەك شەریف پاشابوو تاهەوڵبدات ئەو پلانە گلاوە دەسکردە لەمێشکی ئەرمەن دەرکات,هەربۆیە لەڕۆژی ١٩١٩\١٢\٢٠ڕێکەتنێکی دووقۆڵی لەنێوان نوێنەری کورد شەریف پاشا و نوێنەری ئەرمەن بوغزنوباریاشا مۆرکرا و وەجێگری سەرۆك کۆماری ئەرمینیا {د.م.ئۆهانجانیان}وەك چاودێر لەو دانیشتنەدا بەشدار بوو,لەواقیعدا ئەمەیەکەم جار بوو کەلەنێوان هەردوو میللەتی کورد و ئەرمەن بەلگەنامەیەکی هاوپەیمانی ئیمزاکرا,ئەوەشی گرنگ بوو لەم یاداشتەدا هەردوو شاندەکە بەسەرۆکی کۆنگرەیان ڕاگەیاندبوو کەلەنێوان کورد و ئەرمەندا هیچ جۆرە کێشەو گیروگرفت و ئاژاوشەیەك لەئارادا نیەو ئەوەشی بمێنێتەوە سەبارەت بەدیاری کردنی سنورەکانی نێوان کوردستان و ئەرمینیا دواتر بۆخۆیان چارەسەری دەکەن

,لەمەوە دەگەینە ئەو ڕاستیەی کەهەردوولا هەستیان بەمەترسی ناحەزان و دوژمنانیان کردبوو کەدەست بخەنەکارەکانیان و ئاژاوەیەکیان بۆدروست کەن,

ئەم پەیمانەش بۆئەوە بوو کە کێشەلەنێوان کورد و ئەرمەن دروست نەبێت و شەریف پاشا لەگەڵ نوێنەری ئەرمەنەکان کۆبویەوە و پاش ئەم کۆبونەوەیەش نوێنەری ئەرمەنەکان لەدروستکردنی ئەو دەوڵەتە پەشیمان بویەوە و داواکاریەکی هاوبەشیان لەگەڵ کورد بەرز کردەوە بۆکۆنگرەی ئاشتی,لەڕاستیدا ئەوە بوارێکی گرنگی بۆ دۆستایەتی و هاوکاری نێوان کورد و ئەرمەن دروستکرد,ئەوەی گرنگەبوترێ ئەوەیە ئەو بەیانەی ئەو دوونوێنەرە هاوبەشە ئاراستەی کۆنگرەیان کرد دەنگو سەدایەکی باشی لەوناوەوەی کوردستان و ئەرمینیا و لەناو کۆنگرە و لەسەر کاربەدەستان و حکومەتی تورکیاش هەبوو وە دەسەڵاتدارانی تورك پێی حەپەسان تێیدا هاتبوو(ئێمە بەیەکەوە بەرێکەوتنێکی تەواوەوە داوا لەکۆنگرەی ئاشتی دەکەین بەپێی بنەماکانی نەتەوایەتی مافی سەربەخۆیی بەئەرمینیایی یەککگرتوو و کوردستانێکی سەربەخۆ بدەن),حەپەسانەکەی تورکیش بۆ ئەوەبوو چونکە لەمێژبوو زۆر بەخراپی و بەشێوەیەکی هەڵواسراو باس لەخراپی پەیوەندی ئەو دوونەتەوە هاوستەم لێکراوە کرا بوو, وە هەرگیز چاوەڕوان شتێکی لەو جۆرەنەبوون وابەئاسانی کورد و ئەرمەن پێك بێنەوە پێکەوە بەهاوبەشی داوای مافەڕەواکانی خۆیان بکەن,لەگەڵ ئەوەی شەریف پاشا ڕۆڵێکی بەرچاوی هەبوو لەچارەسەرکردنی کێشەهەڵواسراوەکان و بوختانە نارەواکانی نێوان ئەو دوونەتەوەیە.

بەڵام دیسان نەهامەتی کورد دەستی پێکرد و ئەوانەی ئەم کۆنگرەیەیان بەڕێوە دەبرد دانیان نەنا بەوەی کەشەریف پاشا نوێنەری کوردەو وەئەو یاداشتانەی ئەو دەیگەیاندە کۆنگرە کاریگەریەکی وایان نەبوو,چونکە ئەمەش

بەهۆی سیاسەتی ئەوان لەلایەك و لەیەکی تریش پاڵپشتیەکی نێودەوڵەتی بەهێزی نەبوو ئەمانەو چەندان فاکتەری تر بویە هۆی ئەوەی شەریف پاشالەرۆژی ١٩٢٠\٤\٢٧دەست لەکاری نوێنەری بکێشیتەوە,بەلام شۆرسواری کورد جارێکی تر ویژدانی قبولی نەکرد لەپێنا مافەڕەواکانی میللەتەکەی تێ نەکۆشێ و ئەوئەرکە لەئەستۆ نەگرێ بۆیە دیسان لەرۆژی ١٩٢٠\٥\١١نوێنەری کورد جەنەراڵ شەریف پاشا سکالآنامەیەکی بەناوی کورد ئاراستەی کۆنگرەی ئاشتی کرد و هەمیشە لەخەمی نەتەوەکی بوو,بەلأم باروذۆخ بەوشێوەیە مایەوە تابەستنی پەیماننامەی سیڤەر.

ئەوەبوو لەو سەروەختەشدا هێزە سەرکەوتەوەکانی شەڕ پەیماننامەی سیڤەریان ئیمزاکرد,ئەمەش لەرۆژی ١٩٢٠\٨\١٠لەلایەن چواردە دەولەتەوە بەسترا ولە١٣ بەش و ٤٣٣ مادەشی لە خۆدەگرت, وەلەوێدا کێشەی کورد پانتاییەکی باشی وەرگرتبوو،ئەوەی گرنگە لەم پەیمانەشدا نوێنەرانی کورد و ئەرمەن بەشداریان کرد و تاڕدەیەك گوێ لەم نوێنەرانە گیرابوو,لەواقعیدا ئەم پەیمانە تەنیا مەرەکەبی سەرکاغەزبوو,بەلأم تارادەیەك رێژەی بەرژەوەندی پێکهاتە ئەتنیکیەکان ڕەچاوکرابوو,چەند مادەیەکی سیڤەر بۆنەتەوەکانی کورد و ئەرمەن تەرخان کرابوو,بەلأم بەتەواوی خواست و ئاوات و بەرژەوەندی ئەو دوو نەتەوەیەی نەهێنابەدی,چونکە وەك دەڵێن{پەیماننامەی سیڤەر بە مردووی لەدایك بوو}بەلأم لەچوارچێوەی ئەم پەیمانە مردووەدا دوو دەوڵەتی نیمچە سەربەخۆی کورد و ئەرمەنی دیاری کرابوو,

ئەوەی تایبەت بوو بەکورد لەمادەکانی {٦٤,٦٣,٦٢}پێك هاتبوو, ئەوەشی تایبەت بوو بەنەتەوەی ئەرمەن لەمادەکانی {٩٣,٩٢,٩١,٩٠,٨٩,٨٨}پێك هاتبوو, ناکرێت لێرەدا بەوردی ناوەڕۆکی مادەکان بخرێتە ڕوو,بەلأم دەکرێت

بڵێم ئەم مادانە بەشێوەیەکی مردوو لەنێو پەیمانە مردوەکەدا ناوهێنرابوون و وەك لاشەیەکی مردوو خرابوونە ڕوو، لەوەشدا ئەتاتورك ڕۆڵێکی بەرچاو و دیاری هەبوو، چونکەئەوان دژی هەموو ئامانج و ئاواتێکی ئەم دوو نەتەوەیە بوون،بەمەش سیڤەر نەیتوانی ئومێدەکانی گەلانی ژێردەستی عوسمانیەکان بهێنێتەدی و لەزوڵم و ستەم ڕزگاریان بکات و ئاشنایان بکات بەدەوڵەتی سەربەخۆی خۆیان.

بەو شێوەیە سیاسەت و هەڵی تورکیای فاشست بەردەوام بوو لەسیاسەتی خرپی خۆی بەرمبەر هەریەك لەکورد و ئەرمەن و هەوڵدان بۆسڕینەوەی نەتەوەی و دژایەتی کردنی کەلتورو فەرهەنگ و زمان ومێژووی ئەم دوونەتەوەیە و درستکردنی کۆسپ و لەمپەر لەڕێگەی سەرنەگرتنی پەیمانی سیڤەر، بۆیە سەرئەنجام بەیەکجاری پەیمانی سیڤەریان خستە نێو ئەرشیفی مێژوو و خەون ئاواتەکانی ئەو دوونەتەوە ستەم لێکراوەیان لەگۆڕنا، وەدواتریش پەیمانی {لۆزان}یان لە٢٢\تەمموز١٩٢٣ بەدوو قۆناغ هێنایەجێگەی،ئەمەش بویە هۆی بەهێزبون و دارشتنی بناغەی دەوڵەتی تورکی کەمالی و دواترکۆتای هێنان بەخەلافەتی عوسمانی، بەم شێوەیە دەوڵەتی تورکی عەلمانی کردە ئەمری واقیع و ئەرمینیای ڕۆژئاوای لەسەر جوگرافیا سڕیەوە و لەلایەکی تر لەسەرجەستەی ماند و شەکەتی کورد پایەکانی خۆیان بەهێزکرد، تەنانەت کەمالیە نەتەوەپەرستەکان و شۆڤێنیەکان هەر لەسەرەتای گرتنە دەستی دەسەلأتی سیاسی و سەربازی خۆیان،یەکەم ئامانجیان هەڵوەشاندنەوەی پەیماننامەی سیڤەر بوو وەلەمەشدا سەرکەوتووبون و پەیماننامەی سیڤەریان بەمردووی خستەنێوگۆڕی هەتاهەتای، سەرە ڕای ئەوەش تورکیای کەمالی هەرگیز ڕازی نەبوو دان بەبنەمای نەتەوایەتی ئەو دوو نەتەوەدابنێت،بەلأم خۆشبەختانە دوای

ئـەو کۆنگرەیـە خـەباتی سیاسـی و سـەربازی کـورد و ئەرمـەن بـەردەوام بـوو زۆرجاریش هاوکاری و هەماهەنگی لەنێوانیان دروست دەبوو.

لەسەروو ئەو سیاسەتە خراپانەی ئەتاتورك لەهەمبەر کورد وئەرمەن پەیڕەوی دەکرد هێشتا تروسکای هاوسۆزی و هاوکـاری کـورد و ئەرمـەن هەربـەردەوام بوو,تەنانەت لەسەردەمی کۆماری تورکیادا قۆنـاغێکی تـری پەیوەنـدی دۆسـتانە بەشـێوەیەکی ڕەسمـی تـرو تونـدوتۆڵتر هاتەکایـەوە, ئـەوەبوو کەشۆڕشـەکەی {شـێخ سـەعید} سـەری هەڵـدا دژی سیاسـەتی تـورك و کـەمالیزم و هەڵوێستەخراپەکەیان لەو شۆڕشەشدا ئەرمەنـەکان دیسانەوە هاوکـاری کـورد و شۆڕشـەکەیان کـردەوە بەمـەش دیـسان لاپەڕەیـەکی پڕشـانازیان بۆخۆیـان تۆمارکرد,بەڵام سەرئەنجام کەمالیـەکان ئـەو شۆڕشـەیان سـەرکوتکرد و کەوتنـە وێزەی کورد و ئەرمەن و ڕاوەدوونانیان,ئەوەی گرنگە لێرەدا بۆ دیـرۆك بـوترێ و جێگەی شانازیمان بێت ئەو هەوڵ و ماندوو بونەی کەسایەتی کورد شەریف پاشا بوو کەلەناو نازو نیعمەتی خۆیدا کوردی لەیاد نەکرد و بەتەنگ کێشەی کوردەوە بـوو لەپێناوەشـدا مانـدووبونی زۆری چەشـت,بۆیـە نابێـت ئێمـەی کـورد ئـەو کەسـایەتیە کـورد پـەروەرەمان لەیادبـچێت, ئـەوەی گرنـە لێـرەوە لـەم قۆناغـە بەدواوە سەردەمێکی تر لەهاوکاری و هاوکۆمەکی و هاوسۆزی لـەنێوان کـورد و ئەرمـەن دەسـت پێدەکاتـەوە, ئەمـەش لەسـەردەمی کۆمەڵـەی {خۆیبـون} کەدەچێتە چوارچێوەی پەیمانێکی دۆستایەتی و ستراتیژی.

دوستایەتی و پەیوەندی ستراتیژی كورد و ئەرمەن لە كۆمەڵەی خۆیبوندا

ئەگەر پەیوەندیەكانی پێشووی نێوان كورد و ئەرمەن پەیوەندیەكی خۆرسك بووبن یاخود سەرئەنجامی دۆخێكی تایبەتی بوبێت ئەوا پەیوەندیەكانیان لەسەرەتای سەدەی بیستەم و لەگەڵ گەلاڵە بوونی بزووتنەوەی سیاسی كوردی و بزووتنەوەی سیاسی ئەرمەنی كە ڕۆژ لەدوای ڕۆژ بەرەوپێشچوونی بەخۆیەوە دەبینی بۆیە پەیوەندیەكی سیاسی بتەو و ستراتیژی لەنێوان پارت و ڕێخراوەكانی كورد وئەرمەنی،لەنێو ئەم پەیوەندیە دیارانەدا پەیوەندیە دۆستانەكەی نێوان پارتی تاشناقستیۆن و پارتی یەكێتی شۆڕشگێڕی ئەرمەنی و پارتی خۆیبونی كوردی بوو كەلەدوای شۆڕشی شێخ سەعیدی پیران دروست بوبوو.

دوابەدوای سەركوت كردنی شۆڕشی {شێخ سەعیدی پیران}لەساڵی ١٩٢٥و لەسێدارەدانیان لەڕۆژی ٣٠\حوزەیرانی ١٩٢٥, لەپایزی هەمان ساڵدا لەخارپێت {٤٠٠}نیشتیمان پەروەری كوردیان لەسێدارە داو دواتریش لەناوچەیەكی سەربەبینگولیش {١٠٠}هاولاتی دیكەی كوردیان لەسێدارە داو هەڵیان واسین, تەنانەت لەو ڕۆژگارەشدا ڕۆژنامەی {وەقت}ی توركی دەنوسێت{چیتر پرسی كورد لەئارادا نەماوە},

جگەلەوەش توركە كەمالیەكان بەشێوازێكی زۆر توند و تیژو و دڕندانە لەدژی تاكەكانی كورد وئەرمەن هەڵسوكەوتیان دەكرد هەر لەو سەرو بەندەدا شێخ سەعید پێشبینی ئەوەی دەكرد توركەكان هەوڵی بلاوبوونەوەی نائارامی و پشێوی دەدەن بۆ ئەوەی ناكۆكی بكەوێتە نێوان كورد و ئەرمەنەكان بەلام خۆشبەختانە پێچەوانەی خواستی توركەكان ئەرمەنەكان هاوكاری شێخیان دەكرد بۆ دامەزراندنی كوردستانێكی سەربەخۆ,تەنانەت لەكاتی شۆڕشەكەی

شێخ دا باشی پەیوەندی کورد و ئەرمەن بوون بەشاهید بۆ ئەو ڕۆژگارە،ئەرمەنەکان لەو ڕاپەڕینەدا بەشداریان کرد،بۆیە هەر لەسەرەتاوە شێخ سەعید فەرمانی بۆ هەموو لایەك دەرکرد کەبەهیچ شێوەیەك دەست درێژی نەکەنە سەر ماڵ و مۆڵکی ئەرمەنەکان چونکە شێخ هەستی بەوەکردبوو کە تورکەکان نیازیانە درزێك بخەنە دۆستایەتی کورد و ئەرمەنەوە،بۆ ئەو مەبەسە ئاگاداری بەهەموو کوردێکداکە(هەرکەسێك دەست درێژی بکاتە سەر ئەرمەنەکان ڕووبەڕووی توندترین سزا دەبێتەوە)ئەم فەرمانەی شێخ دەنگ و سەدایەکی باشی دایەوە لەنێوەندە کوردیەکاندا،بەڵام تورکەکان کەتنە بڵاوکردنەوە ئەو سیاسەتەی خۆیان بۆ شێواندنی ڕاستیەکان و دژایەتی کورد و ئەرمەن. وەبەهۆی ئەو سیاسەتەڕەگەزپەرستیەی تورکەوە ژمارەیەکی زۆر لەئەرمەن کۆچیان کرد و خاکی خۆیان بەجێ هێشت،تەنانەت ژمارەی ئەو ئەرمەنە کۆچکردوانەی تورکیا لەنێوان ساڵانی{١٩٢١_١٩٢٥}گەشتە{٥٥٠٠٠}هەزارکەس،بەهۆی ئەم سیاسەتە خراپەی تورکەکەمالیەکان هەریەك لەکورد وئەرمەن ناچاربوون ڕێگەی هەڵهاتن بگرنەبەر،ئەوەبوو بەشێك لەڕوناکبیران و پیاوانی سیاسی کورد لەتورکیا هەڵهاتن و ڕویان کردە ناوچەقەڵەمڕەویەکانی فەرەنسا{سوریا و لوبنان} و قەڵەمڕەوی ئینگلیز{عێراق}لەوێدا خۆیان گرتەوە،بەهەمان شێوەش ئەرمەنەکان لەترسی گیانی خۆیان هەڵهاتبوونە ئەو نێوچانە،لەوکاتەدا ئەرمەنەکۆچکردوەکان و کوردەکان لەسوریا تازە پێکەوە دەژیان لەچوارچێوەی پەیوەندیەکی گەرم و گوڕداوەنزیکبونەوەیەکی باشتر لەنێوانیان هاتەئاراوە, دەمەوێ بۆدیرۆك ئەوە بڵێم ئەو سیاسەتە خراپەی تورکی فاشیست لەبەرامبەر هەریەك لەکورد و ئەرمەن پیادەی دەکرد سەرلەنوێ پەیوەندی ئەودوو نەتەوەیەی نوێ دەکردەوە و گیانی برایەتی بەهێز دەکردن و وای لێکردن سەرلەنوێ بەدوای پەیوەندیەکی باشترو

بەهێزتردا بگەڕێن, لەڕاستیدا هەڵهاتنی هەریەك لەکورد و ئەرمەن بۆئەو ناوچانە بوارێکی باشتری بەو دوو نەتەوەیەدا تادەروازەیەکی نوێتر و باشتر لەپەیوەندی لەدەرەوەی خاك و نیشتیمانی خۆیان بکەنەوە,ئەوەبوو{ ئەسکەندەر بەگ}پەیوەندی خۆی لەگەڵ ئەرمەن پێشخست لەسوریا و لوبنان و سەرلەنوێ پەیوەندیەکی باشتری ڕێکخستەوە,لەوسەرو بەندەدا بەهۆی سیاسەتی مەغۆل ئاسای تورکەوە نیشتیمانپەروەرانی کورد خۆیان ئامادەکرد بۆبەستنی کۆنگرەیەکی بەهێز,بۆیە بەنهێنی و ئاشکرا کۆڕو کوبونەوەیان ڕێکدەخست و سەرئەنجام گەشتنە ئەو باوەڕەی کەهەنگاوی یەکەمیان بنیاتنانی پارتێکی سەرەکی سیاسی کوردستانی بێت,ئەوەیان بۆڕوون بویەوە ئەگەر بەدەست و برد شتێك نەکەن ئەوا تورکەفاشیەکان کوردیش بەدەردی ئەرمەنەکان دەبەن,لەم کارەشدا ڕۆشنبیرێکی وەك(مەمدوح سەلیم) ڕۆڵێکی سەرەکی دەگێرا لەم نزیك بوونەوەیەدا چونکە دۆستایەتی و پەیوەندیەکی باش و فراوانی هەبوو لەگەڵ کەسایەتیەکانی ئەرمەندا پارتی داشناکی ئەرمەنی بەهەوڵومانەبوو بوونی ئەم دەزانن و دەست خۆشی لێدەکەن و لێرەوە گفتوگۆ و دانیشتن دەستی پێکرد، دای کۆبوونەوەی سەرانی کۆمەڵە کوردیەکان بڕیاریاندا کۆنگرەیەکی گشتی ببەسترێ بەناوی (کۆنگرەی نەتەوایەتی کوردی) بەهۆی ئەم پەیوەندیەی نێوان مەمدوح سەلیم و پارتی داشناکەوە لەلوبنان توانرا کۆنگرەیەکی نەتەوایەتی کوردی لەماڵی (واهان پاپازیان) لەشاری بمحدون لەلوبنان لەساڵی ۱۹۲۷ ببەسترێ دای گفتوگۆ و دانیشتن توانرا بڕیار لەسەر دامەزراندی کۆمەڵەی خۆیبوون بدەن، ئەوەبوو لەڕۆژی ۱۹۲۷\۱۰\۵کۆنگرەی دامەزراندن دەستی پێکرد لەهاوینەهەواری {بمحدون}لەلوبنان,لەم کۆنگرەیەدا ژمارەیەك لەئەفسەر و کەسایەتی ناودار و هەندێك سەرۆك خێڵ و عەشیرەت بەتایبەت ئاوارەبوەکان

لەکۆنگرەیـەدا بەشـداربوون,لـەوەش گـرنگتر سـەرانی چـوارکۆمەڵەی کـوردی ئامادەبوون هەمویان بریاردەدەن خۆیـان هەڵوەشـێننەوە و لەچوارچێوەی یـەك رێکخراودا واتە{خۆیبون}یەك بگرنەوە.

سەرئەنجام کۆمەڵەی خۆیبون دامەزرا,وەخۆیبـون لەیەکـەم کۆنگرەی خۆیـدا چەند بریارێکی گرنگی دا کەتێیـدا ئاماژەبەگـەلی ئەرمـەن دەکات ئـەو بریـارەش لەشەش مادەپێك هاتبوو وە لەمادەی چوارەمدا دان بەهەموومافـەکانی ئەرمەنـدا دەنێت دەڵێت{پەسەندکردنی هـەموو ئـەو شـتانەی کەپەیوەنـدیان بەئەرمەنـەوە هەیە لەرووی ئازادی و بیروباوەڕ و پەسەندکردنی جیاوازی و تێپەرکردنی ناکۆکی تـایفی و پتـەو کردنـی دۆسـتایەتیان}ئەمـەش خـاڵێکی گـرنگ و پربایەخـە بۆئەرمەنەکان,بەم جۆرە سەرلەبەری کونگرەکە گیـانی برایـەتی کـورد و ئەرمـەن لـەخۆدەگرێت,لەراسـتیدا دامەزرانـدنی ئـەو کۆمەڵەیـە لـەو سـەردەمەدا بەوەرچەرخانێکی دیار لەمێژووی رێکخراوە سیاسیەکانی کورد ئەژمار دەکرێـت و بایەخێکی گرنگ و دیاری هـەبوو لەمێـژووی کـورددا,لـەو واقعیـەدا سـەرکردایەتی خۆیبـون هـەوڵی ئـەوەی دەدا پەیوەندیـەکانی کـورد وئەرمـەن بـەهێزبکات و پێشنیاری ئەوی کـرد کەهـەردوو گـەلی برای کـورد و ئـەرمـەن ناخۆشـی و روداوە تراژیدیەکانی رابردوولەیاد کەن و لاپەرەیەکی تازە لـەهاوکاری و لەیـەك گەشـتن لەنێوانیان بکەنەوە.

ئەمـەش بویـەهۆی ئـەوەی ئـەودوو نەتەوەیـە ناکۆکیـە هەڵواسـراوەکانیان لەیادکەن و لەسەر بنەمای نوێ لاپەرەیەکی پر شانازی و دۆستایەتی و هاوکـاری بکەنەوە,لەوسەرو بەنـدەدا پـارتی داشـناك هـەوڵی ئـەوەی دا لەگـەڵ کوردەکـان خەباتێکی رزگاری هاوبەش دەست پێبکـات, لـەو سەروبەندەدا پەیوەندیـەکی دیاروبەهێز لەنێوان پارتی تاشناکی ئەرمەنی کۆمەڵەی خۆیبـونی کـوردی دەنگـی

هەبوو کە دوای شۆڕشی شێخ سەعید دروست بوو ئەم پەیوەندیە دۆستانەش لەئەنجامی کۆمەڵێك دانیشت و بەیەك گەشتنی نوێنەری کورد وئەرمەن بوو لەکوردستان و تاراوگە هاتەبوون.

لەبەر ئەوە لەدامەزراندنی خۆیبوندا دا ئەو پەڕی هاوکاری و هەماهەنگیان نیشاندا, وە سەر ئەنجام خۆیبون ئارەزوو مەندی ئەوە بوو کەهاوپەیمانیەك لەگەڵ پارتی داشناکی ئەرەمەنی ببەستێت,ئەوەبوو لەساڵی ١٩٢٧واتە هەمان ساڵ خۆیبونی تیا دامەزرا هەردوو پارتی داشناکی ئەرمەنی و خۆیبون پرۆتۆکۆلێکی هاوکاریان مۆرکرد,ئەمەش بەئامادەبونی چەندین کەسایەتی کورد وەك{عەلی ڕەزا و مستەفاشاهین بەگ و جەلادەت بەدرخان و حاجۆ ئاغا و ئەمین ئاغا وکەریم ڕۆستەم و مەمدوح سەلیم و شوکری سەکبان} و وەئەرمەنەکانیش بەئامادەبونی {واهان پاپازیان } بەشداریان کرد, ئەمەش نوێنەرو بەرپرسی پارتی داشناکی ئەرمەنی بوو,لەم پەیمانەدا ئاماژە بەخواستە هاوبەشەکان و سەربەخۆی سیاسی و خواستەنەتەوەییەکانیان کرابوو,لەپێناو دابینکردنی بەرژەوەنیەکانی هەردوو گەلی ئاری و وەپێوستیشە پەیوەندی برایانە بێتەئاراوە,ئەم پەیمانەی نێوان ئەو دوو نەتەوەیە لە١٩ مادە پێکهاتبوو, لەمادەکانیشدا زیاتر گوزارشت لەهاوکاری و سەربەخۆی و یارمەتی هاوبەش دەکات و تەنانەت لەمادەی پێنجەمدا پارتی شۆڕشگێری ئەرمەنی بەڵێن دەدات کەدامودەزگاکانی خۆی لەئەمریکاو ئەوروپابخاتە خزمەت ناساندنی دۆزی کورد و پوچەڵکردنەوەی پروپاگەندەی تورکی کەمالی دژی کورد,

وەلەمادەی شەشەمدا داشناك بەڵێن دەدات لەڕووی دارای یەوە یارمەتی خۆیبون بدات و لەمادەی دەیەمدا پارتی ناوبراو بەڵێن دەدات لەچالاکیەسەربازیەکاندا لەڕووی ئازوقەو جبەخانەوە هاوکاری خۆیبون

بکات,جگەلەوانەش لەمادەی پانزەیەمدا باس لەوە کراوە ئەگەر هەرناکۆکیەك لەنێوانیان هاتەئاراوە ئەوا دەبێت بەگفتوگۆچارەسەری بکەن و نابێت لەچوارچێوەی ئەو پەیمانە دەرچن,ئەمەش ناوەرۆکی هەندێك لەمادەکانی پەیمانەکەبوو,لەڕاستیدا دەبێت بۆ مێژوو ئەوەبڵێم پەیمانی نێوان داشناك و خۆیبون بەوەرچەرخانێکی نوێتر لەپەیوەندیەکانی کورد و ئەرمەن لەقەڵەم دەدرێت,پێشتر لەقۆناغی یەکەمدا پەیوەندی رەسمی یان خۆرسك دەستی پێکرد بەلأم لەقۆناغی دووەمدا بەهۆی ئەم پەیمانەوە پەیوەندی هەردوو نەتەوە بەئاراستەی پەیمانی ستراتیژیدا رۆشت سەرەرای ئەوانەش هەرچەندە خۆیبون لەلایەن کوردەکانەوە پێك هاتبوو بەلأم یارمەتی دانی ئەرمەنەکانیش بۆ هاوکاری کردن لەگەڵ کوردەکان لەچالاکیەکانی خۆیبوندا ئەمەکارێکی زۆر گرنگ و پربایەخ بوو,وەرۆڵێکی زۆرباشیان هەبوو بۆ ئەوەی خۆیبون بتوانێت پەیوەندی بەزۆر شوێنی جیهانەوە بکات,بەتایبەت لەگەڵ کوردە ئاوارەکانی ئەمریکاوفەرەنسادا,بەم شێوەیە کوردەکان توانیان لەرێگەی ئەرمەنەکانەوە دەروازەیەکی دیبلۆماسی و گرنگ بەرووی خۆیاندا بکەنەوە چ لەدەرەوە و چ لەناوەوە,ئەوەبوو {سورەیابەدرخان} لەگەڵ{گریگۆر ڤارتانیان}کەرابەرێکی چالاکی ئەرمەنی بوو,چونە ولأتەیەکگرتوەکانی ئەمریکاو وەلەگەڵیدا چوەتە لەندەن و رۆما و ئەسینا و پاریس.

هەرلەو رێگەیەشەوە ئەرمەنەکانی ولأتەیەکگرتوەکان یارمەتی و پیتاکەکانی خۆیان دەگەیاندە خۆیبون ,سەیر لەوەدا بوو کوردەکان کەژمارەیان لە{١٠_١٥}هەزارکەس دەبوو سالأنە پەنجا تا شەست هەزار دۆلاریان کۆدەکردەوەو بەو پەرەی کورت بینیەوە دەیان دایە کەمال ئەتاتورك پێدەچێت ئەمەش بەهۆی نەبوونی وشیاری ە هەستی نەتەوەی بوبێت,

بەلآم خۆشبەختانە لەرێگەی سورەیا و ڤارتانیان بەهەوڵوماندوبونی ئەوان ئەو کوردانەیان ڕازی و وشیارکردەوە کە ئەو برە پارەیە پێشکەش بەخۆیبون بکەن ئەوانیش بەمە ڕازی بوون،لێرەوە کورد توانی جارێکی دی هاوکاری و دۆستایەتی ئەرمەنی لەسەر بنەمای بەرژەوەندی هاوبەشی هەردوو نەتەوە بەدەست بهێنێتەوە ،ئەرمەنەکانیش لەناوەندی نێوان خۆیبون و وڵاتاندا ڕۆڵێکی دیاری هەبوو تەنانەت ڕۆژنامەگەری ئەرمەنی هەنگاوێکی گەورەی هاویشت لەوڵاتانی ئەمریکا و ئەورووپادا ئەوترسەیان خستە ڕوو کەلەتورکیا ڕووبەڕووی نەتەوەی کورد دەبێتەوە ئەمەش خاڵێکی جەوهەری و گرنگە کە ئەرمەنەکان سەرەڕای ئێش و ئازار و جەستەی برینداری خۆیان کەچی لەو قۆناغەشدا ئێش و ئازاری کوردیان لەیاد نەکردبوو وەبەتەنگ خەمی کوردەوە بوون.

هەرلەو ڕوانگەیەشەوە زنار سلوپی دەڵێت{لەو ڕۆژانەدا کورد پێویستی زۆری بەهاوکاری و دۆستایەتی ئەرمەن هەبوو چونکە کورد وەك ئەرمەن ئەو توانایەی نەبوو دەنگی بێزاری خۆی و باسی شۆڕش و ئامانجەکانی بگەیەنێتە وڵاتان} ، لەلایەکی تر نابێت ئەوەشمان لەیاد بچێت پارتی داشناك کەپشتیوانی لەخیبون دەکرد لەبەر ئەوەبوو ئەوان لەتورکیادا نەیان دەتوانی بەتەنیا هیچ جۆرە جوڵانەوەیەك بکەن و وەدەیان ویست سوود لەڕاپەڕینی کوردان وەرگرن دژی حکومەتی دیکتاتۆری تورکی کەمالی کەبەدوژمنی سەرسەختی هەردوولایان دەزانین،لەمەوە ئەوەمان بۆڕوون دەبێتەوە کەهەردوو نەتەوەی کورد و ئەرمەن لەڕۆژە سەخت و دژوارەکانیشدا هەرپێویستیان بەیەك بوەو هاوکاری یەکتریان کردوە.

بەم شێوەیە ڕێبەرانی تازەی خۆیبون دێنە سەر ئەوەی کەهەموو بەدحاڵی و ساردوسڕیەکی نێوان ئەم دوونەتەوەیە بەیەکجارەکی حەل و فەسڵ کراوە و

شتێکی وا لـەئارادا نـەماوە شـایەنی باسـکردن بێـت,بێگومـان ئـەم هاوکـاری و پێکـەوە ژیـان و دۆسـتایەتیە لـەنێوان ئـەم دوو نەتەوەیـە بەشـێوەیەکی زینـدو کاریگەر هەتا نسکۆی شۆڕش و تەنانـەت دوای شۆڕشیش هەربـەردەوام بـوە,وە کاتێك شـۆڕش دەسـتی پێکـرد ئەرمەنـەکان لەسـەر هاوکـاری و یارمـەتی خۆیـان بەردەوام بوون, بەتایبەتی ئەرمەنـەکان لەتـەوریز کارخانەیـەکی بـچوکی چـەك و فیشەکی سەربازیان ڕێکخست و بە بـەردەوامی فیـشەك جبەخانـەیان دەنـارد بۆ فیداکارانی چیای ئاگری و هاوکۆمـەکی شۆڕشـگێڕانیان دەکـرد ئـەوە بـۆ هـەموو لایـەك ڕوون بویـەوە بەهەلگرسـانی شۆڕشـی ئـاگری ئـەوە بویـە خـاڵێکی وەرچـەرخان لەپەیوەندیـەکانی کـورد و ئەرمـەن جگـە لـەوەش پـارتی داشـناکی ئەرمەنی لەشۆڕشی ئاگری بەشداریەکی تـەواوی هـەبوو تەنانـەت (ڕۆبـێن پاشـا) سەرکردەیەکی تاشناکی بوو لەهەوڵی بەدەست هێنانی پشتوانی بەریتانا و ئێران بوو بـۆ کوردەکانی تورکیـا لەهـەوڵی پەیداکرنی چـەك و تفـاقی ئێرانـی بـوو بـۆ کوردەکـان, تەنانـەت دوای شکـستی شۆڕشـی ئـاگری لەسـاڵی ١٩٣٠داشـناك لـــەکۆنگرەی {سۆسیالیـست ئینتەرناسـیۆناڵ}دا بەشـدار بـوو کەلــەڕۆژی ٣٠\ئـابی١٩٣٠لەسویـسرا بـەڕێوە چـووڕلەڕاسـتیدا بـەپێی داواکـاری داشـناك لـەو کۆنگرەیەدا مادەیەکی کۆنگرەکە بـاس لەکوشـتاری کـورد دەکـات کـە بەدەسـت تورکــەکان کــراوە,وە وتــراوە تورکــەکان دەیانــەوێت ئــەوەی بەســەر ئەرمەنیانداهێناوە بەهـەمان شـێوە بەسەرکوردیشدا بهێنن, ئەمەیـە هەڵوێـستی جـوامێرانی ئەرمــەنی بــرای کــورد کەلــەدەرەوەش لەخــەم و ئــازاری کــوردا بوون,لەگەڵ هەموو ئەوانەشدا دوای شکستی شۆڕشـەکە ئەرمەنـەکان بـەوەفابون وپابەندبوون بەوپەیمانەوە وپشتی کوردیان بەرنەداو درێژەیان بەهاوکاریـەکانیان دەدا,هەرئەمــەش وای لەکەسـایەتیەکی وەك زنـار سـلوپی کردبێـت{بەڕاسـتی

ئەرمەنەکان پابەندبوون بەبەڵێنەکەیان و چی کەوتە ئەستۆیان دریغیان نەکرد،تەنانەت لەچاپکراوەکانیشیاندا بەرگریان لەپرسی کورد دەکرد}

سەرئەنجام پەیماننامەی نێوان ئەم دوو نەتەوەیە گرنگی و بایەخی مێژووی خۆی هەبوو،گرنگیەکەشی لەوەدا بوو کەتائەو سەردەمەش هەندێك ئەرمەنی توندڕەو هەبوون پروپاگەندەیان لەدژی کورد دەکرد،بەڵام دوابەدوای ئەم پەیمانە ئەرمەنەکان بەیەکجاری بڕیاردەدەن کەبەهەمووشێوەیەك واز لەوپروپاگەندەکانیان لەدژی کورد بێنن و وەبەدەم کێشەی کوردەوەبن ئەمەلەلایەك و لەلایەکی تریش ئەم پەیمانە لەئاستی دەرەوە ناوەوەش گرنگی مێژووی هەبوو،لەڕووی ناوەوە هەردوولا بەتەواوی کەوتنە هاوکاری یەك و لەپێناو دابین کردنی بەرژەوەندیەهاوبەشەکان تێکۆشان و بەتەواوی چارەسەری کێشەو ئاریشە هەڵواسراوەکانیان کرد و لاپەڕەیەکی پرشنگداری پرشانازیان بۆ هەردوو نەتەوە تۆمارکرد و یەکێتی و دۆستایەتی و پەیمانی نێوانیان پاراست و دژی دوژمنی خۆیان و پروپاگەندە هەڵواسراوەکان بوون جگەلەوەش ئەرمەنەکان بەتەواوی وازیان لەخەونی دروستبونی دوڵەتی گەورەی ئەرمەنی هێنا لەسەرخاکی کوردستان، وەلەئاستی دەرەوەش ڕۆڵێکی گرنگی هەبوو بەوەی کەلەڕێگەی ئەرمەنەکانەوە دەنگی کوردەکانیان گەیاندە دەرەوە و سەرنجی کوردان و ئەمەنی دەرەوەیان بۆ کۆمەڵەی خۆیبون ڕاکێشا،وەلەڕووی هاوکاری و هاوسۆزیەوە لەدەرەوە بەرگریان لەپرسی کوردەکان دەکرد و لەلایەکی تریش کوردیان بەبێتاوان ناو دەبرد و ئەوەشیان ڕاگەیاند کەتورکیای کەمالی دژی کورد و شۆڕشەکەیەتی بەمەش ئەم پەیمانە سەلماندی کورد و ئەرمەن دۆستی یەکن و وەپەیوەندیەکی ستراتیژی لەنێوان ئەوە دوو نەتەوەیەدا هێنایەبوون،ئەم پەیمانە هەتا دوای کۆمەڵەی خۆیبون بەردەوام بوو، وەهەتا ئەمڕۆش هیچ جۆرە کێشەو

گیروگرفتێك لەنێوان ئەو دوونەتەوەیەدا ڕووی نەداوە شایەنی باسکردن بێت و لاپەڕەکانی مێژوو شتی وای بۆ تۆمارنەکردوین و شایەتحاڵی ئەو ڕووداو و سەردەمەن سەرای ئەوەش ئەم پەیمانە ڕەنگدانەوەیەکی باشی لەسەر دواڕۆژی پەیوەندیەکانی کورد و ئەرمەن هەبوو تەنانەت تائێم سەردەمەش بەشی کوردی لەڕادیۆکانی یەریڤانی ئەرمەنی دانراوە هەواڵ و گۆرانی کوردی لێدەدەن و گرنگی بەکەلتورو فەرهەنگی کوردی دەدرێت و پەیوەندەکان بەتەواوی ئاسایین و هەردوولا گرنگی بەیەك دەدەن..لەکۆتایدا بەهیوای ئەوەی توانیبێتم سەرە داوێکی ڕاستیەکانم بۆ خوێنەرانی کورد ڕوون کردبێتەوە و ئاشنام کردبێتن بەڕاستیە مێژووییەکان.

وە دەکرێت بۆ مێژوو ئەوە بڵێین شۆڕشی ئاگری ڕەنگدانەوەی باش و بەرچاوی هەبوو لە پتەوکردنی پەیوەندیەکانی نێوان کورد و ئەرمەن کەبویە مایە ئیمزاکردنی پەیماننامە دوقۆڵیەکانی نێوانیان.

•

ئەنجام

لەئەنجامی ئەم کورتە توێژینەوەیەدا گەشتینەوە ئەوەی کەبڵێین نەتەوەی کورد و ئەرمەن دوو نەتەوەی ئاری هیندۆ ئەوروپاین و دوو نەتەوەی دۆست و هاوکاری یەك بوون،لەزۆربەی کات و قۆناغەکانی مێژوودا ئەمانە دۆست و هاوکار و هاوخەمی یەکتربوون و پیوەندیەکی کۆمەڵایەتی باشیان هەبووە، بەهۆی نزیکیان لەیەکدیەوە لەزۆربەی زۆری ڕووداوەکانی مێژوویاندا هاوبەش و هاوئازاربوون ئەمەشە بوەتە هۆی ئەوەی هەردوولا بونەتە خاوەن یەك چارەنوس و یەك هەست،لەسەردەمی دەوڵەتی مادەوە بگرە تاسەردەمەکانی بەدرخان پاشا و شێخ عوبەیدولاَ و شێخ سەعیدی پیران و کۆمەڵەی خۆیبون ئەمان

هاوکاری یەك بوون و کوردەکان ئەرمەنەکانیان پاراستوە و لەمردن ڕزگاریان کردوون.

دەبێت ئەوەش بخرێتە ڕوو مەحاڵە لەمێژوودا دوونەتەوەی هاوسنور و دراوسێ هیچ کات ناخۆشی شەڕیان لەنێواندا نەبوبێت و لەیەکتریان نەکوشتبێت ئەمانیش بەهەمان شێوە دوچاری ئەوەبوون بەلاَم ئەمانە هیچی بەخواستی خۆیان نەبوە بەهۆی فرت وفێلّ و هاندانی ناحەزانی هەردوو نەتەوەی کورد و ئەرمەن بووە،بەلاَم خۆشبەختانە ئەمان بەهۆی کەسی سیاسی و شارەزایانی هەردوولا هەر زوو توانیان ئاشتی برایەتی لەنێوان خۆیان بچەسپێنن و پشت لەهەموو ئەو ناخۆشیانە بکەن کە بەفیتی دەوڵەتی عوسمانی توشیان هات, وەمێژوونوسانی هەردوولا شایەتی ئەم ڕاسیەن کە چۆن ئەم دوو نەتەوەیە ئاواتەخوازی ئاشتی و پێکەوە ژیانی دۆستانە بوون، وەکەسایەتی سیاسی هەردوولا وەك شەریف پاشا و بوغزنۆبارپاشا چۆن پێکەوە شان بەشانی یەکتر لەهەولّی بەدەست هێنانی مافەکانی ئەم دوو نەتەوەیەبوون پێکەوە یادشتیان پێشکەش بەکۆنگرەی ئاشتی پاریس دەکرد.

لەڕاستیدا کۆمەلّ کوژی ئەرمەن هەروا کارێکی عەفەوی لەخۆوە نەبووە بەلّکو ئەمە پلانێکی بەرنامە بۆ داڕێژراو بوو هەرلەسەردەمی سولّتان عەبدولحەمیدەوە هەتا دوای جەنگی یەکەمی جیهانی هەموو دەسەلاَتداران وەك ئایدیاوشارێگەیەك لەسەری دەڕۆشتن،سەر ئەنجامیش مێژوونوسانی ئەرمەن ئەوەیان بۆ هەموو لایەك ڕوونکردوەتەوە کەوا کورد بێلایەن و بێبەریە لە کۆمەلّکوژی و کوشتاری ئەرمەن و ئەموو ئەوتاوانە قێزەونە دەخەنە ئەستۆی دەلّەتی عوسمانی سولّتانەکانی و سەرانی ئیتحادوتەرەقی تورکی،سەرئەنجام ئەم دوو نەتەوەیە جارێك بەناوی ئاین و جارێك بەناوە کورد بوون یان ئەرمەنی بوون دووچاری

مـالوێرانی بـوون جگەلـەوەش پەیوەنـدی وخاڵەهاوبەشـەکانیان زۆر لەخاڵـە ناکۆکیەکان زیاترە.

ئەمە ڕاستی ئەو بابەتەبوو کەلای من گەلاڵەبوو توانیم بەپشت بەستن بەڕای مێژوونوسانی بێلایەن و مێژوونوسانی خودی ئەرمەنەکان بیسەلمێنم کە کورد بێتاوانە لەکوشتاری ئەرمەنەکان.

پاشکۆ

بوغزنۆبارپاشا شەریف پاشا
نوێنەری کورد و ئەرمەن لەکۆنگرەی ئاشتی

Black Sea
GEORGIA
ئەرمینیا
AZERBAIJAN
TURKEY
کوردستان
KURDISTAN
IRAN
IRAQ
SYRIA
MESOPOTAMIA
JORDAN
نەخشەی کوردستان و ئەرمینیا

ئارنۆڵد تۆینبی... مێژوونووسی فەیلەسووف

(١٨٨٩-١٩٦٧)

و. لە عەرەبییەوە: ئارام حەمید

١- پێشەکی:

أ/ژیاننامەکەی و بەرهەمەکانی:

ئارنۆڵد جۆزێف تۆینبی لە ١٤ی نیسانی ١٨٨٩ لە شاری لەندەن لەدایکبووە. زانکۆی ئۆکسفۆردی تەواوکردووە دواتر بووە ئەندامێك لە شاندی بەریتانی بۆ کۆنگرەی ئاشتی کە لە شاری پاریس ساڵی ١٩١٩ گرێدرا ، پاشان بۆ جاری دووەم بۆ کۆنگرەی ساڵی ١٩٤٦بەشدار بوو. ئەم بەشداریکردنە کردەییەی تۆینبی لە کاروباری سیاسەت و کۆمەڵگادا، سەرباری پسپۆرییە زانستی و ئەکادیمیە وردەکەی، بووە هۆی زیادکردنی زانیاری و ئاگادارییەکی قوڵ و فراوان بە گۆڕانکارییەکانی شارستانیەت و مێژوو. پێش ساڵی ١٩١٩، تۆینبی پتر لە پانزە ساڵی لە لێکۆڵینەوەی زمانی لاتینی و ئادابەکانی بەسەربرد و پتر لە دە ساڵیش لە توێژینەوەی زمانی یۆنانی، ئەوەبوو لەلایەك زانیاری و ئاشنایەتیەکی فراوانی پەیداکرد و کە بووە هۆی ئەوەی دوورخستنەوەی هزر و بیری لە تەڵەکانی دەمارگیری کە زۆرێك لە مێژوونووسانی شارستانیەتەکان لە رۆژئاوا و هی دیکەش تێیکەوتن. لە نێوان ساڵانی ١٩١٩-١٩٢٥ بووە مامۆستای زمان و ئادابەکان لە شارستانیەتەکانی بیزەنتی و یۆنانی لە زانکۆی لەندەن، بەر لەوەی بچێتە وەزارەتی دەرەوەی بەریتانیا وەك راوێژکارێك تا کاتی خانەنشین بوونی لە ساڵی ١٩٥٥.

تۆینبی،ژمارەیەکی زۆر لە کتێب و توێژینەوە و وانەی زانکۆیی لە بوارەکانی مێژوو و شارستانیەتەکان جێهێشتووە، کە دەریانخست تا چەند خودان بنکەیەکی زانیاری مێژوویی فراوان و دەوڵەمەند بووە کە بووە هۆی ئەوەی (تۆینبی) فەلسەفە و تێڕوانینی خۆی بۆ مێژوو و شارستانیەت بنیات بنێت و، دەریانخست تا چەند خاوەن پەیڕەو و ڕێبازێکی زانستی ورد بووە کە هەمیشە دامەزرا بوو لە سەر راستیەکان و بینین و سەردان و بەڵگە و بەراوردکردنەکان و لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوە دوور لە گریمان و ڕا و بۆچوونەکان –ئەوەش زۆرە لە مێژوودا– کە لە حەز و ئارەزوو یان دەمارگیرییەکەوە دەردەچێت و، هیچ بەڵگەیەکی زانستی باوەڕپێکراو نییە لەسەر کۆنیی و مێژووییەکەی و یان زانستییەکەی. بەرهەمی ئینسکلۆپیدیاکەشی (توێژینەوەی مێژوو–دراسە التأریخ) وەك گەورە و گرنگترین بەرهەمەکانی دادەنرێت بە هۆی گەورەیی قەبارەکەی و زۆری بەشەکانی، کە لە ٦٠٠٠ لاپەرە تێپەڕی کردووە، کە ژمارەی وشەکانیشی بە پتر لە ٣٠٠٠٠٠٠ وشە ئەژمار دەکرێت، پێرستەکانیشی کە پتر لە ٣٠٠ لاپەڕەی گرتووە و ١٩٠٠٠ زاراوە و پێناسەی لەخۆگرتووە. دواجاریش بەهۆی دەرەنجام و لێکۆڵینەوە و راڤەکردن و تیۆرەکانیەوە بە گرنگترین سەرچاوە ئەژماردەکرێت لە بواری فەلسەفەی مێژوودا.

ب/ پەیڕەو و ڕێبازی تۆینبی: تۆینبی لە مێژووی سەدان کۆمەڵگای کۆڵیوەتەوە، گەورە و بچوکیان، دەیان شارستانیەتەکان، کۆنیان و نوێیان، گەیشتە ئەو رایەی کە ترازان و ئینجا لەناوچوون –وەك دامەزراوە و قەوارە– چارەنووسی زۆربەی ئەو شارستانیەتانە بووە کە بینیونی، بۆیە دەبوایە بگەینە ئەو دەرنجامە کە لێکترازان ئینجا لەناوچوون، بەو مانایەی دیتمان،

چارەنووسێکە دەرباز بوون لێی نییە بۆ هەر شارستانیەتێك. لە نێویشیاندا شارستانیەتی رۆژئاوایی، بۆیە دەبوایە پرسیاربکەین:

*نهێنی لەوەدا چییە؟

*هۆکار و فاکتەرەکان چین؟ بۆچی ئەوە روویدا؟

*ئەو یاسایانە چین بە شێوەیەکی گشتی هەڵکشان و مردنی شارستانیەتەکان راڤە دەکەن؟

بۆ ئەوەی لە بەشەکان تێبگەین پێویستە یەکەمجار سەرنجمان بخەینە سەر هەموو بەشەکان، هەموو گۆرەپان و بواری توێژینەوەی رەخساو و لەبار بۆ تێگەیشتن و حاڵیبوون. ئەوە ئەو پرەنسیپە بنەرەتیەیە لە پەیرەو و رێبازی توێنبی بۆ مێژوو، و هەڵکشانی شارستانیەتەکان پاشان لێکترازانیان و لەناوچوونیان.

توێنبی دەیان نموونە لە شارستانیەتە کۆن و دێرینەکان یان نوێیەکان پێشکەش دەکات، لە نێویشیاندا مێژووی شارە دێرینە سەربەخۆیەکانی یۆنان لە ماوەی هەر چوار سەدەی نێوان ٧٢٥ پ.ز–٣٢٥ پ.ز، وەکو نموونەیەك بۆ بیردۆزەکەی: ((ئەو کۆمەڵگەیەی کە ئەم شارە گەورانە ئەندام بوون تیایدا، دوای سەرەتای ئەو ماوەیە،رووبەرووی کێشە و گرفتی فشاری دانیشتوان بویەوە لەسەر هۆکارەکانی ژیان و گوزەران کە گەلان و میللەتانی هیللینی لەو سەردەمەدا دەستیان دەکەوێت، هەروەکو دەردەکەوێ لە یەك تاکە رێگا ئەویش چاندنی هەندێك بەرووبوومی دیاریکراو بەرهەمەکەی تەرخاندەکرێت بۆ بەکارهێنانی خۆجێی)).

دانیشتوانی شارگەلێکی وەك (کۆرنت) و (خالپیس) ئەم ئاستەنگەیان چارەسەرکرد بە رەوانەکردنی دانیشتوانە زیادەکەی لە رێی دەریاوە بۆ زەوی و

شوێنگەلێکی نوێ لە دوورگەی (سقلیە) و باشووری ئیتاڵیا وەی دیکە، ئەوەبوو تێیدا نیشتەجێبوون و چەندین جێنشینگەیان تێدا بنیاتنا. ناوچەی (ئەسپارتە)ش گرفتەکەیان چارەسەرکرد بە تێرکردنی برسێتی دانیشتوانەکەی بۆ داگیرکردنی زەوی و خاکی دراوسێکانیان بەهێزی سەربازی، بووەهۆی هەڵگیرسانی ئاگری شەڕ وجەنگ کە دەیانساڵی خایاند. ئەوەش ناچاریکردن چەشن و شێوازی ژیانی خۆیان بە تەواوی بگۆڕن و ئاراستەکردنی بۆ خواست و ئارەزووی تەواوی سەربازی، بۆیە وردەوردەدەستی لەچەندین دەستکەوتی دیاریکراو هەڵگرت بۆ بەرژەوەندی رێکار و سیستەمەکانی خۆپڕچەککردن وسەرباز کۆکردنەوە. شاری (ئەسینا)ش کێشەوگرفت وئاستانگەکەی بە شێوەیەکی جیاواز چارەسەرکرد. بەرووبومە کشتوکاڵییەکەی چەندینجار زیادیکرد و، هانی هەندێك پیشەسازی خۆجێیدا بۆ مەبەستەکانی هەناردەکردن و ئاڵوێرکردن. لە رووی سیاسی و کۆمەلایەتیشەوە چوارچێوە و کایە سیاسیەکانی لە گۆڕەپاندا بوون بە فراوانکرد بە شێوەیەك رێگەیدا بە چین و توێژگەلێکی نوێ بە شداری لە دەسەلاتدا بکات. ((بە واتایەکی دیکە سیاسەتمەدارەکانی ئەسینا خۆیان لە شۆڕشی کۆمەلایەتی بەدوور گرت بەهۆی سەرکەوتنیان لە هەڵگیرساندنی شۆڕشێکی ئابووری و سیاسی پێکەوە و، رێگا و دەروازەیەکی نوێیان کردەوە بۆ پێشوەچوون لەبەردەم تەواوی کۆمەڵگای هێللینیدا)).

بەمشێوەیە ئەگەر هەر یەکێك لەم شارانە بەجیا وەریگرین، سەربەخۆ لەوی دیکە، دەرك ناکەین بە شێوەیەکی ورد و راست بەو بزاڤ و جووڵە و گۆڕانکارییانەی کە ئەو ماوەیە و ماوەکانی دواتر بەخۆوەی دەبینی؛ لە نێویشیاندا مانا و واتای لەناوچوونی بەرهەم و زادەی شاری (ئەسپارتە) و مانەوە یان بەردەوامبوونی کار و دەستکەوتەکانی شارێکی دیکە (ئەسینا)، لە کاتێکدا

مێژوویان یەکبوو تا سەردەمی شەشەمی پ.ز. هەروەکو تۆینبی جەختی لەسەر دەکاتەوە بە گوێرەی بەڵگەکانی وەرگیراو لە هەڵکۆڵینەکان وەی دیکە. کەواتە، جیاوازییە کە، خەسڵەت و سیفەتگەلێکی بۆ ماوەیی نەبوو ئەم شارەی لەوی دیکە جیاکردۆتەوە، بەڵکو لە رێگە و شێوازی پەیرەوکراو لە وەڵامدانەوەی ئەم ئاستەنگە واتە لە چارەسەرکردنی کێشەوگرفتی باسکراو، واتە ((ئەوانە سیما و رووخسارگەلێکی وەرگیراون و پرنسیپ و بنەماکەی ناتوانرێ پەی پێببرێت تەنها بە تێڕوانین و وردبوونەوە نەبێت لە تەواوی کۆمەڵگەی هیللینی)).

بە گوێری هەمان پەیرە و رێبازەکە ناکرێ تێبگەین لە جیاوازی و ململانێی و پاشانیش یەکێتی لە نێوان شارەکانی باکووری ئیتاڵیا (ڤینیسیا و میلانۆ و جەنەوە) تەنها لەبەر رۆشنایی دژ بوون و ناکۆکی یان نزیکبوونەوی وەڵامدانەوەکانی ئەم شارانەوە نەبێت بۆ ئەو گرفت و کۆسپانەی هاتوونەتە پێشیان.هەروەك ناکرێ لە شۆڕشی پیشەسازی لە ئینگلتەرا حاڵی بین و راڤەی بکەین بەبێ رەچاوکردنی پێگەی جوگرافی ئینگلتەرا لە نێوەگۆی باکووری گۆی زەویدا و شوێنە کەناراویە مامناوەندییەکەی تیایدا، نەك تەنها لە ئەورووپای رۆژئاوا، بەڵکو لە ئەفریقیای ناوەڕاست و ئەمریکا و رووسیا و هیند و رۆژهەلاتی دوور. ئەم پەیرەورێبازە گشتگیریە لە بینینی راستی و رووداوەکانی مێژووی شارستانیەتەکان ئەوەیە کە (تویێنبی) جێبەجێ دەکات لە تێگەیشتنی یانە هەڵوێستە فەلسەفییەکەی لەبارەی شارستانییەت.

٢- پرەنسیپ و بنەماکانی شارستانیەتەکان:

لە نێو کۆمەڵگە سەرەتایی و کۆمەڵگە پێشکەوتووەکان (ئەمەی دواییان نزیکترە لە زاراوەی شارستانیەت بە گوێرەی تویێنبی) چەندین جیاوازیمان

دەستدەکەوێت، بەڵام ئەو جیاوازیانە بەردەوام و بنەڕەتی نین. کۆمەڵگە سەرەتاییەکان ئەوانەن کەبوونە ڕێگە خۆشکەر بۆ سەرهەڵدانی کۆمەڵگەی پێشکەوتووتر، بەڵکو خودی ئادەمیزادیش بۆی نەبوو بگاتە ئەم ئاستەی ئێستای ئەگەر ئەو کۆمەڵگە سەرەتاییانە نەبوونایە کە لە ڕۆژگارێکی دووروودرێژدا، هیچ تۆمارێکمان لەبارەیەوە نییە، ژینگەی کۆمەڵایەتی پێشکەشکرد کە ڕێگەیدا بە پەرەسەندن و پێشکەوتنی ئادەمیزادی یەکەم. گۆڕان لە کۆمەڵگە سەرەتاییەکان بۆ شارستانیەتەکان ((گۆڕانێکە لە سیستی و چەقبەستوویی بۆ هێزی پاڵنەرانە)). ئەم پرەنسیپە لای (تۆینبی) دەگۆڕێت بۆ یاسایەك لە بزاڤ و جووڵەی هەڵکشانی شارستانیەتەکان یان داکشان و پاشەکشەکردنیان، بەپێی سەرکەوتن و هەڵکشانی وزە و تواناکانی داهێنان و ئافراندنی شارستانیەتێك یان خامۆشبوونی و پاشەکشەکردنی، (تۆینبی) دەڵێت: ئەم یاسایە خۆی جێبەجێ دەبێت سەبارەت بە زیندووبوونەوەی شارستانیەتەکان بەهۆی جیابوونەوەی پرۆلیتاریای ناوخۆ لە کەمینەی باڵادەست و فەرمانڕەوا کە سەر بە شارستانیەتەکانی پێشووە کە وزە و تواناکانی داهێنان و ئەفراندنی خۆی لە دەستداوە.

ئەم کەمینەیی باڵادەستە بە چەقبەستوو لە قەڵەم دەدرێت. ئاماژەکردن بۆ لێکترازان و هەڵوەشانەوەی کەمینەی داهێنەر و ئافراندنکاری شارستانیەتێکی تازە گەشەکردوو، یان پوکانەوەی بۆ کەمینەیەك جڵەو بە دەستی شارستانیەتێك لە دۆخی هەڵوەشاندنەوەدا، ڕێگەیەکی دیکە بۆ ئاماژەکردن بۆ گواستنەوەی ئەو کۆمەڵگەیەی توێژینەوەی لەبارەوە دەکرێت لە جوڵە و بزاڤی پاڵنەرانە بۆ دۆخی سستی و چەقبەستوویی. بە پێچەوانەی ئەم دۆخە چەقبەستوویە، جیابوونەوەی پرۆلیتاریا بەکاردانەوەیەك دادەنرێت کە دەناسرێتەوە بە جوڵە و هێزی

پاڵنەرانـەوە. تـوێنبی زێـتر دەڵێـت: لەبـەر رۆشـنایی ئـەم راسـتیە -واتـە جیابوونەوەی پرۆلیتاریا لە کەمینەی باڵادەست و فـەرمانڕەوا- شارسـتانیەتێکی نـویێ دەردەکـەوێت بـەهۆی کاریگـەری گواسـتنەوەی کۆمەڵگەیـەك لـە دۆخـی چەقبەستن و سستی و لاوازی بـۆ جوڵـە و بزاڤـی پاڵنـەرانـە، وەك نموونـەی ئـەو گۆڕانکاریيـەی شارسـتانیەتێك لـە کۆمەڵگەیـەکی سـەرەتایی بەرهـەم دەهێنێـت. دەشێ دروستبوونی تەواوی شارستانیەتەکان دابنرێت بـە گەڕانـەوەی رەگـەز و توخمی مرۆیی جارێکی دیکـە بـۆ بـزاڤ و جوڵـەکردن و چالاکی. (تـوێنبی) پـێش پێـشنیازکردنی تیۆرەکـەی خـۆی، دوو تیـۆر و بـیردۆز دەخاتــە بـەر بـاس و لێکۆڵینـەوە کـە هـەردەم و ئێـستاشی لەگەڵدا بێـت -لایـەنگری خۆیـان هەیـە- ئەوانیش بریتین لە:

أ/ رۆڵـی رەگـەز یـان تـوخم: ئایـا رەگـەز یـان تـوخم رۆڵـی لـە هەڵکشانی شارستانیەتێکدا هەیە؟ ئایا دەتـوانین دەسپێکی شارستانیەتەکان بدەینـە پـاڵ خەسڵەتەکانی رەگەزێك، یان چەند توخم و رەگەزێکی دیاریکراو؟

رەگـەز، تـوخم بـەکاردێت بـۆ گوزارشـتکردن لـە بـوونی هەنـدێ خەسـڵەت و سیفەتی جیاواز و بەجێماو لـە هەنـدێ کۆمەڵگـەی مرۆییـدا وە، ئـەو خەسـڵەت و سیفەتە گریمانەییانەی لێیان دەکۆڵینەوە و بە دوایاندا دەگەڕێن ئەوانە یا ئەوەتا خەسڵەت و سیفەتی دەروونی و رۆحین یانیش خەسڵەت و سیفەتی مۆرفۆلـۆژی فیزیایین (وەك شێوەی کەللە سەر و رەنگ). وەلەبەر ئـەوەی هـی یەکـەمیان لـە رووی زانستیەوە تـەنها شتێکی کـەمی لەبارەیـەوە دەزانـین -بـە تایبـەتی کـە زانـستی دەروونناسـی کۆمەڵایـەتی هێشتا لەسـەرەتادایە و ساوایە- بۆیـە ئـەو شتەی زیاتر پشتی پێ دەبەسترێت لـە بنیاتنـانی تیـۆر و بـیردۆزی سـەرکەوتنی شارستانیەتی رەگەزێك لە رەگەزە مرۆییـەکان بێگومـان لەسـەر فاکتـەری رەنـگ

دامەزراوە (یان لەسەر شێوەی کەللەسەر) بە دیاریکراویش سەرکەوتنی رەگەز و توخمی سپی پێست- یان بەپێی دەربڕینی تۆینبی: ((بەربڵاوترین تیۆر و بیردۆزەکانی شارستانیەتی رەگەزی ئەو بیردۆزەیە کە لەسەر سەکۆی باڵادەستی و رێزلێنان وەچە و رەگەزی سپی پێست و قژ زەرد و چاوی سپیی مەیلەو رەش و سەروکەللەی درێژ کە هەندێك بە ئادەمیزادی نۆرنەدی ناوی دەبەن و فەیلەسووف نیچەی ناوداری ئەڵمانیش بە درندەی قژ زەرد ناوی دەبات)).

تۆینبی، زۆر بە توندی ئیدانە و سەرکۆنەی تیۆر و بیردۆز و تێڕوانینە رەگەزپەرستیەکان دەکات کە سەرهەڵدانی شارستانیەت یان پەرەسەندن و گەشەکردنی بە رەنگی پێست یان شێوەی کەللەسەر دەبەستێتەوە و، بەڵگە و بیانووەکانیان بەپێی خەسڵەت و سیفەتە مۆرفۆلۆژییەکانیان (واتە شێوەی دەرەوەی جەستە) دابەشکرادوە بۆ: کەللەسەری لاکێشەیی یان خڕ، پێستی سپی یان رەش هتد پاشان سپی پێستەکانیان لە سێ رەگەزدا کۆکردۆتەوە: نۆرنەدی(باکور)، دەڤەری چیای ئەلب و دەریای ناوەڕاست، پاشان ئەو شارستانیەتانەی هەریەك لەوانە دروستیان کردوون پۆلێنیان دەکەن: تۆینبی، ئەم راوبۆچوونانەی رەتکردۆتەوە بەوەی کە زانستیانە نین و مێژوویی نین و، سەلماندی کە هیچ شارستانیەتێك نیە زیاتر لە توخم و رەگەزێك یان رەنگێك بەشداری نەکردبێت لە دروستکردنی یان هەرچی شارستانیەتەکانیشە، کە ئەم رەگەز و توخمانە بەشدارییان کردووە لە دروستکردنیاندا ئەوا بە گوێرەی زانایان بەمشێوەیەی خوارەوەیە:

* نۆردیەکان ٤یان٥ شارستانیەتیان دروستکردووە: هیندی، هیللینی، مەسیحی، ئەرسەزۆکسی رۆژئاوایی.

* ئەلبییەکان بەشدارییان کردوە لە دروستکردنی ۷یان۹ شارستانیەت: سۆمەری، حیسی، هیللینی، رۆژئاوایی، مەسیحی، ئەرسەزۆکسی، ئێرانی لەوانەیە بەشدارییان کردبێت لە شارستانیەتی میسری و مینودی.

* رەگەزی سپی پێستی دەریای ناوەڕاست بەشداری کردوە لە ۱۰ شارستانیەت: میسری، سۆمەری، مینەوی، سریانی، هیللینی، رۆژئاوایی، مەسیحی، ئەرسەزۆکسی، ئێرانی، عەرەبی، بابلی.

* رەگەزی تێکەڵ لە رەش و سپی (ئەسمەر) بەشداری کردووە لە دوو شارستانیەتدا: هیندۆسی و سندی.

* رەگەز و توخمی زەرد بەشداری کردووە لە دروستکردنی سێ شارستانیەتدا: چینی، چینی رۆژهەڵاتی دوور، ژاپۆنی.

* رەگەزی سوور بەشداری کردووە لە بنیاتنانی شارستانیەتەکانی ئەمریکای باکوور و ناوەڕاست.

* هەرچی رەگەز و توخمی رەش پێستیشە بە شێوەیەکی دیار و پۆزەتیڤانە تەنها لە بنیاتنانی شارستانیەتی میسریدا بەشداری کردووە هەروەك زانایان وای بۆ دەچن.

بەمجۆرە توینبی دەگاتە ئەو بۆچوونەی کە: ((نیوەی شارستانیەتی رۆژئاوایی دامەزراوە لەسەر بەشداریکردنی پتر لە رەگەز و توخمێك)). بەم پێیە ناکرێ قسە لەسەر سەرکەوتوویی و باڵادەستی رەگەز و توخمێك بکەین لەسەر ئەوانی دیکە.

ب/ رۆڵی ژینگە: توینبی، دان بە رۆڵی ژینگە یان دەوروبەری سروشتی دەنێت، بەڵام نەك رۆڵی یەکلاکەرەوە یان دیاریکراو یان تاك و تەنیا، چەند بەڵگەش لەسەر ئەم رەتکردنەوەی خۆی دەخاتەڕوو، لەوانەش:

١- دەشـتەکانی ئاسـیا و دەشـتەکانی ئاسـیا و ئـەفریقایی کـە کۆمەڵگـەکانی خێوەتنشینیان هێناوەتـە بەرهـەم. تەتـەر و عـەرەبی دەوارنـشین، هاوشـێوەیان دۆزرایـەوە لـە دەشـتەکانی ئـەمریکای بـاکوور و باشـوور و ئوسـترالیا، لەگـەڵ ئەوەشـــدا ژیـــانێکی مـــەرداری خیوەتنـــشین یـــان کۆمەڵگەیـــەکی دەوار و رەشماڵنشینی نەهێناوەتە بەرهەم.

٢- بارودۆخی سروشتی کە لە دۆڵی نیل و دەلتا یان لە رێژگەی رووبـاری فـورات و دیجلەدا هەبوون، لە شـوێنی دیکـە لەسـەر گـۆی زەوی هاوشـێوەیان پەیدابوو لەگەڵ ئەوەشدا سوری شارستانیی تەنها لەم دوو شوێنەدا دەستی پێکرد، بۆچی لە دۆڵی ئەردەن شارستانیەتێکی هاوشێوەی ئەوەی لە دۆڵی نیلدا سـەری هەڵدا دروست نەبوو؟ بۆچی لە دۆڵەکانی مسیسپی و کۆلـۆرادۆ لـە ئـەمریکای بـاکووردا شارستانیەتگەلێکی هاوشێوەی ئەوەی لە نزیك رێژگەی دیجلـە و فوراتـدا روویـدا دروست نەبوو؟ ژینگە کەوتە -واتە مەرجە سروشتیەکان- تەنها دیاریکەری تاکو تەنها و دوایی نیە بۆ دروستبوونی شارستانیەتێك.

٣- هەنـدێجار دەربـارەی شارسـتانیەتی چـین دەڵـێن زادە و بەرهـەمی رووبـاری زەردە، بـەڵام حـەوزی رووبـاری دانـۆپ زۆر لـە حـەوزی رووبـاری زەرد دەچـێت لەبارەی کەش و ئاووهـەوا و خـاك و دەشـت و چیا لەگـەڵ ئەوەشـدا هـی دووەم سەرنەکەوت لە بەرهەمهێنان و دروستکردنی شارستانیەتێکی هاوشێوەی ئـەوەی لە دۆڵی رووباری زەرد هاتەکایەوە.

٤- شارستانیەتی مایا لە نێو بـاران و دارسـتانە خولگەییەکانـدا هاتەکایـەوە لـە گواتیمالا و هیندۆراس. بەڵام ئەم جۆرە شارستانیەتانە لەگەڵ هـەمان بـارودۆخی سـەخت و دژواری ئـەمازۆن و کۆنگـۆدا دەرنەکـەوتن. لـەم نموونانـەوە، تـوینبی دەگاتە ئەو بۆچوونەی: ((دەتوانین زیاتر لەم بابەتەوە بدوێین، بەڵام رەنگە ئێمە

نموونەی پێویستمان باسکردبێت بۆ ئەوەی خوێنەر رازی بکەین کە نە رەگەز و توخم و نە ژینگە و دەوروبەر -ئەگەر هەریەکێکیان بەجیا وەربگرێت- فاکتەر و هۆکاری پۆزەتیڤ پێکناهێنێت کە توخم و رەگەزی مرۆیی بە ئاگامێنا لە ماوەی شەش هەزار ساڵەی رابردوودا و دەریهێنا لە دۆخی چەقبەستن لە ئاستی کۆمەڵگەیەکی سەرەتایی و هاندان و پاڵپێوەنانی بۆ رێگایەکی دەورەدراو بە مەترسی و کێشەوگرفت بۆ گەڕان بە دوای شارستانیەتدا)). ئەگەر بێتو گۆڕانکارییە گەورەکان لە مێژووی مرۆڤایەتیدا، واتە شارستانیەتەکان، نە بەرەگەز و توخم و نە بە ژینگە راڤە ناکرێت، ئەی کەواتە ئەو هۆکارە چاوەڕوانکراوانەی دیکە چین کە لە دواوەی دەسپێکردنی شارستانیەتەکان و پەرەسەندن و گەشەکردنیان دەوەستن؟ تۆینبی، وەلامەکەی خۆی لەسەر ئەو پرسیارانە، یان فەلسەفەکەی بۆ هەڵکشانی شارستانیەتەکان و داکشانیان پێشکەش دەکات، ئەوەش بە پشتبەستن بە گریمانی، بەرەنگاربوونەوە و وەلامدانەوە، کە بۆتە ناونیشانێك بۆ تەواوی فەلسەفەیەك.

٢-بیردۆزی بەرەنگاربوونەوە و وەلامدانەوە:

تۆینبی، لە دەقێکی ورد و لەهەمانکاتدا پارێزکاردا دەڵێت: ((روون و ئاشکرایە دەسپێکردنی شارستانیەتەکان لە ئەنجامی هۆکارە بایەلۆژییەکان یان ژینگەی جوگرافی نەبووە، هەریەکەیان بەجیا. گومانی تێدا نییە ئەوە ئەنجامی جۆرێك لە کارلێکردنی نێوانیان بووە هەموویان پێکەوە. بە دەستەواژەیەکی دیکە ئەو هۆکارەی هەوڵدەدەین پێی ئاشنابین و بیناسین شتێکی تاك و تەنیا نیە بەلام جۆراوجۆرە. ئەو یەکەیەك نییە بەلام پەیوەندیە)). بەلام سەرکەوتن لە دەسپێکردنی شارستانیەت تەنها کۆکردنەوەی هەردوو هۆکاری: رەگەز و

ژینگە نییە، هەروەك رەنگە لە دەقی پێشوو وای بۆ دەچین. لە چەند شوێن و کاتێکدا رەگەز و توخم لەگەڵ ژینگەدا هاتووە لەگەڵ ئەوەشدا بۆیان نەرەخساوە هەمیشە و هەردەم ئەم گۆڕانکاریە لە سەرەتایی و دواکەوتووییەوە بۆ شارستانیەت بەرهەم بهێنێن. ((هەمان رەگەز و توخم یان ژینگە لەوانەیە لە دۆخێکدا بەرهەمهێن و کاریگەر بن و لە دۆخ و بارێکی دیکەدا بێ سوود و نەزۆك بن)). تۆینبی پێی وایە هۆکارێکی سێیەم، رەنگە یەکلاکەرەوە بێت، پێویستە هەردەم هەبێت ئەویش خواست و ویست و سووربوونە. تۆینبی لە زانایەکی کلاسیکی شارەزا لەبارەی رەگوریشە و بنەچەکانی ئادەمیزاد و شارستانیەت ئەویش (T.L.MYRES) (ئەم دەقەی خوارەوە دەگوازێتەوە: ((پرۆسەی هەڵکشان و بەرزبوونەوە دژایەتێکی تێدایە ناوەڕۆکەکەی ئەوەیە ئەگەر پێداویستی سەرچاوەی (دایك) داهێنان و ئەفراندن بێت ئەوا عیناد و کەللەرەقی باوکیەتی. واتە سووربێت لەسەر ژیانێکی بەردەوام لە ژێر سێبەری بارودۆخگەلێکی پێچەوانە و بە پەسندی بزانێت لەسەر پاشەکشێکردن و رووکردنە شوێنێك کە رێگاکانی ژیان و گوزەران ئاسانتر و خۆشترن. شتێکی لەناکاو و بە رێکەوت نەبووە شارستانیەت هەروەکو دەیزانین و دەیناسین دەست پێبکات لە نێوجەرگەی ئەم هەموو داکشان و هەڵکشانە. ئەو ئاو و هەوا و رووەك و ئاژەڵ کە سەردەمی چوارەمی بەستەڵەك پێی جیادەکرێتەوە ئەو خەڵکانەی لەسەر زەوی وەستان کاتێك دار و درەختێك نەمابوو بۆ دانیشتن لەسەریان، گۆشتیان خواردوە لەکاتی پێنەگەیشتنی میوە و جلوبەرگیان دروستکردووە لە جیاتی پشتبەستن بە تیشکی خۆر و، کولانەکانی خۆیان توندوقایمکرد و، منداڵەکانیان راهێنان و مەشقیان پێدەکردن و، سەلماندیان کە دونیا لۆژیکێکی هەیە لە کاتێکدا پێشتر وادەردەکەوت کە هیچ لۆژیکێکی نیە، ئەوانە سەرکەوتن و

بوونە پیاوگەلێکی ئازا و دلێر)). کەواتە فاکتەر و هۆکاری سەرسەختی و سووربوون و ئیرادە هەیە، فاکتەرێکی دەرروونی هەیە، زۆری لەبارەیەوە نازانین و ناکرێ بە وردی پەی پێببرێت و پێشبینی بکرێت، بەلام بوونی هەیە و سەرکەوتنمان یان شکستمان بەوەوە بەندە. بۆیە توێنبی دەگاتە گریمانەکەی خۆی: ((بیرۆکەی بەرەنگاربوونەوە و وەلامدانەوە دەرفەت و چانسی زیاترە لە بیردۆزی رەگەز (توخم) و ژینگە لە گونجان و سازان لەگەڵ ئەو فاکتەر و هۆکاری بەدوایدا دەگەرێین و لێی دەکۆڵێتەوە)). توێنبی قۆناغی دەسپێکردنی شارستانیەت لە ولاتی سۆمەر و میسری کۆن و پێش زیاتر لە شەش هەزار ساڵ وەك نموونەیەك پێشکەش دەکات بۆ پاڵپشتی کردنی بیردۆزەکەی خۆی لە بەرەنگاربوونەوە و وەلامدانەوە.

لەگەڵ وەرگەرانی کەش و ئاووهەواکە پێش چەند هەزار ساڵێك روویداوە و لەگەڵ پاشەکشێکردنی پشتێنەی بەفرینی لە باکوور بەرەو جەمسەر، ئەو کەشوهەوایە خۆش و مامناوەندییە کە لە باشووری دەریای ناوەراستدا باوبوو گۆرانی بەسەرداهات پلەی گەرما بەرزبۆوە و هەورەکانی باران بەرەو باکوور چوون و کشانەوە کانیاو و سەرچاوەکان حەوزەکانی ئاو وشکیان کرد و دەشت و لەوەرگەکان قات و قرییان تێکەوت و وشکەساڵی لە دارستانەکان رووی‌دا و دار و درەختە بەردارەکان وشکبوون و لەناوچوون و، دۆڵی نیل وەکو خۆی مایەوە بەهۆی هاتنی رێژەیەکی زۆر لە ئاو بۆ ناو رێژگەکەی کە سەرچاوەکەی بانی ئەفریقیایە. چۆن کۆمەلگە نشینگەکانی ناوچەکە لەوکاتەدا وەلامی ئەم وەرگەرانەی کەشوهەوا و ئاووهەوایان دایەوە؟

توێنبی دەڵێت: ((ئەمە بەدڵنیاییەوە، رووداوێك و تاقیکردنەوەیەك تا رادەیەکی زۆر توند و سەخت بوو بۆ بەهرەی داهێنان و ئەفراندن لای دانیشتوانی

ناوچـەکە کـە پێـشتر لـەوەرگا و پـاوانی تێـدا دەڕوا)). دانیـشتوانە راوچـیەکانی ناوچەکە، کـە خـۆراکی رۆژانـەی خۆیـان هەڵدەگرتـەوە یـەکێك لـەم سـێ رێگـا و چارەسەرکردنەیان لەبەردەمدا بوو:

أ/ جوڵــەکردن بــەرەو بــاکوور یــان باشــوور بــەدوای دۆزینــەوەی بــارودۆخ و کەشوهەوایەکی گونجاو.

ب/ مانــەوە لــە شــوێنی خۆیــان هــەروەکو چــۆن لــە پێــشتر ژیــاون لەســەر هەڵگرتنەوەی میوە و بەروبوون و راوکردن.

ج/ مانەوە لە شوێنی خۆیان بەڵام لەگەڵ گۆڕینی هۆکار و شێوازەکانی ژیانیـان کۆنتڕۆڵکردنی بارودۆخی ژینگەکەیان لە رێیماڵیکردن و بـەخێوکردنی ئـاژەڵان و کێڵانی زەوی.

کۆمەڵـەی دووەم کـە نیـشتمانی رەسـەن و بنـەڕەتی خـۆی جێنەهێـشت و رێگاوشـێواز و هۆکارەکـانی ژیـانێکی خـۆش و کامـەرانی نـوێی بـۆ نەڕەخـسا ((چارەنووس و ئاکامەکەی لەناوچوون بوو بـەهۆی سـەرنەکەوتن و شکستهێنانی لە وەڵامدانەوەی بەرەنگاربوونەوەی وشکەساڵی)). ئەوانەشی وەرزانە بـەدواوەی بارودۆخەکانی کەش و ئاووهـەوا چـونکە جێگـەی دیکـە لـە راوچییەوە بـوون بـە شـوانکارە و وردەوردە بوونــە کۆچــەری دەشــت و چــۆلەوانیەکانی (کۆمەڵــەی یەکەم) و لەناوچەکانی باشوور بە دیاریکراو. ئەوانەشـی روویـانکردە بـاکوور یـا ئەوەتا لە ناوچوون لە بارودۆخەکانی ئاووهەوا نوێیەکە یانیش کەمێکیان توانیـان وەڵامدانەوەیەکی خوڵقینەرانەیان هەبێت بۆ مەرج و ئاستەنگ و بەرەنگاربوونەوە نوێیـەکان.((هەرچـی ئـەو کۆمەڵانـەش کـە وەڵامدانـەوەیان هـەبوو بـۆ گرفـت و ئاستەنگی وشکەسـاڵی بـە گـۆڕینی نیشتمانەکەی و رێگـە و شـێوازی ژیانەکـەی پێکەوە (کۆمەڵەی سێیەم)، ئەم کاردانەوە توند و چەندبارەیەیان ئـەو کارکردنـە

بوو کە هەردوو شارستانیەتی میسری و سۆمەری دروستکرد لە نێوجەرگەی کۆمەڵگە سەرەتاییەکان کە لە پاوان و لەوەرگاکانی دەژیان کە ئەو لەوەرگانەش بەرەو لەناوچوون دەچوون. گۆڕان لە رێگە و شێوازی ژیان و گوزەرانی ئەو کۆمەڵگە ئەفراندکار و داهێنەرانە لە گۆڕانیان لە کۆمەڵە کەسانێك خواردن و بژێوی خۆیان کۆدەکردەوە بۆ کەسانێکی جووتیار و وەرزێر...ئەو کەسە پێشەنگ و قارەمانانە بە رۆڵی دلێری و چاونەترسییان یان بێئومێدی توانیان لە زۆنگاوەکان و دارستانە چڕ و پڕەکانی ناوەڕاستی دۆڵەکە بپەڕنەوە کە پێشتر هیچ مرۆڤێك پێیدا تێپەڕ نەبوو، کاروچالاکیەکانی ئەوان کردی بە خاکی میسری و خاکی سۆمەر)).

توینبی، قسەکانی بەمشێوەیە تەواو دەکات: ((سەرکێشیەکە سەری گرت و سەرکەوت، هەروەك دواتر دەرکەوت، کار و کردەوەکانی ئادەمیزاد توانی سروشت بخاتە ژێر ویستی خۆی و زۆنگاوەکان نەمان و لە جێگەیاندا کۆمەڵێك جۆگە و کێڵگە و رەزوباخ دروست بوون بەمجۆرە خاکەکەی میسر و سۆمەر لەباربوون بۆ کشتوکاڵ و وەرزێری و، هەردوو کۆمەڵگەی میسری و سۆمەریش دەستیان بەسەر کێشە گەورەکەی خۆیان کرد)). ئەو ئاستەنگ و بەرەنگاربوونەوانەی توینبی باسیان لێوە دەکات بە گشتی لە دوو خاڵدا کۆیاندەکاتەوە:

أ/ بەرەنگاربوونەوەی کاتەکانی تەنگانە و باشەکانی.

لەم بەشەدا توینبی بەردەوام دەبێت لە رەتکردنەوەی گریمانی ئەوەی شارستانیەتەکان ئەوکاتە دەردەکەون کاتێك ژینگە سروشتیەکان بارودۆخگەلێکی گونجاو و لەباریان بۆ ئامادەدەکەن. پەند و وانە لە گونجانی ژینگە یان نەگونجانیدا نییە، بەڵکو لە سروشتی وەڵامدانەوەی ئادەمیزاد و

کۆمەڵگە مرۆییەکانە بۆ ئەو ئاستەنگ و کۆسپ و ئەگەرانەی ژینگە ئاشکرایان دەکات. وەڵامدانەوەی خوڵقێنەر و سەرکەوتوو کە شارستانیەتە هەبووەکانی ئاماژەیان بۆ دەکەن راستەوانە یان رەها نییە. کۆمەڵە و گروپ هەن دلێری و ئازایەتی یان ئەفراندنی پێویستیان نیشان نەداوە وردە وردە لەناوچوون یان چوونە نێو پێکهێنانی کۆمەڵەیەکی دیکە. هەندێ کۆمەڵە هەن ماوەیەك سەرکەوتن لە گونجاندنی سروشت و سەپاندنی ویست و خواستی خۆیان بەسەریاندا. بەڵام ئەم هێزە زیندووە دوای ماوەیەك هەڵوەشایەوە و جارێکی دیکە سروشت سەر لەنوێ ئەم دەسکەوتانەی وردەوردە قوتدا، ئەو نموونانەش کە تۆینبی لەسەر راستگۆیی ئەم گریمانەیەی خۆی زۆرن لەوانەش:

– کەلاوە و پاشماوەکانی شارستانیەتی (مایا) لە کشوەری ئەمریکای ناوەڕاست کە پەردەهەڵدەماڵی لەسەر شار و شارستانیەتگەلێکی گەورە پاشان فەوتان و لەناوچوون و بێشەلانی چڕوپڕ کۆشك و پەرستگە و ناڵ و خانووەکانیان بزرکرد، ئەم کارەش ئاماژە دەکات بە توندی و سەختی ململانێی لە نێوان ویستی ئادەمیزاد و بەرەنگاربوونەوەی سروشت و دڵڕەقیەکەی.

– بەترا و تەدمور لە بەشی باکووری بیابانی رۆژئاوا دوو نموونەی دیکەن بۆ چۆنیەتی سەرکەوتنی ویستی ئادەمیزاد و سووربوونی بەسەر بەرد و چۆڵ و بیاباندا. لەم دوو نموونەدا وەلە زۆر نموونەی دیکەی هاوشێوەدا، تۆینبی دەگاتە ئەو ئەنجامەی توندی و تیژی نەك نەرمونیانی ویست و ئیرادە و سووربوون لای ئادەمیزاد دروست دەکات و پاڵنەری سەرکەوتنی پێشکەش دەکات. بە گوێرەی هەمان لۆژیك دەشتی هەژاری فینیقییەکان بووە پاڵنەر بۆ هاندانی فینیقییەکان بۆ پەڕینەوەی دەریا و دروستکردنی کەشتیگەلی مەزن و بوونە گەورەترین دەریاوانی سەردەمی خۆیان و، مامۆستایانی نووسین و خوێندنەوە بۆ ئەو

شارستانیەتیانەی هاوســەردەمی خۆیــان بــوون یــان دوای ئــەوان هــاتن. لــە نموونەیەکی دیکەدا توێنبی پێیوایە، هەڵبژاردنی (هانیباڵ بۆ گەرمی و پشوودانی ماوەی زستانێکی تـەواو لـە دەشـتە گەرمەکـەی (کـابوا)، لـە کاتێکدا لەبـەردەم دەروازەکانی شاری رۆما بوو، دوای ئەو ئازایەتی و قارەمانیەتی لـە گەشـتەکەیدا لە (قەرتاج)ەوە نیشانیدا ئەو هۆکارە بوو کە رێگەی بـە رۆمـادا هەناسـەی خـۆی وەربگرێـت و ئامادەسـازی بکـات پاشـان شکـستی پێبهێنێـت. لەهـەموو ئـەوەدا توێنبی دەگاتە بیردۆزێك یـان هاوکێشەیەك پێکهاتەکەشـی ئەمەیـە: ((ئاسـانی و سادە و ساکاری دوژمنی شارستانیەتە)) و پاڵنەر و هانـدەر بـەرەو شارستانیەت زیـاتر دەبێـت هـەر کاتێـك ژینگەکەزەحمـەت و سـەخت و دژوار بێـت. ئەمـە ئـەو نهێنیەیە کە لە چـەند رێگەیەکـدا بـەرگری لێـدەکات و، بـە ((بەرەنگاربوونـەوەی ژینگە)) ناوی دەبات.

ب/ رووبەرووبوونەوەی تەنگانەکان.

توێنبی جـەخت لەسـەر گریمانەکـەی خـۆی دەکاتــەوە دەربـارەی پەیوەنـدی پتـەوی سـەخت و زەحمـەت و دژواری و پاڵنـەر و هانـدەر بـەرەو بنیاتنـانی شارسـتانیەتێك، لــە رێــی زنجــیرەك دیــتن و ســەیرکردنی ئــەو شــوێنانەی شارستانیەتگەلێکیان بەرهەمهێناوە کـە چـاودێر ئەمرۆکـە چـاوی پێیانـدەکـەوێت تەنها ئەوەندەی پێدەکرێت بڵێ: چۆن ئەم خەڵکە توانیویانە ئـەم شـتانە بکـەن؟ پەیوەندی پێکەوەیی بەهێزی راستەوانە لە نێـوان تونـدی زەحمـەت و سـەخت و دژواری و پاڵنــەر و هانــدەر بــەرەو بنیاتنــانی شارســتانی ئــەو نهێنیــە سەرســوڕهێنەرەیە لــەم نموونانــەوە بەراوردکاریانــەدا. تــوێنبی، بەرەنگاربوونەوەکانی ژینگە لە پێنج شتدا کۆدەکاتەوە:

١- وڵات و خاکی سەخت و دژوار.

٢- زەوی و خاکی نوێ یان کۆچکردن بۆ زەوی و خاکی نوێ.

٣- لێدان و زەبرەکان.

٤- فشارەکان.

٥- نەهامەتی و کارەساتە شوومەکان.

وێڕای گرنگی ئەم پێنج بەرەنگاربوونەوانە، ئێمە جەخت لەسەر دووانیان دەکەینەوە، یەکەم و دووەم، لەبەر بایەخ و گرنگیە تایبەتیەکەیان و ئەو کۆدەنگیەی هاتۆتەئارا لەسەر ئەو ڕۆڵەی گێڕاویانە.

بەرەنگاربوونەوەی یەکەم - وڵات و خاکی سەخت و دژوار:

تۆینبی نموونەی زۆر ناوچە و شوێنی خودان بارودۆخێکی ژینگەیی سەخت و دژوار دەهێنێتەوە، وێڕایی ئەوەش، بەڵکو بەهۆی ئەوەوە، بوون بە پێگە و جێگەی سەرهەڵدانی شارستانی، کەچی زۆر ژینگەی سادە و ئاسانی دیکە نەیانتوانی ئەم ڕۆڵە بگێڕن. ئەمەش هەندێ نموونەیە پێشکەشتانی دەکەین:

أ/ ڕووباری زەرد و ڕووباری یانگتسی: شارستانیەتی چین لە دۆڵی ڕووباری زەرد دروست بوو، کە لە زۆربەی وەرزەکانی ساڵدا گونجاو نەبوو بۆ دەریاوانی بەهۆی توانەوەی بەفر کە تیایدا پشێوی و بێسەر و بەریەکی ئاویی و لافاوی کاولکار ڕوودەدات و، لە دۆڵی ڕووباری یانگتسی ڕووینەدا، کە گونجاو و لەبار بوو بۆ کەشتیوانی و کاری دەریاوانی لە تەواوی وەرزەکانی ساڵدا لافاوەکانیشی کەمتر دووبارە دەبێتەوە و توند و دژواریش نین هەروەك دۆڵەکەی خۆش و گونجاوە بۆ نیشتەجێبوون. وێڕای هەموو ئەوەش ((شارستانیەتی چین لەسەر ڕووباری زەرد سەریهەڵدا نەك لەسەر ڕووباری یانگتسی)).

ب/ ئەسینایییەکان و وڵاتی هەژارەکەیان: شارستانیەت و فەرهەنگ و کولتووری ئەسینا لە ناوچەی بەردەڵانی خاك هەژاری یۆنان دروست بووە، ناوچەی (ئەتیکا)لە دەشتی (بویسیا)ی بە پیت و خاکی دەوڵەمەند سەریهەڵدا. ئەسینیایەکان چییان بە وڵاتە هەژارەکەی خۆیان کرد؟ تۆینبی وەڵام دەداتەوە: ((کە لەوەرگاکانی ئەتیکا و کێڵگەکانی تێکچوون، گەلەکەی لە بەخێوکردنی مەڕومالآت و چاندنی دانەوێڵە — لەو کاتەدا دوو پیشەی سەرەکی بوون لە یۆنان — چوونە سەر چاندنی زەیتون و سوود وەرگرتن لە ناخی زەوی)). وە لەبەر ئەوەی تەنها بە رۆن مرۆڤ ناتوانێ بژیت بۆیە دەبوایە بە گەنمی ئەسقوزی ئالۆیری پێبکرێت، خستنەرووی رۆنی ئەسقوزی و نمایشکردنی لە بازاری ئەسقوزی وایکرد لە گۆزە دابنرێت لە رێی دەریاوە باربکرێت و بگوازێتەوە، ئەوە بوو گۆزە و گلکاری ئەتیکا دەرکەوت و بازرگانیە دەریاییەکەی چالاك و گەشەکردنی بەخۆوە دیت. وە لەبەر ئەوەی بازرگانی پێویستی بە پارە و پوول هەبوو بۆیە کانەکانی زیو سوودیان لێوەرگیرا. بەمجۆرە بنەما و بناغەی توند و تۆڵی ئابووری فەرهەنگ و کولتووری هیللینی دروست بوو کە دواتر لە رووی فیکری و هونەری و سیاسی دەرەوشایەوە. پێویست بەوە ناکات نموونەی زیاتر لە شارستانیەتە کۆن و نوێیەکان باس بکەین بۆ پاڵپشتی کردنی گریمانەکەی تۆینبی کە زەحمەت و سەخت و دژواری یان بەرەنگاربوونەوە و پاڵنەر و هاندەرە بەرەوە بنیاتنان یان دەستکەوتی شارستانی. بەڵام ئێمە لەلای نموونەی سێیەمی بەرەنگاربوونەوەکان دەوەستین ئەویش بەرەنگاربوونەوەی کۆچکردنە لە رێی دەریاوە.

بەرەنگاربوونەوەی دووەم – کۆچکردن لە رێی دەریاوە:

تایبەتمەندی کۆچکردن لە رێی دەریاوە بەندە لەسەر پێویستی هەڵگرتنی سیستمە کۆمەڵایەتیەکانی کۆچکەرەکان و کەلوپەل و دەزگاکانیان لەسەر پشتی کەشتی پێش جێهێشتنی کەنارەکانی وڵاتی کۆن، پاشان سەر لەنوێ داگرتن و هێنانەخوارەوەیان لە کۆتایی گەشتەکەدا. ئەم یاسایە هەموو جۆرەکانی ئامێر و کەل و دامودەزگا و سیستمەکان لە کەسەکان و کەلوپەل و شێواز و رێگە هونەریەکان و هزر و بیر و ئایدیۆلۆژیا دەگرێتەخۆ. وە ئەو شتەی کە بەرگەی گەشتی دەریا ناگرێت –هەمووشیان کەلوپەل و شتی ماددی نین– کە کۆچبەرەکان لەگەڵ خۆیاندا دەیانبەن دەبێ پارچەپارچە هەڵبوەشێنرێتەوە، رەنگە جارێکی دیکە وەکو شێوەی راستەقینە و ئەسڵی خۆیان دروست نەکرێنەوە. کاتێکیش لە بەرگەکانیان دەریان دەهێنن رەنگە ببینن گۆڕانیان بەسەرداهاتووە بەهۆی کاریگەری دەریا و بوونەتە شتێکی نامۆ و سەیر. ئەم بەرەنگاربوونەوە و ئاستەنگە، وێرای مۆرکە ماددیە، سەخت و دژوارەکەی، درزێك یان رەتکردنەوەیەك لە سیستم و هزر و بیر و دابونەریتەکان پەیدادەکات. بەڵام ئەم بەرەنگاربوونەوەیەیی کۆچکردن لە رێی دەریاوە گۆڕانێکی دیکەشی تێدانیە: ((ئەم گۆڕانە لە تێروانین –دوای گەشت لە رێی دەریا– بووە هۆی دەرکەوتنی بیرۆکەیەکی نوێ دەربارەی خوداوەند و مرۆڤەکان. لە جێگەی خوداوەندە خۆجییەکانی کە دەسەڵاتیان لە سنووری هەرێمی پەرستنیان تێپەرناکات دەستەیەکی یەکگرتوو لە خوداوەندەکان کۆنترۆڵی جیهان دەکەن. لەگەڵ ئەم گۆڕانەدا ئەفسانەی نوێ و دابونەریتی نوێ دروست دەبن جیاواز لەوەی پێشتر بەر لە کۆچکردنیان هەیانبوو. سەرباری هەمەرەنگی و فراوانخوازی کە تووشی خەیاڵ و ئەندێشە و هەست و سۆز و هزر و بیرکردنەوەیان دێت. بەمجۆرە چەندین جۆر و هونەر و شێوە و ژانەری ئەدەبی و فەرهەنگی و

کولتووری دروست دەبن کە پێشتر بوونیان نەبووە (داستانەکان وەك نموونە).
هەروەها سیستمگەلێکی کۆمەلاّیەتی و سیاسی و بەهاداری و ئەخلاقی دروست دەبن کە پشت بە پێوەرگەلێکی نوێ دەبەستن دەکەونە سەرووی سستمی دابونەریتە و خزمایەتی کە پێشتر سیستمێکی باو بوو. سیستمێکی نوێ دێتەئاراوە لە پەیوەندییە کۆمەلاّیەتیەکان هەتا ئەگەر کۆچبەرەکان حەزیان کرد بمێننەوە و نیشتەجێبن دوای گەیشتنیان بە پێی رەگوریشە و رەچەلّەکی خێزانیی و خێلّەکییەکەیان. بە کورتی،((شارستانیەتەکان لەدایکدەبن لەو ژینگانەی دەناسرێت و جیادەکرێنەوە بە سەختی و دژواری نائاسایی کە ژیان تیایاندا ئاسان و خۆش نییە)). ئەم بەدواداچوون و سۆراخکردنە مێژووییە توێنبی دەبات بۆ نموونەیەکی قانوونی کۆمەلاّیەتی دەکرێ لەم هاوکێشەیەدا گوزارشتی لێوەبکرێت: ((هەرچەندە ئاستەنگ و بەرەنگاربوونەوە گەورە بێت پالّنەر و هاندەریش توندتر دەبێت)). لەسەر راستگۆیی ئەم قانوونە نموونەی شارستانی زۆرە، کەچی توێنبی دواتر دەلّێت: ((ئەگەر بێتو پالّنەر و هاندەر توندیەکەی زیاد بکەین بۆ هەتاهەتایە؟یان ئایا دەگەینە خالّێك دوای ئەو توندی زیاتر دەبێتە هۆی کاریگەرییەکی کەمبوو؟ بۆ وەلاّمدانەوەی ئەو پرسیارە توێنبی دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە ئەو توندییەی دەبێتە هۆی هێنانەکایەی وەلاّمدانەوەیەکی سەرکەوتوانە، ئاست و سنوورێکی هەیە. ئەگەر توندییەکە ئەم سنوورانەی تێپەڕ کرد، یان بووە رەهای بێسنوور، ئەو کاتە رێگە نادات بە وەلاّمدانەوەیەکی سەرکەوتووانە، لەم حالّەتەدا توێنبی دەگاتە نیمچە قانوونێکی دیکە و ناوەرۆکەکەشی ((گەورەترین ئاستەنگ و بەرەنگاربوونەوەکان لە رووی پالّنان و هاندانەوە دەکەوێتە نێوان زێدە ڕۆیکردن و زێدەرۆیی (الافراط و التفریط) لە توندیدا. ئەمە ئەو نێوەندە زێرینەیە، بە گوێرەی توێنبی، گەڕاندنەوەی ناوەندی زێڕینی ئەرستۆییە کە خورەوشت و بەهای بەرز(الفضیلة)

دەکەوێتــە رادەی ناوەڕاســت: ئازایــەتی ناوەڕاســتە لــە نێــوان ترســنۆکی و سەرکێشی، بەخشندەیی و سەخاوەتیش ناوەڕاستە لە نێوان رەزیلی (رژدی) و زێدەرۆیی (اســراف) ئــەوەش بەڵگەیــەکی زیــاترە لەســەر (مەرجەعیــەت)ی بەردەوامی توێنبی بۆ پەیڕەو و رێبازی فەلسەفەیی گشتگیر.

داڕمانی شارستانیەکان:

راســتە داڕمــان و رووخــانی شارســتانیەت، هەنــدێکات، ئــەوەك بــەردەوام، هاوکــات دەبێــت لەگــەڵ دواکــەوتنێکی تەکنــەلۆژی و داکشانێکی جــوگرافی و، داتەپینێکی ئابووری، بەڵام ئەوە هاوکات دەبێت لەگەڵ هۆکارە راستەقینەکە نەك خۆی هۆکار و فاکتەرە راستەقینەکە بێت.هۆکارە راستەقینەکە چییە لە دواوەی داڕمان و رووخانی شارستانیەتەکان؟ توێنبی ، لە پوختەی خوێندنەوەی خــۆی بــۆ راســتیەکانی هەڵکشان و ســەرکەوتنی شارســتانیەتەکان و رووخــان و داڕمانیان پێیوایە، لەدەستدانی وزەی کاریگەر و گرنگ لە شارستانیەتێکدا و، وەســتانی داهێنــان و ئافراندن تیایدا و، بــێ توانابیەکــەی لــە بەردەوامبوون لــە چارەســەرکردنی کێــشە و گرفتــەکانی و وەڵامدانــەوەی ســەرکەوتوانە بــۆ ئــەو ئاستەنگ و کۆسپانەی دێنە بەردەمی، ئەوانە تێکڕای ئەو هۆکارە راستەقینانەیە کە دەبنە بنەما بۆ داڕمانی شارستانیەتێك. ماوەی داڕمان و رووخانەکەش کورت و خێــرا دەبێــت (هــەروەك روویــدا لــە شارســتانیەتی یەکیــەتی سۆڤیەتی) یــان ماوەیەکی دوورودرێژ دەبێت (هەروەك روویدا لە کۆتــایی شارســتانیەتی میسری کــۆن، یــان کۆتــایی شارســتانیەتی عەباســیەکان یــان کۆتــایی ئیمپراتۆریــەتی عوسمانیــەکان). کەواتــە، تــوێنبی، هۆکــارە نامادییــەکان بایــەخێکی تایبــەتیان پێــدەدات لــە رووخــانی شارســتانیەتدا، واتــە هۆکارەکــانی رۆحــی و فــەرهــەنگی بــەدیاریکراوی: ((ئــەو ئاســتەنگ و بەرەنگاربوونــەوەی دووچــاری کۆمەڵگــەی

هاوچـەرخمان دەبێتـەوە ئاسـتەنگ و بەرەنگاربوونەوەیـەکی زیـاتر مەعنـەوی (رۆحی)یە لەوەی ماددی بێت. پاشـان دەڵێـت: ((زنجیرەیـەکی هەستپێکراو لـە وەڵامدانەوەکانی سەرکەوتوو بـۆ کۆسـپ و ئاسـتەنگەکانی یـەك لـەدوای یـەك، وا راڤە دەکرێت کە رووخسارێکن بۆ هەڵکشان و سەرکەوتن، بەمـەرجێك کـردەوە — هەر چەند زنجیرەکە بەدوایەکداهات— رووبکاتـە وەرگـەڕان لـە بـوار و گۆڕەپـانی ژینگەی دەرەکی —ماددی بێت یان مرۆیی— بـۆ گۆڕەپـانی نـاوخۆیی کەسـایەتی گەشەکردوو مەبەستشمان شارستانیەتە)). ئەوەی یەکەمجار و دواجـار (تـوێنبی) پشتی پێدەبەستێ وزەی پاڵنـەر یـان داهێنـان و ئەفراندنـە کـە رێگـە دەدات بـە وەڵامدانـەوەی سـەرکەوتوو بـۆ ئاسـتەنگ و بەرەنگاربوونـەوەی مـاددی هـەبوو، دووەمیش رێگە دەدات بە گۆڕینی سەرکەوتن لە گۆڕەپانی ماددی بـۆ گۆڕەپـانی مەعنەوی (رۆحی و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی) ئەوەش شارستانیەتە لە رووەکـەی دیکەیدا. بەڵام ئایا نیشانە و بەڵگە هەن بۆ دارمانی شارستانیەتێك؟

وەڵام: توێنبی، پێیوایە دارمانی شارستانیەتێك لە پەرەسـەندنی دوو خولیـا و ئارەزوودا دەردەکەوێت، لەسـەرەتادا وەك دووهۆکـاری زینـدەیی و هێـز دێنەبـەر چاو، کەچی لە واقیعدا دوو ئامـاژەن بـە ئاراسـتەی رووخـان و دارمـان، ئـەم دوو خولیا و ئارەزووانەش بریتین لە:

١– فراوانبوونی جوگرافی.

٢– خولیا و ئارەزووی شەڕ و جەنگ.

تـوێنبی، لـەبارەی خـاڵی یەکـەم دەڵێـت: زۆرجـاران فراوانبـوونی جـوگرافی رۆچـوون و دارمـانی کۆمەڵگـەی لەگـەڵ دەبێـت ئـەوەش سـاز و گونجـاو دەبێـت لەگەڵ رووداني سـەردەمی شـڵەژان و پـشێوی و یـان دروسـتبوونی (دەوڵـەتێکی جیهـانی) و هـەردووکیان بـە دوو قۆنـاغی هەڵوەشـاندنەوە و دارمـان لـە قەڵـەم دەدرێن)). (توێنبی) لە رێگـەی پـتر لـە بەڵگەیـەك هەوڵـدەدات بیسەلمێنێت کـە

فراوانبـوونی جـوگرافی و دارمـان داتـەپینی شارسـتانی شـان بـە شـانی یـەکتری دەڕۆن.

هەرچـی خولیـا و ئـارەزووی دووەمیـشە، کـە خولیـای شـەڕ و جەنگـە لـەو بارەیـەوە دەڵێـت: ((خولیـای جـەنگ و کـاری شـەڕانگێزی مانـای لادانـی ڕۆحـی مرۆییە بۆ ڕێرەوەکانی کاولکاری و لەناوبردنی یەکتری، یاسا و بنەماکەش ئەوەیە مـەزنترین و سـەرکەوتوترین کـەس لـە ڕووی شـەڕ و کـاری سـەربازییەوە ببێتـە دامەزرێنەری دەوڵەتێکی عیلمانی)). زیاتر دەڵێت: ((بـەردەوام حـەز و خولیـای شـەڕکردن و کـاری سـەربازی دیـارترین و بـەربلاوترین هۆکارەکـانی دارمـانی شارستانیەتەکانە لـە مـاوەی چـوار یـان پێـنج هـەزار سـاڵەی هەڵوەشـاندنەوەی بیست شارستانیەتی بە خۆیەوە بینیوە. حەز و خولیای جەنگ و شەڕ و ئاشـوب دەبێتـە هـۆی تێکـدانی شارسـتانیەت ئـەویش بـە هانـدانی وڵاتـانی خـۆجێی کـە پێکەوە گرێدراون ڕوویکەنە شەڕ و پێکدادان لەگەڵ یەکتری لە میانەی ململانـێ و کوشتارگەلێکی وێرانکارانە تیایاندا برا، براکـەی دەکوژێت. لـە ئـەنجامی ئـەوەدا هەرچی لە شارستانیەتدا هەیە دەبێتە سـووتەمەنی بـۆ درنـدەی شـەڕ و جـەنگ، خود لەناو دەبات لەو کاتەیدا کە ئەویدیکە لەناو دەبـات و ڕاوی دەکـات. کەواتـە توند و تیژی هەروەکو شەڕ و جـەنگ نابێتـە ڕێگـر لەبـەردەم دارمـان و ڕووخـانی شارسـتانیەت، ڕەنگـە ماوەیـەك دوای بخـات بـەڵام نایسڕێتەوە و لـەناوی نابـات بـەڵکو ئـەو، کـەوتن ڕووخانەکـەی کاریگـەرتر و ترسـناکتر دەکـات. کاتێـك ئـەو کەمینـەی، کـە پێـشتر داهێنـەر بـووە، چەقبەسـتوو دەبێـت و جێگـە و شـوێنێك داگیردەکات کە چیتر شیاوی ئەو نییە، پەنا دەباتە بەر توندوتیـژی. لـەو کاتـەدا لـە دەسـتە بـژێرێکی داهێنـەر کـە خـەڵکی دیکـەی لاسـایی دەکەنـەوە، دەبێتـە کەمینەیەکی باڵادەستی ملهوڕی خۆسەپێن ((ئەرك و فرمانە ڕێبەرایەتیکردنەکەی یەکی دەکەوێت و دەگۆڕێت بۆ دیکتاتۆرێکی خۆسـەپێن، پرۆلیتاریـاش (زۆرینـە)

وەڵامی ئەو بەرەنگاربوونەوە و ئاستەنگە دەداتـەوە لـە رێـی جیابوونـەوە لێـی، پاشان بنەما و بناغەگەلێك بـۆ شارسـتانیەتێکی نـوێ دادەنێت)). نموونـەش بـۆ شارستانیەتانەی رووخان و دارمان دوای لەدەستدانی وزە و توانـا داهێنانیەکـەی و، رووکردنـە بـواری دیکـە وەك هەڵگیرسـاندنی شـەڕ و ئاشـووب و داگیرکـاری سەربازی وەك لە شارستانیەتی ئاشـوور و، سـپارتە و، رۆمـا و تەتـەرەکان وهـی دیکە، بەخێرایی رووخان و لەناوچوون.

پوختـە و رەخنـە: دەکـرێ ((بنـەما و پرنـسیپەکانی)) بیرکردنـەوەی تـوێنبی لەبارەی فەلسەفەی شارستانیەتدا بەمشێوەیەی خوارەوە کورتبکرێتەوە:

١- هـیچ نەتەوەیـەك لـە جیهانـدا نیـە مێژوویـەکی سـەربەخۆی هـەبێت لـە مێژووەکانی تەواوی جیهان. بۆیە کـارێکی ئەسـتەمە لـە مێـژووی نەتەوەیـەك لـە نەتەوەکانی سەر زەوی بکۆڵینەوە دوور لە مێژووی نەتەوەکانی دیکە. بۆیـە ئـەو هۆکارانـەی کاریگـەرن لـە مێـژووی نەتەوەیـەك، یـان شارسـتانیەتێك، تـەنها ئـەو هۆکارانە نین کە دەکەونە چوارچێوەی سـنووری نەتـەوەییەکـەی بـەڵکو هـەروەها ئەو هۆکارانەش دەگرێتەوە کە دەکەونە دەرەوەشی، ئەوە بنەما فەلـسەفیەکەی پەیرە و تیۆری (توێنبی)یە.

٢- توێنبی وای دەبینێت کۆمەڵگا یان کۆمەڵ و دەستە و گرووپی واقیعی تیایـدا مەیدان و گۆڕەپان و کایەی راستەقینەی توێژینەوە و لێکۆڵینەوە بـۆ سـەرکەوتن و هەڵکشانی شارستانیەتەکان و هەڵوەشانەوەیان، لە کاتێکدا نەتەوە و دەوڵـەت دوو شێوەن لە چوارچێوەی کۆمەڵگە دروست دەبن و پێکدێت.

٣- توێنبی لەو باوەڕە دایە کۆمەڵگە لە میانەی سووڕی ژیانی خۆیدا رووبەرووی چەندین کێشە و گرفتی یـەك لـە دوای یەکـدا دەبێتـەوە دەبـێ چارەسـەربکرێت، واتە دەبێ هەر ئەندامێك یـان هـەر کۆمـەڵ و دەسـتەیەك یـان پێکهاتەیـەك لـەناو کۆمەڵگە ئەو بەشەی تایبەت بە خۆیەتی چارەسەر بکات.

٤- کۆمەڵگـەکان، نـەك نەتـەوەکان، بناغـەی لێکۆڵینـەوەی مێـژوویی روون و ئاشـکرایە. بۆیـە تـوێنبی کۆمەڵگـەکانی دابەشـکردووە بـۆ (٢١) کۆمەڵگـە یـان شارستانیەت تەنها (٥) یان لێماوەتەوە:

أ/ مەسیحی رۆژئاوایی.

ب/ مەسیحی رۆژهەلآتی (بیزەنتی).

ج/ هیندی.

د/ رۆژهەلآتی دوور.

هـ/ ئیسلامی.

ئەگەر هەندێ کۆمەڵگەی گەورە و فراوان بووبنە چەندین شارستانیەت، ئـەوە مانای ئەوە ناگەیەنێ هەر کۆمەڵگەیـەك شارستانیەتێکە. بـە گـوێرەی (تـوێنبی) جیاوازیـەك هەیـە لـە کـارتێکردن لـە نێـوان کۆمەڵگـەی بـچووکی دابـراو و دوورە دەست و لە نێوان کۆمەڵگەی گەورە و فراوان بوونەتە شارستانیەت. ئـەو پـتر لـە (٦٠٠) کۆمەڵگـەی بـچووك دەژمێرێـت لـە رووی جوگرافیـەوە کۆکراونەتـەوە لـە شوێنگەلێکی تەسك لەگەڵ ژمارەیەکی کەمی دانیشتوان، کاریگـەرییان سـنووردار بـوو، نەبوونـە شارسـتانیەتێك. لـە بەرامبـەردا هەنـدێ کۆمەڵگـە -شارسـتانیەت هەیە- بینیمان، توێنبی دەیانکات بە (٢١ کۆمەڵگەی شارستانی) ئەمرۆکە تـەنها (٥) شارستانیەتیان لێماوەتەوە.

٥- توێنبی بیرۆکەی شارستانیەتی تاکوتەنیا و رەها (شارسـتانیەتی رۆژئـاوا بـۆ نموونـە) کـە خـاوەنی بیرۆکەکـە دەڵێـت هـەر پەرەسـەندن و پێشکەوتنێك یـان رووخسارێکی شارستانی لە مێژوودا لەوەوە هاتۆتە بوون یاخود لە ژێر کاریگەری تـوخم و رەگـەزە و پێکهاتـەکانی و پرشـنگدانەوەکانی ئـەو شارسـتانیەتەیە، (توێنبی)ش بەو هەنگاوەی وەلآمی ئەو توندڕەویـە دەداتـەوە کـە بیـوە مـۆرکی

ڕاوبۆچوونی هەندێ لە زانایانی شارستانیەتی میسری کۆن کە دەڵێت لە میسرەوە وەرگیراوە. هەروەها لە هەر توندرەوییەکی دیکەی هاوشێوەدا.

٦- لە بەرامبەر ئەوەدا و، لەگەڵ پاراستنی گرنگی تیشکدانەوەی شارستانیەتێك و بڵاوبوونەوەی تۆینبی بۆ ئەوە دەچێت کە لە هەر شارستانیەتێکدا توخم و ڕەگەزێکی داهێنەرانە هەیە ئەویش بەرهەم و زادی پەرەسەندن و پێشکەوتنی ئەو شارستانیەتەیە. و پرسیارگەلێك هەن سەبارەت بە پرس و گرفتگەلێکی تەنها لەو شارستانیەتەدا دەیدۆزینەوە کە پەیوەندی بەوەوە هەیە هەروەها ئەفراندن و داهێنانگەلێك تەنها لە دوو توێ و ڕێڕەوی پەرەسەندنی شارستانیەتێك و ئەو کێشە و گرفت و ئاستەنگانەی کە لە ئەنجامی پێشکەوتنی کۆمەڵایەتی ئەو شارستانیەتە هاتە بوون. تۆینبی نموونەیەکی دیکە دەخاتەڕوو وەکو داهێنانی چاپکردن کە لە وڵاتانی چین و ئەورووپا بە شێوەیەکی جیا دەرکەوت و لە ئەنجامی ئەو پێویستی و ئاستەنگانەی لەهەر دوو شوێنەکەدا دەرکەوتن کە دەبوایە وەڵامبدرایەوە.

٧- ڕەگەز یاخود توخم (Race) بەتەنها شارستانیەت دروست ناکات هیچ شارستانیەتێك نییە لەسەر توخمی ڕەگەز (عرق) دانەمەزراوە، بەڵکو لەگەڵ هەندێ هۆکار و توخم و ڕەگەزی دیکە بە ڕوونی باسیان لێوەکراوە. هەروەها، هیچ شارستانیەتێك نییە، بە شارستانیەتی ئەورووپی و ڕۆژئاوایی بە شێوەیەکی گشتی، زیاتر لە توخم و ڕەگەزێك بەشداری نەکرد بێت لە دامەزراندن و پەرەسەندنی.

٨- هاوشێوەی ڕەگەز، توخم، ژینگەی سروشتی و ماددیش هەرچەندە بارودۆخەکەی لەباروگونجاو بێت یاخود نا، ناتوانێت بە تەنها شارستانیەتێك دروست بکات، یان ڕێگەی لێبگرێت. ئەگەر ژینگە سرووشتیەکان بەشدارییان کرد بێت لە دروستبوونە هەردوو ڕووباری دیجلە و فورات و ڕووباری نیل و، حەوزی

رووباری زەرد، لە دروستبوونی چەندین رووخساری شارستانی، ئەوا هەندێ ژینگەی دیکەی هاوشێوە، تۆینبی دەڵێت، لە دۆڵی ئەردەن و، دۆڵی دانوپ و، دۆڵی ریۆگراندی و هی دیکە، رووخسارگەلێکی شارستانیەتی هاوشێوەیان دروست نەکردووە و ئەو شوێنانە سەدان ساڵ چاوەڕوانیان کرد تاوەکو تۆخم و رەگەزەکانی شارستانیەتیان پێگەیشت.

٩- لە جیاتی ئەوە (تۆینبی) تێڕوانین و تیۆری خۆی لە بەرەنگاربوونەوە و وەڵامدانەوەدا پەرەپێدەدات بۆ راڤەکردنی چۆنیەتی دروستبوونی شارستانیەتەکان لە رێی داهێنان و ئەفراندن یان وەڵامدانەوەکانی سەرکەوتوو، یان مردنیان و لەناوچوونیان کاتێك داهێنان و ئەفراندن تیایاندا سڕ دەبێت و دەوەستێت و بێ توانا دەبێت لە نوێکردنەوە و وەڵامدانەوەی سەرکەوتووانە بۆ کێشە و ئاستەنگە نوێیەکان.

کۆتایی: فرمان و ئەرکی فەلسەفە دۆزینەوەی پرسیارەکان و جیاکردنەوەیان و پۆلێنکردنیان وهەوڵدانی دارشتنەوەیانە بە شێوەیەکی روون و ئاشکرا یارمەتیدەرمان بێت بۆ زیاتر تیشکخستنە سەر بواری ئەم پرسیارانە و، یارمەتی زانستە پیسپۆر و تایبەتمەندەکان دەدات بۆ زیاتر نزیکبوونەوە لەو خواست و مەبەستانەی هەوڵیان بۆ دەدات و لەلای خۆیانەوە هەوڵدەدەن بۆ وەڵامدانەوەی هەندێ لەو پرسیارانە پاشان چەندینجار دەیانخەنە ژێر شیکردنەوە و رەخنەلێگرتن لەبەر رۆشنایی ئەو زانیاری و پێدراوە نوێیانەی دەستیان دەکەوێت. فەلسەفەی شارستانیەت، کەوابێ، هەوڵدانێکە لە میتۆد و پەیرە و پرۆگرام پتر لەوەی زێدەکردنە بۆ سەر راستیە ناسراوەکانی شارستانیەتەکان. گەڕانە بە دوای رێگە و شێوازێك هاوسەنگ و گشتگیر و قووڵتر لە روانین لە شارستانیەتە جیاجیا یان یەك لە دوایەکی ئادەمیزاد بێ بانگەشەکردنی زانیاری و مەعریفەی راست و دروستی هۆکارە بەرپرسەکان لە سەرکەوتنی ئەم

شارستانیەتانە پاشان لەناوچوون و هەڵوەشانەوەیان. هەوڵدانیش لە خۆیدا دەوڵەمەندکردنێکە بۆ فەلسەفە هەروەك چۆن لەو بابەتانەی باس لە شارستانیەتەکان دەکەن. هۆکارەکان یان ئەنجامەکان، هەر چۆنێك بن کە دەستمان دەکەون یان پێیاندەگەین توێژەر یان نووسەر لە بواری شارستانیەت و فەرهەنگ و کولتوور بە شێوەیەکی رێکوپێك هەوڵدەدات هەندێ وشە یان چەمك و زاراوە بەکارنەهێنێت کە بە شێوەیەکی راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ ئاماژە بۆ ئەوە بکات تاکە هۆکارێك لە توانایدا هەیە هۆیەکانی سەرکەوتنی شارستانیەتێك دروست بکات، یان شارستانیەتێك یان کولتوور و فەرهەنگێك گەورەتر و بەنرخترە لە شارستانیەت یان فەرهەنگێکی دیکە، لە راستیدا شارستانیەتێك یان فەرهەنگ و کولتوورێك تەنها بە خۆی و کات و رۆژگار و سەردەم وساتە مێژووییەکەی پێوانە دەکرێت، هەرچەندە یەکتربڕ دەبێت لەگەڵ فەرهەنگ و شارستانیەتی پشتخۆی و دوای خۆی. فەلسەفەی شارستانیەت و فەرهەنگ و کولتووری هاوچەرخ بە شێوەیەکی گشتی، شتێك لەوانە بەکارناهێنێت چونکە ئەم کارە حوکم و بریاردانی بەهادار (بەرزتر یان نزمتر)ی تێیدایە هەندێجاریش حوکم و بڕیاردانێکی خۆبەزلزانانە و بە کەم سەیرکردنی شارستانیەتەکانی دیکەی تێدایە، هەموو ئەوانەش هیچ پەیوەندییەکی بە زانست و توێژینەوەی زانستی نییە، بەڵکو حوکم و بڕیاردانێکی خۆپەرستانەیە، یان لە باشترین دۆخدا بڵێ حوکم و بڕیارگەلێکی وردبینیانە نییە. بابەتیانە نیی، هیچ بەڵگەیەك نییە لەسەریان، لەمبارەیەوە (فلیکس گینگ) مامۆستای زانستی فەرهەنگ و شارستانیەتەکان لە زانکۆی ستامفۆرد لە ولایەتە یەککگرتووەکانی ئەمریکا، دەڵێت: ((هەندێ لە دابونەریتەکانی شارستانیەت بە دەمارگیری بۆ —من— ی رەگەزپەرستانەی ناوەندی، گەر بە شێوەیەکی کەمیش بێت، بە واتای ئەوەی گەلێك یان میللەتگەلێکی دیاریکراو لە ناوچەیەکدا بانگەشەی حەق و ماف و

بالآدەستی و هێز و شکۆمەندیان کرد. ئەم خولیا و حەز و ئارەزووە فەرهەنگ و کولتووری –من(الأنا)– بەرز و بەهادار دەکات. ئەمەش وا لە هەندێ کەس دەکات وا سەیری خۆیان بکەن کە بەرزتر و بەهادار و بەنرختر لە خەڵکانی دیکە یان ئەوان گەل و میللەتێکی هەڵبژێرراون)). لە سەردەم و رۆژگارێکدا لەلای هەندێ کەس واباو بوو بە چاوێکی نزم بڕواننە خەڵکانی دیکە و وەکو دڕندە و گێرەشێوێن سەیریان بکەن بەهۆی جلوبەرگیان یان رووخسار و جەستە و لاشەیان یاخود دابونەریت و هەڵسوکەوتی تایبەت بە خۆیان، تویینبی و هی دیکەش، سەرکۆنەی ئەمجۆرە دید و چەمکە رەگەزپەرستانەیان کردووە، بەو پێیەی دید و تێڕوانینێکی زانستانە نییە و پەیوەندیشی بە راستییەکانەوە نییە. نزیک لە بۆچوون و سەرنجەکانی (تویینبی و کیسنگ، راوبۆچوونەکانی ویل دیۆرانت و رۆجێە گارودی)ە. دیۆرانت دەڵێت: ((دەمارگیری...کە لە نووسین و تۆمارکردنمان بۆ مێژوو باو بوو کە باس لەوە دەکات مێژوو لە یۆنانەوە دەست پێدەکات و بەشان و باڵیدا هەردەدەین و کیشوەری ئاسیاش بە یەك دێر پێناسە وباس دەکەین، تەنها وەك هەڵەیەکی زانستی تەماشا ناکرێت بەڵکو لەوانەیە سەرنەکەوتن و شکستێکی گەورە و تاڵیش بێت لە وێناکردنی راستی و رووداوەکان و کەم و کورتیەکی ئابڕوبەرانەیە لە زیرەکی و تێگەیشتنماندا)). (الحضارة ، المجلد الاول).

سەرچاوە: الفلسفة و الحضارات،المركز التربوی للبحوث و الانماء، لا٢٠٦–٢١٩.

بامەرنێ و کەڤرێ میرحاجی

کارزان محمد حسێن بامەرنی
ماجستێر / زانکویا دهوك

هەبونا ناڤێ میر حاجی ل بامەرنێ بێ گومان بێژانینەکا دیروکیا نی ددەتە کەڤناتیا بامەرنێ، تانوکە گەڤرەکێ مەزن وبلند هەیە دناف سنورێ روبەرێ ئەردێ بامەرنێ، گەڤر دکەڤیتە هنداڤی تاخێ کەلی دهێتە نیاسین بگەڤرێ میر حاجی، بێ کومان ئەڤەژی باشترین بەلگە وکروڤە ددەتە بەرپەرێن کەڤناتیا بامەرنێ کو کەسەك هەبویە بناڤێ میر حاج، وژناڤێ میر دیارە دبیتن حاجی کەسانەکە کو خودان دەستهەلات بویە. جونکە ناسناڤێ میر ددیروکێ دا تنێ لسەر وی کەسێیە ئەوێ دەستهەلاداریێ ل دەڤەرەك یان مێرنشینەکێ دکەت، هەروەسان دمێژوییێ دا تنێ مێرنشینێن کوردی ناسناڤێ میر بکارئینایە کو بەرپرسێ هەمی مێرنشینێ دکوتنێ میر، ودکەڤندابامەرنێ سەر مێرنشینا بەهدینان بو، وسەنتەرێ مێرنشینا ناڤبری ل کەلها ئامێدیێ بو، بەلێ نەژادێ میرحاجی نزانین کیی یە ئایا هەر خەلکێ بامەرنێ خوبویە، ودبیتن ژی میر حاج هاولاتیی یەك بویە وچو

دەستهەلاداری ژی نەکریبتن. کو دورنابیتن دەمێ ئەزوپسمامێ خو عەلی نوری مە سەرەدانا سەرێ گەڤری کر، وژ نێزیک مە بەرێ خودایێ ولهەمی رەخ ورویێن کەڤری ژی گەریاییێن.

١ـ رێکەك دچیتە سەرێ کەڤری، رێکەگا فرهەیە پترە ژ دوو مترا تانوکەژی ئەو رێك دیاردکەتن یا راستە وبەحنە، و رەخێ راستێ یێ رێکێ شویرهەکا نزما خورستیە، بدیتنامە بومە وەسا دیاربو کو لسەرێ کەڤری جهێ ٣ تا ٤ ژورانە ، هەروەسان مە چەندین شینوار وپاشماوە دیتن، وەکی گەرێن ژورێن خانیا، وبەرمایکێن جوکێن سولینێن ئاڤێ، دبیتن میری ئاف ژ گانییێن گیزێن جوندیا ئینابیتە ئاڤاهیێ خو جونکە گانیێن ناڤبری دکەڤیتە هنداڤی ئاڤاهیێ میری ونێزیکترین کانییە ژ هەمی کانیین دی بو ئاڤاهیێ خو ، وشویرهێن ئاڤاهیێ میری دیاردکەن ئەوژی سێ دیوارێن درێژ وبلند وژێك جودا نێزیك ئێکن دکەڤنە رەخێ روژئاڤایێ ئاڤاهیێ میری،بێ کومان ئەڤە بە رمایکێن شویرهەکا مەزنە ل ئاڤاهیێ یان قەسرا میرحاجی، ژ لایەکێ دیڤەوە سادیارە میرێ ناڤبری تنێ جەپە ر وشویرهە ئاڤاکرینە رەخێ روژهەلاتی، وەسا دیارە ئەو رەخ تنێ توشی هاتنا هێرشێن دوژمنان بویە دژی میر حاجی و لەشکە رێ وی ل بامەرنێ.

میر حاج کی یە؟

نەژاد وبنەرەتیا میر حاج تانوکە نەهاتیە دیارکرن، کا ژکیش بنەمالا بامەرنیا بویە؟ وشیایە بهەمی هێزو شیانێن خو حوکمی ل سنورێ بامەرنێ بکەتن. یانژی میر حاج هەر ژ ناڤێ وی دیارە ئێکە ژ مێرێن بنەمالا مێرنشینا بهدینان بویە ل ئامێدیی حوکمی ل بامەرنێ بکەتن جونکە یا زانایە دەمێ هەبونا مێرنشینا بەهدینان ل ئامێدیێ بامەرنێ وەك پارجەك بویە دسنورێ مێرنشینا ناڤبری، یان ژی دبیتن میر حاج ژ نە ژادو بنەرەتیا خوڤە کەسەك بویە ژ بنەمالەکا خەلکێ بامەرنێ بخوبویە وچێدبیتن کوبیتکا کەڤری ئەوا دبێژنێ میر حاج نە هاتیە بکارئینان وەك بنکەهێ دەستە لاداریێ، بەلکو جهێ سەیران وکەشت وکوزاریێ میری بویە دکەل خەلکێ بامەرنێ وچەند شەڤ وروژان مابوینە وێرێ، وپاشی ببورینا دەم وسالێن ئەو گەڤرماتیە نیاسین ب گەڤرێ میر حاجی جونکە دبیتن ژمزرو بیروبوچونێن میرێ ناڤبری بویە ئەو گەڤرێ بلند هەلژارتبیتن وەك جهێ کێرانا سەیرانان جونکە جوکرافیا گڤری یێ بلندە وکونترولێ لهەمی سنورێ بامەرنێ ؟ ئەڤە وچەند پسیار وبوچونێن دی دێ هێنە کرن کا کەسایەتیا میری کییە ولدوماهیێ ئەز نەشێم چ ئەنجاما دیاریکەم کا نەژادو بنەرەتیا میرحاج کی یە ؟ جونکە چ بەلکە وکروڤە بدەست من

ئەکەفتیە وچو ژێدەرێن دیروکی دیارنەکریە وتا ئاماژەکا کورت وڤەبر ژی ئەدایە میرێ ناڤبر

١- سەرەدانەکا مەیدانی (کارزان محمدحسێن بامەرنی وبلند عبداللە و علی نوری و ئیسماعیل جمیل ئیسماعیل)بوگەڤرێ میر حاجی.

٢- ئیسماعیل جمیل ئیسماعیل ئەف بێزانینە ژ رەحمەتی بابێ خو وەرکرتینە ئەویژی بومن هەر ئەو بێزانین بومن کوتن، کەلەك سوپاس ژ بەرێز ئیسماعیل جمیل ئیسماعیل هاریکاریا وی دکەل من ژبو ئامادەکرنا ئەڤی بابەتی.